

Socjologiczne i psychologiczne uwarunkowania
dwujęzyczności staroobrzędowców regionu
suwalsko-augustowskiego

Uniwersytet Mikołaja Kopernika

Wydział Filologiczny
Instytut Filologii Słowiańskiej

Michał Głuszkowski

Socjologiczne i psychologiczne uwarunkowania
dwujęzyczności staroobrzędowców regionu
suwalsko-augustowskiego

WYDAWNICTWO NAUKOWE
UNIwersytetu MIKOŁAJA KOPERNIKA

Toruń 2011

Recenzent
Iryda Grek-Pabisowa

Projekt okładki
Tomasz Jaroszewski
Na okładce wykorzystano zdjęcie autorstwa Michała Głuszkowskiego,
rzeka Netta w Grabowych Grądach, przedwiośnie 2007

Opracowanie redakcyjne i korekta
Mirosława Szprenglewska

Opracowanie techniczne
Dariusz Żulewski

ISBN 978-83-231-2682-9

Printed in Poland
© Copyright by Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika
Toruń 2011

Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika
Redakcja: ul. Gagarina 5, 87–100 Toruń
tel. (56) 611 42 95; fax (56) 611 47 05
e-mail: wydawnictwo@umk.pl

Dystrybucja: ul. Reja 25, 87–100 Toruń
tel./fax (56) 611 42 38
e-mail: books@umk.pl, www.wydawnictwoumk.pl

Druk: Wydawnictwo Naukowe UMK
ul. Gagarina 5, 87–100 Toruń

Spis treści

Od autora	11
Zasady transkrypcji oraz grafii tekstu	15
Wykaz skrótów	17
ROZDZIAŁ I	
Zarys historii i obecnej sytuacji społecznej staroobrzędowców w Polsce	19
Najważniejsze fakty w historii ruchu staroobrzędowego	19
Geneza.	19
Staroobrzędowcy w Rosji.	20
Staroobrzędowcy na ziemiach polskich.	21
Obecna sytuacja staroobrzędowców w Polsce	24
Rozmieszczenie i liczebność polskich staroobrzędowców.	24
Region suwalsko-augustowski.	26
Staroobrzędowcy jako mniejszość wyznaniowa, etniczna, kulturowa i językowa.	27
Wyspa gwarowa.	28
ROZDZIAŁ II	
Podstawy teoretyczne badań socjologicznych i psychologicznych uwarunkowań dwujęzyczności, zastosowane metody badawcze oraz dobór informatorów	31
Najważniejsze założenia badań nad dwujęzycznością	31
Wykorzystanie socjologii i psychologii w dotychczasowych badaniach dwujęzyczności	33
Dotychczasowe badania staroobrzędowców	35
Historia i kultura staroobrzędowców.	36
Język staroobrzędowców.	37
Potrzeba nowej perspektywy w badaniach języka polskich staroobrzędowców.	39

Założenia metodologiczne	43
Ogólne założenia i podstawowe pojęcia strukturalizmu Uriela Weinreicha	43
Czynniki kształtujące zjawisko interferencji.	44
Dwujęzyczność na poziomie jednostki i grupy.	45
Język jednostki.	45
Język grupy.	45
Strukturalistyczna lingwistyczna kontaktu Uriela Weinreicha – najważniejsze założenia.	47
Język w ujęciu socjologicznym i psychologicznym	48
Pojęcia idiolektu i socjolektu.	49
Potrzeba perspektywy mikro- i makrosocjolingwistycznej.	51
Zastosowanie koncepcji kodu rozwiniętego i ograniczonego w lingwistyce kontaktu.	53
Pojęcie tożsamości kulturowej. Kanon kulturowy a język.	55
Pojęcia tożsamości osobowej oraz roli społecznej i ich znaczenie dla języka.	57
Podstawowe założenia i hipotezy badawcze	58
Wybór metod badawczych oraz grupy objętej badaniem	60
Różnorodność gromadzonego materiału.	60
Informatorzy.	61
Trudności z dotarciem do informatorów.	62
Dobór próby.	63
Sposób prowadzenia badań. Metody i techniki badawcze.	68
Perspektywa longitudinalna.	68
Techniki nagrań.	69
Obserwacja uczestnicząca.	70
Wykorzystanie dotychczasowych badań.	71
Charakterystyka informatorów	72
 ROZDZIAŁ III	
Dwujęzyczność staroobrzędowców w perspektywie makrosocjolingwistycznej	76
Prymarność kodu językowego	76
Typologia prymarności/sekundarności kodu językowego.	80
Dyglosja	87
Założenia wstępne.	87
Sfery użycia języków w warunkach dyglosji	88
Prestiż języków.	94
Dziedzictwo literackie.	96

Sposób akwizycji języków.....	97
Standaryzacja.....	97
Stabilność dyglosji.....	98
Zasoby strukturalne języków w sytuacji dyglosji.....	99
Dyglosja a bilingwizm – podsumowanie.....	99
Przełączanie kodu	100
Zapożyczenia	105
Kalki	109

ROZDZIAŁ IV

Dwujęzyczność staroobrzędowców w perspektywie mikrosocjolingwistycznej	114
Cechy indywidualne wpływające na kształt dwujęzyczności w ujęciu mikrosocjolingwistycznym	114
Ogólna sprawność językowa.....	114
Warunki przyswajania języków a dwujęzyczność.....	118
Płeć – czy w badanej społeczności istnieją seksolekty?.....	122
Biografia językowa	124
Najważniejsze okresy biografii językowej.....	125
Język domu rodzinnego w dzieciństwie.....	127
Język okresu szkolnego i wieku dojrzewania.....	132
Język wieku dojrzałego: małżeństwa i miejsca pracy.....	141
Język starszego pokolenia	145
Zjawiska językowe wspólne dla starszego pokolenia.....	145
Opis biografii językowych i charakterystyka idiolektów przedstawicieli starszego pokolenia.....	149
Typ bilingwizmu rozwiniętego w wieku starszym – GB-K1920.....	149
Typ bilingwizmu rozwiniętego w wieku starszym w otoczeniu homogenicznym – GB-K1922a.....	151
Typ bilingwizmu rozwiniętego w wieku starszym w otoczeniu heterogenicznym – SE-M1925.....	155
Typ bilingwizmu rozwiniętego w wieku starszym z zauważalnymi wpływami rosyjskiej gwary na język polski – AB-K1926.....	159
Typ bilingwizmu rozwiniętego w wieku starszym w otoczeniu homogenicznym – GB-M1932.....	162
Typ bilingwizmu rozwiniętego w wieku starszym w otoczeniu homogenicznym; kod rozwinięty w gwarze – GB-M1933.....	164
Typ bilingwizmu rozwiniętego w wieku starszym w otoczeniu homogenicznym z widocznym wpływem gwary na polszczyznę – GB-K1941.....	168

Typ bilingwizmu rozwiniętego w wieku starszym w otoczeniu heterogenicznym – W-M1942.	172
Biografie językowe starszego pokolenia – podsumowanie.	174
Język średniego pokolenia	176
Zjawiska językowe wspólne dla średniego pokolenia.	177
Biografie językowe przedstawicieli średniego pokolenia.	181
Typ bilingwizmu ze znacznym wpływem języka ogólnorosyjskiego w otoczeniu heterogenicznym – S-M1947b.	181
Typ bilingwizmu rozwiniętego w wieku dojrzałym w otoczeniu homogenicznym – GB-K1951b.	183
Typ bilingwizmu rozwiniętego w wieku dojrzałym w otoczeniu homogenicznym – GB-M1951.	188
Typ bilingwizmu rozwiniętego w wieku dojrzałym w otoczeniu okresowo homogenicznym i heterogenicznym z wpływem języka ogólnorosyjskiego – GB*-M1959.	192
Typ bilingwizmu rozwiniętego w wieku dojrzałym w otoczeniu heterogenicznym – BP*-K1961c.	196
Typ bilingwizmu zanikającego w wieku dojrzałym w otoczeniu heterogenicznym – GB*-K1965.	198
Typ bilingwizmu rozwiniętego w wieku dojrzałym w otoczeniu homogenicznym – GB-K1967.	201
Biografie językowe średniego pokolenia – podsumowanie.	203
Język młodszego pokolenia	205
Zjawiska językowe wspólne dla młodszego pokolenia.	206
Biografie językowe przedstawicieli młodszego pokolenia.	209
Typ bilingwizmu rozwiniętego zbliżony do ambilingwizmu – GB-M1972.	209
Typ bilingwizmu ograniczonego w wieku dojrzałym – GB-M1974.	214
Typ bilingwizmu rozwiniętego przekraczający ramy kodu ograniczonego – GB-M1977.	217
Typ rozwiniętego bilingwizmu w wieku dojrzewania i dojrzałym – GB-K1984a. .	224
Typ ograniczonego bilingwizmu w okresie dzieciństwa – GB-M1990.	228
Typ bilingwizmu rozwijanego w okresie dojrzewania – GB-M1992a.	230
Typ bilingwizmu zanikającego w okresie dojrzewania – GB-M1993b.	234
Typ rozwiniętego bilingwizmu w okresie dzieciństwa – GB-K1997.	239
Biografie językowe młodszego pokolenia – podsumowanie.	242
Podsumowanie biografii językowych – typologia.	244
 ROZDZIAŁ V	
Utrzymanie i zanik języka mniejszości	251
Normy językowe	252
Dwukulturowość i <i>di-ethnia</i>	256

Zmiana społeczna a język mniejszości	258
Rewitalizacja	262
Znaczenie struktury społecznej dla zachowania języka mniejszości.	
Czynniki demograficzne	265
Utrzymanie i zanik języka mniejszości – podsumowanie	270
Zakończenie	272
Bibliografia	277
Literatura przedmiotu	277
Słowniki i encyklopedie	296
Aneks 1 – Teksty gwarowe	
AB-K1926	297
GB-M1933	298
BP-1937b	299
GB-K1951b	300
GB-M1956	301
BP*-K1961c	302
GB-M1977	303
GB-K1985	304
GB-M1992a	305
Łuczyna	306
Aneks 2 – Spis informatorów i ich krótka socjolingwistyczna charakterystyka	
Starsze pokolenie – 43 informatorów.	307
Średnie pokolenie – 37 informatorów.	314
Młodsze pokolenie – łącznie 48 informatorów.	320
Osoby dojrzałe – 33 informatorów.	320
Dzieci i młodzież szkolna – 15 informatorów.	324
Aneks 3 – Mapy	
Mapa 1. Ojczyzna językowa staroobrzędowców w XVII wieku a ich obecne miejsce zamieszkania	326
Mapa 2. Region suwalsko-augustowski z wyróżnieniem miejscowości, z których pochodzą informatorzy opisani w pracy.	327
Социологические и психологические аспекты двуязычия старообрядцев сувальско-августовского региона (резюме) ..	329
Sociological and psychological conditions of bilingualism of the Old Believers in the Suwałki-Augustów region (summary)	339

Od autora

Religia, historia, język i kultura staroobrzędowców od dawna stanowią przedmiot zainteresowań przedstawicieli różnych dyscyplin naukowych, na co zwróciła uwagę Iryda Grek-Pabisowa w wystąpieniu otwierającym konferencję „Staroobrzędowcy za granicą. Historia. Religia. Język. Kultura”, która odbyła się w czerwcu 2008 roku w Toruniu. Wśród prac, poświęconych różnym aspektom życia staroobrzędowej diaspory, pokazną grupę stanowią teksty opisujące sytuację starowierców żyjących w Polsce (Grek-Pabisowa 2010). Grek-Pabisowa zauważa, że polscy uczeni od dawna zajmowali się językiem staroobrzędowców, czego efektem jest wiele wartościowych poznawczo prac (por: ibidem). Jaki jest więc cel powstania niniejszej monografii i co nowego ma ona wnieść do wcześniejszych opracowań?

Pierwszą inspirację do podjęcia przeze mnie problematyki staroobrzędowej stanowiły dotychczasowe badania staroobrzędowców, ukazujące tę grupę jako niezwykle interesującą społeczność ze skomplikowaną historią, bogatą kulturą i oryginalną sytuacją językową. Badania te są obszerniej opisane w rozdziale I. Na przestrzeni dziejów, a szczególnie w ciągu ostatnich kilkudziesięciu lat sytuacja społeczna starowierców żyjących na terenie Polski znacząco się zmieniła. W wyniku oderwania od ojczyzny oraz obcowania z polskojęzycznym otoczeniem przekształceń uległa także ich tradycyjna gwara. Zachodzące w dialekcie staroobrzędowców zmiany językowe można opisać za pomocą teorii kontaktów językowych Uriela Weinreicha, która jest drugą istotną inspiracją do napisania niniejszej monografii. Klasyczna praca Weinreicha *Languages in contact*, będąca swoistym bedekerem badań dwujęzyczności, stanowi w dużej mierze podstawę metodologiczną niniejszej monografii. Zmiany dokonujące się w strukturze języka pod wpływem kontaktu z innym językiem mają podwójną genezę: językową i pozajęzykową. Choć autor *Languages in contact* nie napisał tego wprost, wyjaśnianie wielu zjawisk

językowych towarzyszących dwujęzyczności wymaga odwołania do nauk społecznych. Stąd zrodził się pomysł, by wykorzystać dorobek nauk społecznych w badaniach języka staroobrzędowców.

Socjolingwistyczne badania dwujęzyczności stanowią ważny nurt językoznawstwa i nauk społecznych. Najczęściej jednak są to opracowania zakorzenione albo w naukach społecznych, albo w językoznawstwie, w których jedna ze wspomnianych perspektyw nie jest dostatecznie wykorzystywana. Moim celem jest możliwie szczegółowy opis zjawisk związanych z bilingwizmem, zachodzących w języku polskich starowierców, przy jednoczesnym uwzględnieniu socjologicznej i psychologicznej genezy faktów językowych. Wspomniany zamiar jest zgodny z postulatem Einara Haugena, by lingwistyczny opis mniejszości językowych uzupełniać relacjami historycznymi, etnograficznymi i społeczno-ekonomicznymi (zob. Wysoczański 1999: 64–65). Aparat metodologiczny oraz metody i techniki badawcze nauk społecznych stanowią w naszym przypadku narzędzia pomocnicze językoznawstwa. Zastosowanie nietypowej metodologii wymaga szczególnego wyjaśnienia, które jest przedstawione w podrozdziale „Język w ujęciu socjologicznym i psychologicznym”.

Odwołania do rzeczywistości pozajęzykowej bardzo często są pomocne w badaniach bilingwizmu, występującego w społeczności polskich starowierców. Zjawiska na poziomie językowym, takie jak morfonologiczna adaptacja zapożyczeń, przejmowanie obcej frazeologii lub mieszanie języków w ramach jednej wypowiedzi często można wyjaśnić dopiero po uwzględnieniu uwarunkowań pozajęzykowych, związanych z indywidualną charakterystyką danej osoby lub oddziaływaniem jej środowiska społecznego. Ten sposób analizy wymaga dostępu do zróżnicowanego materiału językowego oraz dogłębnej wiedzy o badanej grupie i jej przedstawicielach. Długoletnie eksploracje prowadzone przez grupę badaczy z Uniwersytetu Mikołaja Kopernika pod kierownictwem prof. Stefana Grzybowskiego, a także charakter kontaktu ze społecznością polskich staroobrzędowców pozwoliły na zebranie unikalnego materiału językowego oraz socjolingwistycznego. Dostępność szerokiego korpusu zarówno gwary, jak i polszczyzny starowierców z regionu suwalsko-augustowskiego umożliwiając dokonanie wszechstronnego opisu bilingwizmu tej grupy. Dzięki temu mogła powstać praca poświęcona socjologicznym i psychologicznym uwarunkowaniom

dwujęzyczności staroobrzędowców mieszkających na terytorium woj. podlaskiego.

Analiza wcześniejszych opracowań na temat języka starowierców mieszkających w Polsce wykazała postępujące zmiany w ich sytuacji językowej, a przede wszystkim w stanie rosyjskiej gwary. Objęcie badaniami trzech pokoleń społeczności staroobrzędowców i prawie stuletniego okresu w życiu wspólnoty (najstarszy informator urodził się w roku 1908, najmłodszy – w 2004) umożliwia zobrazowanie przekształceń na różnych poziomach tradycyjnego dialektu. Analiza uwzględnia także zmiany dokonujące się w sferze wzajemnych relacji rosyjskiej gwary i języka polskiego w życiu kolejnych generacji, co pozwoliło na dokonanie możliwie pełnego przedstawienia wielowymiarowości bilingwizmu starowierców regionu suwalsko-augustowskiego.

Prowadzone przez mnie badania miały charakter empiryczny i wymagały częstego i intensywnego kontaktu z badaną społecznością. Dlatego książka ta wiele zawdzięcza życzliwości i cierpliwości informatorów – starowierców mieszkających w regionie suwalsko-augustowskim, za co chciałbym Im serdecznie podziękować. Chciałbym podziękować także prof. Irydzie Grek-Pabisowej, która zgodziła się zrecenzować niniejszą monografię i dała mi wiele istotnych wskazówek mających duży wpływ na ostateczną formę publikacji. Dziękuję również prof. Gerdowi Hentschlowi, który, recenzując moją pracę doktorską, udzielił mi cennych wskazówek metodologicznych, oraz prof. Janowi Sosnowskiemu za udostępnienie archiwalnych nagrań gwary staroobrzędowców z lat siedemdziesiątych ubiegłego wieku. Szczególne wyrazy wdzięczności należą się prof. Stefanowi Grzybowskiemu za wieloletnią opiekę promotorską, inspiracje naukowe i wsparcie na każdym etapie prowadzonych przeze mnie badań.

Publikacja powstała przy finansowym wsparciu Fundacji na Rzecz Nauki Polskiej. Autor uzyskał stypendium w ramach programu FNP START w roku 2010.

Zasady transkrypcji oraz grafii tekstu

Ponieważ niniejsza monografia poświęcona jest przede wszystkim zjawiskom językowym zachodzącym na poziomie leksyki, składni oraz morfologii, zastosowano w niej uproszczoną transkrypcję sławistyczną.

Akcent oznaczany jest krótką pionową kreską przed akcentowaną samogłoską, np. *m'ama*. W zapisie nie uwzględniono stopnia redukcji samogłosek nieakcentowanych, np. *małak'o*. Nie uwzględniano również udźwięczniania oraz ubezdźwięczniania w grupach spółgłoskowych i na styku międzywyrazowym, a także ubezdźwięczniania w wygłosie, pozostawiając zapis możliwie bliski transliteracji, np. *kat'ov*.

Ponieważ zdecydowana większość przedstawicieli badanej grupy wymawia miękkie odpowiedniki przedniojęzykowo-zębowych spółgłosek [t], [d], [s], [z], [n] zgodnie z polskim konsonantyzmem jako palatalne, w zapisie przytaczanych przykładów przedstawiane są one następująco [ć], [ź], [ś], [ź], [ń]. W sytuacjach, w których informatorzy realizują miękkość spółgłosek nie w sposób palatalny, a zgodny z rosyjską fonetyką – palatalizowany, fakt ten jest uwzględniany w zapisie i opatrzony odpowiednim komentarzem. Miękkość pozostałych spółgłosek oznaczana jest apostrofem po znaku spółgłoski, np. [f'], [k'], [b'] itp.

Informatorzy na ogół nie rozróżniają rosyjskiego przedniojęzykowo-zębowego [ɬ] oraz [ɯ] niezgłoskotwórczego, dlatego w zapisie stosowany jest tylko jeden symbol [ɬ] dla oznaczenia obydwu dźwięków. Ujednolicony został także zapis występującego zapożyczeniach z języka polskiego dźwięku [ż], niezależnie od tego, czy w polskim zapisie był on oznaczany jako *rz* czy *ż*, np. *żand'ovij*, *r'użnyji* (pol. rządowy, różne).

W języku niektórych informatorów fakultatywnie występuje dźwięczny szczelinowy wariant spółgłoski [g], który w tekście jest oznaczany jako [ɣ].

Przytaczane fragmenty wypowiedzi, zarówno gwarowe, jak i polskie, zapisywane są kursywą. Polskie wyrazy użyte bez zmiany postaci

(tzw. wstawki) i większe fragmenty wypowiedzi w języku polskim zapisywane są zgodnie z ortografią języka polskiego i wyróżniane podkreśleniem. Zapożyczenia z języka polskiego poddane jakiejkolwiek formie adaptacji zapisywane są w transkrypcji. Polskie zapożyczenia w przykładach przytaczanych w celu analizy konkretnego leksemu wyróżniono drukiem wytłuszczonym.

Wykaz skrótów

ang.	– angielski
ar.	– arabski
fon.	– adaptacja fonetyczna
l.mn.	– liczba mnoga
l.p.	– liczba pojedyncza
morf.	– adaptacja morfologiczna
niem.	– niemiecki
os.	– osoba
pol.	– polski
r.m.	– rodzaj męski
r.n.	– rodzaj nijaki
r.ż.	– rodzaj żeński
ros.	– rosyjski

ROZDZIAŁ I

Zarys historii i obecnej sytuacji społecznej staroobrzędowców w Polsce

Najważniejsze fakty w historii ruchu staroobrzędowego

Geneza

W połowie XVII wieku w Cerkwi prawosławnej w Rosji działał ruch odnowy życia religijnego, którego głównymi ideologami byli Awwakum, Iwan Neronow, Daniel Kostromski i Nikon (Iwaniec 1977: 24–26). Po śmierci Patriarchy Moskiewskiego Josifa, w roku 1652, nowym Patriarchą został mianowany Nikon. W niedługim czasie przeprowadził on reformy, które miały na celu powrót rosyjskiego prawosławia do jego źródeł, czyli do obrządku greckiego. Reformy polegały na rewizji ksiąg cerkiewnych i ujednoliceniu ich z greckimi oryginałami, a także zmianie liczby chlebów (prosfor) używanych podczas nabożeństw – pięciu zamiast dotychczasowych siedmiu, dopasowaniu do wzorów greckich sposobu wykonywania znaku krzyża – trzema, a nie jak wcześniej dwoma palcami. Zmiany dotyczyły również kierunku procesji, które odtąd miały się odbywać zgodnie z ruchem słońca oraz pisowni imienia Jezus w formie *Иисус* zamiast *Исус* (Iwaniec 1977: 28–29; Bazyłow 2005: 117). Reformy odbywały się przy pełnym poparciu cara Aleksego Michajłowicza (1645–1676) i zostały zatwierdzone przez Sobór w roku 1654.

Nie wszyscy wierni rosyjskiej Cerkwi prawosławnej zaakceptowali wprowadzone zmiany. Wiele osób odebrało je jako zamach na jedyną prawdziwą wiarę, uznając rosyjski obrządek za jedynie słuszny, co pośrednio wiązało się z przekonaniem o szczególnej roli Rosji w dzie-

jach świata jako „Trzeciego Rzymu” (por. Cierniak 1997: 87–88; Przybył 1999: 64; 74–75; Szmigiel 2006). Nawet fakt objęcia przeciwników reform ekskomuniką przez Sobór w roku 1656 nie wpłynął na zmianę masowo podejmowanych decyzji o nieposłuszeństwie wobec Patriarchy. Zbuntowanych wyznawców prawosławia ze względu na przywiązanie do starych obrzędów i wiary nazwano staroobrzędowcami (*старообрядцы*) lub starowiercami (*староверы*), a także schizmatykami (*раскольники*) – od dokonującego się rozłamu w Cerkwi.

Na Soborach z lat 1666 i 1667 nie tylko potwierdzono wcześniejsze reformy, ale również obłożono ekskomuniką ich przeciwników. Rok 1667 uważany jest za oficjalną datę rozłamu w rosyjskiej Cerkwi prawosławnej (Iwaniec 1977: 30–31; Grek-Pabisowa 1999d: 13).

Staroobrzędowcy w Rosji

Staroobrzędowcy od początku nie byli społecznością jednolitą. Pierwsze podziały zarysowywały się już w latach pięćdziesiątych XVII wieku, a ich przyczyną była m.in. kwestia duchowieństwa. W wyniku sporów dogmatycznych doszło do podziału na popowców i bezpopowców. Popowcy zdecydowali się przyjmować do swoich wspólnot duchownych prawosławnych, którzy odprawiali nabożeństwa według starych zasad. Z kolei bezpopowcy nie uznawali duchowieństwa wyświęcanego po schizmie i zrezygnowali z hierarchii duchownej. Wobec braku kapłanów poszczególne wspólnoty wybierały swoich nastawników. Prowadzili oni nabożeństwa i udzielali sakramentów, ale ponieważ nie mieli święceń, nie mogli dokonywać przemienienia chleba i wina w Ciało i Krew Chrystusa i udzielać Komunii Świętej (Поташенко 2005a: 38; 2006b: 42).

Zarówno wśród popowców, jak i bezpopowców powstało wiele wspólnot (*согласие*). W roku 1800 w Rosyjskiej Cerkwi prawosławnej powstała instytucja jednowierstwa (*единоверие*), mająca za zadanie włączanie staroobrzędowców w oficjalne struktury cerkiewne poprzez zezwolenie im na korzystanie ze starych ksiąg i odprawianie nabożeństw w rycie sprzed reformy, w zamian za uznanie zwierzchnictwa Patriarchatu Moskiewskiego (Поташенко 2005a: 164).

Zarówno popowców, jak i bezpopowców traktowano jako schizmatyków. Ich prześladowania przybierały najostrzejsze formy, łącznie

z karą śmierci. Caryca Zofia w roku 1684 wydała przeciwko staroobrzędowcom szereg zarządzeń, zgodnie z którymi wiele ich praktyk religijnych według dawnych zasad karanych było śmiercią. W powszechnej świadomości ugruntowały się przede wszystkim represje za czasów panowania Piotra I (1689–1725). Miały one nie tylko religijny i polityczny charakter, ale dotyczyły również sfery obyczajowej. Właściwie dopiero w ostatnim czterdziestoleciu XIX wieku staroobrzędowcy doświadczyli znaczącej poprawy swojej sytuacji polityczno-prawnej – w tym czasie odzyskali oni prawa obywatelskie (Поташенко 2006b: 116–117). Ostatnie kilkanaście lat istnienia Rosji carskiej, tj. lata 1905–1918, określane są przez staroobrzędowców jako „złoty wiek”, ponieważ cieszyli się oni wtedy wolnością religijną, a ich wspólnoty uzyskały legitymację prawną (ibidem).

Prześladowania i brak wolności religijnej doprowadziły wielu starowierców do ucieczki w głąb Rosji lub poza granice kraju. Najczęstszym kierunkiem ich zagranicznych migracji były ziemie ówczesnej Rzeczypospolitej – Inflanty, Kurlandia i Białoruś, a później także inne państwa i kontynenty: m.in. Ukraina, Bułgaria, Rumunia, Stany Zjednoczone, Ameryka Południowa, Australia (zob. ibidem: 142; zob. także Grek-Pabisowa et al. 1994; Holdeman 2002).

Staroobrzędowcy na ziemiach polskich

Pierwsi staroobrzędowcy pojawili się w Wielkim Księstwie Litewskim (ziemie białoruskie), Kurlandii i Inflantach już w XVII wieku. Około roku 1700 na terytorium Rzeczypospolitej przebywało już ponad dziesięć tysięcy starowierców (Поташенко 2006b: 142). Starowiercy zajmowali się wyrębem lasu, budownictwem, a także zbieractwem i żyli we wspólnotach odizolowanych od świata zewnętrznego. Nie pomogło im to jednak uchronić się przed prześladowaniami ze strony władz rosyjskich.

Wiek XVIII był czasem masowej migracji staroobrzędowców na ziemie Rzeczypospolitej. Przed pierwszym rozbiorem (1772) liczebność polskich i litewskich starowierców według różnych źródeł wynosiła od 100 tysięcy do około miliona (Поташенко 2006b: 142–143). Najbardziej prawdopodobne wydają się jednak liczby w granicach 180–300 tys., co oznacza, że w przeciągu kilkudziesięciu lat liczba sta-

roobrzędowców w Rzeczypospolitej zwiększyła się co najmniej kilkanaście razy (ibidem: 143).

W osadnictwie starobrzędowym na ziemiach znajdujących się w granicach dawnej Rzeczypospolitej, a w okresie późniejszym – Polski, Grigorijus Potaśenko wyróżnił trzy etapy: a) „fiedosiejewski” – wiek XVIII oraz początki XIX w., b) „fiedosiejewsko-pomorski” – od lat dwudziestych XIX wieku do lat dwudziestych wieku XX oraz c) „pomorski”, od lat trzydziestych XX w. do chwili obecnej (idem 2005d: 378). Nazwy etapów pochodzą od wspólnot, których doktryna dominowała w danym okresie.

Fiedosiejewcy pod koniec XVIII wieku osiedlali się w Polsce w okolicach Suwałk i Sejnu (Iwaniec 1977: 78–79). W latach 1784–1792 na Suwalszczyźnie istniało już kilkanaście starobrzędowych miejscowości (ibidem: 78–83; Поташенко 2005b: 378).

W trwającym około 100 lat, a rozpoczynającym się od lat dwudziestych XIX wieku okresie „fiedosiejewsko-pomorskim” starowiercy zaczęli osiedlać się na Mazurach, będących w tym okresie pod panowaniem Prus. W latach dwudziestych i trzydziestych XIX wieku na Mazurach powstało kilkanaście starobrzędowych wiosek. W Wojnowie od 1836 r. funkcjonował klasztor wojnowski, będący centrum życia duchowego mazurskich starobrzędowców (Поташенко 2005b: 380–381). W latach 1852–1867 przeorem monastynu był Paweł Pruski, który założył klasztor żeński w Spychowie (wówczas Puppen), a w Piszku (wówczas Johannisburg) przy drukarni Antoniego Gąsiorowskiego uruchomił wydawnictwo starowerskie, w którym oprócz ksiąg cerkiewnych drukowano czasopiśmo „Истина” (ibidem: 381; zob. także Iwaniec 1977: 124–127). Do wybuchu I wojny światowej liczba starobrzędowców mazurskich znacząco się zmniejszyła (Iwaniec 1977).

Po powstaniu styczniowym zostały założone wsie Gabowe Grądy i Bór koło Augustowa (Grek-Pabisowa 1999e: 190–191). Starowiercy z regionu suwalsko-augustowskiego w II poł. XIX w. zajmowali się rolnictwem i ciesielką, wyrabiali obręcze, a ich wyroby były cenione także w innych regionach (Поташенко 2005b: 380–381).

Podczas I wojny światowej starobrzędowcy z okolic Suwałk, Sejnu i Augustowa byli ewakuowani do Rosji w okolice Saratowa (Iwaniec 1977: 102–103). Na początku lat dwudziestych XX wieku wielu z nich powróciło do Polski (ibidem).

W okresie „pomorskim” polscy staroobrzędowcy podejmowali starania mające na celu instytucjonalizację ich wspólnoty (Iwaniec 1977: 72–74). Wydarzenia z lat 1939–1945 zasługują na szczególną uwagę ze względu na demograficzne oraz społeczne skutki dla wspólnoty starowierców i jej relacje z polskim otoczeniem. Po wybuchu II wojny światowej według ustaleń paktu Ribbentrop-Mołotow staroobrzędowcy z okolic Suwałk i Sejn znaleźli się w granicach Trzeciej Rzeszy, podczas gdy ich współwyznawcy z okolic Augustowa byli na terenach zajmowanych przez ZSRR. Wiosną 1941 r. doszło do wymiany ludności między Związkiem Radzieckim a Niemcami. Rosjanie mieszkający w miejscowościach okupowanych przez Niemców zostali dobrowolnie lub przymusowo przesiedleni do Litewskiej SRR, natomiast ludność niemiecką z terytorium zajętego przez Armię Czerwoną w ten sam sposób przesiedlano do Niemiec (Поташенко 2005b: 385; 2005e: 308). Starowiercy z regionu suwalsko-sejneńskiego zostali rozlokowani praktycznie po całej Litwie (Поташенко 2005c: 308–309).

Sytuacja staroobrzędowców z okolic Augustowa w czasie II wojny światowej była również skomplikowana. Od września 1939 r. do czerwca 1941 r., czyli do rozpoczęcia wojny z Niemcami, władze radzieckie chętnie powierzały ludności staroobrzędowej funkcje administracyjne na okupowanych przez siebie terenach. Wzmagало to napięcia na tle narodowościowym między starowiercami a ich polskimi sąsiadami. W roku 1943, najprawdopodobniej na skutek donosu, staroobrzędowcy z regionu augustowskiego zostali wywiezieni jako przymusowi robotnicy do Prus Wschodnich, najczęściej na tereny dzisiejszego Obwodu Kalinińskiego (por. Iwaniec 1977: 104). Z ustnych relacji mieszkańców Gabowych Grądów i Boru wynika, że ich majątek został zniszczony i rozgrabiony przez Niemców przy współudziale polskich sąsiadów. Nie oszczędzono nawet molenny. Po powrocie do Polski w roku 1945 tylko nieliczni starowiercy otrzymali z powrotem część swojego dobytku, a wszyscy zmuszeni byli do życia w ziemiankach do czasu wybudowania nowych domów. Będąca symbolem polskiej walki z okupantem Armia Krajowa przez wielu starowierców odbierana była negatywnie, ze względu na jej skomplikowane stosunki z wojskami radzieckimi i polską władzą ludową. Wzajemne urazy przez pewien czas rzutowały na kontakty starowierców z ich polskim otoczeniem już w czasach powojennych.

W Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej staroobrzędowcy zamieszkiwali w trzech regionach: augustowskim, suwalsko-sejneńskim i mazurskim. Najmniejszym i najmniej licznym był ośrodek mazurski, którego liczebność zmniejszyła się z powodu wyjazdów staroobrzędowców do Niemiec wraz z wieloma innymi mieszkańcami tych terenów. Po II wojnie światowej na Mazurach pozostało około 400 starowierców (w roku 1968), a tylko w dwóch miejscowościach – Wojnowie i Gałkowie stanowili oni większość (Потащенко 2005b: 386). W regionie suwalsko-sejneńskim funkcjonowały trzy molenny: w Suwałkach, Wodзилkach i Pogorzelcu, jednak ta ostatnia została w wyniku decyzji miejscowych władz rozebrana w roku 1982. Centrum życia religijnego staroobrzędowców z Augustowa i okolic były wsie Gabowe Grądy i Bór oraz znajdująca się tam molenna. W latach osiemdziesiątych XX wieku według danych statystycznych zaprezentowanych podczas II Ogólnopolskiego Soboru Staroobrzędowców (1988) ośrodek suwalsko-sejneński liczył 992 osoby, ośrodek augustowski – 1207 osób, a ośrodek mazurski – 428 osób, (Zielińska 1996: 28).

Obecna sytuacja staroobrzędowców w Polsce

Rozmieszczenie i liczebność polskich staroobrzędowców

Na początku XXI wieku zwarte skupiska staroobrzędowców w Polsce występują w województwach podlaskim i warmińsko-mazurskim. Wspólnota posiada 4 gminy wyznaniowe: Suwałki, Gabowe Grądy, Wodзилki i Wojnowo. Na Mazurach starowiercy mieszkają w Wojnowie i pobliskich miejscowościach, m.in. Gałkowie, Onufryjewo i Osiniak-Piotrowo. Mazurscy starowiercy należą do wojnowskiej parafii, a ich łączna liczba według danych Staroprawosławnej Pomorskiej Cerkwi RP wynosi około 50 osób. Według informacji uzyskanych z tego samego źródła przez Zoję Jaroszewicz-Pieresławcew, w roku 1994 na Mazurach zamieszkiwało około 130 staroobrzędowców, nie tylko w okolicach Wojnowa, ale również w miastach Ełk i Olecko (Jaroszewicz-Pieresławcew 1995: 56–57). Obecnie w wielu miejscowościach śladów bytności starowierców należy szukać przede wszystkim na cmentarzach, znajdujących się w: Iwanowie, Śwignajnie, Kadzidłowie oraz wymienionych powyżej

Onufryjewie, Gałkowie, Osiniaku-Piotrowie, a także na dwóch nekropoliach w Wojnowie – świeckiej i klasztornej (Ziółkowska 2007: 6).

Staroobrzędowcy w województwie podlaskim stanowią znacznie licznieszą grupę. Zamieszkują wiele miejscowości, m.in. Białystok, Białobrzegi, Bliznę, Budę Ruską, Hołny Wolmera, Leszczewo, Nowinkę i Płociczno, ale względnie duże społeczności starowierców występują tylko w Gabowych Grądach, Borze, Wodziłkach oraz miastach Augustów i Suwałki. Podobnie jak na Mazurach, również na Suwalszczyźnie i w okolicach Augustowa o wcześniejszym staroobrzędowym osadnictwie świadczą liczne cmentarze w: Gabowych Grądach, Bliźnie, Pijawnem Ruskim, Augustowie, Suwałkach, Wodziłkach, Głuszynie, Budzie Ruskiej, Sztabinkach, Rasztobolu/Leszczewie, Zusenku, Lipinie, Aleksandrowie, Posejance, Pogorzelcu, Rosochatym Rogu, Białogórach i Wysokiej Górze (ibidem: 5–6).

W zależności od źródła, sposobu przygotowania statystyk i ich daty, informacje na temat współczesnego stanu liczebnego staroobrzędowców w woj. podlaskim są zróżnicowane. Według danych z lat dziewięćdziesiątych XX wieku, parafia w Gabowych Grądach, skupiająca starowierców z okolic Augustowa, liczyła około 350 osób, w Wodziłkach 25 osób, a w Suwałkach – około 300 (Jaroszewicz-Pierśławcew 1995: 56–57). Zgodnie ze statystykami sporządzonymi przez parafię w Gabowych Grądach, do których dotarła Magdalena Ziółkowska, do tamtejszej molenny w końcu roku 2004 należało 425 osób, z czego 70 z Gabowych Grądów, 58 z Boru, 194 z Augustowa, a 103 z innych miejscowości w kraju i za granicą (Ziółkowska 2006: 11; 14). Według danych Rady Staroprawosławnej Pomorskiej Cerkwi RP liczebność polskich starowierców wynosi około 2000 osób, z czego zaledwie 50 przypada na region mazurski. pozostałe wspólnoty skupiają odpowiednio: Suwałki – 1100, Gabowe Grądy – 780 oraz Wodziłki – 45 osób.

Zestawienie przytoczonych danych z obliczeniami sporządzonymi przez białostocki oddział Głównego Urzędu Statystycznego wykazuje duże rozbieżności: według GUS w roku 2006 w woj. podlaskim było zaledwie 457 osób wyznania staroobrzędowego (GUS 2007: 95). Dane GUS oparte są w dużej mierze na przynależności wyznaniowej deklarowanej podczas Spisu Powszechnego w roku 2002. Liczba osób należących do parafii w Suwałkach (1100) jest zdecydowanie zawyżona,

ponieważ uwzględnia praktycznie wszystkie osoby pochodzenia starobrzędowego w mieście i jego okolicach, tymczasem w zorganizowanej przez miejscową wspólnotę ankiecie chęć przynależności do suwalskiej gminy wyznaniowej zadeklarowało jedynie około 200 osób. Z kolei podawana przez GUS liczebność starowierców może być nieco zaniżona, ponieważ niektórzy starobrzędowcy wciąż odczuwają niechęć do otwartej deklaracji swojego wyznania w sytuacjach oficjalnych, np. w urzędach lub podczas spisów powszechnych. W związku ze wspomnianymi rozbieżnościami całkowitą liczbę polskich starobrzędowców należałoby szacować na nie więcej, niż 1000 osób, z czego w woj. podlaskim zamieszkuje około 90%¹ (por. Гжибовский, Глушковский 2008: 205).

Region suwalsko-augustowski

Tematem niniejszej pracy są socjologiczne i psychologiczne uwarunkowania dwujęzyczności starowierców z okolic Augustowa, Suwałk i Sejna. Z analiz został wyłączony będący obecnie w zaniku ośrodek mazurski, w którym toruńscy badacze dopiero zaczynają pogłębione badania językowe. Ze względów historycznych, związanych z różnymi okresami zasiedlania, a także z powodu różnic językowych, literatura tematu wyróżnia w Polsce trzy ośrodki: mazurski, suwalsko-sejneński i augustowski (por. Grek-Pabisowa 1968; Iwaniec 1977; SGS; Zielińska 1996; Потащенко 2005b i in.). Ponieważ od wielu lat warunki społeczno-ekonomiczne, w jakich funkcjonują starowiercy z okolic Suwałk, Sejn i Augustowa są bardzo podobne, w tej monografii termin „region suwalsko-augustowski” stosowany będzie w stosunku do opisywanej grupy w całości. Tam, gdzie rozróżnienie obydwu historycznych ośrodków jest istotne, będzie mowa o regionie augustowskim lub suwalskim (suwalsko-sejneńskim).

¹ Oprócz głównych i historycznych ośrodków osadnictwa starobrzędowego, pojedynczy starowiercy zamieszkują również w innych regionach Polski. Osoby żyjące w oderwaniu od wspólnoty na ogół łączy z religią przodków jedynie pochodzenie i chrzest, wobec czego traktowanie ich jako starobrzędowców jest kwestią dyskusyjną.

Region suwalsko-augustowski jest częścią województwa podlaskiego, zamieszkiwanego przez 1192 tys. osób (GUS 2008a). Z powierzchnią 20 187 km² woj. podlaskie jest jednym z najmniej zaludnionych regionów w Polsce: 59 os./ km² wobec średniej krajowej 122 os./km² (GUS 2003c: 24). Na terenach wiejskich gęstość zaludnienia wynosi zaledwie 26 os./km² (ibidem). W będącym stolicą regionu Białymstoku zamieszkuje prawie ¼ mieszkańców województwa – ok. 293 tys. osób, co znacząco wpływa na stopień urbanizacji regionu (59,45%), który jest zbliżony do średniej krajowej (61,29% – por. GUS 2008b). Stopa bezrobocia w woj. podlaskim w styczniu 2008 r. wynosiła 11,2% i była bliska średniemu bezrobociu w Polsce – 11,7% (BOL 2008). Bezrobocie w regionie jest stosunkowo niskie w wyniku migracji. Od wielu lat z Podlasia wyjeżdża więcej osób, niż na nie przybywa (w ostatnich latach różnice wynosiły około 2–3 tys. osób – GUS 2007: 94). Odpływ ludności w wieku produkcyjnym zmniejsza liczbę potencjalnych bezrobotnych. Głównymi przyczynami migracji do innych części kraju oraz za granicę są: niski stopień uprzemysłowienia regionu oraz jedno z najmniejszych średnich zarobków w Polsce (zob. Dubis, Potoczny 2008).

Województwo podlaskie postrzegane jako region ubogi, tradycyjny, rolniczy i bez perspektyw rozwojowych, nie stanowi atrakcyjnego celu migracji dla mieszkańców innych części kraju (por. Kwasowski 2007a; 2007b). Do innych regionów kraju i za granicę wyjeżdżają przede wszystkim ludzie w wieku 20–40 lat oraz rodziny z małymi dziećmi (GUS 2007: 95). Regionalne tendencje jak najbardziej dotyczą młodych staroobrzędowców z okolic Suwałk i Augustowa, licznie opuszczających rodzinne miejscowości.

Staroobrzędowcy jako mniejszość wyznaniowa, etniczna, kulturowa i językowa

Encyklopedyczna definicja mniejszości zakłada, że są to:

społeczności trwale zamieszkujące pewne terytorium (zwłaszcza państwa), różniące się od większości jego mieszkańców lub od społeczności panującej politycznie cechą (lub cechami), które powodują uznawanie ich w świadomości społecznej za odmienne, a w stosunkach społecznych

wywołują nieraz dyskryminację; cechami takimi bywają zwłaszcza: religia, język, świadomość narodowa, kultura itd. (EGW 11: 97).

Przybywający na ziemię polskie od II połowy XVII wieku starobrzędowcy stanowili mniejszość pod względem wyznaniowym, etnicznym, kulturowym i językowym. Osiedlali się na terenie Rzeczypospolitej, żeby uzyskać swobodę religijną i celowo izolowali się od otoczenia. Dzięki izolacji starowiercom udało się zachować wiarę, kulturę i język przez około 300 lat. Pochodzący z okolic Pskowa, Nowogrodu i Wielkich Łuk starobrzędowcy nie od razu stracili kontakt z językiem i kulturą swojego macierzystego regionu. Zarówno na terenach dzisiejszej Białorusi, jak i państw bałtyckich zamieszkuje znaczna liczba ludności posługująca się gwarami wschodniosłowiańskimi oraz ogólną odmianą języka rosyjskiego. Ponadto od końca wieku XVIII do początków wieku XX zamieszkiwany przez starobrzędowców region suwańsko-augustowski był obszarem zajęтым przez Rosję, w związku z czym tamtejsi starowiercy mieli do czynienia z rosyjską administracją. O ile mazurscy starobrzędowcy od samego początku osiedlania się w Prusach Wschodnich byli odizolowani od języka i kultury rosyjskiej, o tyle w przypadku ośrodków suwańsko-sejneńskiego i augustowskiego o daleko posuniętej izolacji można mówić dopiero po roku 1945 (por. Гжибовский, Глушковский 2008: 205).

Wyspa gwarowa

Sytuację językową polskich starobrzędowców Iryda Grek-Pabisowa określiła jako wyspę gwarową (Grek-Pabisowa 1999f: 69–70). Według Aleksandra Duliczenki:

Островные ситуации возникают вследствие переселения части того или иного этноса по тем или иным причинам – социально-политическим, военным, экономическим и прочим – в регионы проживания иного этноса (иных этносов) с иным языком (иными языками). Оторванные от исходного этно-языкового корня, такие острова постоянно ощущают языковой дефицит, особенно что касается его использования в области культуры, образования, науки. С одной стороны, их представители должны овладеть языком окружающего этноса (что в действительности и наблюдается), с другой – для них важно сохранить язык своих предков (Дуличенко 1998a: 26).

Z kolei Anatolij Domaszniew zauważa, że członkowie społeczności wyspy gwarowej mogą pochodzić z różnych regionów swojego rodzinnego kraju. W obcym otoczeniu w ramach jednej wspólnoty językowej dochodzi do zlania się różnych wariantów czy dialektów jednego systemu w jedną całość (Домашнев 1983: 12).

Sytuacja wyspowa połączona jest z sytuacją kontaktu językowego. Staroobrzędowcy na ziemiach polskich mieli od samego początku styczność z językiem polskim, ale, żyjąc w enklawach, nie mieli zbyt wielu okazji do kontaktów z polskojęzycznym otoczeniem. Z całą pewnością nie można mówić o powszechnej dwujęzyczności wśród polskich staroobrzędowców w okresie od pojawienia się ich na ziemiach Rzeczypospolitej pod koniec XVII wieku do zakończenia I wojny światowej (Гжибовский, Глушковский 2008: 204–205). Grek-Pabisowa wspominała o hermetyczności społeczności starowierców, która ograniczała zarówno dostęp osób z zewnątrz do wspólnoty, jak i jej członków na zewnątrz (Grek-Pabisowa 1999b: 292). Żyjąc w izolacji, staroobrzędowcy nie odczuwali opisywanych przez Duliczenkę braków językowych w dziedzinie kultury, kształcenia czy nauki otaczającej ich społeczności, ponieważ nie utrzymywali z nią intensywnych kontaktów, nie chodzili do polskich szkół i nie uczestniczyli w polskiej kulturze (por. Дуличенко 1998a: 26–27). Wraz ze zmniejszaniem się izolacji poszczególnych skupisk staroobrzędowców zauważalne jest znaczne nasilenie się wpływów zewnętrznych na ich gwarę. W gwarze wspólnot, które utrzymywały stałe kontakty z rosyjskim kontynentem językowym, zaczęły pojawiać się liczne wyrazy ogólnorosyjskie, natomiast język społeczności oderwanych od dawnej ojczyzny obfitował w zapożyczenia polskie (Grek-Pabisowa 1999f: 73–74).

Na podstawie wcześniejszych badań gwar rosyjskich w otoczeniu obcym Grek-Pabisowa wyróżniła następujące czynniki warunkujące stan wysp gwarowych: izolacja, dwu- lub wielojęzyczność nosicieli gwary, charakter bariery językowej między gwarą a językami otoczenia, ewentualne stosowanie języka pośrednika w kontaktach z obcym otoczeniem językowym, funkcjonowanie gwary tylko w formie ustnej, stopień bliskości gwary i języka ogólnorosyjskiego w okresie przed przesiedleniem (ibidem: 73). Na przykład gwary, które znajdują się na rosyjskim kontynencie językowym, zbliżają się stopniowo do języka ogólnego, natomiast

izolacja sprzyja zachowaniu wielu starych cech gwarowych (ibidem: 74). Oddziaływanie bariery językowej oraz znaczenie języka pośrednika można zauważyć na podstawie porównania liczby zapożyczeń z języka polskiego oraz litewskiego u polskich starowierców. W otoczeniu słowiańskim (polskim) bariera językowa była na tyle nikła, że słownictwo z zewnątrz bez większych przeszkód mogło przenikać do gwary wyspowej. Z kolei różnice między rosyjską gwarą a językiem litewskim są na tyle znaczne, że do kontaktów z ludnością litewską starobrzędowcy potrzebowali języka pośrednika – polszczyzny, w związku z czym liczba zapożyczeń litewskich w ich gwarze była nikła (ibidem).

Na początku XXI wieku starobrzędowcy regionu suwalsko-augustowskiego w dalszym ciągu stanowią wyspę gwarową, choć wstąpienie Polski do Unii Europejskiej w 2004 r., a później przystąpienie do układu z Schengen, znoszącego kontrolę graniczną pod koniec 2007 r., znacząco ułatwiło kontakty ze starowiercami w krajach bałtyckich. Jednakże wieloletnia izolacja starobrzędowców w Polsce od ich współwyznawców na Litwie, Łotwie i w Estonii sprawia, że jeszcze nie nastąpiło masowe ożywienie stosunków.

Komentarza wymaga samo określenie dwujęzyczności badanej grupy. Można po prostu powiedzieć, że skoro jest to społeczność, która dotarła do Polski z Rosji i zachowała język ze swoich ojczystych terenów, a jednocześnie opanowała polszczyznę, to mamy do czynienia z dwujęzycznością rosyjsko-polską. Grek-Pabisowa ustaliła, że pochodzący z okolic Pskowa, Nowogrodu i Wielkich Łuk starobrzędowcy, którzy osiedlili się na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej, a obecnie mieszkają w Polsce, posługują się gwarą, w której wciąż zachowało się wiele cech typowych dla ich ojczyzny językowej (por. Grek-Pabisowa 1968; 1999g). Jednak wyniesiona z północnej Rosji gwara z biegiem lat zmieniła się znacznie pod wpływem polszczyzny i w chwili obecnej starobrzędowcy, zapytani jakim językiem się posługują, odpowiadają, że mówią „po swojemu”, „*pa svaj'omu*” lub nieco rzadziej: „*pa r'usku*”, a także „po starowiersku”. Są przy tym świadomi różnic między ich gwarą pochodzenia rosyjskiego a literackim językiem rosyjskim, z którym stykali się w latach nauki szkolnej. Dlatego określenie ich dwujęzyczności mianem rosyjsko-polskiej jest pewnego rodzaju skrótem myślowym, który nie do końca oddaje charakter tego zjawiska.

ROZDZIAŁ II

Podstawy teoretyczne badań socjologicznych i psychologicznych uwarunkowań dwujęzyczności, zastosowane metody badawcze oraz dobór informatorów

Najważniejsze założenia badań nad dwujęzycznością

Za epokowe dzieło w dziedzinie lingwistyki kontaktu należy uznać wydane po raz pierwszy w 1953 r. *Languages in contact* Uriela Weinreicha. Książkę Weinreicha poprzedzają co najmniej setki artykułów i monografii na temat dwujęzyczności, ale dopiero on był autorem definicji, umożliwiających systematyczny opis tego zjawiska. W *Languages in contact* pojawiają się trzy fundamentalne pojęcia, skupiające wokół siebie teorie szczegółowe i przykłady. Pierwszym z nich jest kontakt językowy²: „Języki znajdują się w kontakcie, jeśli używa ich naprzemiennie jedna osoba. Miejscem, w którym kontakt się urzeczywistnia jest więc jednostka”³ (Weinreich 1963: 1). Kolejnym zasadniczym pojęciem jest u Weinreicha dwujęzyczność, czyli „praktyka naprzemiennego używania dwóch języków”, a osoby, których ona dotyczy zostały nazwane dwujęzycznymi (ibidem). „Przypadki odchyień od norm, którekolwiek z ję-

² Termin po raz pierwszy występuje u Andre Martineta, jednak dopiero za przyczyną *Languages in contact* Weinreicha na stałe wszedł w skład aparatu pojęciowego lingwistyki.

³ Tłumaczenie własne (dot. tego i kolejnych cytatów z *Languages in contact* Uriela Weinreicha).

zyków, pojawiające się wskutek faktu, że jednostki bilingwalne używają więcej niż jednego języka”, definiują ostatni z podstawowych terminów, jakim jest interferencja (ibidem). Pojęcia „kontakt językowy, dwujęzyczność” i „interferencja” określają obszar badawczy oraz ramy teoretyczne dla językoznawców na całym świecie. Badania różnorodnych aspektów dwujęzyczności najbardziej popularne są w krajach wieloetnicznych, ale dostarczony przez Weinreicha aparat metodologiczny może znaleźć zastosowanie nawet w relatywnie wyabstrahowanym od warunków społecznych procesie glottodydaktyki i nauce języka obcego jako szkolnego przedmiotu nauczania.

Rok 1953, w którym ukazało się pierwsze wydanie *Languages in contact* Weinreicha, przyniósł także programowe dzieło Einara Haugena *Norwegian language in America; a study in bilingual behavior* (1953). W ten sposób powstały metodologiczne podwaliny współczesnych badań bilingwizmu. Stan, który możemy określić jako stopniowe rozbudowywanie danego raz na zawsze fundamentu, trwa do dnia dzisiejszego. Nawet w najnowszych pracach nie odnajdziemy wzajemnie sprzecznych założeń; współczesne monografie na temat języków mniejszości, interferencji, dyglosji i wielu innych aspektów bilingwizmu różnią się zastosowanymi metodami i narzędziami oraz głównym aspektem badawczym. Spory z teoriami klasyków byłyby trudne z dwóch względów: po pierwsze, ich założenia stanowią przede wszystkim uniwersalne ramy, a nie sztywne instrukcje, umiejscowione w określonym kontekście; po drugie, teoria badań dwujęzyczności nie została stworzona *ad hoc* – jest ona ściśle zakorzeniona w strukturalizmie, który to paradygmat do dziś funkcjonuje w językoznawstwie, a dla wielu jego założeń, mimo zaistnienia nowych nurtów w metodologii badań lingwistycznych, nie udało się znaleźć alternatywy. Post-weinreichowscy autorzy są więc pogodzeni z rolą przedstawicieli deskryptywnej i stosowanej teorii dwujęzyczności, ponieważ „wielka” metodologia została już opracowana. Wnioski wyciągane na podstawie tego typu badań mogą jednak wzbogacać aparat teoretyczny lingwistyki kontaktu na poziomie teorii „krótkiego” (językoznawstwo stosowane) i „średniego”⁴ zasięgu.

⁴ Dwujęzyczność na poziomie teorii „wysokiej” (dalekiego zasięgu) jest opisywana w duchu strukturalistycznym, z jego podziałem języka na *langue* i *parole*,

Wykorzystanie socjologii i psychologii w dotychczasowych badaniach dwujęzyczności

Uriel Weinreich podkreślał, że źródłem i miejscem pojawiania się interferencji jest jednostka i jej indywidualne zachowanie językowe, a nie system danego języka jako całość. Tylko jako element *parole*, czyli procesu, pojedyncze wypowiedzenie (*speech event*) może zawierać elementy dwóch systemów, a zatem zakłócać normę jednego z nich pod wpływem drugiego (Weinreich 1963: 7). Struktura języków znajdujących się w kontakcie, czyli sfera *langue* może być bardziej lub mniej podatna na potencjalne zmiany, jednak ich źródłem jest *parole* (ibidem: 63–64; 67). Dlatego tak dużą uwagę Weinreich poświęcił tzw. pozastrukturalnym (*non-structural*) czynnikom, czyli społecznym i psychicznym jako determinującym interferencję (ibidem: 65). Tym tropem podążyło wielu badaczy, czyniąc głównym lub istotnym zagadnieniem swoich rozważań wpływ środowiska i zachowań społecznych jednostki na jej zachowania językowe. W zdecydowanej większości ich badania należą do językoznawstwa zewnętrznego, lokując się na pograniczu lingwistyki i nauk społecznych, nierzadko prezentując perspektywę raczej socjologiczną, niż językoznawczą⁵.

Opisem dwujęzyczności ze szczególnie aktywnym wykorzystaniem nauk społecznych, zajmuje się ekologia językowa. Spopularyzowana na początku lat siedemdziesiątych XX wieku przez Einara Haugena dzie-

pojęciami procesualności i ponadjednostkowej abstrakcyjnej struktury. Teorie krótkiego zasięgu odnoszą się przede wszystkim do praktyki badawczej i opisów konkretnych problemów bez jakichkolwiek generalizacji, a także – do językoznawstwa stosowanego (np. glottodydaktyka). Wywodzone ze strukturalizmu, umieszczone na pograniczu nauk społecznych i lingwistyki, prace Weinreicha, Haugena i Fergusona determinują teoretyczne umiejscowienie prac swoich następców. Nadbudowa metodologiczna możliwa jest tylko do określonego poziomu uniwersalizmu, jego przekroczenie wiąże się z koniecznością zastąpienia paradygmatu strukturalistycznego nową teorią.

⁵ Z socjologicznymi opracowaniami problematyki lingwistycznej, a w jej ramach – dwujęzyczności, można spotkać się stosunkowo często (por. Grabias 1997; Platt, Platt 1975).

dzina językoznawstwa⁶ bazuje na wieloaspektowym przedstawieniu sytuacji językowej z uwzględnieniem standaryzacji języka, jego funkcji w społeczeństwie, sfer użycia, relacji z innymi językami i jego statusu politycznego (Wysoczański 1999: 64–65). W rozbudowanym opisie cech zewnętrznych języka jest miejsce również na jego charakterystykę strukturalną, jednak nie jest ona głównym przedmiotem badań. Perspektywa ekologiczna nie jest zarezerwowana wyłącznie dla kontaktu językowego, jednak ze względu na uwagę przywiązywaną do uwarunkowań środowiskowych często bywa wykorzystywana w sytuacjach wielojęzycznych i wielokulturowych.

Na przeciwnym biegunie znajdują się prace skoncentrowane głównie na problemach językoznawstwa wewnętrznego (zmiany w strukturze języków znajdujących się w kontakcie, interferencje w zakresie leksyki, fonetyki, składni i morfologii), uzupełnione mniej lub bardziej szczegółowym opisem kontekstu pozajęzykowego. Najczęściej przedstawienie badanej dwujęzycznej społeczności pełni w tego typu pracach funkcję wprowadzającą, podczas gdy szczegółowo omawiany jest jedynie wybrany problem o naturze ściśle językowej, np. w badaniach Sveina Mønneslanda nt. procesu adaptacji zapożyczeń z języka norweskiego w mowie dzieci emigrantów (Mønnesland 1987: 88–89) lub w pracach polskich lingwistów skupionych wokół Janusza Riegera zainteresowanych sytuacją językową polskojęzycznych wspólnot na Podolu i Żytomierszczyźnie (m.in. Rudnicki 2000; Paryl, Mieszczankowska 2004). Choć wspomniani badacze zauważają związek zmian w strukturze języka z oddziaływaniem zjawisk pozajęzykowych, mechanizmy większości z nich nie są wyjaśniane.

Interesującą próbę połączenia badań prowadzonych z odmiennych perspektyw: lingwo- i socjocentrycznej – stanowił socjolingwistyczny realizowany w latach osiemdziesiątych XX wieku projekt szwedzkich uczonych – JUBA⁷. Badacze skupieni wokół Ljubomira Djurovića zaj-

⁶ Termin „ekologia języka” był wcześniej używany przez innych językoznawców, m.in. przez Leona Zawadowskiego, ale dopiero artykuł Haugena *Language Ecology* z 1972 roku dał wyraźne metodologiczne wytyczne dla prowadzonych w tym duchu badań (Haugen 1972).

⁷ JUBA – Stanowi skrót od Jugoslovenska Barn (dzieci jugosłowiańskie).

mowali się opisem języka, sytuacji językowej, tożsamości i zachowań społecznych dzieci i młodzieży pochodzących z krajów byłej Jugosławii. Prowadzone na przestrzeni kilku lat kompleksowe badania grupy informatorów dotyczyły szerokiego spektrum problemów w ramach wymienionych aspektów życia młodych imigrantów (Djurović 1987: 51–52). W publikacjach podsumowujących interdyscyplinarne analizy teksty poświęcone społecznej aktywności i tożsamości kulturowej młodych przybyszów z Jugosławii z opracowaniami na temat ich zasobów leksykalnych w języku serbskim i chorwackim oraz szwedzkim łączyły jedynie artykuły wprowadzające koordynatora programu JUBA. Pomimo podziału tematyki badawczej na odrębne dziedziny, projekt pod naukowym kierownictwem Ljubomira Djurovića jest jedną z nielicznych prób zastosowania perspektywy holistycznej w opisie dwujęzyczności.

Dotychczasowe badania staroobrzędowców

Od czasów schizmy 1666 roku staroobrzędowcy stanowili grupę społeczną odmienną pod względem religijnym od otaczającej ich społeczności. W wyniku migracji zewnętrznych stali się oni mniejszością również w wymiarze narodowościowym i językowym. Rozwój prasy w XIX wieku i zainteresowanie publicystów tematyką społeczną zaowocowały pojawieniem się, wśród wielu innych tematów, także artykułów o starowiercach. Prace na temat ich języka, kultury, historii, organizacji społecznej, literatury, myśli teozoficznej oraz działalności wydawniczej powstawały i powstają przede wszystkim w krajach zamieszkanym przez większe grupy ludności staroobrzędowej – Rosji, Polsce, Niemczech, Stanach Zjednoczonych i Bułgarii. Badania różnorodnych aspektów życia starowierców prowadzone są do dzisiaj nie tylko w wymienionych państwach, ale praktycznie wszędzie, gdzie religijnym emigrantom udało się dotrzeć (zob. Grek-Pabisowa et al. 1994). Ze względu na problematykę niniejszej pracy, poświęconej dwujęzyczności polskich staroobrzędowców, przegląd dotychczasowych publikacji nt. starowierców będzie zorientowany przede wszystkim na polską literaturę naukową.

Historia i kultura starobrzędowców

Pierwsze polskie teksty dotyczące starobrzędowców pojawiły się w połowie XIX wieku. Przez długi czas o starowiercach pisano ze względu na ich historię, kulturę i religię. Często autorzy, skądinąd uznani naukowcy i publicyści, jak Oskar Kolberg i Melchior Wańkowicz, w swoich opisach nie starali się wyjść poza stereotypy (Kolberg 1964: 49–53; 1966: 6–7; Wańkowicz 1988: 73–80).

W latach pięćdziesiątych ubiegłego stulecia swoje badania rozpoczęła Iryda Grek-Pabisowa, zainteresowana przede wszystkim językiem starowierców, jednak niepomijająca w swoich opracowaniach opisu ich społeczności i jej obyczajów. Historia i tradycje starobrzędowców stanowią główny temat badań Eugeniusza Iwańca, na którego dorobek składają się liczne artykuły dotyczące osadnictwa, folkloru, działalności wydawniczej, architektury, religii i ideologii wyznawców starej wiary. Najważniejszą pracą Iwańca jest monografia *Z dziejów starobrzędowców na ziemiach polskich XVII–XX w* (1977). Do dzisiaj stanowi ona jedyne kompleksowe opracowanie historii polskich starowierców. Historią starobrzędowców w Wielkim Księstwie Litewskim i na Litwie zajmuje się Grigorijus Potašenko; niektóre z jego tekstów ukazały się również w języku polskim (Поташенко 2006a). Prace Potašenki zasługują na uwagę m.in. ze względu na szeroki społeczny kontekst opisywanych wydarzeń z dziejów starowierców, a także – śledzenie losów badanej społeczności, zanim dotarła ona na Litwę.

Kulturą starowierców, ze szczególnym uwzględnieniem ich piśmiennictwa zajmuje się w Polsce Zoja Jaroszewicz-Pieresławcew, która oprócz licznych artykułów opublikowała monografię *Starobrzędowcy w Polsce i ich księgi* (1995), będącą najpełniejszym opracowaniem na temat ksiąg przybyszów z Rosji. W końcu lat dziewięćdziesiątych XX wieku ukazała się także praca poświęcona ideologii religijno-filozoficznej starobrzędowców i jej znaczeniu dla kształtowania się ich wspólnot i ruchu religijnego autorstwa Elżbiety Przybył (1999). Z kolei Urszula Cierniak bada piśmiennictwo starowierców z perspektywy literaturoznawczej, uwzględniającej wzajemne relacje literatury, ideologii i historii (m.in. Cierniak 1997).

Oprócz opracowań naukowych, staroobrzędowcom, jako mniejszości etniczno-wyznaniowej poświęcono wiele artykułów w prasie lokalnej (m.in. „Gazeta Współczesna”, „Tygodnik Podlaski”) i ogólnopolskiej (m.in. „Tygodnik Powszechny”, „National Geographic”). Żyjący w naszym kraju starowiercy są również przedmiotem zainteresowania sejneńskiej fundacji „Pogranicze” oraz suwalskiej fundacji „Miasto” – regionalnych organizacji promujących wielokulturowość północno-wschodniej Polski.

Język staroobrzędowców

Wśród publikacji na temat staroobrzędowców z XIX i pierwszej połowy XX wieku trudno byłoby odnaleźć pracę poświęconą ich językowi; jeśli badacze wspominali o problemach językowych, czynili to pobieżnie, przy okazji innej tematyki. Po drugiej wojnie światowej jako pierwsze językiem polskich staroobrzędowców zainteresowały się Iryda Grek-Pabisowa i Irena Maryniakowa. Pierwszym całościowym opracowaniem stanu gwary staroobrzędowców była praca Grek-Pabisowej *Rosyjska gwara starowierców województwach olsztyńskim i białostockim* z 1968 r. Obydwie autorki zajmowały się wyznawcami starej wiary indywidualnie, jednak wiele prac napisały wspólnie, w tym jedyny polski słownik gwary staroobrzędowców (SGS). Najwcześniejsze teksty Grek-Pabisowej pochodzą z końca lat pięćdziesiątych XX wieku, natomiast publikacje wspólne z Maryniakową – z następnej dekady. W swoich pracach Grek-Pabisowa ustaliła m.in. ojczyznę językową polskich starowierców i miejsce ich gwary wśród dialektów rosyjskich, charakter polskich, litewskich i białoruskich wpływów na rosyjską wyspę gwarową, opisała wiele zagadnień z zakresu morfologii gwary i jej leksyki (zwłaszcza zapożyczenia). Irena Maryniakowa w swoich samodzielnych publikacjach skupiła się przede wszystkim na problemach składni gwary starowierców, wpływie polszczyzny na dialektalne struktury syntaktyczne, a także na szczegółowym opisie imiesłów. Obydwie badaczki zajmowały się również wieloma innymi tematami, jednocześnie jednak nie porzucały problematyki języka staroobrzędowców, choć nawet ich ostatnie publikacje sprzed kilku lat są oparte na materiale zebranym na początku drugiej połowy XX wieku.

Prace Anny Zielińskiej z lat dziewięćdziesiątych ubiegłego stulecia opisują sytuację językową starobrzędowców w późniejszym okresie. Skupiła się ona na dwujęzyczności badanej grupy, sferach użycia poszczególnych języków (polskiego, rosyjskiego, a na Mazurach również niemieckiego), a także wpływach rosyjskiej gwary na polszczyznę starowierców. Konfrontacja nowszych opracowań z dorobkiem Grek-Pabisowej i Maryniakowej pozwala zauważyć znaczne zmiany w sytuacji językowej wyznawców starej wiary, jakie dokonały się na przestrzeni kilku dekad, jednak mniejsza skala badań i brak systematycznego opisu stanu gwary u Zielińskiej uniemożliwiają pełną analizę. Do najważniejszych osiągnięć Anny Zielińskiej w opisie języka starowierców polskich należy zgłębienie kwestii prymarności i sekundarności języka w warunkach bilingwizmu oraz szczegółowa analiza socjolingwistyczna zakresów posługiwania się językami w sytuacji dyglosji.

Obecnie językiem starobrzędowców zajmują się w Polsce dwa ośrodki: Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu (grupa badaczy pod kierownictwem Stefana Grzybowskiego) oraz Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie (zespół kierowany przez Zoję Jaroszewicz-Pierieśławcew, Helenę Pocięcinę i Joannę Orzechowską). Zespół toruński od 1999 roku regularnie organizuje ekspedycje do starowierskich wsi w pobliżu Augustowa i Suwałk, podczas gdy badacze olsztyńscy skupieni są na starobrzędowcach zamieszkujących Mazury. Obydwie grupy badawcze korzystają z pomocy studentów – członków kół naukowych. W ostatnich latach na UMK pod kierunkiem naukowym prof. Grzybowskiego powstało 10 prac magisterskich dotyczących różnorodnych kwestii, związanych z językiem starowierców ze wsi Gabowe Grądy i Bór koło Augustowa, m.in. zapożyczeniom z języka polskiego w gwarze, składni, fonetyki, antroponimii oraz języka dzieci i młodzieży. Efektem rozszerzenia eksploracji również na inne miejscowości zamieszkane przez starobrzędowców, w regionie augustowskim, suwańsko-sejneńskim i mazurskim, jest praca magisterska poświęcona językowi napisów nagrobnych, napisana przez Magdalenę Ziółkowską na podstawie materiału zebranego na wszystkich starowierskich nekropoliach w Polsce (Ziółkowska 2007). Oprócz prac magisterskich, na toruńskim uniwersytecie powstała również rozprawa doktorska Doroty Paśko *Funkcjonowanie rosyjskiej gwary starobrzędowców w regionie augustowskim w warunkach bilingwizmu*,

której głównym celem było określenie języka prymarnego i sekundarnego badanej grupy oraz szczegółowy opis przejawów interferencji w języku starszego i młodszego pokolenia: zapożyczeń, wstawek i kalk (Paśko 2008, zob. też Paśko 2011).

Językiem staroobrzędowców na świecie zajmują się przede wszystkim lingwiści rosyjscy, amerykańscy i bułgarscy. W Rosyjskiej Akademii Nauk pod kierownictwem Leonida Kasatkina prowadzone są badania dialektów rosyjskich staroobrzędowców w środowisku obcym. Rosyjscy uczeni analizują materiał językowy zbierany wśród starowierców żyjących obecnie w Polsce, Bułgarii i obu Amerykach. Spośród badaczy amerykańskich, zajmujących się wyznawcami starej wiary w Stanach Zjednoczonych, należałoby wymienić Richarda Morrisa i Tamarę Jumsunową, badających język starowierców w Oregonie, oraz Jeffreya Holdemana prowadzącego eksploracje w Pensylwanii. Znaczące skupiska staroobrzędowców występują także w Bułgarii, gdzie problematyką ich języka zajmuje się m.in. Ekaterina Kritska z Uniwersytetu w Wielkim Tyrnowie.

W 2008 r. na Międzynarodowym Zjeździe Slawistów w Ochrydzie (Macedonia) została powołana do życia Komisja Badań Staroobrzędowstwa, afiliowana przy Międzynarodowym Komitecie Slawistów. Do zadań Komisji należy koordynacja badań nt. staroobrzędowców na świecie.

Potrzeba nowej perspektywy w badaniach języka polskich staroobrzędowców

Zestawienie wyników współczesnych badań języka polskich starowierców z opracowaniami z drugiej połowy XX wieku unaocznia zmiany, jakie dokonały się na przestrzeni kilkudziesięciu lat. Różnice dotyczą praktycznie wszystkich aspektów sytuacji językowej. Zmiany w zakresie leksyki gwary staroobrzędowców ukazuje porównanie prac powstałych w ciągu ostatnich kilku lat ze *Słownikiem gwary starowierców mieszkających w Polsce* (por. Пацько 2002; 2008; SGS). Zauważalne są też wyraźne zmiany w systemie fonetycznym gwary oraz jej składni, świadczące o postępującym przekształcaniu struktury języka starowierców i jego hybrydyzacji, powstałej w wyniku wtłoczenia rosyjsko-polskiej leksyki

i polskiej frazeologii w ramy rosyjskiej morfologii (Пашко 2005; Grzybowski 2007). We wspomnianym okresie ewoluowała również sytuacja językowa, takie jej elementy, jak sfery posługiwania się obydwojoma językami przez dwujęzyczną społeczność, lojalność w stosunku do rosyjskiej gwary i ogólny poziom kompetencji językowej w zakresie tradycyjnego dialektu wśród członków badanej grupy. Część zmian zachowań językowych została zauważona przez Annę Zielińską (Zielińska 1996), jednak kolejne obserwacje potwierdzają rozwój procesu i wymagają kompleksowego opisu, uwzględniającego ogół czynników wewnątrz- i zewnątrzjęzykowych. W ciągu ostatniego półwiecza, oprócz zmian w języku, można mówić o swoistej społecznej rewolucji, jaka dokonała się w grupie polskich starobrzędowców w postaci przemian kulturowych, ekonomicznych i demograficznych. Wspólnota opisywana w latach siedemdziesiątych XX wieku diametralnie różni się od jej obecnego stanu pod wieloma względami⁸. Tradycyjne społeczności mniejszościowe w epoce industrializacji, ożywionych migracji wewnętrznych i zewnętrznych oraz ekspansji globalnego stylu życia przejawiają tendencje ku zanikowi, bądź amalgamacji z otoczeniem, co zauważają badacze ich języka, tradycji i kultury (m.in. Górny 2003: 117–118; Janiak 2005: 120–132).

Dotychczasowe badania starobrzędowców w Polsce w zdecydowanej większości zorientowane były albo na tematykę związaną z ich historią, kulturą i religią, albo na problemy ściśle językowe. Kwestie pozajęzykowe poruszane w opracowaniach lingwistycznych, nie uwzględniały wielu istotnych czynników o charakterze społecznym i psychicznym, wpływających na kształtowanie nie tylko sytuacji językowej, ale również samej struktury języka polskich starowierców. Postulowany przez Uriela Weinreicha opis współkształtujących sytuację dwujęzyczną czynników strukturalnych (językowych) i niestrukuralnych (pozajęzykowych) nie został również w pełni zrealizowany przez badaczy innych grup dwujęzycznych. Prace zorientowane na zmiany w strukturze języka nie uwzględniają różnorodności oddziałujących na nią zjawisk o charakterze psychologicznym i socjologicznym. Nawet badania, których celem jest ukazanie wzajemnych relacji sytuacji językowej i systemu języka, skupiają się jedynie na wybranych problemach, wyjaśniając wpływy ze-

⁸ Szerzej o sytuacji społecznej badanej grupy w rozdziale I.

wewnętrzne tylko w określonym aspekcie, np. fonetycznych i leksykalnych markerów uwarunkowanego społecznie zróżnicowania stylistycznego w badanej grupie (por. Dzięgiel 2003: 85–92). Z kolei badacze opisujący szczegółowo środowisko języka, jego użytkowników, status i sytuację prawną pomijają problem struktury języka lub przedstawiają ją pobieżnie (por. Misiak 2006: 85–96; Siegeń-Matyjewicz 2007: 203–212). Perspektywa badawcza uwzględniająca w równej mierze problematykę ściśle lingwistyczną, jak i oddziałujące na nią zjawiska o charakterze psychospołecznym, zastosowana w niniejszej rozprawie, pozwoli na pełny opis problemu dwujęzyczności staroobrzędowców z regionu suwalsko-augustowskiego. Poszerzone, interdyscyplinarne ujęcie jest obecnie możliwe przy wykorzystaniu dostępnych kompleksowych opracowań strukturalnych gwary staroobrzędowców⁹ i zastosowaniu aparatu metodologicznego oraz technik badawczych nauk społecznych, pełniących w tym przypadku funkcję narzędzi pomocniczych językoznawstwa.

Do najistotniejszych braków większości dotychczasowych prac na temat nie tylko języka staroobrzędowców, ale również innych dwujęzycznych grup mniejszościowych w Polsce należy zaliczyć rozłączenie socjologicznej i lingwistycznej perspektywy badawczej problemów z pogranicza nauk, które należałoby opisywać z równoczesnym uwzględnieniem obydwu podejść. Drugim istotnym brakiem dotychczasowych prac jest czasowa wycinkowość badań. Językoznawcy, a także w dużej mierze przedstawiciele nauk społecznych, zajmujący się określoną wspólnotą mniejszościową, najczęściej dokonują jednostkowych badań (czasem nawet trwających kilka lat) bez uwzględnienia perspektywy czasowej. Ewolucja tradycyjnych społeczności, odmiennych od swojego otoczenia pod względem kulturowym, wyznaniowym i językowym, pod wpływem zmian cywilizacyjnych została potwierdzona w licznych badaniach (m.in. Азимов 1977; Баранникова 1977; Janiak 2005: 132–144), brakuje jednak opracowania obejmującego sam proces zmian w ujęciu mikro- i me-

⁹ Źródłem informacji na temat stanu gwary polskich starowierców w drugiej połowie XX wieku są prace Irydy Grek-Pabisowej i Ireny Maryniakowej, natomiast najpełniejszy punkt odniesienia dla sytuacji językowej ostatnich lat stanowi rozprawa doktorska Doroty Paśko.

zosocjolingwistycznym¹⁰. Znamiennym przykładem braku ciągłości czasowej w eksploracji mniejszości językowej w oderwaniu od macierzy są badania Bronisławy Janiak na temat sytuacji językowej Niemirowa nad Bugiem. Autorka prowadziła w latach siedemdziesiątych XX wieku kilkuletnie badania ukraińskiej gwary Niemirowa, głównie na podstawie nagrań wypowiedzi najstarszych mieszkańców wsi, stwierdzając tendencję do zaniku języka przodków w młodszych pokoleniach (Janiak 2004: 7–9). Kiedy dwie dekady później Janiak postanowiła skonfrontować zebrany wcześniej materiał ze współczesną sytuacją językową Niemirowa, okazało się, że ukraińska gwara zanikła wraz ze śmiercią jej najstarszych użytkowników, a ich dzieci i wnuki albo nie chcą posługiwać się tradycyjnym dialektem, albo wręcz nie miały okazji go przyswoić (por. Janiak 2005: 120–122). Dlatego analiza procesu zanikania społeczności językowej i jej asymilacji z dominującą większością oraz zjawisk dokonujących się równolegle w strukturze języka, przedstawiona w niniejszej pracy, stanowi nowe podejście nie tylko w badaniach dwujęzyczności polskich staroobrzędowców, ale również na tle dotychczasowych opisów innych grup mniejszościowych. Porównanie współczesnej sytuacji językowej i społecznej starowierców w regionie suwalsko-augustowskim ze starszymi opracowaniami niezbicie świadczy o zmianach dokonujących się w ich wspólnocie i języku, a zakres badań, prowadzonych przez zespół badaczy z Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, pozwala na dokładne prześledzenie zachodzących procesów ewolucji w języku i kulturze badanej grupy. Dzięki długotrwałości, częstotliwości i intensywności kontaktu ze społecznością staroobrzędowców z okolic Augustowa, a w późniejszym okresie – także z regionu suwalskiego, udało nam się dotrzeć praktycznie do ogółu wyznawców starej wiary na wymienionych terenach, a z większością informatorów kontaktujemy się systematycznie przynajmniej raz do roku. Tak intensywna eksploracja umożliwia szczegółową analizę wzajemnie powiązanych procesów o naturze lingwistycznej, socjologicznej i psychologicznej, zarówno w wymiarze jednostkowym, jak i grupowym. W niniejszej pracy ważny jest nie tyle sam fakt uwzględnienia wpływu czynników społecznych i psychicznych na

¹⁰ Na poziomie danej zbiorowości mniejszościowej i mniejszych grup występujących w jej ramach (rodzinnych, sąsiedzkich i rówieśniczych).

język, ale próba jego całościowego ujęcia. Jedyne socjolingwistyczny holizm pozwoli na pełne wykorzystanie informacji zawartych w zebranych przez nas oraz zastanych materiałach empirycznych, bez których nie jest możliwa wyczerpująca analiza bilingwizmu. „Nauka nie może powstać, jeśli jej przedmiotem nie są fakty *sui generis* – fakty odmienne od tych, które badają inne nauki” – pisał Émile Durkheim, uzasadniając zaistnienie socjologii jako jedynej nauki traktującej o zjawiskach społecznych (Durkheim 1964: 61). Uzasadnieniem potrzeby nowej perspektywy badawczej w naszym przypadku są zjawiska o wielopoziomowej – lingwistycznej, psychologicznej i socjologicznej strukturze, związane z sytuacją kontaktu językowego, które nie były dotąd w pełni opisywane ani przez językoznawców, ani na polu nauk społecznych.

Założenia metodologiczne

Ogólne założenia i podstawowe pojęcia strukturalizmu Uriela Weinreicha

Uriel Weinreich opierał się na założeniach strukturalizmu, ale się do nich nie ograniczał. Uwidacznia to jego definicja kontaktu językowego. W pierwszej jej części „języki znajdują się w kontakcie, kiedy posługuje się nimi naprzemian jedna i ta sama osoba” (Weinreich 1963: 1) „język” rozumiany jest jako system, ponadjednostkowa struktura, czyli *langue*. Natomiast dalszy ciąg: „miejsce, w którym kontakt się urzeczywistnia jest jednostka”, odnosi się do mowy indywidualnej – *parole*, a więc wychodzi poza wyznaczone przez Ferdynanda de Saussure’a pole badawcze (por. de Saussure 1961: 25; Weinreich 1963: 7–8). Ponieważ dwujęzyczność jako „praktyka naprzemiennego posługiwania się dwoma językami” (Weinreich 1963: 1) dotyczy jednostki i jej zachowań językowych, można stwierdzić, że kontakt językowy jest kontaktem systemów, ale dokonuje się na poziomie jednostkowym.

Interferencja rozumiana jest jako „odchylenia od norm któregośkolwiek z języków, pojawiające się wskutek faktu, że jednostki bilingwalne używają więcej niż jednego języka” (ibidem: 1). W związku z tym może ona funkcjonować tylko jako część *parole*, czyli procesu. Pojedyncze wy-

powiedzenie (*speech event*) może zawierać elementy dwóch systemów, ale źródłem i miejscem występowania interferencji jest jednostka, a nie system danego języka jako całość (por. ibidem; Głuszkowski 2009a: 132–134).

Czynniki kształtujące zjawisko interferencji

Weinreich wyróżnił dwa typy czynników kształtujących interferencję: strukturalne (*structural*) i pozastrukturalne (*non-structural*); (Weinreich 1963: 64–65). Poszczególne poziomy struktury języków znajdujących się w kontakcie są w różnym stopniu podatne na wzajemny wpływ. Przyczyną zakłóceń w normie jednego z języków, czyli w sferze *langue*, mogą być zarówno systemowe różnice, jak i podobieństwa. Na przykład odmienne systemy leksykalne mogą stanowić przyczynę zapożyczeń, a w pokrewnych kodach językowych występują jednostki o identycznym lub podobnym brzmieniu, co stwarza możliwość powstawania międzyjęzykowej homonimii (ibidem: 47–49).

Czynniki strukturalne określają potencjał do powstawania interferencji, ale nie decydują o jej zaistnieniu i kształcie. Przyswojenie przedniojęzykowo-zębowego /ɬ/ może stanowić problem np. dla uczących się języka rosyjskiego Polaków, którzy mogą nieistniejącą już współcześnie w ich rodzimym języku głoskę utożsamiać z polskim /x/, lecz mogą również pokonać trudności, spowodowane różnicami systemów fonetycznych, i opanować nowe dźwięki¹¹. Potencjał dla odchyłeń od norm powstał w sferze *langue* i może, ale nie musi realizować się w sferze *parole*. Według Weinreicha decydują o tym czynniki pozastrukturalne (*non-structural*), czyli pozajęzykowe – społeczne i psychiczne, takie jak indywidualne skłonności dwujęzycznej jednostki do mieszania języków, kompetencja rozmówców w zakresie znajdujących się w kontakcie obydwu kodów, czy ich prestiż (ibidem: 65). Czynniki decydują więc o zaistnieniu i ostatecznym kształcie interferencji, której strukturalne granice wyznaczają obydwa systemy. Do interferencji dochodzi w sferze *parole*, komunikatu, czyli procesu zachodzącego w określonym miejscu i czasie, za przyczyną użytkowników języka, posiadających pewne cechy indy-

¹¹ Przykład pochodzi z własnych obserwacji autora. Podobne zjawiska opisywał Weinreich (por. Weinreich 1963: 7; 49).

widualne i należących do określonej społeczności. Teza o decydującym znaczeniu czynników pozastrukturalnych dla kształtowania się struktury języka w warunkach bilingwizmu stanowi jedno z podstawowych założeń niniejszej monografii.

Dwujęzyczność na poziomie jednostki i grupy

Język jednostki

Weinreich rozgranicza czynniki kształtujące język na poziomie jednostki i społeczności językowej. Bilingwizm jednostkowy jest determinowany przez indywidualne predyspozycje osoby przyswajającej nowy kod językowy, do których należy ogólny poziom kompetencji językowej i zdolność do posługiwania się więcej niż jednym językiem. Do poziomu jednostkowego autor *Languages in contact* zaliczył również czynniki związane z relatywnym statusem obydwu języków używanych przez osobę dwujęzyczną. Punktem wyjścia analizy powstawania interferencji powinno być określenie, który z kodów będzie stanowił źródło interferencji, a który płaszczyznę jej zaistnienia. Następnie Weinreich wyróżnia decydujące o tym stany i procesy: relatywny status obydwu języków, relatywny poziom znajomości obydwu kodów, formy władania nimi (mowa, pismo), kolejność ich przyswajania, użyteczność języków jako środka komunikacji, zaangażowanie emocjonalne ich użytkownika, funkcje obydwu języków w awansie społecznym, a także ich znaczenie w literaturze i kulturze – z punktu widzenia danej jednostki (Weinreich 1963: 73–79). Interferencja na poziomie indywiduów jest również kształtowana przez uwarunkowania aktu komunikacji, takie jak: dwujęzyczność nadawcy i adresata lub wyłącznie nadawcy, specjalizacja (lub jej brak) w użyciu jednego lub drugiego języka w określonych sytuacjach oraz napięcie emocjonalne w sytuacji komunikacji (ibidem: 81–82).

Język grupy

Dla ustalenia relacji między pozastrukturalnymi czynnikami, wzmacniającymi lub osłabiającymi interferencję w zachowaniach językowych dwujęzycznej jednostki i dwujęzycznej grupy, konieczne jest wcześniej-

sze określenie ontologicznego statusu społeczności językowej w ujęciu Uriela Weinreicha. Stanowisko nominalistyczne, zakładające, że na charakterystykę grupy składa się suma charakterystyk jej członków, wiązałoby się z przekonaniem, że funkcjonowanie języka dwujęzycznej społeczności poddane jest oddziaływaniu tych samych czynników co zachowania językowe jednostki, a różnica leży tylko w skali oddziaływań. Tymczasem Weinreich widzi w grupie osób dwujęzycznych odrębny byt, mający cechy inne niż tworzące go elementy składowe. Ontologiczny realizm w opisie dwujęzycznej społeczności przejawia się m.in. w stwierdzeniu:

kiedy dwa języki znajdują się w kontakcie za przyczyną określonej grupy osób, indywidualne cechy zachowań językowych jej członków wzajemnie się neutralizują, podczas gdy nawyki mowne charakterystyczne dla grupy [jako całości], nabierają znaczenia¹² (Weinreich 1963: 83).

Uriel Weinreich nie wyklucza istnienia czysto indywidualnych przejawów bilingwizmu, odnoszących się do pojedynczych migrantów, żyjących w obcym otoczeniu, których nie dotyczy problem społecznego uwarunkowania sytuacji kontaktu językowego. W przypadku jednostek dwujęzycznych funkcjonujących w ramach bilingwalnej grupy wiele czynników wymienionych wśród indywidualnych uwarunkowań interferencji jest w większym bądź mniejszym stopniu determinowana społecznie. Otoczenie określa przydatność obydwu języków na drodze awansu społecznego, ich znaczenie w kulturze i literaturze, kolejność ich przyswajania, a także istnienie formy pisemnej obydwu kodów i nastawienie wobec nich (ibidem: 84). Jeśli dana dwujęzyczna społeczność nie wykształciła pisemnej formy i standardów swojego rodzimego języka, jej członkowie w sytuacji wymagającej posługiwania się pismem będą skazani na drugi znany przez nich język, co w efekcie może prowadzić do dalszych zmian wzajemnych relacji i statusu języków w grupie. Brak jednolitej normy lub jej wariacja w przypadku jednego z języków, zwłaszcza w połączeniu z jego niskim statusem, powodują większą społeczną

¹² Podejście Weinreicha jest bliskie przyjmowanemu w socjologii realistycznemu pojmowaniu grupy, którą Florian Znaniecki traktuje jako ponadindywidualną jaźń, opartą na syntezie (nie sumie) jaźni jej członków, stanowiącą zbiorową świadomość – nową jakość w stosunku do jednostki (por. Znaniecki 1986a: 302–303).

tolerancję pojawiającej się w nim interferencji, a tym samym coraz silniejsze rozmywanie standardu (por. ibidem: 85; 88). Weinreich zwraca również uwagę na źródła międzypokoleniowej transmisji kodu językowego; jeśli w bilingwalnej wspólnocie dzieci uczą się obydwu języków wyłącznie od swoich rodziców, siłą rzeczy będą powielać przejawy interferencji występujące w ich mowie (ibidem: 84). W ten sposób otoczenie determinuje także stopień opanowania języka przez jednostkę, a brak możliwości poznania znormalizowanego wariantu danego języka uniemożliwia jego przyswojenie, niezależnie od indywidualnych zdolności językowych¹³.

Strukturalistyczna lingwityka kontaktu Uriela Weinreicha — najważniejsze założenia

Najpoważniejsze konsekwencje dla badań empirycznych opartych na teoretycznych założeniach Uriela Weinreicha ma ustalenie ontologicznego statusu społeczności językowej i jej relacji z jednostką. Grupa osób dwujęzycznych jest w stosunku do bilingwalnego indywiduum bytem nadrzędnym posiadającym swoiste cechy, odmienne od cech składających się na nią jednostek. Źródłem zmian w języku całej społeczności są przekształcenia zachodzące w zachowaniach językowych jej członków; grupa stanowi odrębną jakość w stosunku do jednostek, ale nie może istnieć bez nich. Jednocześnie przejawy interferencji na poziomie indywidualnym ulegają zahamowaniu bądź wzmocnieniu przez czynniki oddziałujące na poziomie grupy.

Drugim głównym założeniem teoretycznym Weinreicha jest umiejscowienie potencjału kontaktu językowego w sferze *langue*, a jego realizacji – w sferze *parole*. Wyróżnienie oddziaływania poszczególnych czynników strukturalnych i pozastrukturalnych jest czynnością wtórną w stosunku do wymienionych podstawowych założeń i stanowi ich uszczegółowienie.

¹³ W sytuacji, w której forma wyjściowa określonego kodu językowego nie jest jednostce dostępna, możliwe jest jedynie przyswojenie nowej, „zniekształconej” normy. Szerzej na ten temat w rozdziale V.

Język w ujęciu socjologicznym i psychologicznym

Związki języka z naukami społecznymi wywodzą się od zauważonej przez Wilhelma von Humboldta współzależności języka i myślenia. Idea mówiąca, że język jest pochodną myślenia, a samo myślenie jest uwarunkowane przez język, została rozwinięta przez antropologów i etnolingwistów, przede wszystkim Franza Boasa, a później Edwarda Sapira i Benjamin L. Whorfa, w postaci zasady relatywizmu językowego. Według Boasa kultura kształtuje język. Teorię tę rozwinął Sapir, który uzupełnił listę czynników modelujących język o społeczne i ekonomiczne aspekty życia jego użytkowników. Jednocześnie zakładał on, że społecznie ukształtowany język determinuje sposób odbierania rzeczywistości przez daną zbiorowość (Schaff 1981: 9–10).

Język w różnych swoich wymiarach jest przedmiotem zainteresowania nauk społecznych. W badaniach antropologicznych i etnologicznych pojawia się ze względu na swoją funkcję kulturową – jako nośnik kultury i narzędzie jej kształtowania. W filozofii ma znaczenie choćby w teorii poznania – jako czynnik determinujący struktury poznawcze. Psychologia społeczna dostrzega rolę języka jako medium między światem wewnętrznym a zewnętrznym człowieka i jego rolę w procesie myślenia. Dla socjologów język jest między innymi wyznacznikiem statusu i roli społecznej, a także wielofunkcyjnym narzędziem komunikacji. Pola zainteresowań językiem poszczególnych nauk społecznych pokrywają się często, zwłaszcza w obszarach swoich różnorodnych subdyscyplin, wykorzystując przy tym dorobek językoznawstwa wewnętrznego. Socjologiczna perspektywa w badaniach języka jest w przypadku niniejszej pracy istotna o tyle, o ile służy opisowi problematyki dwujęzyczności. Przytaczane w niniejszej pracy teorie funkcjonujące w socjologii i antropologii społecznej, a także w psychologii pełnią funkcję komplementarną wobec opartej na strukturalizmie Uriela Weinreicha lingwistyki kontaktu. Sam Weinreich w wyjaśnianiu wielu kwestii związanych z bilingwizmem chętnie korzystał z dorobku nauk społecznych, np. wiążąc procesy determinujące zapożyczenia językowe z dyfuzją kulturową, odwołując się przy tym do prac Alfreda Kroebera i Ralpha Lintona (m.in. Weinreich 1963: 92), należących dziś do kanonu antropologii kulturowej.

Podział pozajęzykowych czynników, które kształtują strukturę języka, na socjologiczne i psychologiczne, nigdy nie jest oczywisty. Wobec społecznej natury języka, przede wszystkim jako środka komunikacji, trudno wyabstrahować jakiekolwiek zachowania językowe z kontekstu społecznego. Problem podziału pól zainteresowań socjologii i psychologii jest tym bardziej złożony, że nie ogranicza się on tylko do socjologii i psycholingwistyki. Psychologia społeczna jest jednocześnie działem psychologii i jednym z poziomów badań społeczeństwa z perspektywy socjologicznej (obok mikro-, mezo- i makrosocjologii). Wiele spośród omawianych tu czynników ma interdyscyplinarne źródła i przy innym rozłożeniu akcentów mogłyby one zostać zaklasyfikowane do innej grupy zjawisk. Klasycznym przykładem pojęcia leżącego na granicy zainteresowań kilku dyscyplin naukowych jest definicja tożsamości, która ze względu na swoje szerokie zastosowanie ma również wiele znaczeń. Dlatego czynniki o naturze socjologicznej i psychologicznej, jako przenikające się nawzajem, zostaną omówione wspólnie.

Pojęcia idiolektu i socjolektu

Perspektywa socjologiczna w badaniach języka wiąże się z dwoma terminami, określającymi język wraz z jego społeczną otoczką na poziomie jednostki i na poziomie grupy: pojęciami idiolektu i socjolektu. Choć są to pojęcia już od kilkudziesięciu lat zakorzenione w językoznawstwie, różnorodność zakresów, w jakich są stosowane, wymaga ich doprecyzowania. Andrzej Piotrowski i Marek Ziółkowski, rozpatrujący zachowania językowe w powiązaniu ze strukturą społeczną, definiują idiolekt za Andre Martinetem jako „język mówiony przez jednostkę” i nieco bardziej szczegółowo – za Urielem Weinreichem i Charlesem Hockettem, jako „zespół nawyków mownych jednostki w danym czasie” (Weinreich 1968: 306; Piotrowski, Ziółkowski 1976: 178). Piotrowski i Ziółkowski, nawiązując do M.A.K. Hallidaya i Johna Gumperza, uściślają pojęcie idiolektu: „osobnik mówiący dysponuje ciągłą skalą rejestrów, którymi może posługiwać się w zależności od sytuacji społecznej”; selekcja wzorów interakcji jest uzależniona od roli społecznej¹⁴ (Piotrowski, Ziółkow-

¹⁴ O pojęciu roli społecznej szerzej w podrozdziale „Pojęcia tożsamości osobowej oraz roli społecznej i ich znaczenie dla języka”.

ski 1976: 187). Termin „idiolekt” jest w niniejszej monografii stosowany nie tylko dla określenia jednostkowych nawyków i zachowań jednostki w konkretnych aktach komunikacji i sytuacjach społecznych, ale również wskazuje na ich względną trwałość, powtarzalność i regularność, uzależnioną od roli i miejsca w strukturze społecznej. Za Hallidayem przyjmuję idiolekt za najmniejszą jednostkę w badaniach języka, odrębną i swoistą dla każdego użytkownika danego systemu (Halliday 1968: 156).

Ustalenie zakresu znaczeniowego socjolektu jest bardziej skomplikowane. Piotrowski i Ziółkowski definiują socjolekt jako

zbiór reguł socjolingwistycznych, które jednostka ludzka przyswaja sobie jako rezultat krzyżowania się w jej doświadczeniu społecznym zróżnicowanych form użycia języka, zgodne z jej własnym zakresem uczestnictwa społecznego (Piotrowski, Ziółkowski 1976: 200).

Definicja autorstwa polskich socjologów języka została sformułowana z perspektywy jednostki, posługującej się danym socjolektem i choć trudno nie zgodzić się z zaakcentowaniem znaczenia reguł socjolingwistycznych konstytuujących socjolekt, celniejszą i bardziej precyzyjną wydaje się definicja Aleksandra Wilkonja, kładąca nacisk na grupowy charakter pojęcia: „socjolekty to odmiany językowe związane z grupami społecznymi, takimi jak klasa, warstwa, środowisko i grupy zawodowe” (Wilkoń 1987: 92). Według Wilkonja nie każda grupowa odmiana językowa może zostać opisana jako socjolekt; warunkiem określenia języka jakiejś społeczności mianem socjolektu jest względna stabilność grupy, istnienie silnych więzów wewnątrzgrupowych pomiędzy jej członkami oraz ich kontaktów w różnych sferach, ciągłość tradycji grupowej i poczucie odmienności w stosunku do innych grup (ibidem: 94). Nie należy więc mylić socjolektów z profesjolektami, żargonami i slangami, które nie spełniają jednego lub większej liczby wymienionych powyżej warunków (por. ibidem: 101–103).

Stanisław Grabias zwraca uwagę na grupotwórczą funkcję socjolektów. Grupa tworzy swój socjolekt, ale i on jest czynnikiem spajającym daną społeczność: łączy jednostki ze zbiorowością, poprzez dostarczenie symbolicznych narzędzi do interpretacji rzeczywistości, nadaje grupie prestiż i wyodrębnia ją spośród otoczenia społecznego (Grabias 1997: 135). W obrębie grupy społecznej może występować więcej niż jeden so-

cjolekt, o ile wyróżnione w jej ramach podgrupy będą spełniały określone powyżej kryteria odrębności i wewnętrznej spoistości. Na przykład Anna Zielińska w badaniach języka Polaków na Kowieńszczyźnie wyróżniła następujące socjolekty: ziemiańsko-mieszczański, szlachecki i chłopski, a więc dotyczące określonych stanów społecznych szerszej społeczności – polskiej mniejszości (Zielińska 2002: 19). Pojęcie socjolektu będzie przeze mnie stosowane zarówno w odniesieniu do całej badanej społeczności, jak i jej podgrup, w zależności od spełnianych przez nie określonych przez Wilkonia warunków zaistnienia socjolektu.

Pojęcia idiolektu i socjolektu są szczególnie przydatne w analizie języka jednostki i grupy w sytuacji bilingwalnej. W świetle przyjętych założeń teoretycznych, umiejscawiających źródło kontaktu językowego w sferze *parole*, bezpośrednio zależnej od społecznych działań danej jednostki lub grupy, niezbędne są narzędzia pojęciowe obejmujące język wraz ze społecznymi determinantami zachowań językowych. Istotne jest również określenie wzajemnych relacji obydwu terminów i ustalenie związków przyczynowo-skutkowych między zmianami w poszczególnych idiolektach oraz w socjolekcie całej grupy. Według stosowanych tu definicji, idiolekt jednostki I_1 , przynależącej do określonej grupy Gr_1 , posługującej się socjolektem S_1 , może składać się z elementów pochodzących z socjolektów oraz innych typów grupowych odmian języka, używanego przez grupy $Gr_2, \dots, Gr_n$, w których uczestniczy lub uczestniczyła dana jednostka w różnych okresach swojego życia. Uczestnictwo jednostki posługującej się idiolektem I_1 , a także pozostałych członków grupy Gr_1 , w innych środowiskach, używających innego kodu, nie stoi w sprzeczności z funkcjonowaniem socjolektu grupowego S_1 , którego istnienie jest oparte na znaczącej części wspólnej idiolektów członków wspólnoty oraz kryteriach funkcjonalności kodu S_1 , jako środka komunikacji wewnątrzgrupowej i jego odmienności od socjolektów innych grup.

Potrzeba perspektywy mikro- i makrosocjolingwistycznej

Choć język grupy osób dwujęzycznych stanowi odrębną jakość w stosunku do swoich jednostkowych przejawów, punktem wyjścia do lingwistycznych analiz pozostają konkretne wypowiedzi i zachowania językowe członków danej grupy (por. Weinreich 1963: 81–83; Zielińska 2002: 10;

Adomavičiute-Čekmonene 2003: 139–140; Королева 2004: 219–223; i in.). W badaniach języków o chwiejnej, nieustalanej lub dopiero powstającej normie, takich jak dialekty i interferujące języki znajdujące się w kontakcie, to właśnie idiolekty stanowią podstawowe źródło materiału empirycznego (m.in. Halliday 1968: 156; Oskar 2000: 39; Нефедова 2002: 251; Adomavičiute-Čekmonene 2003; Иванцова 2004).

Idiolekty osób dwujęzycznych są najczęściej kształtowane w ramach różnych grup społecznych i wspólnot językowych (por. Ламберт et al. 1972: 241–246). Analizie na poziomie idiolektalnym bliska jest analiza mikrosocjolingwistyczna. Przedmiotem jej badań jest rodzina jako modelowa grupa pierwotna i mała grupa społeczna o dużym wzajemnym oddziaływaniu członków, a także inne niewielkie grupy o względnie dużej intensywności kontaktów, na przykład sąsiedzkie i koleżeńskie (Швейцер 1976: 35; Эрвин-Трипп 1976: 182–191; Занадворова 2003: 381–385).

Zastosowanie perspektywy makrolingwistycznej jest konieczne przy opisie zjawisk językowych dokonujących się w skali całej badanej społeczności. Uriel Weinreich zwracał uwagę na inny charakter zjawisk językowych w dwujęzycznej grupie, niż na poziomie jednostkowym (Weinreich 1963: 83). Indywidualne przypadki interferencji wskutek kontaktu wewnątrzgrupowego zacierają się albo nakładają (ibidem). Wiele zjawisk ma swój początek w idiolektach, ale realizują się one dopiero na poziomie społeczności, np. proces zapożyczania, dokonujący się często *ad hoc* jako efekt indywidualnych niedostatecznych zasobów leksykalnych, a następnie upowszechniający dany leksem w całej grupie. Podejścia makrolingwistycznego wymagają m.in. problemy kodów i subkodów występujących w danej grupie (Беликов, Крысин 2001: 247).

W wielu przypadkach konieczne jest jednoczesne uwzględnienie perspektywy jednostkowej i grupowej, jak np. w opisie zjawiska dyglosji i zmiany językowej (szerzej w rozdziałach III i V). Wybór języka w konkretnej sferze aktywności życiowej jest uwarunkowany społecznie, ale dokonywany indywidualnie. Podobna sytuacja występuje w przypadku zmiany językowej, która jest zjawiskiem dotyczącym całej dwujęzycznej społeczności, ale nie dokonuje się ona u wszystkich członków wspólnoty jednocześnie. Czynniki powodujące porzucenie rodzimego języka są różnie traktowane przez poszczególne jednostki, w zależności od ich

osobistego układu wartości. Dlatego o pełnym opisie socjologicznych i psychologicznych aspektów dwujęzyczności można mówić jedynie w przypadku jednoczesnego uwzględnienia perspektywy mikro- i makrolingwistycznej.

Zastosowanie koncepcji kodu rozwiniętego i ograniczonego w lingwistyce kontaktu

Badania Basile’a Bernsteina w angielskim szkolnictwie publicznym na pierwszy rzut oka niewiele mają wspólnego z dwujęzycznością. Bernstein zauważył wyraźny związek między pochodzeniem klasowym a językowym zróżnicowaniem społeczeństwa (Piotrowski, Ziółkowski 1976: 305–306). Badania empiryczne stały się podstawą koncepcji o istnieniu kodu ograniczonego i rozwiniętego. Kod ograniczony (*restricted code*) stanowi podstawę systemu komunikacji niższych klas społecznych. Jest on przewidywalny pod względem syntaktycznym i leksykalnym, a sytuacja kontaktu jest w dużej mierze zrytualizowana i z góry określona (Bernstein 1980: 96–100). Informacje w kodzie ograniczonym przekazywane są w sposób implicytny – ich zrozumienie wymaga zakorzenienia w kontekście wypowiedzi, a argumentacja prowadzona jest w sposób arbitralny (Boksański et al. 1977: 121–122).

Typowy dla klasy średniej kod rozwinięty (*elaborated code*) charakteryzuje się niską przewidywalnością syntaktyczną i brakiem przewidywalności leksykalnej. W wypowiedziach zbudowanych na bazie kodu rozwiniętego informacje przekazywane są w sposób eksplicytny, w logicznym porządku słów (ibidem; Bernstein 1980: 100–102). Kod rozwinięty nie jest jedynym kodem, którym posługują się przedstawiciele klasy średniej. W wielu sytuacjach codziennego życia uniwersalizm i leksykalne bogactwo ustępują znaczeniu szybkości przekazu, w którym liczba i złożoność środków werbalnych mogą zostać ograniczone dzięki zawartości informacji kontekstowej. Dzieci w klasie średniej opanowują obydwa kody, których używają w zależności od okoliczności; w sytuacji nieformalnej – zabawy lub kontaktów w grupie koleżeńskej – bardziej funkcjonalny jest kod ograniczony, jednak w przypadku rozmowy bardziej oficjalnej mogą one „przełączyć się” na kod rozwinięty. Wychowa-

nie w niższych klasach wiąże się z przyswojeniem tylko jednego kodu – ograniczonego. W sytuacji, w której partykularyzm modelu komunikacji rozciąga się również na przekazywane treści, dochodzi do zniewolenia jednostki przez dany kod, ponieważ nie ma ona dostępu do kodów alternatywnych (por. Bernstein 1980: 102–103; 114).

Mimo pozornego braku związku z sytuacją kontaktu językowego teoria kodów Bernsteina stanowi wartościowe wzbogacenie badań nad bilingwizmem. Jeśli dwa języki używane przez jednostkę są przyporządkowane innym sferom jej życia, zróżnicowaniu dziedzin może towarzyszyć dyferencjacja kodów. Na podstawie koncepcji Bernsteina można założyć, że język, którym osoba dwujęzyczna posługuje się w sferze rodzinnej i sąsiedzkiej, gdzie wszyscy uczestnicy aktów komunikacji doskonale znają kontekst przekazu, będzie funkcjonował przede wszystkim w postaci kodu ograniczonego. Z kolei język stosowany w kontaktach zewnętrznych i oficjalnych wymaga wykształcenia kompetencji w zakresie kodu rozwiniętego. Hipoteza o zdecydowanej przewadze kodu ograniczonego w języku mniejszości, używanym wyłącznie w ramach danej wspólnoty, została wstępnie pozytywnie zweryfikowana w badaniach języka młodego pokolenia wsi Gabowe Grądy i Bór (Głuszkowski 2006a: 253). Istotny jest w tym przypadku fakt, że język starowierców, mimo iż jest oparty na rosyjskim substracie, nie ma standardu literackiego, ani nawet formy pisemnej. Sytuacja, w której dla użytkowników gwary należącej do systemu języka L_1 funkcję języka literackiego pełni odpowiedni wariant języka L_2 , nie należy wcale do rzadkich (por. Engelking 2006: 29–33). W relacjach typu G_1 – L_2 komunikacja w gwarze G_1 odbywa się w kodzie ograniczonym, a kod rozwinięty jest zarezerwowany dla języka formalnego L_2 .

Encyklopedyczna definicja gwary jako dialektu akcentuje jej swoiste, inne niż w języku ogólnonarodowym i innych gwarach, cechy fonetyczne, morfologiczne, składniowe i leksykalne, a także ograniczony zasięg terytorialny, przede wszystkim wiejski charakter oraz przekazywanie jej między pokoleniami (EGW 6: 215; Polański 2003a: 232). Aleksander Wilkoń w ramach gwary wyróżnia język potoczny i język folkloru, określając potoczny wariant gwary jako mówiony, używany na co dzień, na tematy wspólne wszystkim, w kontaktach indywidualnych i lokalnych, o charakterze nieoficjalnym (Wilkoń 1987: 57–59). Taka de-

finicja gwary wykazuje wyraźne analogie z językiem opartym na kodzie ograniczonym: komunikacja w ograniczonej terytorialnie grupie, której członkowie dobrze się znają i rozmawiają na stałe i podobne tematy, jest zarazem silnie zakorzeniona w kontekście, w którym zawarta jest część przekazu, przez co użyte środki językowe mogą być uboższe. W związku z tym, że w układzie język literacki L_1 –gwara G_2 , G_2 pełni funkcję wyłącznie języka potocznego, podczas gdy L_1 – języka oficjalnego i języka potocznego, należy ten fakt uwzględnić w analizie bilingwizmu określonej społeczności. Na przykład, porównując kompetencje i tematyczne granice w posługiwaniu się przez osoby dwujęzyczne ich obydwojma językami, nie można nie zauważać predestynacji jednego z systemów do kodu ograniczonego. W niniejszej monografii zostanie poddana weryfikacji teza o ograniczoności kodu gwary – języka mniejszości w opozycji do dominującego języka oficjalnego, ze szczególnym uwzględnieniem wyjątków – użytkowników gwary staroobrzędowców posługujących się nią także w zakresie kodu rozwiniętego oraz uwarunkowań zachowań językowych odbiegających od ogółu.

Pojęcie tożsamości kulturowej. Kanon kulturowy a język

Krzysztof Olechnicki i Paweł Załęcki definiują tożsamość kulturową jako:

wspólnie akceptowaną historię grupy (wyznanie, narodowość, język), kultywowanie jej tradycji, a także świadomość integralności grupowej oraz odrębności w stosunku do świata zewnętrznego (OZ: 228).

Komplementarna definicja Krzysztofa Kwaśniewskiego jest szersza i zwraca uwagę na „historycznie uwarunkowany, kulturowy sposób zachowania przez daną zbiorowość ludzką istnienia i ciągłości gatunku oraz równowagi biopsychicznej”, podkreślając przy tym znaczenie takich elementów składowych tożsamości kulturowej, jak: dziedzictwo, wewnętrzne ustrukturuwanie wyróżników i powszechników kulturowych w danej społeczności oraz kontekst zewnętrzny kontaktów z innymi kulturami (Kwaśniewski 1990: 351–352). Na tożsamość określonej grupy niekoniecznie muszą składać się wszystkie wymienione w obydwu definicjach czynniki, jednak brak któregoś z nich, w przypadku braku silniejszego

oddziaływania pozostałych składników tożsamości, może doprowadzić do jej rozmycia i asymilacji z resztą społeczeństwa (por. Gajda 2005; Czykwin 2007; Erikson 1950). Dla transmisji wartości kulturowych, w tym również narodowych, niezwykle istotny jest język, w jakim odbywa się proces socjalizacji. Brak harmonii na linii język → etniczność i język → tożsamość spowodowany niskim statusem języka danej grupy jest często przyczyną fragmentaryczności zachowywanej kultury (Skuttnab-Kangas 1977: 193; Norberg 1997: 169–170).

Józef Obrębski nie tylko pisał o istotności języka jako „instrumentu spoistości różnych grup etnicznych”, ale uznawał go wręcz za wskaźnik jedności bądź odrębności narodowo-etnicznej (Obrębski 2007a: 239). Zdaniem Obrębskiego lingwistyka nie jest idealnym narzędziem pozwalającym z niezbitą pewnością dokonywać etnicznych rozgraniczeń na podstawie języka, jakim dana grupa się posługuje; istnieją grupy odrębne pod względem etniczno-narodowościowym nieposługujące się przy tym językiem innym niż ogół mieszkańców danego kraju. Jednak wysoki stopień korelacji czynników językowych i kulturowych sprawia, że mimo istnienia pewnych wyjątków materiał językoznawczy jest najlepszym wyznacznikiem etnicznych podziałów badanej zbiorowości (ibidem: 239–241).

Zdaniem Andrzeja Szpocińskiego jedną z podstawowych płaszczyzn formowania się tożsamości już na etapie pierwotnej socjalizacji jest kanon kulturowy, definiowany za Witoldem Kulą jako „zbiór dzieł, postaci i zdarzeń powszechnie znanych, wyznaczających zarazem horyzont przeżywanych tradycji” (Szpociński 1991: 47). Jednocześnie

kanon to taka szczególna część tradycji, która w powszechnym przekonaniu członków zbiorowości obowiązuje wszystkich jej uczestników, a ponadto dziedziczona ma być z pokolenia na pokolenie (ibidem).

W przytoczonym rozumieniu kanonu kulturowego nie może być mowy o jego uniwersalizmie – jest on swoisty dla określonej społeczności, wraz z jej literaturą, architekturą, malarstwem, odzieżą i innymi artefaktami, które mogą mieć szczególne znaczenie jako symbole przynależności grupowej (por. ibidem: 47–49). Zgodnie z przyjętymi dotychczas założeniami język, jako istotny i przekazywany między pokoleniami

element kultury danej zbiorowości, przynależy do jej kanonu kulturowego, będąc jednocześnie jego składnikiem, jednym z nośników, a także zewnętrznym znacznikiem przynależności grupowej.

Pojęcia tożsamości osobowej oraz roli społecznej i ich znaczenie dla języka

Tożsamość osobowa (jednostkowa) jest budowana w ramach określonej tożsamości grupowej (narodowej, kulturowej), ale ma również wiele cech indywidualnych i „wyraża się w biografii każdego człowieka, w jej niepowtarzalności, gwarantuje ciągłość ‘ja’ w zmieniających się sytuacjach w historii życia. Jest to samointerpretacja w przestrzeni czasowej” (Bilińska-Suchanek 2005a: 10).

Według Erika H. Eriksona tożsamość psychospołeczna rozwija się poprzez stopniową integrację wszystkich wcześniejszych identyfikacji (Erikson 1950: 213), co z kolei wiąże się z wybiórczym wykluczeniem niektórych cech i asymilacją innych, w związku z procesem przystosowania danej osobowości do społeczeństwa (idem 2000: 110). Do społecznego funkcjonowania jednostki nawiązuje Ewa Bilińska-Suchanek, łącząc kształtowanie się tożsamości z rozwojem kompetencji językowych:

Tożsamość jest ciągle negocjowana i utrzymywana w równowadze w wielu procesach interakcyjnych, w których człowiek uczestniczy, a ponieważ przebieg procesów osiągania tożsamości w codziennej interakcji odbywa się za pośrednictwem języka, to właśnie umiejętności językowe są tu najważniejsze (Bilińska-Suchanek 2005a: 14).

Zgodnie z przyjętymi we wcześniejszych paragrafach założeniami o społecznej i kulturowej naturze języka, jest on nie tylko narzędziem interakcji, ale również jednym z elementów przez nią kształtowanych.

W ramach interakcjonistycznego modelu społeczeństwa, zgodnego z poglądami m.in. Georga Simmla, Ralpha Lintona i George’a Herberta Meada, powstała teoria ról społecznych. Jej główny propagator, Erving Goffman, oparł swoje założenia na metaforze teatru, w której uczestnicy życia społecznego porównywani są z aktorami i, podobnie jak oni, muszą wykonywać polecenia reżysera – spełniać oczekiwania otoczenia wobec

swojej roli (zob. Turner 1985: 419–420; por. Znaniecki 1986b: 311–315). Linton definiuje rolę jako

całościową sumę wzorów kulturowych wiążących się z określonym statusem. Obejmuje ona postawy wartości i zachowania, które społeczeństwo przypisuje każdej osobie, posiadającej dany status (Linton 2000: 98).

Różnorodność ról społecznych wiąże się ze zróżnicowaniem powiązanych z nimi zachowań językowych, znajdującymi swój wyraz w dostępnych jednostce stylach i rejestrach (Platt 1975: 43–62). Efektem wielości społecznych odmian języka jest zjawisko poliglosji, charakterystycznej dla większości użytkowników języka, a bilingwizm potęguje skalę tego zjawiska (por. Крысин 2003: 20). Poprzez zróżnicowanie stylistyczne i rejestrowe pełnione przez nosicieli języka funkcje oddziałują na poszczególne poziomy struktury języka, a zwłaszcza: fonetykę, leksykę i składnię (Joos 1968: 186–190; Лабов 1976; Крысин 2003: 18). Zgodnie z przyjętym w niniejszej analizie rozumieniem idiolektu opisane powyżej procesy zachodzą na poziomie idiolektalnym i tylko z takiej perspektywy mogą być opisane. W niniejszej monografii, na przykładzie społeczności starowierców regionu suwalsko-augustowskiego, zostanie zweryfikowana hipoteza o zależności charakteru dyglosji (bądź poliglosji), w powiązaniu z bilingwizmem, od układu ról społecznych danej jednostki.

Podstawowe założenia i hipotezy badawcze

Aby usunąć do pewnego stopnia krętactwo i mętlik w słowach, można by przecież zobowiązać każdego do wygłaszania na samym początku mowy wniosku, który zamierza postawić.

Jan Jakub Rousseau, *Uwagi o rządzie polskim*¹⁵

Niniejszy punkt ma na celu podsumowanie i uporządkowanie pojawiających się już wcześniej w tekście drugiego rozdziału założeń metodologicznych. Przytoczone poniżej hipotezy zostały wysunięte na

¹⁵ Cyt. za Bourdieu, Passeron 1990: 59.

podstawie prowadzonych wcześniej przez autora niniejszej pracy badań języka staroobrzędowców żyjących w okolicach Augustowa, a także na wynikach dotychczasowych badań, dotyczących poruszanych tu problemów:

- H1. Czynniki pozajęzykowe (pozastrukturalne) mają decydujące znaczenie dla ogólnej postaci interferencji międzyjęzykowej.
- H2. Gwara z natury swojej przynależy do sfery kodu ograniczonego, w związku z czym należy uwzględnić ten fakt w analizie kompetencji językowej na bazie teorii kodów Basile’a Bernsteina.
- H3. Istnieje obustronna zależność między istnieniem silnej tożsamości grupowej a zachowaniem języka mniejszości.
- H4. Większa lojalność językowa i poczucie tożsamości grupowej wpływają na wzmożone poszukiwanie bardziej złożonych form językowych, a tym samym – na rozwój zjawiska interferencji w postaci kalk.
- H5. Zwiększenie wariantyzacji języka i swoboda norm prowadzą do zaniku danego systemu.
- H6. Postępująca sekularyzacja życia społeczności staroobrzędowców prowadzi do zmiany językowej.
- H6.1. Stopień religijności jest zróżnicowany pod względem pokoleniowym.
- H7. Istnieje wprost proporcjonalna zależność między odsetkiem członków wspólnoty pracujących w mieście a obniżeniem znajomości języka mniejszości wśród najmłodszych członków grupy.
- H8. Istnieją znaczne różnice w socjalizacji, przebytej przez przedstawicieli różnych pokoleń społeczności staroobrzędowców regionu suwalsko-augustowskiego.
- H8.1. Większe zróżnicowanie etapów życiowych młodego pokolenia skutkuje większym niż w starszych pokoleniach zróżnicowaniem idiolektałnym języka.
- H8.2. Charakter dyglosji (bądź poliglosji) w powiązaniu z bilingwizmem jest uzależniony od układu ról społecznych danej jednostki.

Celem niniejszych badań jest weryfikacja założeń poczynionych na początku procesu badawczego. Część hipotez (H1, H2, H3, H7) została potwierdzona w badaniach języka młodego pokolenia staroobrzędowców wsi Gabowe Grądy i Bór (zob. Głuszkowski 2006a), ale wymagają one

sprawdzenia w szerszej perspektywie pokoleniowej i terytorialnej. Bezpośrednim odniesieniem do stawianych tu założeń są przede wszystkim rozdziały III, IV i V, w których opisane twierdzenia zostaną zweryfikowane w ujęciu idiolektalnym i socjolektalnym.

Wybór metod badawczych oraz grupy objętej badaniem

Intensywne eksploracje starowierskich wsi Gabowe Grądy i Bór, przez zespół badawczy Instytutu Filologii Słowiańskiej Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, rozpoczęły się w roku 1999. Od tamtego czasu, w latach 2001, 2004, 2005, 2006, 2007 (dwukrotnie), 2008 i 2009 odbywały się ekspedycje naukowe pracowników i studentów IFS UMK, a w roku 2000 – wyjazd z udziałem pracowników Rosyjskiej Akademii Nauk. Eksploracja z roku 2000 obejmowała również inne miejscowości regionu suwalsko-augustowskiego zamieszkane przez staroobrzędowców; podobny zasięg terytorialny miały także badania po roku 2005. Długotrwały i częsty kontakt z badaną społecznością, liczba informatorów oraz zróżnicowanie odwiedzanych miejscowości pozwalają na szeroki dobór metod i technik badawczych.

Różnorodność gromadzonego materiału

Prowadzone badania wykorzystują teoretyczny dorobek językoznawstwa, socjologii oraz psychologii i są oparte na zróżnicowanym materiale empirycznym, leżącym w sferze zainteresowań każdej z wymienionych dyscyplin. Podstawowym i najobszerniejszym typem danych jest materiał językowy, pozyskany z prawie 300 godzin nagrań w postaci wywiadów z informatorami, dłuższych samodzielnych wypowiedzi przedstawicieli badanej społeczności i swobodnych rozmów z udziałem kilkorga osób. Nagrania są nie tylko najpełniejszym źródłem wiedzy o zjawiskach językowych w polszczyźnie i dialekcie staroobrzędowców, ale także jednym ze sposobów pozyskiwania danych socjo- i psycholingwistycznych, kulturowych i biograficznych. Nakłanianie informatorów do wypowiedzi na temat własnych kolei życiowych stanowi swoisty sposób wykorzystania metody biograficznej, polegającej na zdobywaniu materiału badawczego z różnorodnych form autokreacji badanych – pamiętników, koresponden-

cji (Thomas, Znaniecki 1976; Tropper 2005: 124). Życie danej osoby opisane przez nią samą umożliwia badaczowi spojrzenie na interesujące go zjawiska przez pryzmat współczynnika humanistycznego, czyli uwzględnienia badanych faktów jako przedmiotów refleksji i czynnego doświadczenia badanej społeczności (Znaniecki 1986a: 239). Wykorzystanie naczelnej zasady socjologii humanistycznej jest konieczne w badaniach zorientowanych na wyjaśnienie wielu zjawisk o znaczeniu subiektywnym – istniejących w odczuciach i przekonaniach danej społeczności, jak np. postawy wobec tradycji grupowej i języka.

Innym źródłem danych socjo- i psycholingwistycznych były badania ankietowe, przeprowadzone w latach 2004–2005 przez Dorotę Paśko. Ich głównym celem była weryfikacja zjawisk językowych zauważonych podczas wywiadów i w toku obserwacji uczestniczącej, a także uzupełnienie danych metrykalnych informatorów. Kwestionariusz ankietowy składał się z 20 pytań, w większości otwartych, dotyczących zachowań językowych w różnorodnych kontekstach oraz sprawdzających kompetencję w zakresie obydwu kodów w sferze komunikacji wewnątrz rodziny, a samo badanie prowadzone było przez uczestników ekspedycji naukowych IFS UMK (zob. Paśko 2008: 26–42). Uzupełnienie i weryfikację danych metrykalnych oraz określających strukturę społeczną badanej grupy stanowią w niniejszej pracy dane statystyczne, pochodzące z raportów wyników Spisu Powszechnego, przeprowadzonego w roku 2002 oraz późniejszych opracowań statystycznych.

Informatorzy

W trakcie serii ekspedycji naukowych zespołu toruńskiego udało się objąć badaniami staroobrzędowców mieszkających w następujących miejscowościach regionu suwalsko-augustowskiego: Augustów, Białobrzegi, Bór, Buda Ruska, Gabowe Grądy, Hołny Wolmera, Lipina, Nowinka, Płociczno, Sejny, Suwałki, Strękowizna, Szczebra, Szury, Sztabinki, Wodзилki¹⁶. Materiału językowego i socjolingwistycznego do pracy do-

¹⁶ Podczas zbierania materiału do pracy magisterskiej Magdalena Ziółkowska wraz ze Stefanem Grzybowskim, kierownikiem naukowym zespołu badawczego IFS UMK, dotarli do wszystkich miejscowości, o których istniały jakiegokolwiek wzmian-

starczyło 128 informatorów, których ze względu na sposób pozyskania informacji i charakter zebranych danych można podzielić na dwie grupy. Pierwszą stanowią osoby, które udzieliły wywiadów i zgodziły się na ich magnetofonową lub elektroniczną rejestrację – łącznie 78 osób. Wiele spośród tych osób, mieszkających w ośrodku augustowskim, brało również udział w ankietach socjolingwistycznych, przeprowadzanych w latach 2004–2005 przez Dorotę Paśko (zob. Paśko 2008: 26–42). Drugą grupę – 50 osób, tworzą informatorzy, których języka nie udało się nagrać na taśmę lub dyktafon cyfrowy, ponieważ nie wyrazili zgody na nagranie lub nie było takiej możliwości z innych względów, np. z powodu braku czasu badanej osoby lub nieodpowiednich warunków do nagrań.

Wielu informatorów z drugiej grupy, którzy mieszkają w Gabowych Grądach, Borze i Augustowie brało udział we wspomnianej ankiecie socjolingwistycznej (ibidem). Do większości osób, których wypowiedzi nie udało się nagrać, podobnie jak do informatorów z pierwszej grupy, badacze docierali kilkakrotnie, starając się zdobyć jak najwięcej informacji o ich zachowaniach językowych nie tylko z pierwszej ręki, ale również od ich krewnych i znajomych. W przypadku wielu osób z drugiej grupy udało się zaobserwować i zanotować w postaci pisemnej fragmenty wypowiedzi, w których widoczny był wpływ języka polskiego na rosyjską gwarę lub rosyjskie zjawiska językowe w polszczyźnie.

Trudności z dotarciem do informatorów

Starobrzędowcy nie stanowią obecnie tak hermetycznej społeczności, jaką byli jeszcze pół wieku temu, jednak wciąż występuje pewna nieufność wobec osób spoza wspólnoty, zwłaszcza u starszych przedstawicieli opisywanej grupy. Niechętnie nastawione do badań są przede wszystkim osoby, które doświadczyły jakiejś formy dyskryminacji ze względu na swoją odmienność. Wielu starobrzędowców, zarówno w starszym, jak i młodszym wieku obawia się również traktowania ich wyznania, języka

ki co do istnienia cmentarzy starowierców lub innych śladów ich obecności, także w przeszłości. W większości z tych miejsc nie udało się spotkać przedstawicieli interesującej nas społeczności, czasami można było odnaleźć tylko dawne miejsca pochówku, obecnie zagospodarowane w inny sposób.

i obyczajów jako sensacji, która może się stać obiektem śmiechu i wyszydzania. Z niechętnym lub podejrzliwym stosunkiem do prowadzonych przez nas badań mieliśmy często do czynienia w przypadku pierwszego kontaktu z danym informatorem, szczególnie w miejscowościach, w których dopiero zaczynaliśmy eksplorację. Niektórzy staroobrzędowcy nie tylko nie wyrażali zgody na nagranie, ale w ogóle nie chcieli rozmawiać z obcymi. Długa tradycja odwiedzin w Gabowych Grądach i Borze pozwoliła nam na zdobycie zaufania, które procentowało w postaci ułatwionego kontaktu z kolejnymi mieszkańcami tych miejscowości; obawy wobec badaczy, którzy rozmawiali już wcześniej z ich sąsiadami oraz krewnymi były znacznie mniejsze. W wielu przypadkach znajomości nawiązane w regionie augustowskim ułatwiały pozyskiwanie informatorów w innych okolicach. Wcześniejszy kontakt z ich krewnymi i znajomymi, mieszkającymi w Gabowych Grądach, Borze i Augustowie, wywoływał życzliwe reakcje i pomagał przełamywać barierę początkowej nieufności.

Większość nagrań, także z osobami, które były pozytywnie nastawione do naszego zespołu i prowadzonych badań, wymagała odpowiedniego zmotywowania informatora do rejestracji wypowiedzi w rosyjskiej gwarze lub w języku polskim. Jednym z najistotniejszych argumentów w rozmowach z przedstawicielami starszego pokolenia było zwracanie ich uwagi na potrzebę dokumentacji ich języka i wiedzy o tradycji oraz historii wspólnoty dla młodszych pokoleń.

Trudności w dotarciu do staroobrzędowców żyjących w miastach – Suwałkach i Augustowie – związane były z ich rozproszeniem wśród ludności polskiej i coraz większą asymilacją, zwłaszcza w średnim i młodszym pokoleniu. Osoby młode obawiały się przede wszystkim nierzetelnych relacji prasowych, podczas gdy nieufność wobec badań naukowych była zdecydowanie mniejsza. Nie zmienia to faktu, że niezwykle trudno było dokonać nagrań języka młodych staroobrzędowców, mieszkających poza wspólnotą, którzy często krępowali się mówić gwarą, m.in. ze względu na niską kompetencję.

Dobór próby

Opisywane badania łączą elementy analizy jakościowej i ilościowej. Właściwy dobór próby ważny jest w obydwu przypadkach, jednak szcze-

gólne znaczenie ma w analizach wykorzystujących elementy statystyki. W badaniach interdyscyplinarnych nie da się uniknąć rozwiązania kwestii wzajemnych proporcji metodologii jakościowej i ilościowej oraz zasadności stosowanych technik analitycznych. Szczegółowe dane statystyczne z pewnością wzbogacają opis języka poszczególnych informatorów, jednak w większości przypadków istotniejsze jest wychwycenie ogólnych tendencji w rozwoju idiolektów. Szermowanie danymi procentowymi opartymi na analizie jakościowej, której podstawą są korpusy o różnej wielkości i różnorodności, nie byłoby w przypadku naszych badań celowe. Dlatego przytaczane w tekście wyliczenia na temat frekwencji konkretnych zjawisk językowych mają charakter orientacyjny i mogą stanowić punkt wyjścia dla badań prowadzonych na materiale zbieranym w celu przeprowadzenia właśnie tego typu analiz.

Z kolei w opisie na poziomie grupy dającym ogólny obraz dwujęzyczności starowierców regionu suwalsko-augustowskiego, analiza ilościowa jest niezbędna. Społeczna część badań również bazuje na materiale jakościowym, ale jako całość może być rozpatrywana jedynie przy wykorzystaniu metod ilościowych, w których kryterium reprezentatywności jest niezwykle istotne¹⁷.

Badając określoną społeczność, całkowitą pewność co do ważności twierdzeń orzekanych na jej temat możemy mieć jedynie w przypadku objęcia badaniem wszystkich członków grupy. Z przyczyn technicznych jest to możliwe tylko w badaniach niewielkich społeczności i niektórych studiach przypadku (*case study*); (zob. Добренъков, Кравченко 2004: 54–59; HIL: 174–175). W większych grupach, w których można dotrzeć tylko do części ich członków, należy ograniczyć wnioski do osób objętych badaniem lub dokonać doboru próby (Добренъков, Кравченко 2004: 81–85; Babbie 2008: 132–133; HIL: 61–62). Właściwy dobór próby pozwala na wyciąganie prawomocnych wniosków na temat całej społeczności. W zależności od wielu czynników, takich jak wielkość badanej grupy i jej społeczne zróżnicowanie pod względem wieku, miejsca

¹⁷ Reprezentatywność jest również ważna w opisie poszczególnych idiolektów, choć jej ewentualny brak nie czyni przeprowadzonych analiz bezwartościowymi, jak występuje to na poziomie makro, a jedynie ogranicza ich zasięg i osłabia wartość twierdzeń.

zamieszkania, płci, wyznania, poglądów politycznych i wszelkich innych cech istotnych dla danego badania, istnieją zróżnicowane kryteria reprezentatywności; nie istnieje uniwersalna liczba, czy też kwota procentowa zapewniająca reprezentatywność próby (Pentor 2008). Na przykład Instytut Gallupa w Stanach Zjednoczonych przyjmuje dla swoich badań na całości amerykańskiej populacji próbę wielkości 1500 osób, która pozwala na utrzymanie granicy błędu na poziomie 1,5%, a Instytut Socjologii Rosyjskiej Akademii Nauk, prowadzący analogiczne badania wśród mieszkańców Rosji, stosuje próbę 2000 osób, mieszcząc się w granicy błędu 3% (Добренёв, Кравченко 2004: 121–122). Polskie ośrodki badań społecznych w analizach dotyczących całego kraju stosują najczęściej próbę około 1000 osób, uzyskując granicę błędu około 3–5% (m.in. PBS 2002; CBOS 2008). Przytoczone przykłady ukazują, że liczebność próby nie jest wprost proporcjonalna do liczby mieszkańców danego kraju, a także, że nie zawsze próba, mająca większy procentowy udział w badanej społeczności, gwarantuje mniejszą granicę błędu – 1,5% Instytutu Gallupa wobec 3% Instytutu Socjologii RAN.

W przypadku mniejszych społeczności kryteria doboru reprezentatywnej próby są nieco inne. Władimir Dobrenkow i Anatolij Krawczenko przedstawiają zależność granicy błędu od wielkości próby dla grupy liczącej 20 tys. osób. Okazuje się, że przeprowadzając badanie na próbie 25-osobowej należy liczyć się z 20% błędem, ale 10-krotne zwiększenie próby, tj. do 250 osób pozwoli na zmniejszenie potencjalnego błędu do około 6% (Добренёв, Кравченко 2004: 131).

Według wcześniejszych szacunków społeczność staroobrzędowców w regionie suwalsko-augustowskim nawet w najbardziej optymistycznym wariantcie liczy nie więcej, niż 900 osób. Liczba 128 informatorów stanowiłaby w tym przypadku 14,3% ogółu badanej populacji, a według bardziej ostrożnych szacunków, bliższych danym GUS, udział badanych osób może sięgać nawet 26% wszystkich starowierców woj. podlaskiego (por. GUS 2007: 95). Czy można więc uznać zbiorowość naszych informatorów za reprezentatywną dla wszystkich staroobrzędowców regionu suwalsko-augustowskiego? W doborze ważne jest, by każdy z elementów badanej społeczności miał jednakowe szanse znalezienia się w próbce (Добренёв, Кравченко 2004: 87). Takie szanse zapewniają różnego rodzaju typy doboru losowego i celowego (ibidem:

92–117). W przypadku naszych informatorów próba została wybrana przede wszystkim na zasadzie dostępności badanych połączonej z metodą kuli śnieżnej (*snowball sampling*)¹⁸, stosowanej przy badaniach szczególnych, trudno dostępnych społeczności (Добренъков, Кравченко 2004: 110; Babbie 2006: 204–205). Mimo zastosowania próby nielosowej można grupę 128 informatorów uznać za reprezentatywną dla regionu ze względu na jej dużą liczebność, znacząco zmniejszającą margines błędu, homogeniczność społeczności pod względem wybranych cech (pochodzenie, wyznanie, uznawane tradycje), a także zróżnicowanie samej próby pod względem pokoleniowym, terytorialnym oraz charakteru dwujęzyczności (por. Добренъков, Кравченко 2004: 132). Pewne wątpliwości może budzić znacznie mniejsza liczba informatorów z ośrodka suwalsko-sejneńskiego, która wynosi 30 osób, przy uwzględnieniu informatorów wspólnych dla obydwu części regionu, tzn. tych, którzy część życia spędzili w ośrodku augustowskim i przeprowadzili się w okolice Suwałk i Sejna, lub na odwrót. Wielkość badanej społeczności, która w regionie suwalsko-sejneńskim nie przekracza 300–450 osób, pozwala na zastosowanie nawet niewielkiej próby i jednocześnie utrzymanie kryterium reprezentatywności (por. Добренъков, Кравченко 2004: 131; Babbie 2008: 512). Poza tym w wielu przypadkach można próbę można traktować jako wspólną dla obydwu części regionu suwalsko-augustowskiego. W prowadzonych w niniejszej monografii analizach wszelkie wątpliwości co do odpowiedniej reprezentatywności próby prowadziły do osłabiania wniosków i odnoszenia ich tylko do grupy informatorów, a nie do ogółu badanej społeczności (np. przy omawianiu hipotetycznych typów prymarności i sekundarności kodów językowych w rozdziale III). W przypadku informatorów z okolic Augustowa tak duża próba nie ma specjalnego uzasadnienia w metodologii socjologicznej, jednak opisywane badania mają szczególny charakter i wymagają niestandardowego podejścia:

- a) sukcesywne poszerzanie listy informatorów ułatwia tworzenie korpusu gwary staroobrzędowców i ich polszczyzny, stanowiącego podstawę do analizy przejawów interferencji międzyjęzykowej;

¹⁸ Metoda kuli śnieżnej polega na docieraniu do kolejnych respondentów poprzez osoby już zbadane (por. Babbie 2006: 205; Dobrenkow, Krawczenko 2004: 110).

- b) prowadzone przez nas badania mają charakter longitudinalny, co wiąże się z koniecznością wielokrotnego docierania do tych samych informatorów w pewnych odstępach czasowych. Często, z różnych względów, powtórzenie wywiadu z konkretnym informatorem nie jest możliwe, dlatego zwiększenie liczby regularnie odwiedzanych osób pozwala na kontynuację badania longitudinalnego nawet przy utracie części informatorów;
- c) analiza socjologicznych i psychologicznych aspektów dwujęzyczności jest częścią wielopłaszczyznowych i długoletnich badań języka staroobrzędowców regionu suwalsko-augustowskiego. Celem projektu, w ramach którego dokonuje się szereg badań szczegółowych, jest m.in. dokumentacja ginącego języka, kultury i obyczajów grupy mniejszościowej, jaką stanowią polscy starowiercy. Nasze badania wiążą się z bezpośrednią obserwacją dokonującego się obecnie procesu zamierania języka mniejszości, co stanowi niepowtarzalną okazję opisu zachodzących przy tym zjawisk językowych i pozajęzykowych. Dotarcie do jak największej liczby informatorów pozwala np. na konfrontację zróżnicowanych ustnych relacji na temat nieudokumentowanych faktów historycznych oraz opinii o sytuacji językowej staroobrzędowców w przeszłości.

Zmniejszeniu potencjalnego błędu badawczego, oprócz zastosowania dużej próby, służyło także różnicowanie materiału pozyskiwanego od poszczególnych informatorów (wywiady, ankiety socjolingwistyczne, obserwacja uczestnicząca). Wypowiedzi badanych osób na temat ich zachowań językowych były dodatkowo konfrontowane z informacjami uzyskiwanymi od ich najbliższego otoczenia. W ten sposób można założyć, że zawarte w niniejszej rozprawie twierdzenia są prawomocne dla sytuacji językowej ogółu badanej społeczności, a ewentualne niedociągnięcia nie będą miały charakteru jakościowego, lecz ilościowy. U osób, które nie weszły w skład próby badawczej, z pewnością znaleźlibyśmy nowe przykłady wstawek i zapożyczeń adaptowanych, jednak nie jest możliwe, by ich gwara obfitowała w kalki frazeologiczne i morfologiczne, które należą do rzadkości w języku naszych informatorów (por. Paśko 2008: 237–241; 257–258; zob. też podrozdziały niniejszej monografii poświęcone zapożyczeniom i kalkom).

Sposób prowadzenia badań. Metody i techniki badawcze

Perspektywa longitudinalna

Badania longitudinalne (*longitudinal study*) polegają na diachronicznym podejściu do badanej społeczności w celu wyjaśnienia zmian określonych zjawisk w perspektywie czasowej (HIL: 480). Zalety wykorzystania tej metody polegają na możliwości charakterystyki nie tylko określonego wycinka rzeczywistości, ale również jego ewolucji na przestrzeni pewnego okresu. Zastosowanie perspektywy longitudinalnej wiąże się jednak z koniecznością wielokrotnego powtarzania czynności badawczych w różnych momentach, co często stanowi problem w badaniach społecznych. Badacz spotyka się z wieloma problemami, spowodowanymi nieprzewidywalnością zachowań grupowych i czynnikami, takimi jak śmiertelność grupy badawczej rozumiana jako zmiana jej składu (migracje, czasowa niedostępność, zgony), czy choćby zmianą nastawienia informatorów w stosunku do sytuacji badawczej i badacza, np. osoby biorące udział w badaniu na jego pierwszych etapach mogą odmówić uczestnictwa w kolejnych (por. *ibidem*). Dlatego badania longitudinalne w naukach społecznych, do których należy zaliczyć również językoznawstwo empiryczne, ze względu na kontakt z konkretną społecznością i żywymi jej przedstawicielami, stanowią szczególnie wymagającą technikę badawczą.

W przypadku badań zorientowanych na wyjaśnienie zjawisk o naturze socjo- i psycholingwistycznej zachodzących w sferze *parole*, czyli podlegających nieustannej ewolucji wraz ze zmianami zachowań językowych w danej grupie, perspektywa longitudinalna jest szczególnie istotna. Badacze dwujęzyczności często zwracają uwagę na potrzebę analizy diachronicznej w celu pełnego wyjaśnienia problemu interferencji lub zmiany językowej, a zwłaszcza tendencji zachodzących procesów i różnic międzypokoleniowych w badanej społeczności (Pietilä 1989: 14; 47; 206; Stankovski 1987: 7–8). Długotrwałość i powtarzalność prowadzonych przez zespół badawczy IFS UMK terenowych eksploracji języka starobrzędowców regionu suwalsko-augustowskiego oraz duży stopień zażyłości z informatorami pozwalają na przeprowadzenie analizy czasowego rozwoju zarówno poszczególnych idiolektów, jak i socjolektów po-

koleniowych oraz terytorialnych. Mimo nieuniknionej w tego typu badaniach śmiertelności grupy badawczej, do większości informatorów udało się dotrzeć kilkakrotnie (nawet 7–8 razy). Efektem większości spotkań były nagrania, stanowiące główne źródło żywego materiału językowego oraz jedno ze źródeł danych socjo- i psycholingwistycznych.

Techniki nagrań

Członkowie zespołu badawczego IFS UMK dokonywali nagrań w różny sposób. Zapisywane były zarówno wypowiedzi w rosyjskim dialekcie, jak i w języku polskim. Część nagrań (około 20 godzin) było zorientowanych na pozyskanie informacji w kwestii warstwy leksyki związanej z gospodarstwem domowym badanej społeczności. Informatorzy nazywali przedmioty z ich otoczenia, kolejno wskazywane przez badacza. W tego typu nagraniach badani byli proszeni o podawanie nazw gwarowych¹⁹.

Ponad 200 godzin nagrań stanowią swobodne wywiady z informatorami. Punktem wyjścia do rozmów były przygotowane wcześniej kwestionariusze, zawierające pytania otwarte na tematy związane z różnymi sferami życia, m.in. pracą, życiem rodzinnym i sąsiedzkim, tradycją i obyczajami, architekturą, religią. Badacze starali się w jak najmniejszym stopniu ingerować w wypowiedzi, aby uzyskać materiał językowy niezakłócony interakcją z osobą spoza wspólnoty. Celem około 75% nagrań prowadzonych w powyższy sposób było utrwalenie gwary; jeśli badany zmieniał kod wypowiedzi na polski, proszony był o mówienie w dialekcie. Pytania zadawano w języku ogólnorosyjskim, ponieważ jest on odbierany przez badaną społeczność jako stylistyczny wariant ich gwary. Pozostałe wywiady służyły zapisowi polszczyzny staroobrzędowców oraz badaniom sytuacji zmiany kodu w trakcie wypowiedzi – badacze celowo zmieniali język zadawanych pytań, obserwując ewentualną zmianę języka odpowiedzi informatorów.

¹⁹ Informatorzy proszeni o podanie gwarowych nazw przedmiotów domowego użytku i narzędzi rolniczych podawali przede wszystkim nazwy zapożyczone z języka polskiego, które w ich świadomości funkcjonują jako gwarowe.

Kolejny typ nagrań to zapisy swobodnych rozmów, toczonych przez starobrzędowców we własnym gronie, przy obecności badacza²⁰ (około 25 godzin). Nagrania te pozwalały na uzyskanie materiału najbardziej zbliżonego do codziennej mowy informatorów, jednak wiązały się z trudnościami technicznymi odpowiedniego ustawienia mikrofonu, aby głosy wszystkich osób w pomieszczeniu były słyszalne bez zakłóceń, a także na nakłonieniu badanych do zignorowania obecności badacza i niebrania go pod uwagę jako jednego z interlokutorów.

Wszystkie nagrania były dokonywane za wiedzą i zgodą informatorów. Do badań zostały wykorzystane dyktafony analogowe kasetowe Sony i Aiwa, a podczas ekspedycji dyktafony cyfrowe Olympus. Dyktafony były wyposażone w dodatkowe mikrofony zewnętrzne w celu lepszego nakierowania na osobę informatora oraz zniwelowania szumu silnika w magnetofonach kasetowych. Oprócz sprzętu audio uczestnicy ekspedycji naukowych IFS UMK wykorzystywali inne narzędzia rejestracji języka i rzeczywistości pozajęzykowej: kamerę VHS Panasonic 16mm, aparaty fotograficzne analogowe i cyfrowe (różnych producentów) oraz notatniki, niezbędne w sytuacji braku możliwości dokonania nagrań (z różnych przyczyn).

Obserwacja uczestnicząca

Metoda obserwacji uczestniczącej polega na wejściu badacza w określone środowisko i śledzeniu ujawniających się w naturalnych warunkach zachowań informatorów (Dmitruk 2008). Ta metoda badawcza pozwala na obserwację badanej społeczności od wewnątrz, dzięki czemu możliwe jest dostrzeżenie tych zjawisk, zwłaszcza w sferze życia codziennego, które są niedostępne obserwatorowi zewnętrznemu. Zastosowanie obserwacji uczestniczącej w badaniach starobrzędowców regionu suwańsko-augustowskiego było możliwe dzięki dużej częstotliwości wizyt w ich społeczności i długotrwałości kontaktów. Zgromadzony w ten sposób materiał stanowi bezcenne uzupełnienie i weryfikację danych zebranych

²⁰ Długotrwała znajomość z badaną społecznością sprawia, że członkowie toruńskiego zespołu badawczego są traktowani przez starowierców jako stali, mile widziani goście, przyjmowani w domach i podczas ważnych uroczystości rodzinnych.

w formie nagrań i badań ankietowych. Nawet przy maksymalnie zbliżonym do naturalnego kontakcie badacza z informatorem sytuację badawczą zawsze cechuje pewna sztuczność, mogąca zniekształcać wyniki eksploracji (Nowak 1970: 293–304; Babbie 2006). Obserwacje poczynione w toku codziennego życia, w najbardziej naturalnych sytuacjach, dostarczają badaczowi możliwość wykorzystania dodatkowej perspektywy.

Nie każdy kontakt z językiem badanej społeczności umożliwia dokonanie nagrań. Rozmowy prowadzone podczas przelotnych spotkań na ulicy, w sklepie czy też nad rzeką, jako bardziej naturalne od nagrywanych wywiadów, często obfitują w zjawiska językowe na różnych poziomach strukturalnych, które nie byłyby możliwe do wychwycenia w mniej swobodnej sytuacji. Obserwacja uczestnicząca jest w takich przypadkach jedyną możliwą do zastosowania techniką badawczą. Analogiczna sytuacja zachodzi, gdy interesująca badacza osoba nie chce zgodzić się na nagranie; pozostaje rozmowa i późniejsze próby odtworzenia jej formy i treści.

Wykorzystanie dotychczasowych badań

Opisane w tym rozdziale dotychczasowe badania języka staroobrzędowców stanowiły ważny punkt odniesienia dla prowadzonych w niniejszej pracy analiz. Zastosowana perspektywa longitudinalna opiera się na regularnie powtarzanych badaniach, które to kryterium zostało spełnione w postaci materiału empirycznego zgromadzonego podczas kolejnych ekspedycji naukowych zespołu IFS UMK, ale również na porównaniach z wcześniejszym stanem rzeczy. Wiedza na temat sytuacji językowej badanej społeczności przed kilkunastu i kilkudziesięciu laty jest dostępna w opracowaniach Irydy Grek-Pabisowej, Ireny Maryniakowej i Anny Zielińskiej. W odniesieniu do regionu augustowskiego najświeższy i możliwie pełny opis interferencji zarówno w rosyjskiej gwarze, jak i w polszczyźnie staroobrzędowców przedstawiła Dorota Paśko w swojej pracy doktorskiej oraz monografii (zob. Paśko 2008; Paśko-Konecniak 2011). Spośród wspomnianych analiz jedynie badania Anny Zielińskiej miały charakter socjolingwistyczny, jednak również pozostałe opisy języka starowierców mogą stanowić punkt odniesienia dla prowadzonych przeze mnie badań.

Innym źródłem porównań są nagrania gwary starowierców regionu suwalsko-augustowskiego w latach siedemdziesiątych XX wieku wyko-

nane przez Jana Sosnowskiego z Uniwersytetu Łódzkiego. Dostępność żywego materiału językowego sprzed 30 lat stanowi punkt odniesienia dla obecnego stanu fonetyki, morfologii, leksyki i składni gwary badanej społeczności. Zbyt duży odstęp czasowy od ostatnich nagrań Jana Sosnowskiego do pierwszych utrwalonych badań zespołu toruńskiego uniemożliwia jednak potraktowanie zapisów z lat siedemdziesiątych XX wieku jako pełnoprawnego elementu przeprowadzonej w niniejszej pracy analizy diachronicznej.

Charakterystyka informatorów

Dotychczasowe badania języka staroobrzędowców w Polsce, podobnie jak i innych mniejszości językowych, wykazały istniejące w tych grupach zróżnicowania pokoleniowe (por. Grek-Pabisowa 1999g; Zielińska 1996; Janiak 2004; Misiak 2006; Głuszkowski 2006a; Гжибовский, Глушковский 2008; Paśko 2008 i in.). Wyróżnienie określonych grup pokoleniowych w badanej społeczności ma jednak charakter arbitralny i wiąże się z uproszczeniami i uogólnieniami. Wyznaczenie jakiegokolwiek cezurę oznacza, że osoby urodzone w przeciągu roku lub dwóch mogą zostać zaklasyfikowane do odrębnych pokoleń, w ramach których przedział wiekowy może sięgać nawet kilkudziesięciu lat. W naszych badaniach dodatkowym czynnikiem, utrudniającym podział badanej społeczności na pokolenia, jest wieloletni okres trwania badań; informatorzy nagrywani po raz pierwszy jako dzieci mają dziś własne rodziny.

Wydaje się, że zaproponowany podział pokoleniowy, uwzględniający pozycję społeczną poszczególnych informatorów, pozwala w maksymalnym stopniu uniknąć sztucznej kategoryzacji i czyni analizy przejrzystymi. Do pokolenia młodszego zostały zaliczone osoby urodzone po roku 1970. Taka cezura została wyznaczona z kilku względów. Po pierwsze, podczas pierwszych badań naszego zespołu w roku 1999 wszystkie te osoby nie miały jeszcze ukończonych 30 lat. Po drugie, wśród naszych informatorów występuje ułatwiająca podział trzyletnia luka wiekowa – najstarsi przedstawiciele młodszego pokolenia urodzili się w roku 1972, natomiast najmłodsza osoba średniego pokolenia – w roku 1969. Ponadto w momencie, kiedy rozpoczynano badania, żaden z przedstawicieli młodego

pokolenia nie posiadał jeszcze własnej rodziny, a w chwili obecnej ma ją 6 osób. Stan cywilny łączy więc sytuację społeczną osób w wieku dwudziestu i trzydziestu kilku lat. Ponieważ w wyniku zastosowanego podziału w jednej grupie znalazły się i dojrzałe osoby, i dzieci, a ich socjalizacja językowa przebiegała w zróżnicowanych warunkach, dla potrzeb wielu analiz należało wydzielić w ramach młodszego pokolenia grupę młodszą (dzieci i młodzieży szkolnej) oraz starszą (dwudziesto- i trzydziestolatków). Głównym wyróżnikiem było w tym przypadku osiągnięcie pełnoletniości oraz podjęcie pracy zarobkowej lub rozpoczęcie studiów.

Pokolenie średnie obejmuje osoby urodzone w latach 1946–1970. W zdecydowanej większości przypadków są to osoby pracujące i posiadające własne rodziny. Dolna granica wieku została wyznaczona w związku z datą zakończenia II wojny światowej, oznaczającą zmianę sytuacji politycznej i ustroju Polski, a także sytuacji językowej staroobrzędowców. Przedstawiciele średniego pokolenia korzystali z systemu powszechnego kształcenia w PRL, dzięki czemu prawie wszyscy ukończyli szkoły ponadpodstawowe, w odróżnieniu od osób starszych, które w większości zakończyły edukację na poziomie kilku klas szkoły podstawowej²¹. Przedzielenie granicą pokoleniową najmłodszych osób z grupy starszej i najstarszych z grupy średniej jest oczywiście problematyczne. Dodatkową cezurą, oprócz historycznej, była w tym przypadku sytuacja rodzinna informatorów urodzonych do roku 1945, z których praktycznie wszyscy posiadają wnuki, oraz nieco od nich młodszych osób, które często jeszcze nie są dziadkami.

Wątpliwości związane z podziałem pokoleń znalazły odzwierciedlenie w analizach sytuacji językowej badanej społeczności. Podczas szczegółowego omawiania zachowań językowych poszczególnych informatorów i ich biografii językowych wymieniane są cechy typowe dla różnych pokoleń, występujące w ramach danego idiolektu (zob. rozdział IV).

²¹ Do szkoły w okresie Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej chodziły także osoby starsze, jednak z różnych względów, m.in. z powodu trudności ekonomicznych w odbudowującym się kraju i konieczności pracy w młodym wieku, masowy wzrost poziomu wykształcenia społeczności staroobrzędowców regionu suwalsko-augustowskiego nastąpił dopiero kilka, a nawet kilkanaście lat po zakończeniu II wojny światowej.

Zamieszczona w Aneksie 2 charakterystyka informatorów reprezentujących poszczególne pokolenia uwzględnia jedynie część danych na ich temat. Ze względu na różny rodzaj kontaktu z badanymi osobami, nie o każdej z nich posiadamy jednakowo szczegółowe informacje. Poza tym dokładny opis idiolektu 128 osób miałyby się z celem i niepotrzebnie komplikował przedstawiane analizy. Dlatego każdy z informatorów został scharakteryzowany jedynie ze względu na cechy podstawowe z punktu widzenia niniejszej pracy. Aby zapewnić anonimowość badanych osób, która była gwarantowana podczas badań, charakterystyka nie może być zbyt szczegółowa. W sytuacjach, w których podanie dokładnej informacji na temat miejsca zamieszkania, pracy lub innych cech umożliwiłoby identyfikację informatora, opis został celowo uogólniony. Na przykład w większości miejscowości regionu suwalsko-sejneńskiego mieszka zaledwie kilkoro staroobrzędowców lub wręcz pojedyncze osoby, w związku z czym konkretna nazwa nie jest podawana.

W symbolu każdego informatora zakodowany został rok urodzenia i płeć – (M lub K) oraz miejsce zamieszkania. Miejscowości, w których mieszka niewielka liczba staroobrzędowców zostały pogrupowane ze względu na geograficzną bliskość i przyporządkowane do jednego kodu. Symbole informatorów poprzedzane są przez kod miejscowości: GB – Gabowe Grądy i Bór, AB – Augustów i Białobrzegi, BN – Bliźna, Nowinka, Strękowizna i Szczebra, BP – Buda Ruska i Płociczno, S – Suwałki, SE – Hołny Wolmera, Sztabinki i Sejny, SL – Szury i Lipina, W – Wodзилki. Kod miejscowości oznaczony asteryskiem, np. GB*-K1969 oznacza, że dana osoba została przyporządkowana do określonej miejscowości, w tym przypadku – Bór, ale znaczną część swojego życia spędziła w innym regionie²². Bardziej dokładne informacje na ten temat znajdują się w prawej kolumnie tabeli, poświęconej charakterystyce sytuacji społecznej informatorów. Poszczególne podpunkty oznaczają: a) miejsce (lub miejsca²³) zamieszkania, b) miejsce nauki i/lub pracy²⁴,

²² Zmiana miejsca zamieszkania w najbliższej okolicy, np. Gabowe Grądy-Augustów nie była uwzględniana jako zmiana regionu.

²³ W opisie zostały uwzględnione te miejscowości, w których dana osoba mieszkała przez co najmniej kilka lat.

²⁴ Uwzględniono wszystkie miejscowości, w których dana osoba uczyła się lub pracowała przez co najmniej kilka lat.

c) wykształcenie, d) wyznanie rodziców, a w przypadku osób posiadających własne rodziny – także e) wyznanie małżonka i f) wyznanie dzieci. Podkreśleniem zostały wyróżnione symbole informatorów, którzy zgodzili się na dokonanie nagrania. Podanie większej liczby informacji, np. ustalenie podstawowego dla danej osoby języka, wymagałoby obszernego komentarza, uwzględniającego czasową ewolucję idiolektu i różnicowanie sfer użycia rosyjskiej gwary i języka polskiego w każdym z okresów życia. Szczegółowy opis języka wybranych idiolektów został zamieszczony w rozdziale IV.

ROZDZIAŁ III

Dwujęzyczność staroobrzędowców w perspektywie makrosocjolingwistycznej

Prymarność kodu językowego

Pojęcie języka prymarnego zostało w niniejszej pracy przyjęte za Anną Zielińską, opierającą swoją definicję na założeniach Leona Zawadowskiego, twierdzącego, że jest to język używany do rozmów na tematy dnia codziennego, który funkcjonuje w sferze życia rodzinnego i jest przekazywany dzieciom bezpośrednio, bez udziału innego języka (Zielińska 1996: 22–23).

Tak szerokie rozumienie terminu „język prymarny”, w którym z powodzeniem może mieścić się więcej niż jeden kod w przypadku tej samej osoby, zostało podyktowane dwoma ważnymi względami. Po pierwsze, węższa definicja, ograniczająca pojęcie prymarności do zaledwie jednego kodu, nie tylko nie uczyniłaby opisu badanej społeczności bardziej precyzyjnym, ale wręcz uniemożliwiłaby go ze względu na skomplikowaną sytuację młodego pokolenia staroobrzędowców. Po drugie, wiele z omawianych w niniejszej monografii zagadnień związanych z kwestią prymarności i sekundarności kodu językowego jest konfrontowanych z wcześniejszymi pracami poruszającymi tę problematykę, co z kolei wymaga zgodności terminologicznej (por. Zielińska 1996: 22–23; Paško 2008: 78–82).

Definicja języka prymarnego Zawadowskiego doskonale współgra z koncepcją grup pierwotnych Cooleya. W dwujęzycznej społeczności

można założyć, że prymarnym jest kod używany w grupach pierwotnych, który jest przyswajany w ramach socjalizacji pierwotnej²⁵.

Na duże znaczenie cechy prymarności języka dla zjawiska interferencji międzyjęzykowej, zachowania języka mniejszości i sfer użycia poszczególnych języków w sytuacji bilingwalnej zwracało uwagę wielu badaczy dwujęzyczności (m.in. Rubin 1968; Катагощина 1972; Skuttnab-Kangas 1999: 45). Zgodnie z definicją Zawadowskiego język prymarny jest przyswajany i funkcjonuje w sferze życia rodzinnego, a zatem w małych grupach społecznych, które Charles Cooley określił mianem grup pierwotnych (por. Cooley 1992: 209–214; Zielińska 1996: 22–23). Jewgienij Tarasow podkreśla znaczenie jednoczesnej akwizycji języka i akulturacji, które w grupach pierwotnych zachodzą równolegle i nierozłącznie. Procesy przyswajania języka i kultury można w pewnym stopniu odseparować, a także przeprowadzać je w sposób sztuczny, np. w sytuacji nauki języka obcego wzbogacanej elementami kultury danego narodu lub bez nich, lecz nie można wtedy mówić o naturalnej socjalizacji (Тарасов 1979: 224). Jedną z głównych funkcji rodziny jest transmisja kulturowa i socjalizacja w języku danej wspólnoty, ponieważ język danej grupy jest dla niej ważnym spoiwem społecznym (Буржунов 1979: 93; Padilla 1999: 115–116; Sacharczuk 2005: 222–224).

W społeczności staroobrzędowców regionu suwalsko-augustowskiego występują różne warianty relacji rosyjskiej gwary i języka polskiego w ramach idiolektu. Utworzenie odpowiedniej typologii wiąże się z koniecznością przypisania każdemu z używanych przez daną jednostkę kodów miana prymarnego, bądź sekundarnego, czyli niespełniającego warunków prymarności według przyjętej definicji.

Zestawienie wyróżnionych przez Zawadowskiego cech charakterystycznych języka prymarnego z sytuacją językową społeczności sta-

²⁵ Nierzadko zdarza się sytuacja, w której jednostka w jednej pierwotnej grupie (np. w rodzinie) posługuje się językiem L_1 , a w kontaktach z sąsiadami używa L_2 lub nawet w ramach jednej grupy stosuje obydwa kody (np. w przypadku małżeństw mieszanych), jednak definicja Leona Zawadowskiego nie określa liczby języków prymarnych. W ten sposób za prymarne mogą zostać uznane dwa lub więcej języków danej jednostki lub grupy, o ile spełniają wyznaczone kryteria zakresu tematycznego i sposobu akwizycji (por. Zielińska 1996: 22–23).

roobrzędowców daje interesujące rezultaty. Wszyscy informatorzy, niezależnie od daty urodzenia (najstarszy – 1908, najmłodszy – 2004), poznawali język „swój” w kontaktach z rodzicami, dziadkami, sąsiadami. Również w przypadku tych przedstawicieli młodego pokolenia, którzy najpierw opanowali język polski, a gwarę poznali dopiero w wieku kilku lat lub nawet później (GB-M1992a, AB-M1986b), język przodków przekazywany był w sposób bezpośredni, w wyniku procesu naturalnego przyswajania języka. Najstarsi informatorzy doświadczali pierwszego intensywnego kontaktu z polszczyzną w momencie rozpoczęcia nauki szkolnej²⁶, nowego języka uczyli się w sposób naturalny; nikt nie prowadził zajęć wyrównawczych po rosyjsku dla dzieci, które nie znały polskiego, musiały go opanować samodzielnie w toku interakcji z rówieśnikami i pedagogami. Przedstawiciele starszego pokolenia, choć w wieku dojrzałym już dobrze język polski, nie przekazywali go swoim dzieciom, w związku z czym polszczyzna nie jest dla nich kodem prymarnym.

Weryfikacja zgodności pozostałych kryteriów prymarności według Zawadowskiego, funkcjonowania języka w sferze rodzinnej i obsługiwaną tematyki codziennej, z zachowaniami językowymi badanej społeczności pozwala na dokonanie pierwszych zasadniczych podziałów. Różnice dotyczą funkcji pełnionych przez język polski. Wielu przedstawicieli starszego pokolenia w gronie rodzinnym i na co dzień rzadko posługuje się polszczyzną lub w ogóle jej nie używa, pomimo często bardzo dobrej znajomości tego języka. Kwestia roli rosyjskiej gwary w życiu codziennym badanej społeczności jest bardziej skomplikowana. Dwujęzyczność polskich staroobrzędowców, żyjących w okolicach Suwałk i Augustowa, oparta jest na układzie G_1-L_2 : literacki wariant języka polskiego–gwara rosyjska. W ramach jednego systemu językowego G_1-L_1 , gwara funkcjonuje najczęściej jako subsystem mówiony, używany na co dzień, w kontaktach nieoficjalnych w gronie rodzinnym, sąsiedzkim i lokalnym, podczas gdy język literacki (ogólny) pełni funkcję języka oficjalnego, w wariacie ustnym i pisemnym (Wilkoń 1987: 57–59; 65–73). Sfery funkcjonowania gwary i języka literackiego w nie-

²⁶ Również dla większości przedstawicieli średniego pokolenia oraz dla niektórych osób urodzonych w latach siedemdziesiątych XX wieku dopiero rozpoczęcie nauki w szkole podstawowej wiązało się z pełnym opanowaniem języka polskiego.

których sytuacjach mogą być wymienne. Zdecydowanie bardziej ekspansywny będzie w takich przypadkach język ogólny ze względu na szerszy repertuar stylistyczny, obecność w środkach masowego przekazu i funkcjonowanie w zakresie obydwu kodów: rozwiniętego i ograniczonego, podczas gdy gwarę cechuje na ogół jedynie kod ograniczony (ibidem: 58–65; Bernstein 1980: 96–100). Choć w układzie G_1-L_1 mamy do czynienia z wariantami tego samego systemu językowego, a w G_1-L_2 z dwoma różnymi systemami, wspomniane wyżej relacje funkcjonalne gwary i języka ogólnego mogą być w obydwu przypadkach jednakowe. Jeśli dana społeczność zna tylko gwarę G_1 i język literacki L_2 , to nie istnieją dla niej układy G_1-L_1 i G_2-L_2 . Jedynie nieliczni informatory, którzy władają rosyjskim językiem literackim, używają go na co dzień. Najczęściej pełni on funkcję języka obcego, np. w pracy lub przy okazji wyjazdów na Wschód. Polszczyzna staroobrzędowców regionu suwalsko-augustowskiego jest bliższa wariantowi ogólnopolskiemu, niż gwarowemu. Można więc stwierdzić, że w badanej grupie dominuje układ G_1-L_2 . (por. Zielińska 1996: 46–50; Paśko 2008: 272–273; 303). Opisując relacje języka literackiego z gwarą należącą do innego systemu językowego, Gerd Hentschel przywołuje teorię „dachu literackiego” (*hochsprachliches Dach*) Heinza Klossa; zwłaszcza bliskie strukturalnie danej gwarze odmiany literackie mogą pełnić dla niej funkcję dachu (Hentschel 2002: 85). W tej sytuacji polszczyzna, jako język bliski pod względem strukturalnym rosyjskiej gwarze, może tworzyć z nią układ typu język–gwarą.

Gwara niejako ze swojej natury przyporządkowana jest do sfery życia rodzinnego i lokalnego w roli mowy potocznej, wobec czego spełnia funkcjonalne i tematyczne kryterium prymarności (por. Wilkoń 1987: 57–64; Zielińska 1996: 22–23). To stwierdzenie w połączeniu z faktem przekazywania gwary kolejnym pokoleniom w toku naturalnej interakcji bez pośrednictwa innego języka oznacza w praktyce, że opanowanie gwary na poziomie komunikatywnym wiąże się z używaniem jej jako języka prymarnego. Niektórzy przedstawiciele społeczności staroobrzędowców w ogóle nie posługują się gwarą, nawet w kontaktach z rodziną i współwyznawcami. Nigdy nie opanowali czynnie języka przodków, albo celowo porzucili jego stosowanie²⁷.

²⁷ Szerzej w kolejnym poroździale (typ VI*) oraz w rozdziale IV.

Ostatnim istotnym problemem teoretycznym związanym z zagadnieniem prymarności kodu językowego jest kwestia sprawności komunikacyjnej w każdym z języków, którymi włada dana dwu- lub wielojęzyczna jednostka. Często mianem prymarnego można określić więcej niż jeden język. Możliwa jest również sytuacja, w której osoba dwujęzyczna opanowuje język sekundarny w takim samym stopniu, jak język prymarny. Dlatego też w analizie relacji języka polskiego i rosyjskiej gwary w zachowaniach językowych badanej społeczności należy wprowadzić dodatkowe określenie każdego idiolektu: który z języków pełni w nim funkcję kodu podstawowego. Pojęcie „kod podstawowy”²⁸ oznacza w tym przypadku język, w którym dana jednostka myśli, używa go w sytuacjach, w których zależy jej na precyzyjności przekazu i jest w stanie posługiwać się nim we wszystkich lub prawie wszystkich sferach swojej aktywności²⁹. Wprowadzenie nowego terminu zamiast doprecyzowania pojęcia języka prymarnego jest umotywowane ich inną rolą w idiolektcie dwujęzycznej jednostki. Cecha prymarności w odniesieniu do języka, który nie jest dla danej osoby kodem podstawowym, ma przede wszystkim znaczenie emocjonalne, będące ważnym czynnikiem zapobiegającym zmianie językowej i zanikowi języka mniejszości (por. Weinreich 1963: 88–89; Азимов et al. 1977; Magga, Skuttnab-Kangas 2003: 37–41 i in.). Jednocześnie język, którym dana osoba posługuje się sprawniej, niekoniecznie musi być dla niej językiem bliższym, do którego ucieka się np. w stanach pobudzenia emocjonalnego. Utożsamienie pojęć języka prymarnego i kodu podstawowego zubożyłoby więc analizę idiolektów, czyniąc ją niepełną.

Typologia prymarności/sekundarności kodu językowego

Analiza typologiczna prymarności kodu językowego w korelacji z kompetencją w zakresie każdego z języków używanych przez daną jednostkę

²⁸ Jadwiga Cieszyńska w tym samym znaczeniu używa pojęcia „język funkcjonalnie pierwszy” (Cieszyńska 2006: 150).

²⁹ Dana wielojęzyczna jednostka może używać więcej niż jednego języka w charakterze kodu podstawowego. Taki układ jest możliwy przy jednakowej sprawności w dwóch lub więcej językach, czyli w sytuacji ambilingwizmu (por. Halliday 1968: 141).

powstała na podstawie danych z ankiet socjolingwistycznych oraz informacji pozyskanych z wywiadów. W społeczności staroobrzędowców regionu suwalsko-augustowskiego możemy wyróżnić następujące typy relacji języka prymarnego, sekundarnego i kodu podstawowego. Poniższa tabela uwzględnia tylko typy reprezentowane przez dwujęzycznych przedstawicieli badanej grupy, to znaczy tych, którzy są w stanie porozumiewać się za pomocą rosyjskiej gwary i języka polskiego. Ze względu na specyficzną funkcję języka ogólnorosyjskiego i innych języków, posiadających w analizowanych idiolektach status języka obcego, zostały one pominięte w typologii.

Tabela 1. Relacje między językiem prymarnym i podstawowym

Typ	Język prymarny	Kod podstawowy
I	rosyjska gwara	rosyjska gwara
II	rosyjska gwara	rosyjska gwara i język polski
III*	rosyjska gwara	język polski
IV	rosyjska gwara i język polski	rosyjska gwara i język polski
V	rosyjska gwara i język polski	język polski
VI*	język polski	język polski

Spośród wymienionych typów dwa mają szczególny charakter; zostały oznaczone asteriskiem. Nie są reprezentowane przez żadnego z objętych badaniem informatorów, jednak teoretycznie mają szansę zaistnieć. Typ III* mógłby dotyczyć osoby ze starszego pokolenia, która dzieciństwo i młodość spędziła wśród współwyznawców w środowisku posługującym się rosyjską gwarą, a polski poznała dopiero w szkole i używała go w kontaktach zewnętrznych i oficjalnych. W wyniku zmian życiowych, np. konieczności samotnego zamieszkiwania w otoczeniu polskojęzycznym i rzadkich kontaktów z osobami znającymi gwarę, polszczyzna zastąpiłaby gwarę w funkcji kodu podstawowego, ale nie stałaby się przez to językiem prymarnym. Takie tendencje występują u informatora SE-M1925, ale nie da się przyporządkować jego idiolektu do typu III*. Osoby reprezentujące

typ III* zapewne istnieją, ale członkom naszego zespołu nie udało się do nich dotrzeć. Z kolei typ VI* będzie bliższy niektórym młodym przedstawicielom badanej społeczności, zwłaszcza zamieszkującym w mieście lub polskojęzycznej wiosce, którzy w domu rodzinnym posługują się polszczyzną i jest ona dla nich podstawowym środkiem komunikacji. U wszystkich dotychczasowych informatorów czynna znajomość gwary wiązała się z jej stosowaniem jako języka prymarnego jeśli nie w domu rodzinnym, to przynajmniej w kontaktach z krewnymi i znajomymi podczas wizyt w starobrzędowych wsiach Gabowe Grądy i Bór. Dla dzieci i młodzieży z rodzin mieszanych, w których mówi się na co dzień po polsku, coraz ważniejszym źródłem kontaktu z gwarą stają się lekcje religii³⁰. Gdyby zajęcia te stały się jedyną okazją do rozmów w języku przodków, oznaczałoby to ostateczną utratę cechy prymarności rosyjskiej gwary. Typ VI* może urzeczywistnić się w idiolektach młodego pokolenia starobrzędowców także w wyniku pojawienia się chęci powrotu do tradycji u młodzieży z regionu suwalskiego. W suwalskiej wspólnocie związki ze starobrzędowymi ośrodkami w krajach bałtyckich są znacznie bliższe, niż w augustowskiej części omawianej tu społeczności³¹, można więc przypuszczać, że naturalnym kierunkiem poszukiwań własnych korzeni będą nie Gabowe Grądy, ale Litwa, Łotwa i Estonia. Prowadząca przez wiele lat lekcje religii przy molennie w Suwałkach informatorka SE*-K1953b, zachęcana przez badaczy z toruńskiego zespołu do nagrania swojej gwary w celu zachowania jej dla przyszłych pokoleń, jednoznacznie stwierdziła, że ci młodzi ludzie, którzy odnoszą się z szacunkiem do wiary i języka przodków, będą ich szukać na Wschodzie. Taki wariant oznaczałby jednak powstanie dwujęzyczności polsko-rosyjskiej zamiast polsko-gwarowej (L_1-L_2 zamiast L_1-G_2). O dwujęzyczności polsko-rosyjskiej można mówić w przypadku kilkorga informatorów³², jednak ze względu na układ

³⁰ Lekcje religii dla dzieci z rodzin należących do wspólnoty w Gabowych Grądach (Gabowe Grądy, Bór, Augustów i pojedyncze rodziny z innych miejscowości) są prowadzone w miejscowej starobrzędowej gwarze przez jedną z kobiet w średnim wieku.

³¹ Od kilku lat nastawnikiem prowadzącym nabożeństwa w molennach w Suwałkach i Wodziłkach jest o. Nikołaj z Rygi.

³² S-M1947b, S*-K1950, AB*-K1952 i częściowo GB*-M1959.

język prymarny–język podstawowy nie można ich przyporządkować do typu VI*.

Sytuacje III* i VI* mają charakter hipotetyczny³³, jednak doza prawdopodobieństwa ich zaistnienia jest na tyle duża, że warto je rozważyć w ogólnej analizie. Z czysto matematycznego punktu widzenia liczba możliwych wariantów relacji języka polskiego i gwary zostałaby wyczerpana dopiero po dodaniu pozostałych typów. W dwóch z nich językiem prymarnym byłaby polszczyzna, a kodem podstawowym rosyjska gwara lub jednocześnie gwara i język polski. Trzeci nierealny wariant to układ oparty na dwóch językach prymarnych z gwarą jako kodem podstawowym. Takie sytuacje nie są jednak możliwe przy uwzględnieniu czynników społecznych i socjolingwistycznych; funkcjonowanie polszczyzny w charakterze języka prymarnego u osób żyjących w Polsce, a więc znajdujących się pod nieustannym wpływem języka polskiego, sprawia, że jest on jednocześnie kodem podstawowym (lub jednym z kodów podstawowych). Natomiast gwara, która w opisywanych w niniejszej pracy warunkach zewnętrznych nie funkcjonuje u danej osoby na zasadzie języka prymarnego, nie może stać się dla niej kodem podstawowym.

Określony w typie I model idiolektu, w którym gwara rosyjska jest językiem prymarnym i jednocześnie kodem podstawowym, reprezentuje kilkoro informatorów z najstarszego pokolenia³⁴. Wszyscy wymienieni to mieszkańcy Gabowych Grądów i Boru. W wywiadach przyznają oni, że pierwszym poważnym kontaktem z językiem polskim był dla nich początek szkolnej nauki. Po ukończeniu szkoły, najczęściej 6–7-klasowej, pracowali na roli we własnym środowisku, jednak znajomość polskiego nie popadała u nich w zapomnienie ze względu na potrzebę kontaktów z administracją, różnego typu instytucjami i Polakami z sąsiednich wsi oraz Augustowa. Nie można zatem w ich przypadku mówić o wtórnej jednojęzyczności, ale w związku z relatywnie rzadkim używaniem języka polski nie stał się dla tej grupy kodem podstawowym. Staroobrzędowcy urodzeni na początku lat dwudziestych XX wieku w rejonie augustowskim, ale poza

³³ Układy te nie wystąpiły wśród badanych osób, nie można ich jednak wykluczyć u przedstawicieli badanej społeczności, do których nie udało nam się dotrzeć.

³⁴ GB-K1921, GB-K1922a, GB-K1922b, GB-K1925, GB-K1930b, GB-M1924.

homogeniczną wspólnotą Gabowych Grądów i Boru oraz na Suwalszczyźnie, nie reprezentują typu I. W okresie powojennym polszczyzna, w związku z dużą liczbą polskich sąsiadów i częstych kontaktów z nimi, stała się dla wielu starowierców drugim kodem podstawowym (typ II).

W okresie poprzedzającym zaistnienie typu I, w izolowanych od świata zewnętrznego skupiskach staroobrzędowców jednojęzyczność była powszechnym zjawiskiem, zwłaszcza u kobiet³⁵, które zajmując się domem nie miały okazji do częstych kontaktów z polskimi sąsiadami. Informatorzy potwierdzają brak znajomości polskiego przez kobiety w pokoleniu ich babć (GB-M1947a i GB*-K1969) i matek (GB-M1933), czyli kobiet urodzonych przed początkiem XX wieku, choć mężczyźni urodzeni w tych latach byli już w większości dwujęzyczni. Dwujęzyczność typu I, charakteryzująca się dominacją gwary rosyjskiej, jako języka prymarnego i kodu podstawowego, jest więc etapem przejściowym od jednojęzyczności do swoistego ambilingwizmu³⁶ w typach II i IV.

Typ II korelacji języka prymarnego z kodem podstawowym jest w badanej społeczności reprezentowany bardzo licznie. Cechuje on większość przedstawicieli starszego pokolenia, a także wielu informatorów w wieku średnim, dla których językiem prymarnym jest rosyjska gwara, ale opanowali obydwa kody na wysokim poziomie i są w stanie się nimi bezproblemowo posługiwać w większości sfer swojej aktywności. Wśród najstarszych informatorów typ II występuje u większości informatorów starszego pokolenia³⁷, a także u kilku osób w pokoleniu średnim³⁸. Choć wymienione osoby znają bardzo dobrze polski, z różnych względów nie funkcjonuje on w ich idiolektach jako język prymarny. Poznawali oni

³⁵ Iryda Grek-Pabisowa potwierdza ten fakt. Wśród jej informatorów znalazły się mieszkanki Gabowych Grądów i Boru urodzone na przełomie XIX i XX w., które posługiwały się wyłącznie rosyjską gwarą.

³⁶ M. A. K. Halliday zdefiniował ambilingwizm jako typ bilingwizmu, w którym osoba dwujęzyczna włada w pełnym zakresie obydwojema znanymi sobie językami (Halliday 1968: 141).

³⁷ GB-K1920, SE-M1925, AB-K1926, GB-K1928, GB-K1932a, GB-M1932, GB-M1933, GB*-K1934, AB-M1934, GB-K1936a, GB*-K1936b, GB-K1937, BP-M1937b, GB-K1938a, GB*-M1938, AB-K1939, GB-K1940a, GB*-K1940b, GB-K1941, W-M1942

³⁸ GB-M1947a, GB-K1951b, SL-M1950, GB-M1951

polszczyznę w szkole i od polskich sąsiadów, a więc bez pośrednictwa innego języka. Informatorzy reprezentujący typ II nie używają polskiego w rozmowach na tematy dnia codziennego i w życiu rodzinnym lub czynią to bardzo rzadko³⁹, nie przekazują również polszczyzny swoim dzieciom, zwracając się do nich zawsze w gwarze⁴⁰. Ich dwujęzyczność można określić jako bliską pełnej (ambilingwizm) pod warunkiem uwzględnienia kilku zastrzeżeń: a) mimo dobrej znajomości obydwu kodów, informatorzy wyraźnie rozgraniczają sfery ich użycia, jest to więc bilingwizm o charakterze dyglosyjnym, b) gwara znajduje się pod silnym wpływem polszczyzny, przy czym w wielu przypadkach interferencja ma charakter regularny, zmierzający w kierunku nowej normy. Zagadnienia te zostaną omówione w rozdziałach III i V.

Również IV typ układu „język prymarny–kod podstawowy” jest bliski pełnej dwujęzyczności z zastrzeżeniami wspomnianymi powyżej. Dotyczy on osób, dla których zarówno rosyjska gwara, jak i język polski są kodami prymarnymi, w których przejawiają oni jednakowo wysoką kompetencję. Są to w większości przedstawiciele średniego pokolenia badanej społeczności⁴¹, a także niektórzy młodzi staroobrzędowcy⁴². Spośród najstarszych staroobrzędowców typ IV reprezentują BP*-K1931b i AB-K1945b, mieszkające od wielu lat w miejscowościach, w których nie mają kontaktu z innymi staroobrzędowcami.

Interesującą kwestią dotyczącą młodzieży i informatorów w średnim wieku jest spełnienie jednego z kryteriów prymarności kodu, a mianowicie międzypokoleniowej transmisji gwary. Przedstawiciele pokolenia średniego, którzy posiadają dzieci i zwracają się do nich wyłącznie lub w większości przypadków w gwarze, spełniają wspomniany warunek. W przypadku pokolenia młodszego kryterium to może zostać zwerfikowane dopiero w przyszłości, ponieważ informatorzy GB-M1972, GB-M1979 i S*-K1984b nie mają jeszcze potomstwa, a GB-M1977

³⁹ GB-K1938a, BN-K1939, SE-M1925, BP-M1937b, W-M1942.

⁴⁰ Rolę „nauczyciela” języka polskiego w rodzinie przejmował drugi z małżonków.

⁴¹ BN*-M1946, AB*-K1953a, GB*-M1956a, GB-K1957, GB-M1966a, W-M1966b, GB-K1967, GB-K1968, GB-M1968, GB*-K1969.

⁴² GB-M1972, GB-M1977, GB-M1979, GB-K1984a, S*-K1984b.

i GB-M1984a są rodzicami od niedawna i trudno przewidzieć, czy będą kontynuować dwujęzyczne wychowanie (do tej pory tak czynili).

Osoby, dla których prymarne są obydwie kody, ale znacznie lepiej władają językiem polskim (typ V), należą przede wszystkim do młodego pokolenia starobrzędowców regionu suwańsko-augustowskiego⁴³. Przedstawicielki średniego pokolenia, reprezentujące typ V – AB-K1954, GB*-K1961a i GB*-K1965, mieszkają w izolacji od swoich współwyznawców i nie mają zbyt wielu okazji do mówienia gwarą, w związku z czym nie jest ona obecnie dla nich kodem podstawowym. Utrata przez gwarę funkcji kodu podstawowego prowadzi do jednojęzyczności; zjawisko to można zauważyć u kilku informatorów w młodszym i średnim wieku⁴⁴, ale może w najbliższym czasie objąć również inne osoby, które coraz rzadziej mówią w języku przodków (GB-M1973, GB*-K1965, GB-M1993b).

Nie wszystkie idiolekty pozwalają na jednoznaczne przyporządkowanie do konkretnego typu korelacji języka prymarnego i kodu podstawowego. Dotyczą one w głównej mierze osób żyjących przez dłuższy okres swojego życia w otoczeniu nie-starobrzędowym⁴⁵. Nietypowość wymienionych idiolektów wiąże się bezpośrednio z wpływem języka ogólnorosyjskiego, który u tych informatorów w dużej mierze zastąpił gwarę. Przyswojony w dzieciństwie tradycyjny język starobrzędowców nie był przez nich używany w późniejszym okresie życia lub był używany sporadycznie (GB*-M1959), w związku z czym posługiwanie się ogólnym rosyjskim w życiu zawodowym bez jednoczesnego kontaktu ze środowiskiem gwarowym doprowadziło do bilingwizmu polsko-rosyjskiego z zachowaniem pewnych elementów dialektalnych.

⁴³ GB-M1973, GB-M1974, GB-K1981, GB-M1982, GB-K1985, GB-K1989, GB-M1991a, BP-M1991b, GB-M1992a, AB-M1992c, BP-K1993, GB-M1993a, GB-M1993b, GB-K1994, GB-M1995, GB-K1997.

⁴⁴ GB*-K1964, GB*-M1981, GB*-M1986a i GB-M1987.

⁴⁵ M.in. S-M1947b, S*-K1950, W*-K1951c, AB*-K1952b, GB*-M1959, AB*-K1984c.

Dyglosja*

Założenia wstępne

Możemy mówić o dwóch wymiarach dyglosji: społecznym – na poziomie dwujęzycznej grupy i indywidualnym – w zachowaniach językowych dwujęzycznej jednostki. Charles Ferguson określił dyglosję jako specyficzną formę dwujęzyczności, w której jednemu z języków H (*high*) – przypisane są funkcje „wysokie”, oficjalne, a drugiemu L (*low*) – funkcje „niskie”, potoczne (Ferguson 1959: 327). Analiza różnic między H i L ze względu na ich sfery użycia, prestiż, dziedzictwo literackie, sposób przyswojenia, stopień standaryzacji, stabilność, a także na ich odmienność strukturalną (ibidem: 328–336) pozwoliła na zdefiniowanie zjawiska dyglosji:

Diglossia is a relatively stable language situation in which, in addition to the primary dialects of the language (which may include a standard or regional standards), there is a very divergent, highly codified (often grammatically more complex) superposed variety, the vehicle of a large and respected body of written literature, either of an earlier period or in another speech community, which is learned largely by formal education and is used for most written and formal spoken purposes but is not used by another sector of the community for ordinary conversation (ibidem: 336).

Definicję Fergusona uzupełnił Joshua A. Fishman, który zwrócił uwagę na trwałą dyferencjację społecznej funkcji dwóch języków, utrzymującą się do co najmniej trzech pokoleń, a także na brak konfliktu w dwujęzycznym układzie (Fishman 1971a: 286–287; 1985: 39). Z kolei według Elżbiety Smułkowej termin „dyglosja” ma zastosowanie także do wzajemnych zależności języków standardowych i gwar ludowych (Smułkowa 2000: 91).

Według Fishmana istnieją cztery typy relacji bilingwizm–dyglosja: a) dwujęzyczność połączona z dyglosją; b) dwujęzyczność bez dyglosji;

* Szczegółowemu omówieniu problemu dyglosji w społeczności staroobrzędowców został poświęcony odrębny tekst (zob. Głuszkowski 2009c).

c) dyglosja bez dwujęzyczności; d) brak bilingwizmu i dyglosji (Fishman 1971a: 288–299; 1985: 42). Traktując społeczność polskich starobrzędowców regionu suwalsko-augustowskiego jako względnie spójną grupę, należy stwierdzić, że jej bilingwizm jest powiązany z dyglosją. Niemniej jednak na poziomie mniejszych grup oraz jednostkowym występuje duże zróżnicowanie sfer użycia języka polskiego i rosyjskiej gwary, co jest związane m.in. ze zróżnicowaniem pokoleniowym i terytorialnym wspólnoty. Oprócz polszczyzny i rosyjskiej gwary starobrzędowcy w sferze religijnej posługują się także językiem cerkiewnosłowiańskim. Stan ich wielojęzyczności ma więc charakter poliglosji, w której przyporządkowanie funkcji wysokich (H) i niskich (L) nie jest sprawą oczywistą.

Sfery użycia języków w warunkach dyglosji

W badaniach dwujęzyczności, w zależności od opisywanej sytuacji, wyróżniane są różne sfery aktywności życiowej, ale najczęściej powtarzają się: dom lub rodzina, szkoła, kościół lub religia, ulica, administracja i praca (por. Fishman 1972a: 440; 445; Zielińska 1996: 15–16; Rudnicki 2000: 32–38). Na uwagę zasługuje podejście Lawrence'a Greenfielda, który uwzględnił nie tylko konkretne dziedziny społecznej aktywności, ale wprowadził również kategorię osoby rozmówcy, miejsca oraz tematu rozmowy (Greenfield 1972). Różnorodność i partykularyzm rozwiązań metodologicznych świadczą o braku uniwersalnego schematu analitycznego i sugerują konieczność indywidualnej perspektywy również w naszym przypadku. Uwzględnienie specyfiki społeczności polskich starobrzędowców regionu suwalsko-augustowskiego prowadzi do skonstruowania matrycy zastosowania rosyjskiej gwary, języka polskiego oraz cerkiewnosłowiańskiego w różnych sferach.

Tabela 2. Zróżnicowanie sfer użycia języków w społeczności staroobrzędowców regionu suwalsko-augustowskiego

Sfera	Otoczenie	Rozmówca	Młodsze pokolenie	Średnie pokolenie	Starsze pokolenie
Rodzina (dom) – we wspólnocie	homogeniczne	ze wspólnoty	G/P	<u>G</u> /P	G
	hetero- -geniczne ^a	ze wspólnoty	G/P	<u>G</u> /P	G
		spoza wspólnoty ^b	P	G/ <u>P</u>	<u>G</u> /P
Rodzina (dom) – poza wspólnotą	homogeniczne	ze wspólnoty	G/P	<u>G</u> /P	<u>G</u> /P
	heterogeniczne	ze wspólnoty	<u>G</u> / <u>P</u>	G/P	<u>G</u> /P
		spoza wspólnoty	P	P	G/ <u>P</u>
Życie towarzyskie i sąsiedzkie – we wspólnocie	homogeniczne	ze wspólnoty	<u>G</u> /P	G	G
	heterogeniczne	ze wspólnoty	<u>G</u> / <u>P</u>	G/ <u>P</u>	<u>G</u> /P
		spoza wspólnoty	P	P	G/P
Życie towarzyskie i sąsiedzkie – poza wspólnotą	heterogeniczne	ze wspólnoty	P	P	G/ <u>P</u>
		spoza wspólnoty	P	P	P
Miejsca publiczne ^c (sklep, ulica itd.) – we wspólnocie	homogeniczne	ze wspólnoty	<u>G</u> /P	G	G
	heterogeniczne	ze wspólnoty	G/ <u>P</u>	<u>G</u> /P	<u>G</u> /P
		spoza wspólnoty	P	P	P
Miejsca publiczne (sklep, ulica itd.) – poza wspólnotą	heterogeniczne	ze wspólnoty	P	G/P	<u>G</u> /P
		spoza wspólnoty	P	P	P
Szkoła – we wspólnocie	heterogeniczne	ze wspólnoty	<u>G</u> /P	G* ^d	G*
		spoza wspólnoty	P	G/ <u>P</u> *	G/ <u>P</u> *

cd. tabeli 2

Sfera	Otoczenie	Rozmówca	Młodsze pokolenie	Średnie pokolenie	Starsze pokolenie
Szkoła – poza wspólnotą	heterogeniczne	ze wspólnoty	P	P*	G/ <u>P</u> *
		spoza wspólnoty	P	P*	P*
Liturgia i modlitwa	homogeniczne/heterogeniczne	–	CS	CS	CS
Życie religijne ^e	homogeniczne	ze wspólnoty	<u>G</u> /CS*	<u>G</u> /CS*	<u>G</u> /CS*
	heterogeniczne	ze wspólnoty	G/P	<u>G</u> /P	<u>G</u> /P
		spoza wspólnoty	P	P	G/P

Oznaczenia symboli:

G – rosyjska gwara, P – język polski, CS – język cerkiewnoślawiański,
 brak podkreślenia i wytłuszczenia – równouprawnienie wymienionych kodów,
 podkreślenie – przewaga jednego z kodów,
 podkreślenie i wytłuszczenie – zdecydowana dominacja wyróżnionego języka.

^a Dotyczy rodzin mieszanych.^b Rozmówcą spoza wspólnoty w rodzinach mieszanych jest ten z małżonków, który nie jest staroobrzędowcem.^c Miejscami publicznymi mogą być np. lokalny sklep, ulica, przystanek autobusowy.^d Asteryskiem zostały oznaczone okoliczności wyboru języka wymagające specjalnego wyjaśnienia.^e Sfera życia religijnego oznacza w tym przypadku rozmowy wiernych przed i po nabożeństwie wokół molenny i wewnątrz niej, wypowiedzi nastawnika podczas nabożeństwa, które nie należą do liturgii, np. ogłoszenia, lekcje religii dla dzieci i młodzieży.

Źródło: Głuszkowski 2009c.

Analiza sfer użycia języków została przeprowadzona na podstawie zachowań osób objętych badaniem. Charakterystyka „we wspólnocie” odnosi się do sytuacji w jednej ze staroobrzędowych miejscowości⁴⁶, gdzie badani tworzą mniejszą lub większą zwartą społeczność, natomiast „poza wspólnotą” – na obcym terytorium. Opis „otoczenie homogeniczne” dotyczy sytuacji komunikacyjnych, w których biorą udział

⁴⁶ Są to wsie Gabowe Grądy, Bór i obecnie – tylko do pewnego stopnia – Woźniaki.

wyłącznie staroobrzędowcy. W przypadku otoczenia heterogenicznego dodatkowo wprowadzono kryterium osoby rozmówcy: ze wspólnoty lub spoza niej. W tym drugim przypadku jest to przedstawiciel większości, najczęściej będący osobą jednojęzyczną. Uwzględnienie różnic pokoleniowych czyni opis bardziej precyzyjnym, jednak wewnątrz pokoleń, w celu uzyskania ogólnego obrazu, konieczne było zastosowanie pewnych uproszczeń i uogólnień. Różnice wewnątrzpokoleniowe zostaną omówione w ramach analizy poszczególnych biografii językowych w rozdziale IV.

W sferze rodzinnej wśród informatorów zamieszkałych we wspólnocie dominuje gwara. Najstarsze osoby używają języka polskiego bardzo rzadko, jedynie w sytuacjach, kiedy zwracają się do członków rodziny niebędących staroobrzędowcami. Nawet osoby nieznające gwary, zwłaszcza po pewnym czasie, są w stanie ją zrozumieć, więc nawet w kontaktach z nimi przedstawiciele starszego pokolenia mówią „po swojemu”. Średnie pokolenie częściej używa polszczyzny. Choć w kontaktach z przedstawicielami własnej grupy przeważa oczywiście gwara, do członków rodziny pochodzących spoza wspólnoty staroobrzędowcy w średnim wieku będą zwracać się częściej po polsku. Dzieci i młodzież w rozmowach z krewnymi ze wspólnoty używają obydwu języków, przy czym po polsku mówią częściej najmłodsi z nich.

Inaczej wygląda sytuacja poza Gabowymi Grądami, Borem i Wodзилkami. Gwara ma wciąż większy udział w rodzinnej sferze kontaktów najstarszych staroobrzędowców, zamieszkałych poza wspólnotą, choć zwracając się do krewnych nie-staroobrzędowców, posługują się oni częściej polszczyzną. Przedstawiciele średniego pokolenia w rodzinach homogenicznych do współmałżonka zwracają się częściej „po swojemu”, a do dzieci – po polsku. Do członków rodziny spoza wspólnoty przedstawiciele średniego pokolenia używają polszczyzny. W kontaktach z członkami rodziny spoza wspólnoty młodzi staroobrzędowcy z rodzin heterogenicznych mówią wyłącznie po polsku, a gwary używają sporadycznie, tylko w kontaktach z dziadkami-staroobrzędowcami. W rodzinach homogenicznych dzieci i młodzież używają zarówno gwary, jak i polszczyzny. Zakres zastosowania obydwu kodów zależy tam w dużej mierze od podejścia wychowawczego rodziców.

W otoczeniu homogenicznym w życiu towarzyskim i sąsiedzkim dominuje rosyjska gwara, a jedynie niektórzy przedstawiciele młodszego pokolenia w kontaktach ze swoimi rówieśnikami posługują się polszczyzną. Sytuację zmienia obecność osób z zewnątrz, w stosunku do których przedstawiciele młodszego i średniego pokolenia używają wyłącznie języka polskiego. Niektórzy starsi informatorzy w kontaktach z zaprzyjaźnionymi mieszkańcami sąsiednich wsi pozwalają sobie na posługiwanie się dialektem⁴⁷. Gość mówi w tym czasie po polsku. Starsi informatorzy najczęściej nie mają oporów, by zwracać się „po swojemu” do członka wspólnoty w obecności kogoś z zewnątrz. U przedstawicieli średniego i młodszego pokolenia w takiej sytuacji dominuje polszczyzna.

W miejscowościach poza wspólnotą w życiu towarzyskim i sąsiedzkim dominuje język polski. Młodsze i średnie pokolenie w obecności osób spoza wspólnoty, zarówno w rozmowach z przedstawicielami własnej grupy, jak i nie-starobrzędowcami, mówi wyłącznie po polsku. Poza Gabowymi Grądami, Borem i Wodziłkami gwary w obecności osób z zewnątrz nawet najstarsi starowiercy używają sporadycznie, jedynie w zwrotach kierowanych do innych starobrzędowców.

W starobrzędowych wioskach w miejscach publicznych dominuje rosyjska gwara. Do osób spoza wspólnoty nasi informatorzy niezależnie od pokolenia zwracają się wyłącznie po polsku. Jeśli jednak adresatem wypowiedzi jest starobrzędowiec, przedstawiciele starszego pokolenia nawet w obecności obcych osób najczęściej posługują się gwarą. Dzieci i młodzież we własnym otoczeniu mówią „po swojemu”, ale jeśli jest przy tym obecny ktoś z zewnątrz, stosują również język polski. Osoby w średnim wieku w analogicznych sytuacjach używają wyłącznie gwary. W obecności osoby z zewnątrz starobrzędowcy mówią po polsku także między sobą, co nie musi wynikać ze skrzępowania, ale z życzliwości wobec gościa.

⁴⁷ Informatorki GB-K1930a, GB-K1940a i GB*-K1940b twierdziły, że w rozmowach z polskojęzycznymi koleżankami często zdarza się im mówić „po swojemu”, co nie zakłóca w żaden sposób komunikacji, ponieważ wielu Polaków z okolicznych wiosek rozumie dialekt starobrzędowców. Z relacji wielu innych informatorów wynika, że jeszcze w 2. połowie XX w. tego typu konwersacje były częste.

Poza staroobrzędowymi wioskami do osób z zewnątrz przedstawiciele wszystkich pokoleń zwracają się zawsze w języku polskim. Informatorzy młodszego pokolenia rozmawiają wyłącznie po polsku także między sobą, jeśli świadkiem interakcji jest ktoś spoza wspólnoty. Natomiast niektóre osoby starsze i w średnim wieku czują się do tego stopnia pewnie i naturalnie mówiąc „po swojemu”, że nie zmieniają kodu nawet, kiedy widzą oznaki braku aprobaty⁴⁸.

Wybór języka w szkole znajdującej się na terytorium miejscowości zamieszkaney przez staroobrzędowców będzie opisany w rozdziale IV. Przedstawiciele młodszego pokolenia, którzy uczyli się we własnej miejscowości, podczas przerw między lekcjami i na szkolnym boisku rozmawiali między sobą przede wszystkim w rosyjskim dialekcie. Jednak do nauczycieli i kolegów z innych miejscowości zwracali się tylko po polsku. Informatorzy uczęszczający do szkoły podstawowej przed II wojną światową, dopóki nie opanowali języka polskiego, używali gwary także w kontaktach z nauczycielami i polskimi kolegami.

Językiem liturgicznym we wszystkich pokoleniach staroobrzędowców jest cerkiewnosłowiański, choć jego znajomość w badanej grupie jest zróżnicowana. Regularnie praktykujący znają większość modlitw i pieśni, natomiast osoby, które uczęszczają na nabożeństwa w molennie, sporadycznie potrafią powtórzyć jedynie najprostsze formuły.

Sfera życia religijnego społeczności polskich staroobrzędowców jest tradycyjnie związana z rosyjską gwarą. W starszym pokoleniu, a także u pojedynczych przedstawicieli pozostałych generacji jednym z kodów funkcjonujących w sferze religii jest język cerkiewnosłowiański. Należy jednak zaznaczyć, że starowiercy, z nielicznymi wyjątkami, nie posługują się tym językiem czynnie, a jedynie cytują fragmenty ksiąg cerkiewnych, zwłaszcza w rozmowach o dogmatyce ich wiary. Liczni starsi informatorzy, m.in. SE-M1925, AB-K1926, GB-K1937, GB-K1938a, na co dzień czytają Pismo Święte i inne księgi w języku cerkiewnosłowiańskim. Podczas katechez dla dzieci i młodzieży, spotkań wokół molenny przed nabożeństwem, nasi informatorzy, niezależnie od pokolenia, posługują się

⁴⁸ GB-K1938a, GB-K1941, AB*-M1946, GB-M1947a.

swoim dialektem⁴⁹. Do gości z zewnątrz uczestniczących w pogrzebach, ślubach, czy ważniejszych świętach, osoby młodsze i w średnim wieku zwracają się zawsze po polsku, natomiast starsi staroobrzędowcy mówią również gwara.

Prestiż języków

Ważnym czynnikiem wpływającym na wybór jednego z języków w warunkach dyglosji, bądź poliglosji jest ich prestiż. Andrzej P. Wejland definiuje prestiż za Thomasem Burnsem jako:

względna ocenę jednostki, grupy społecznej lub zawodowej, instytucji społecznej, udzielaną przez członków danego społeczeństwa lub grupy na podstawie określonego systemu wartości (Wejland 1983: 18).

Wejland dokonuje rozróżnienia prestiżu jako wewnętrznej i zewnętrznej postawy społecznej (ibidem: 44). Wysoki prestiż wewnętrzny wiąże się z pozytywnym wartościowaniem danego języka przez jego użytkowników, natomiast prestiż zewnętrzny oznacza pozytywną ocenę w oczach otoczenia. Inny podział kategorii prestiżu opiera się na kryterium jawności. Ocena jawna jest podzielana przez przedstawicieli różnych społeczności, natomiast ukryty ma znaczenie tylko dla określonej grupy społecznej (Głuszkowski 2009b).

Zdaniem Charlesa A. Fergusona, nawet jeśli społeczne przekonanie o wyższości języka H nad językiem L nie jest zdecydowane, w powszechnej świadomości H uznawany jest on za piękniejszy, lepiej zorganizowany i bardziej przystosowany do wyrażania złożonych myśli (Ferguson 1959: 330). Choć zjawisko prestiżu należy umiejscawiać w przestrzeni symbolicznej, ma ono wyraźne skutki nie tylko w postaci wyboru danego języka w różnorodnych sferach życia, ale również w dbałości o czystość wypowiedzi (por. Weinreich 1963: 64–65; Haarmann 1989; Czykwin, Misiejuk 1998: 47; Straczuk 1999: 28; 54–60; Głuszkowski 2009b: 78–80).

⁴⁹ Stwierdzenie dotyczy tylko osób dwujęzycznych. W życiu religijnym wspólnoty uczestniczą również osoby mieszkające w polskojęzycznym otoczeniu i rzadko praktykujące, które nie opanowały czynnie rosyjskiej gwary.

W społeczności staroobrzędowców regionu suwalsko-augustowskiego funkcję języka „niskiego” pełni obecnie rosyjski dialekt, a „wysokiego” – polszczyzna. Wysoki prestiż języka polskiego związany jest z jego funkcją w całym społeczeństwie: jest to język administracji, mediów, instytucji edukacyjnych, a przy tym narzędzie pracy i środek dostępu do wszelkiego rodzaju dóbr kulturalnych. Jest to więc prestiż jawny, oparty na wielu czynnikach społeczno-ekonomicznych. Rosyjska gwara staroobrzędowców również nie jest pozbawiona prestiżu, jednak ma on inny charakter. Jej użytkownicy cenią swój język jako element tradycji, a wielu z nich posługuje się nim ze względu na szacunek dla rodziców i dziadków. Choć ich dialekt nie jest językiem liturgicznym, częściowo obsługuje sferę życia religijnego, dzięki czemu jest blisko powiązany z wyznaniem, stanowiącym podstawowy wyznacznik tożsamości staroobrzędowców. Jednocześnie rosyjska gwara nie cieszy się wysokim prestiżem wśród otoczenia badanej społeczności. Pomimo ogólnej akceptacji językowej, kulturowej i wyznaniowej odmienności staroobrzędowców ani język, ani inne wartości kulturowe mniejszości nie są pożądanymi przez przedstawicieli większości. Mając świadomość jedynie wewnątrzgrupowego prestiżu swojego języka, staroobrzędowcy rzadko manifestują pozytywne postawy wobec gwary na zewnątrz. W większości sytuacji dialekt staroobrzędowców posiada prestiż ukryty.

Według Jadwigi Zieniukowej prestiż podlega ciągłemu kształtowaniu i nie jest wartością stałą (Zieniukowa 2003: 80). Może spadać wraz z obniżeniem się oceny dóbr kulturowych, które dany kod reprezentuje, lub wzrastać w wyniku działań rewitalizacyjnych (por. Skuttnab-Kangas 1977: 192; 1999: 45; Williams 1999: 174–176; Zieniukowa 2003: 85–91). Wybór języka w określonej sytuacji komunikacyjnej wiąże się ze świadomością lub nieświadomą kalkulacją zysków i strat, wynikających z podjętej decyzji (Głuszkowski 2009b: 78–79). Prestiż języka mniejszości może być przeciwstawiany otwartym korzyściom, wynikającym z używania języka większości, co wiąże się z lojalnością językową (Weinreich 1963: 64–65; Głuszkowski 2009a: 134).

Ogólna wartość prestiżu języka kształtuje się jako wypadkowa wyżej opisanych czynników. Końcowym efektem jest zjawisko opisane przez Joshuę Fishmana – język o wyższym prestiżu wypiera język mniej pre-

stiżowy (Fishman 1972b: 98–99). Zdaniem Fishmana jest to jeden z elementów zmiany językowej (ibidem: 110–113).

Dziedzictwo literackie

Prestiż języka jest w dużej mierze uzależniony od jego dziedzictwa literackiego. Charles A. Ferguson podkreślał znaczenie wielowiekowej tradycji literackiej „wysokich” wariantów języka greckiego i arabskiego (Ferguson 1959: 330–331). Społeczność językowa docenia dziedzictwo swojego języka, przez co ich postawy wobec niego są bardziej trwałe, niż w przypadku języków bez tradycji. Pojęcie dziedzictwa literackiego należałoby rozumieć szerzej, w kategoriach ogólnokulturowych, poprzez uwzględnienie innych dziedzin kultury: teatru, kina, muzyki i kultury popularnej. W sytuacji układu dyglosyjnego między polszczyzną (H) i rosyjską gwarą staroobrzędowców (L) wysoka kulturalna pozycja języka polskiego jest nie do podważenia, ale i tradycyjny dialekt znajduje się na nie do końca straconej pozycji. W gwarze śpiewa swoje utwory zespół „Riabina” z Gabowych Grądów, promując staroobrzędowy folklor w Polsce i poza jej granicami. Działalność zespołu nie jest zakrojona na szeroką skalę, ale ma duże znaczenie dla miejscowej społeczności. Poza tym, do dziedzictwa literackiego staroobrzędowców należy zaliczyć religijne i świeckie piśmiennictwo w języku cerkiewnosłowiańskim oraz czytane i przepisywane przez starowierców w regionie suwańsko-augustowskim wiersze duchowne (ros. духовные стихи). Jeszcze przed schizmą w rosyjskiej Cerkwi prawosławnej język cerkiewnosłowiański traktowany był jako wysoki wariant ruszczyzny (zob. Успенский 1983). Na ziemiach litewskich oraz na Mazurach staroobrzędowcy posiadali znaczące ośrodki wydawnicze, m.in. Wilno i Pisz, gdzie drukowano księgi w języku cerkiewnosłowiańskim, z których wiele do dzisiaj znajduje się w posiadaniu opisywanej społeczności (Iwaniec 1977: 167–171; Jaroszewicz-Pierśławcew 1995: 111–142). W badanej grupie rosyjska gwara i język cerkiewnosłowiański w dalszym ciągu odbierane są jako warianty tego samego systemu językowego, co wpływa na wyższą społeczną ocenę tradycyjnego dialektu.

Sposób akwizycji języków

Charles A. Ferguson zauważał, że w sytuacji dyglosji język L jest językiem używanym na co dzień w sferze rodzinnej, a przez to pierwszym językiem, jaki poznają dzieci (Ferguson 1959: 331). Określenie to odpowiada kryteriom prymarności wyznaczonym przez Leona Zawadowskiego (Zielińska 1996: 21–22). Z kolei język H jest na ogół przyswajany w procesie formalnej edukacji, a więc jako język wtórny (por. *ibidem*; Ferguson 1959: 331). W opisywanych przez Fergusona przykładach struktury gramatyczne języka L są poznawane i stosowane w sposób naturalny i nieświadomy, podczas gdy gramatyka H jest wyraźnie odbierana jako sztywne, narzucone reguły (Ferguson 1959: 331). W społeczności polskich staroobrzędowców w pokoleniu średnim i młodszym w większości przypadków zarówno dialekt rosyjski, jak i polszczyzna występują w roli języka prymarnego, podczas gdy w starszym pokoleniu jest to głównie rosyjska gwara, przy czym wszyscy informatorzy przyswajali obydwa języki w toku naturalnych interakcji w domu rodzinnym lub w kontaktach ze szkolnymi kolegami i nauczycielami. W takim układzie trudno dopatrywać się poważniejszych różnic w przyswojeniu obydwu kodów przez badaną społeczność.

Standaryzacja

Opierając się na dziedzictwie literackim języków H, dokonuje się kodyfikacji norm, m.in. w postaci słowników, gramatyk i podręczników. Radio i telewizja sprzyjają stabilizacji standardowej wymowy i uniwersalizują leksykę danego języka. O ile język H posiada tylko jeden standard, L może mieć wiele wariantów regionalnych (Ferguson 1959: 332). Zróżnicowany stopień standaryzacji języków stał się przyczyną wielu klasyfikacji, uwzględniających różne kryteria (m.in. Tortosa 1986: 6–9; por. także: Stewart 1968: 534; Wysoczański 1999: 70–71). Jose Manuel Tortosa dzielił języki ze względu na rodzaj powstających w nim tekstów pisanych. Poczynając od języków funkcjonujących tylko w formie ustnej, poprzez języki z beletrystyką, dziennikarstwem i literaturą naukową, za najbardziej zestandaryzowane Tortosa uważał języki, w których dokonywane są streszczenia prac naukowych, pisanych w innych językach (Tortosa

1986: 9). Język polski znajduje się na granicy dwóch ostatnich szczebli standaryzacji w klasyfikacji Tortosa, natomiast w przypadku rosyjskiej gwary starobrzędowców jest to trudne do określenia, ze względu na brak pewności co do ilości i charakteru istniejących tekstów gwarowych w postaci pisemnej. Z pewnością istnieją prywatne listy pisane przez starobrzędowców cyrylicą, o których wspominała Iryda Grek-Pabisowa, a także teksty pieśni ludowych – pisane alfabetem łacińskim (zob. Grek-Pabisowa 1968: 185–186; Nalaskowski, Danilczyk 2008: 11–24). Prawdopodobnie nie są to jedyne zapisy, ale inne przypadki nie zostały do tej pory przez nas potwierdzone.

W ujęciu Charlesa A. Fergusona znajdujące się w dyglosji języki H i L różnią się stopniem standaryzacji, jednak różnice te nie wpływają bezpośrednio na wybór jednego z kodów w określonych sferach życia (Ferguson 1959: 331–332). Oczywiście, w sytuacjach oficjalnych, na ogół wymagających precyzyjnego i jednolitego kodu, dominuje język H, który posiada ściśle określoną normę, jednak oddziałują tu czynniki o zupełnie innej naturze. Stopień standaryzacji języka zależy przede wszystkim od rozwoju jego formy pisemnej, podczas gdy wybór języka do oficjalnych kontaktów z otoczeniem przez mniejszość wyznaczają czynniki o naturze funkcjonalnej (por. Tortosa 1986: 6–9; Weber, Werner 2005: 163–164).

Stabilność dyglosji

Dyglosja określana jest jako stabilny stan wzajemnych relacji dwóch języków. Według Charlesa A. Fergusona taki uzus może kształtować się nawet kilkaset lat (Ferguson 1959: 332; Успенский 1983). Joshua Fishman mówi w tym przypadku o co najmniej trzech pokoleniach (Fishman 1971a: 286–287). Choć starobrzędowcy przebywają na terenach Rzeczypospolitej od ponad trzystu lat, historia ich rosyjsko-polskiej dwujęzyczności i dyglosji jest znacznie krótsza. Od początku swojego pobytu na ziemiach polskich, aż do zakończenia I wojny światowej i odzyskania przez Polskę niepodległości w roku 1918, starobrzędowcy mieli stały kontakt z rosyjskim kontynentem językowym. Żyjąc w izolacji, na terenach zajmowanych przez Prusy lub Rosję, wielu z nich nie miało potrzeby opanowywania języka polskiego, co w swoich wypowiedziach na temat przeszłości potwierdzają liczni informatorzy, m.in. GB-M1933, W-M1942, GB-M1947a,

GB*-K1969. O powszechnej dwujęzyczności polsko-rosyjskiej w społeczności polskich staroobrzędowców regionu suwalsko-augustowskiego można mówić dopiero w latach dwudziestych i trzydziestych XX wieku, kiedy ogół polskich obywateli objęty był obowiązkiem edukacji. Bilingwizmowi badanej społeczności od początku towarzyszyło zjawisko dyglosji: polszczyzna była językiem używanym w kontaktach zewnętrznych, natomiast rosyjska gwara używana była wewnątrz wspólnoty. Ogólny zarys pierwotnego podziału sfer komunikacyjnych między dwa kody językowe, używane przez polskich staroobrzędowców, utrzymał się do dnia dzisiejszego, jednak z czasem język polski zaczął być używany coraz częściej w sferach tradycyjnie obsługiwanych przez dialekt: rodzinnej, sąsiedzkiej, a w ograniczonym zakresie nawet w sferze religijnej. Wraz z generacyjną ewolucją gwary staroobrzędowców zmieniają się jej relacje z polszczyzną w różnych sferach życia wspólnoty, a tym samym – charakter dwujęzyczności i dyglosji badanej grupy.

Zasoby strukturalne języków w sytuacji dyglosji

W ujęciu Fergusona zasoby strukturalne języków w sytuacji dyglosji nie są jednakowe. Pewien zakres tematyczny nie jest dostępny w kodzie L, wobec czego w niektórych sferach używany jest wyłącznie kod H (por. Ferguson 1959: 333–334). Zasoby języka „wysokiego” pozwalają na konstruowanie tekstów o różnym poziomie złożoności, mogących znaleźć zastosowanie w różnych sferach życia, podczas gdy użycie języka „niskiego” jest ograniczone do uproszczonej komunikacji wewnątrzgrupowej (Głuszkowski 2009c: 115–116). Język H może więc funkcjonować zarówno na poziomie kodu rozwiniętego w ujęciu Bernsteina, jak i ograniczonego, podczas gdy w języku L dostępny jest tylko kod ograniczony (por. Ferguson 1959: 333–334; Bernstein, Henderson 1972: 143–148; Bernstein 1980: 96–108; Głuszkowski 2009c: 128).

Dyglosja a bilingwizm – podsumowanie

W badanej społeczności od wieków utrzymywał się układ dyglosyjny między językiem rosyjskim lub jego wariantem gwarowym a językiem cerkiewnosłowiańskim (Успенский 1983). W typologii Fishmana rela-

cje między językiem cerkiewnosłowiańskim a rosyjskim dialektem należałoby określić jako dyglosję bez bilingwizmu (por. Fishman 1971a: 293–295). Nasi informatorzy używają cerkiewnosłowiańskiego jako języka liturgicznego, jednak nie jest to czynna znajomość języka, czyli według definicji Weinreicha „zdolność do tworzenia w nim znaczących wypowiedzi”, a jedynie odczytywanie i powtarzanie zamkniętego zbioru tekstów (Weinreich 1963: 1).

Funkcjonalne zróżnicowanie użycia języka polskiego i rosyjskiej gwary jest obecne we wszystkich pokoleniach badanej społeczności. Duże znaczenie dla aktualnego kształtu dyglosji mają wynikające z coraz słabszej znajomości tradycyjnego dialektu w kolejnych generacjach. Spadek stopnia znajomości rosyjskiej gwary sprawia, że jest ona wypierana z kolejnych sfer życia przez język polski, choć obecną sytuację wciąż możemy określić jako bilingwizm z dyglosją (por. Fishman 1985: 42–44; Smułkowa 2000: 92–94; Głuszkowski 2009c: 127–128).

Charakter dyglosji w społeczności polskich staroobrzędowców wpływa na ogólny poziom interferencji, do której dochodzi w obszarze znajdujących się w kontakcie systemów. Tematyczna klasyfikacja zapożyczeń w obydwu językach prowadzi do wykazania analogii z układem dyglosyjnym (Głuszkowski 2009c: 128–129). Najbardziej odporna na zapożyczenia z języka polskiego jest sfera religijna, w której nawet w polszczyźnie staroobrzędowców występują rosyjskie i cerkiewnosłowiańskie elementy (Paśko 2008: 297–300). Nie znaczy to jednak, że w gwarze starowierców brak zapożyczeń polskiej leksyki religijnej, na co zwracała uwagę Grek-Pabisowa już w latach siedemdziesiątych XX wieku (Grek-Pabisowa 1999a; 1999h). Liczba tych zapożyczeń w ostatnich latach zwiększyła się.

Przełączanie kodu*

Zagadnienie przełączania kodów (*code-switching*⁵⁰) od ponad pół wieku jest przedmiotem zainteresowania przedstawicieli różnych dys-

* Zjawisku przełączania kodów w społeczności polskich starowierców został poświęcony odrębny tekst (zob. Głuszkowski 2010a).

⁵⁰ W literaturze tematu stosowane są różne pisownie: *code switching* (Haugen 1972), *codeswitching* (m.in. Gal 1988; Myers-Scotton, Bolonyai 2001; Rindler

cyplin naukowych, badających zjawisko dwujęzyczności. Wielu badaczy próbowało zdefiniować interesujące nas zjawisko. W ujęciu Haugena wszelkie przejawy interferencji międzyjęzykowej można byłoby rozpatrywać jako szczególne przypadki przełączania kodu (Xayreh 1972a: 69). Z kolei Dell Hymes o przełączeniu kodów mówił w sytuacji, w której jednostka używa dwu lub więcej kodów na przemian pod wpływem okoliczności, miejsca i czasu, osoby rozmówcy, tematu, kanałów i norm interakcji (Hymes 1980: 61–65). Podejście teoretyczne Hymesa nie jest jednak przydatne w naszej sytuacji, ponieważ w praktyce utożsamia przełączanie kodów z ogólną definicją kontaktu językowego Weinreicha (1963: 1).

Próbie sprecyzowania pojęcia podjęli także John Gumperz i Jan-Petter Blom. Opisali oni zjawisko metaforycznego przełączania kodów (*metaphorical code-switching*), czyli zaakcentowania lub skonstrastowania fragmentu wypowiedzi w języku L_1 przy użyciu elementów kodu L_2 (Fishman 1972c: 6–7; Gumperz 1977: 1). Ponieważ przełączenie kodu odbywa się w tym przypadku w ramach jednej wypowiedzi, pojęcie metaforycznego przełączania kodu utożsamiane jest z konwersacyjnym przełączaniem kodu (*conversational code-switching*) (por. Gumperz 1977: 1; Auer 1984: 89). Z kolei sytuacyjne przełączanie kodu (*situational code-switching*) polega na zmianie języka w zależności od zmiany sytuacji językowej – tematu, osoby rozmówcy, okoliczności miejsca, itd. (Fishman 1972c: 4–5; zob. także: Ervin-Tripp 1968: 194–204).

Zaproponowany przez Gumperza podział na metaforyczne i sytuacyjne przełączanie kodu krytykował Peter Auer. Jego zdaniem na zmianę kodu dokonującą się w ramach jednej i tej samej sytuacji komunikacyjnej mogą mieć wpływ zarówno czynniki językowe, jak i pozajęzykowe, co czyni przytoczony powyżej podział bezcelowym (Auer 1984: 90).

Niedoskonałość istniejącej terminologii zmuszała badaczy dwujęzyczności do dalszych poszukiwań. Pieter Muysken zwracał uwagę na różnice między przełączaniem kodów (*switching*) a ich mieszaniem (*mixing*) (Muysken 2000: 4). Niekiedy o przełączaniu mówi się w sytuacji zmiany kodu pomiędzy zdaniami, a o mieszaniu, gdy przełączenie nastę-

Schjerve 2004) oraz *code-switching* (m.in. Poplack 1988; Auer 1988; Gardner-Chloros 1991; Muysken 2000).

puje wewnątrz zdania (ibidem). Do zmian kodu wewnątrz zdania nawiązuje definicja Carol Myers-Scotton:

Classic codeswitching includes elements from two (or more) language varieties in the same clause, but only *one of these varieties is the source for the morphosyntactic frame for the clause* (Myers-Scotton 2006: 241).

Pod pojęciem szkieletu morfosyntaktycznego (*morphosyntactic frame*) Myers-Scotton rozumie wszelkiego rodzaju kryteria gramatyczne, pozwalające zakwalifikować powstałe zdanie jako zbudowane zgodnie z regułami danego języka – szykiem wyrazów, układem morfemów, fleksją (ibidem). Na tej podstawie powstała teoria języka–matrycy (*matrix language frame* – MLF), zgodnie z którą dwujęzyczna wypowiedź na poziomie powierzchniowym zawiera elementy dwóch lub większej liczby systemów, podczas gdy tylko jeden z uczestniczących w kontakcie języków tworzy morfosyntaktyczny szkielet wypowiedzi. Język będący bazą nosi nazwę języka matrycy (*matrix language*), a pozostałe języki dostarczające elementów danej wypowiedzi to języki zakorzenione (*embedded languages*) (Myers-Scotton 2006: 241; 2004: 106–107). W opisie opartym na teorii języka–matrycy najważniejszą kwestią jest jego właściwa identyfikacja (ibidem 2006: 243–245). Myers-Scotton zauważa, że teorii MLF nie da się zastosować do wszystkich przypadków sytuacji przełączania kodów, a Muysken wskazuje przede wszystkim na trudności z określeniem podstawowych wyznaczników języka-matrycy (por. Myers-Scotton 2006: 241; zob. także: Muysken 2000: 28–29). Określenie języka matrycy byłoby szczególnie trudne w przypadku kontaktu języków spokrewnionych, posiadających podobną strukturę morfosyntaktyczną.

Uwzględniając szereg wcześniejszych teorii Muysken dokonał próby całościowego opisu zjawiska przełączania kodu i wyróżnił trzy zasadnicze typy tego zjawiska. Pierwszy z nich – wtrącający (*insertional*), nawiązuje do teorii języka–matrycy. Zachodzi wtedy, kiedy pojedynczy element, składający się z jednego lub większej ilości wyrazów, zostaje umieszczony w ramach utworzonych przez bazowy język danej wypowiedzi. W przytoczonej przez Muyskena angielskiej frazie „*Yo aduve in a state of shock por dos dias*”, wstawionej w hiszpańską konstrukcję syntaktyczną, widoczne jest zjawisko zakorzenienia: (Muysken 2000: 4–5).

W drugim typie przełączania kodów – alternacyjnym (*alternational*) – mamy do czynienia z faktyczną alternacją systemów, pociągającą za sobą zmianę leksyki i gramatyki. Język wypowiedzi ulega zmianie w połowie zdania, np. francusko-rosyjskie „*Les femmes et le vin, ne ponimayu*” (ibidem: 5). Występowanie w wypowiedzi fragmentu lub elementu podzielanego przez znajdujące się w kontakcie języki stało się przyczyną wyróżnienia trzeciego typu przełączania kodów. Muysken określa to zjawisko jako kongruentną leksykalizację (*congruent lexicalization*), podając jako jeden z przykładów piosenkę z elementami fryzyjskimi i holenderskimi, w której zmiana kodu następuje w punkcie wspólnym dla obu języków – fryzyjskim słowie *foar* (‘dla’), brzmiącym podobnie do holenderskiego *voor* o tym samym znaczeniu. Wspólny element kończy fryzyjską frazę i staje się częścią holenderskiej idiomatycznej konstrukcji *foar/voor herhaling vatbaar*, po której następuje dalszy fragment utworu w języku holenderskim (ibidem: 5–6).

Powyższa typologia wnosi wiele do dotychczasowych rozważań na temat zjawiska przełączania kodu, wciąż jednak pozostawia wiele pytań otwartymi. Opis wtrącającego typu przełączania kodu obarczony jest wszystkimi niedogodnościami teorii języka-matrycy, związanymi z określeniem ram morfosyntaktycznych. Dyskusyjna pozostaje wielkość wstawianego elementu lub elementów, tzn. w którym momencie wtrącenie można będzie uznać za alternację; kryterium jednoczesnej zmiany leksyki i gramatyki w przypadku języków pokrewnych jest trudne do zweryfikowania. Pieter Muysken wspólnie z Roelandem van Houtem stworzyli schemat łączący trzy typy przyłączenia kodu, ukazujący możliwość stopniowego przejścia między nimi (ibidem: 9).

Istotnym problemem opisu sytuacji kontaktu języków jest określenie, czy elementy kodu L_1 w wypowiedzi w języku L_2 związane są ze zjawiskiem przełączania kodów, czy też zostały one zintegrowane przez język L_2 i stanowią zapożyczenia. Shana Poplack przywołuje definicję Hauge-na, zgodnie z którą w przypadku przełączania kodów elementy L_1 różnią się zdecydowanie od otoczenia L_2 , w którym się znalazły, podczas gdy zapożyczenia utożsamiają się z systemem języka-biorcy (Poplack 1988: 220). Formą adaptacji może być próba przystosowania obcojęzycznego elementu do rodzimego systemu morfonologicznego, akcentuacyjnego i paradygmatów odmiany (por. Poplack 1988: 220; Nepop 2002). Jednak

w przypadku wielu form, zwłaszcza w kontakcie języków pokrewnych, niemożliwe jest jednoznaczne stwierdzenie, czy element pochodzący systemu L_1 został poddany adaptacji do systemu L_2 , np. w wyrazach jednosylabowych niemożliwe jest przesunięcie miejsca akcentu (por. Grek-Pabisowa 1999a).

Wszelkiego rodzaju uniwersalne podejścia mają to do siebie, że wymagają uściślenia w konkretnej sytuacji empirycznej. Nawet przy wprowadzeniu ograniczeń i rozróżnień, proponowanych przez takich badaczy problematyki kontaktów językowych, jak John Gumperz, Carol Myers-Scotton, Pieter Muysken i Shana Poplack, każdy z omawianych w niniejszej rozprawie modeli badawczych wymagał dopracowania w zetknięciu z materiałem językowym (zob. Poplack 1988; Gardner-Chloros 1991; Siegel 1995; Rindler Schjerve 2004; David, Wei 2004). Dotychczasowe analizy dwujęzyczności polskich staroobrzędowców oraz charakter zebranego materiału językowego i socjolingwistycznego prowadzą do szczegółowego zaszeregowania zjawisk językowych związanych z przełączaniem kodu (por. m.in. Zielińska 1996: 145–148; Grek-Pabisowa 1999a; Głuszkowski 2006a: 243–244; Paśko 2008: 98–118; 292–303). W wypowiedziach naszych informatorów często dochodziło do cytowań, czyli sytuacji, kiedy osoba dwujęzyczna relacjonuje w języku L_1 sytuację, która wydarzyła się w sferze tradycyjnie obsługiwanej przez L_2 , co wiąże się z przytoczeniem w niezmiennionej formie fragmentu wypowiedzi, np. *ńe d'al'i nam za uć'ečku tylko splamienie munduru / ubliżenie cywilnej osobie i niewykonanie rozkazu / bo ań'i xać'el'i p'istal'eta mńe zabr'ać; pr'ixó'z'it z'ajac v skl'ep i gavar'it / poproszę kilo marchewki; zaxa'z'u / padaj'u 'adres svoj / zamieszkania / Strękowizna / duże B / dziewięć*. Uzupełnianie kodu występuje, kiedy elementy obcego kodu są celowo wprowadzane dla uściślenia lub podkreślenia znaczenia⁵¹, np. *ńet n'ikak'oj tr'udnost'i / n'ikak'oj przeszkody; už'e na p'ens'ji na emeryturze; t'olka žyg'avu tak'ije pokr'zyw balš'ynnyje*.

W analizowanym materiale występowały także przypadki mniej lub bardziej trwałej alternacji, np. *czy to jest priga'z'itsa / czy prin'adob'itsa / i šev'odńa t'oże ńe zn'aju / czy się mówi tak / czy się mówi tak; a ja*

⁵¹ Uzupełnianie kodu wpisuje się w koncepcję metaforycznego przełączania kodu Johna Gumperza (por. Fishman 1972c: 6–7; Gumperz 1977: 1).

sab' 'e wolę na stojąco pap' 'ić herbaty / niż z kr' 'esła⁵²; to herbaty za darmo napj'ośsa / to vs'ak'ix ć'astyk. Innym przykładem przełączania kodu w badanej społeczności są pojedyncze wstawki z języka polskiego do gwary i na odwrót. O wstawkach możemy mówić w sytuacjach, w których bazowy język wypowiedzi (język-matryca) jest łatwo rozpoznawalny, np. *pr'aznik p'asxa to najpierw j'eśca kr'asnaja s'ubota; kak bag'atyj / mieszkanie k'up'it; piwnica takaja był'a / cement'ovaja i p'ask'ovaja; potem / jak wyzwolili nas / to i do wojska zabrali / i vp'er'od.*

W sytuacji przełączania kodów między stosunkowo bliskimi strukturalnie systemami, jakimi są rosyjski dialekt i polszczyzna, szczególnie przydatne okazuje się pojęcie kongruentnej leksykalizacji. W przypadku wielu całkowicie i częściowo homonimicznych leksemów, którymi w przytoczonych powyżej przykładach są: *to, tak, jest/ jest', nie, ja*, dyskusyjne jest przyporządkowanie ich do jednego z kodów, jeśli występują w mieszanym otoczeniu, tj. pomiędzy rozpoznawalnymi fragmentami kodu gwarowego lub polskiego. Podobnie wygląda sytuacja zapożyczeń, w przypadku których nie jest możliwe określenie sposobu częściowej adaptacji, ponieważ w dostępnym materiale empirycznym występują one tylko w formie podstawowej lub są to wyrazy jednosylabowe. Zaklasyfikowanie takich leksemów jako elementów wspólnych, łączących rosyjski dialekt i język polski w ramach jednej wypowiedzi o mieszanym kodzie, lub jako punktów zwrotnych, prowadzących do przełączenia kodu, umożliwia interpretację tych fragmentów wypowiedzi, które bez wykorzystania teorii kongruentnej leksykalizacji należałoby pozostawić bez opisu.

Zapożyczenia

Kazimierz Polański definiuje zapożyczenie językowe jako „element przejęty z języka obcego, którym najczęściej jest wyraz, rzadziej prefiks lub sufixs” (Polański 2003c: 668). Uriel Weinreich zapożyczenia pojedy-

⁵² W przypadku mieszania kodów niejednokrotnie trudno określić pochodzenie poszczególnych elementów. W przytoczonym przykładzie leksem *herbata* może być zarówno częściowo adaptowanym zapożyczeniem, czyli elementem integrowanym do postaci gwarowej, jak również fragmentem polskiego kodu. Podobnie wygląda problem z *niż*, w którym brak miejsca na adaptację morfonologiczną.

czych słów traktuje jako jeden z przejawów interferencji leksykalnej, nie stosując specjalnych rozgraniczeń między zapożyczeniami a kalkami⁵³ (Weinreich 1963: 47–49). Szukając genezy zapożyczania językowego Weinreich sięga do teorii innowacji kulturowych; potrzeba rozwoju powoduje sięganie po nowe elementy kulturowe i językowe, które z czasem są podzielane przez całą społeczność (por. Weinreich 1963: 92; Linton 2000: 51). W swojej klasycznej pracy *The Norwegian Language in America* (1953) Einar Haugen rozważał problem angielskich zapożyczeń w języku norweskich emigrantów. Amerykański uczony zwracał szczególną uwagę na fonologiczną i morfologiczną adaptację zapożyczanego elementu do systemu języka-biorcy (Хайген 1972b: 354–365). Podobnie jak Weinreich, Haugen nie rozgraniczał kalk i zapożyczeń, traktując je jedynie jako różne formy zapożyczania (por. ibidem: 365–372).

Istotną kwestią w badaniu zapożyczeń jest określenie rzeczywistego pochodzenia danego leksemu. Problemy analityczne związane są m.in. z leksyką międzynarodową, w przypadku której trudno określić, w jaki sposób trafiła do badanego systemu (Хайген 1972b: 347–348; Simonaitytė-Rudaitienė 1988 : 180–202). Przykładem internacjonalizmu jest notowany w gwarze polskich staroobrzedowców leksem *b'il'et*, który mógł przeniknąć do ich języka za pośrednictwem polszczyzny, choć równie prawdopodobne jest jego wcześniejsze zapożyczenie z języka ogólnorosyjskiego (por. SGS: 40). W przypadku grup migrujących dodatkowym zagadnieniem związanym z procesem zapożyczania jest moment zapożyczenia konkretnej leksyki, który mógł wystąpić przed migracją lub już na nowym terytorium (Хайген 1972b: 346–347). Z badań Marii Doroszkiewicz nad wpływami polskimi na rosyjską leksykę gwarową wynika, że na terenach pierwotnej kolonizacji najwięcej polonizmów występuje w dialektach pskowskich, smoleńskich i briańskich, w wyniku bezpośrednich kontaktów z polszczyzną, a także za pośrednictwem języka białoruskiego i ukraińskiego (por. Doroszkiewicz 1991: 136–137; Grek-Pabisowa 1986: 184–186). Z kolei na terenach kolonizacji wtórnej leksyka polskiego pochodzenia jest najbardziej rozpowszechniona

⁵³ O bliskości zapożyczeń i kalk świadczy podobieństwo stosowanej przez Weinreicha terminologii: pojedyncze zapożyczone słowa – *loanwords*, kalki – *loan translations*, *loan renditions* i *loan creations* (Weinreich 1963: 51; 64–65).

w krajach bałtyckich, na terenach zamieszkałych przez ludność staroobrzędową, przybyłą tam z ziem nowogrodzkich, pskowskich i twerskich (ibidem: 137–138). Wpływy polskie były obecne już w ich gwarach macierzystych, a na nowych terenach ich liczba zwiększyła się pod wpływem otoczenia polsko- i białoruskojęzycznego (Doroszkievicz 1991; Grek-Pabisowa 1995: 155–156). W języku polskich staroobrzędowców występuje wiele zapożyczeń z języka polskiego, które występowały także w dialektach pskowskich, litewskich i łotewskich, czyli na terenach, z których przodkowie badanej społeczności dotarli do Polski, np. *bl'axa* (SRGL 3: 34; SGS: 29; Doroszkievicz 1991: 14) lub *budav'at'* (SRGL 3: 245; SGS: 35; Doroszkievicz 1991: 14). Obecność wspomnianych leksemów w źródłowych gwarach polskich staroobrzędowców już na początku XX wieku nie przesądza w sposób ostateczny, że nie zostały one zapożyczone już po przybyciu na ziemię polskie (por. SRGL 3: 34; 245). Na problem z jednoznacznym odróżnieniem polonizmów dawnych od nowych zwracała także uwagę Iryda Grek-Pabisowa (Grek-Pabisowa 1995: 158). Wobec braku lub niedoskonałości bezpośrednich dowodów na pochodzenie danego polonizmu, należy uwzględnić trzecią hipotezę: nie tylko leksyka, ale i niektóre pskowskie formy gramatyczne i składniowe zachowały się w gwarze staroobrzędowców w Polsce, a polszczyzna spełniła funkcję katalizatora, powodującego zachowanie jednych form i zanik innych.

Anna Zielińska zauważyła, że polscy staroobrzędowcy są świadomi odmienności ich gwary od języka ogólnorosyjskiego, a zauważane różnice związane są z wpływem polszczyzny, zwłaszcza w dziedzinie leksyki, o którym staroobrzędowcy często wspominają (Zielińska 1993: 225). Również nasi informatorzy zwracali uwagę na specyfikę swojego języka, różniącego się zarówno od polszczyzny, jak również od literackiej odmiany języka rosyjskiego: *tak'oj naś / tak'aja gwara / nu bo 'eta ne j'eśća č'ysta r'usk'ij jaz'yk / tak'oj; gavar'it' pa_svaj'omu / pa_starav'ersku; pa_r'usk'i 'aist / pa_p'olsk'i bocian / a pa_n'aśemu bać'an*.

Grek-Pabisowa wśród zapożyczeń z języka polskiego w gwarze staroobrzędowców wydzieliła wyrazy zasymilowane, kalki i wyrazy bez zmiany postaci (Grek-Pabisowa 1999a: 224–227). Wśród wyrazów zasymilowanych rozróżniamy asymilację całkowitą, częściową oraz zniekształcenia. Asymilacja całkowita zachodzi, gdy wszystkie polskie

dźwięki, afiksy i końcówki fleksyjne są zastąpione przez ich gwarowe odpowiedniki, a zapożyczony wyraz odmienia się według paradygmatu gwarowego, np. *bzikav'atyj* (pol. *bzikowaty*), *ažaxn'ucsa* (pol. *żachnąć się*) i in. (ibidem: 224–225). O asymilacji częściowej mówimy, gdy nie został spełniony którykolwiek z warunków asymilacji całkowitej, np. zapożyczony wyraz funkcjonuje z polską końcówką – *pa r'usku* lub nie wszystkie jego dźwięki zostały zastąpione gwarowymi substytutami – *społ'ečnyj* (Ibidem: 225–226). Ostatnią grupę zapożyczeń asymilowanych stanowią wyrazy zniekształcone, czyli takie, których gwarowe brzmienie nie wynika z regularnej substytucji morfonologicznej, lecz z błędnych skojarzeń użytkowników języka, np. *antryj'at* (pol. *internat*), *b'arber* (pol. *rabarbar*), *sal''er* (pol. *seler*) i in. (ibidem: 226).

Ponieważ tematem niniejszej rozprawy nie jest szczegółowa analiza zapożyczeń i sposobów ich asymilacji, przy omawianiu materiału empirycznego zostały zastosowane pewne uproszczenia. Poszczególne przejawy interferencji, w tym także proces zapożyczania z języka polskiego do gwary i na odwrót, analizowane są w powiązaniu z ich przyczynami o naturze pozajęzykowej. Wymienione wcześniej sposoby asymilacji zapożyczeń, na potrzeby opisywanych badań zostały przedstawione w postaci dwóch typów adaptacji: fonetycznej (fon) i morfologicznej (morf). Do adaptacji fonetycznej zaliczana jest zmiana miejsca akcentu oraz substytucja fonemów, natomiast do morfologicznej – zastąpienie polskich afiksów gwarowymi, substytucja końcówek fleksyjnych i przyporządkowanie do gwarowego paradygmatu odmiany. W analogiczny sposób opisywane są również wyrazy zapożyczane z rosyjskiej gwary do polszczyzny staroobrzędowców.

Grek-Pabisowa klasyfikowała polonizmy w gwarze polskich staroobrzędowców na bazie materiału zbieranego w latach 1956–1976, wyrazy bez zmiany postaci stanowiły niewielką, około 3% grupę wśród wszystkich zapożyczeń z języka polskiego (ibidem: 227). Badaczka zwraca uwagę na idiolektalne zróżnicowanie zapożyczeń; u niektórych informatorów wstawki uległy adaptacji fonetycznej, a więc należą do grupy zapożyczeń częściowo zasymilowanych. Obecnie sytuacja językowa badanej społeczności uległa znacznym zmianom. Liczba wstawek z języka polskiego w gwarze staroobrzędowców regionu suwalsko-augustowskiego diametralnie się zwiększyła, zwłaszcza w języku młodszego

pokolenia. Ilościowy udział wyrazów bez zmiany postaci w zebranych w ostatnich latach materiale gwarowym wynosi około połowy wszystkich zapożyczeń z języka polskiego (Głuszkowski 2006a: 242–246; Paško 2008: 113–118). Znacznemu zwiększeniu w stosunku do stanu opisanego przez Grek-Pabisową uległa także ogólna liczba polskich zapożyczeń (por. Paško 2008: 138; 220–221; 305–307).

Kalki

Szczególnym rodzajem zapożyczeń są kalki, klasyfikowane przez badaczy w różny sposób. W klasycznym podziale interferencji Uriel Weinreich wyróżnił typ fonetyczny, gramatyczny i leksykalny (Weinreich 1963: 14–63). Kalki potraktował on jako formę interferencji leksykalnej, opierając się na typie słowotwórczym i semantycznym, do którego często ograniczane jest pojęcie kalki, jako kalki leksykalnej (por. Weinreich 1963: 51; Grek-Pabisowa 1983: 227; Nepop 2002: 118–126). Kazimierz Polański definiuje kalkę językową, określaną również przy pomocy terminów ‘klisza’ i ‘refleks’, w następujący sposób:

wyraz lub wyrażenie utworzone za pomocą rodzimych elementów jęz. według wzoru semantycznego języka obcego. Rozróżniane są zwykle kalki leksykalne, które są swojego rodzaju dokładnymi tłumaczeniami obcych wzorów leksykalnych, [...] oraz gramatyczne, które polegają na zapożyczeniu schematu syntaktycznego (Polański 2003d: 284).

Całościowej klasyfikacji kalk oraz szczegółowej analizy ich typów dokonał Jerzy Obara. Uwzględnił on zróżnicowany charakter różnych typów kalk, których cechą wspólną jest „substytucja, ale dopiero elementów znaczących, a więc morfemów” (Obara 1989a: 192). Klasyfikacja Obary oparta jest na podziale na kalki leksykalne, do których należą kalki słowotwórcze, semantyczne i frazeologiczne oraz gramatyczne, czyli składniowe i morfologiczne (por. Obara 1989a: 193–194; 1989b: 60–66; Polański 2003d: 284). Różnica między dwiema grupami kalk polega na tym, że kalki leksykalne są twórami jednostkowymi, które oparte są na konkretnych wzorach w języku-dawcy, podczas gdy kalki gramatyczne są powtarzalnymi twórami kategorialnymi, powstałymi pod wpływem

impulsu z języka-dawcy, stymulującego utworzenie modelu ściśle określonej konstrukcji w języku-biorecy (Obara 1989a: 193).

Podobnie jak w przypadku zapożyczeń zmiana sytuacji językowej polskich starobrzędowców regionu suwalsko-augustowskiego w ostatnich dekadach znacząco wpłynęła również na zjawisko kalkowania. W połowie lat siedemdziesiątych XX wieku Iryda Grek-Pabisowa odnotowała w gwarze starowierców nieliczne kalki i hybrydy (por. Grek-Pabisowa 1983: 226–227). Tymczasem w chwili obecnej w języku badanej społeczności występują one znacznie częściej (zob. Paśko 2008: 226–270; 287–292). Badania autora niniejszej rozprawy na podstawie języka młodego pokolenia starobrzędowców z Gabowych Grądów i Boru wykazały, że kalkowanie jako złożona forma zapożyczania u niektórych informatorów występuje w znacznie szerszym zakresie, niż u innych, co jest związane z wykorzystaniem kodu rozwiniętego i czynnikami pozajęzykowymi (Głuszkowski 2006a: 253). Na złożoność kalk, jako „wyższej” formy zapożyczeń zwracał uwagę Obara, powołując się na klasyczne badania z lat trzydziestych XX wieku Elisabeth Back i Borisa Unbegauna (Obara 1989b: 109). Dlatego też z punktu widzenia analizy socjologicznych i psychologicznych aspektów dwujęzyczności istotne jest odpowiednie pogrupowanie kalk, występujących w języku badanej grupy, zarówno jeśli chodzi o kalki polskie w gwarze, jak i o proces przebiegający w odwrotnym kierunku.

Na podstawie klasyfikacji Obarę, w analizie materiału językowego społeczności polskich starobrzędowców wyróżniane są następujące typy kalk:

- a) kalki leksykalne słowotwórcze, naśladujące budowę i znaczenie obcych wzorów. Przez Obarę zostały one określone jako kalki strukturalne dokładne, czyli odtwarzające szyk i znaczenie obcych morfemów, np. ros. *средомочие* na podstawie niem. *Mittelpunkt* oraz niedokładne, w których występują pewne odstępstwa w zakresie budowy i znaczenia w stosunku form źródłowych (Obara 1989b: 60; 1989a: 194). Przykładem kalki słowotwórczej w gwarze starobrzędowców jest słowo *ugr 'azn'it'*, odwzorowujące pol. *ubrudzić*;
- b) kalki leksykalne semantyczne, czyli wyrazy istniejące już wcześniej w języku-biorecy, zmieniające znaczenie pod wpływem języ-

ka-dawcy (idem 1989a: 200). Wśród kalk semantycznych wyróżniamy dwa główne typy kalk, z których pierwszy stanowią kalki synonimiczne, przez Obarę określane mianem kalk semantycznych właściwych. Należą do nich wyrazy, które uzyskały nowe znaczenie pod wpływem ich wieloznacznych odpowiedników w innym języku (Obara 1989b: 60–61; 1989a: 201). W gwarze staroobrzędowców przykładem kalki słowotwórczej jest rozszerzenie znaczenia rzeczownika *god* ‘rok’ wzorem pol. *rok* ‘rok na studiach’: *na p’atom gad’u studj’ujet*. Druga grupa kalk semantycznych to kalki homonimiczne, czyli wyrazy zmieniające lub rozszerzające swoje pierwotne znaczenie pod wpływem podobnych w brzmieniu jednostek języka-dawcy (idem 1989b: 61; 1989a: 201). Przykładem kalki semantycznej homonimicznej w gwarze badanej społeczności jest poszerzenie znaczenia leksemu *st’ancja* ‘stacja’ o znaczenie ‘stancja, wynajęty pokój’ pod wpływem identycznie brzmiącego pol. *stancja*. Analogicznie wygląda sytuacja leksemu *p’apa* występującego w gwarze staroobrzędowców w dwóch znaczeniach: ‘tata, ojciec’ i ‘materiał do krycia dachu’ poszerzającego swoje znaczenie pod wpływem pol. *papa*;

- c) kalki frazeologiczne, powstałe w wyniku tłumaczenia obcych frazeologizmów, w których poszczególne wyrazy zostały zastąpione ich odpowiednikami w języku biorcy. Niektóre z frazeologizmów odtworzone są w sposób dokładny, ale możliwe są również odstępstwa od obcojęzycznego wzoru. Potencjał takich jednostek jest związany ze złożonością konstrukcji frazeologicznych, które w przeciwieństwie do kalk słowotwórczych i semantycznych składają się z kilku elementów (idem 1989b: 61–62). W gwarze starowierców kalki frazeologiczne występują stosunkowo rzadko, np. konstrukcja *brać pad vñim’ańje* powstała jako odwzorowanie pol. *brać pod uwagę*;
- d) kalki morfologiczne, polegające na zmianie dokonującej się pod wpływem języka-dawcy sposobów wyrażania pewnych kategorii gramatycznych (idem 1989b: 62; 1989a: 209). Kalki morfologiczne praktycznie nie występują w gwarze badanej społeczności, jednym z nielicznych przykładów jest utworzenie formy dokona-

- nej czasownika *l'ikv'iž'iravać* pod wpływem polszczyzny przez dodanie prefiksu *s-*: *sl'ikv'iž'iravać* (por. Paško 2008: 257–258);
- e) kalki składniowe, powstające w wyniku kopiowania całych konstrukcji składniowych z innych języków lub zmiany szyku wyrazów w zdaniach języka-biorcy pod wpływem języka-dawcy, a także pod wpływem zmiany zakresu łączliwości syntaktycznej poszczególnych wyrazów i użycia innych form, niż stosowane dotychczas (Obara 1989b: 62). Przykładem kalki syntaktycznej w gwarze starowierców jest wyrażająca wzajemność konstrukcja *m'eždu sab'oj*, powstała pod wpływem pol. *między sobą*: *gavar'im pa r'usk'i m'eždu sab'oj*.

Powyższa klasyfikacja kalk była już stosowana we wcześniejszych analizach języka starobrzędowców prowadzonych przez badaczy związanych z IFS UMK (zob. Głuszkowski 2006a; Paško 2008). Utrzymanie dotychczasowej terminologii pozwala na swobodne porównywanie rezultatów badań. Należy jednak pamiętać, że w wielu sytuacjach nie jest możliwe jednoznaczne zakwalifikowanie konkretnego przypadku kalkowania do określonej grupy; rozmyciu może ulegać granica między kalkami słowotwórczymi i semantycznymi lub niektórymi przypadkami kalk składniowych i kalkami morfologicznymi (Obara 1989a: 203; 208).

Szczególnym rodzajem kalk są półkalki, powstające w wyniku częściowego tłumaczenia obcego wzoru za pomocą elementów rodzimych i obcych, np. bułg. *стенвестник* pod wpływem ros. *стенгазета* (Obara 1989a: 198; 1989b: 23). Tworem podobnym do półkalk są hybrydy, czyli wyrazy zawierające różnojęzyczne morfemy, powstające nie w wyniku odwzorowywania obcej leksyki, lecz jako nowe konstrukcje (idem 1989b: 23). Jako przykład hybryd Wacław P. Turek podaje konstrukcje utworzone za pomocą leksykalnych morfemów pochodzących z języka arabskiego i polskich sufiksów słowotwórczych, np. *ballabowa* 'żona portiera' pod wpływem ar. *bawwāb* – 'portier' i pol. sufiksu żeńskiego *-owa* lub *mudirek* – 'dyrektor' pod wpływem ar. *mudir* 'dyrektor' i pol. sufiksu deminutywnego *-ek* (Turek 1997: 210). Do hybryd można zaliczyć również konstrukcje składające się z więcej niż jednego członu, zachowujące hybrydalny, różnojęzyczny skład. W języku polskich starobrzędowców Grek-Pabisowa wyróżniła hybrydy jednowyrazowe, powstałe na zasadzie kontaminacji wyrazów pochodzących z polszczyzny

i rosyjskiej gwary, np. *bländ'ynečka* – pol. *blondyneczka* + ros. *блондинка*, *na'igryvat'* – pol. *nagrywać* + ros. *изпать*, a także nazwy dwuczłonowe, np. *zavar'ot galav'y* – pol. *zawrót* + ros. *головы*, *nas'erc'ovyji k'apl'i* – pol. *nasercowe* + ros. *канли* (Grek-Pabisowa 1999a: 227).

W analizie wielowyrazowych półkalk i hybryd szczególnie istotną kwestią jest określenie roli zapożyczeń. W stosunku do prostych zapożyczeń asymilowanych oraz wstawek, kalki wciąż pozostają w mniejszości, choć ogólna liczba jednych i drugich w języku polskich staroobrzędowców znacząco zwiększyła się w ciągu ostatniego ćwierćwiecza (Głuszkowski 2006a; Paśko 2008). Kalkowane w gwarze badanej społeczności konstrukcje syntaktyczne, a zwłaszcza frazeologiczne często zawierają adaptowane zapożyczenia oraz wstawki z języka polskiego, np. *m'eć v'olasy na jeża*, *z'elać za pšyzva'itku*. Według Marii Doroszkiewicz, odwołującej się m.in. do Leonida Krysina, ważnymi przejawami asymilacji obcych leksemów jest ich regularne użytkowanie, transmisja międzypokoleniowa oraz aktywność frazeologiczna; można je wtedy uznać za część danego systemu (Doroszkiewicz 1991: 6). Znacząca liczba zapożyczeń jest przez staroobrzędowców traktowana na równi z rdzenną leksyką ich dialektu, np. informator GB-M1972, pytany o nazwy różnorodnych urządzeń i przedmiotów, znajdujących się w jego gospodarstwie domowym, uznawał adaptowane fonetycznie zapożyczenia *žel''estva* – pol. *żelastwo* i *š'opa* – pol. *szopa* za słownictwo gwarowe: *pa n'ašemu /žel''estva; xl'ev i nazyv'ajut tak pa našemu – š'opa*. Podczas analizy wieloczłonowych kalk w gwarze staroobrzędowców regionu suwalsko-augustowskiego należy traktować zapożyczenia zgodnie z ich faktyczną rolą, czyli jako pełnoprawne elementy systemu dialektalnego.

ROZDZIAŁ IV

Dwujęzyczność staroobrzędowców w perspektywie mikrosocjolingwistycznej

Cechy indywidualne wpływające na kształt dwujęzyczności w ujęciu mikrosocjolingwistycznym

Ogólna sprawność językowa

W dawnym sporze o prymat natury lub kultury w kształtowaniu ludzkich umiejętności brak już dziś zaprzysięgłych zwolenników obydwu skrajnych poglądów, a odpowiedź na pytanie „natura czy kultura?” brzmi: natura +/- kultura (Linton 2000: 159). W myśl tej zasady wrodzone zdolności komunikacyjne jednostki stanowią swego rodzaju bazę, która jest poddana modelowaniu w wyniku procesów socjalizacyjnych. Pojęcie ogólnej sprawności językowej (*Common Underlying Proficiency* – CUP) wywodzi się z hipotezy Johna Cumminsa, który zakładał, że wysoki poziom CUP pozwala na pełne opanowanie kilku kodów komunikacyjnych, podczas gdy niski CUP determinuje ograniczoną kompetencję nawet w ramach jednego języka (zob. Kurcz 1992: 204–205). Zespół wrodzonych czynników o charakterze intelektualnym uzupełniają indywidualne cechy emocjonalne, również determinujące zdolność jednostki do przyswajania jednego lub większej ilości języków, a także późniejszą kompetencję w ich zakresie (Имедадзе, Топуридзе 1984: 5–6).

Ida Kurcz, pisząc o kompetencjach językowych przedstawicieli mniejszości narodowych, korzystała z modelu ogólnej sprawności językowej Cumminsa, jednocześnie nawiązując do koncepcji kodów językowych Basile’a Bernsteina (zob. m.in. Bernstein 1980). Cummins zakła-

da cztery możliwe poziomy posługiwania się językiem, w zależności od dwóch podstawowych zmiennych – uzależnienia od kontekstu i zaangażowania procesów poznawczych w akcie komunikacji:

- a) uzależnienie od kontekstu przy jednoczesnym zaangażowaniu procesów poznawczych,
- b) uzależnienie od kontekstu bez zaangażowania procesów poznawczych,
- c) niezależność od kontekstu bez zaangażowania procesów poznawczych,
- d) niezależność od kontekstu przy jednoczesnym zaangażowaniu procesów poznawczych (Kurcz 1990: 206).

Idealny użytkownik języka jest w stanie posługiwać się nim bez zaangażowania procesów poznawczych, niezależnie od kontekstu – typ (c), który to stopień opanowania języka odpowiada kodowi rozwiniętemu Bernsteina (por. Kurcz 1990: 207; por. także: Bernstein 1980: 96–100). Szkoła wymaga od uczniów posługiwania się językiem na poziomie (c) podczas gdy dwujęzyczni uczniowie, wywodzący się z grup mniejszościowych, nie są w stanie uniezależnić od kontekstu swoich wypowiedzi w języku większości, a akt komunikacji wymaga od nich zaangażowania procesów poznawczych – typ (a). Uzyskanie pełnego „automatyzmu” i naturalności wypowiedzi oraz opanowanie uniwersalnego kodu rozwiniętego oznacza przejście od typu (a) do (c). Jest to szczególnie trudne zadanie dla osób przyswajających dany język jako drugi, ponieważ nawet rodzimi użytkownicy często pozostają na poziomach (b) i (d), nie będąc w stanie w pełni opanować kodu rozwiniętego (Kurcz 1990: 207). Osiągnięcie poziomu posługiwania się językiem w sposób wolny od kontekstu i niezależny od procesów poznawczych może zostać również zrealizowane częściowo; jednostka reprezentuje typ (c), jednak nie w zakresie wszystkich sprawności (fonologicznej, syntaktycznej, semantycznej itd.) (ibidem: 208).

Stwierdzenie poziomu wrodzonej sprawności językowej wymaga specjalnego profilu prowadzonych badań. Dlatego w naszym przypadku ogólna kompetencja językowa oraz predyspozycje intelektualne informatorów określane będą za pomocą wskaźników zewnętrznych, dowodzących wspomnianych faktów nie wprost. Rolę tego rodzaju wskaźników mogą odgrywać zjawiska uzależnione od poziomu ogólnej sprawności ję-

zykowej, a możliwe do zmierzenia w pogłębionych socjologicznie i psychologicznie badaniach językowych⁵⁴. Na przykład w przypadku osoby posługującej się językiem L_1 na poziomie (c) można zakładać wysoką ogólną kompetencję językową i poszukiwać przyczyn słabej znajomości L_2 wśród czynników zewnętrznych, a nie we wrodzonych ograniczeniach. Natomiast brak umiejętności opanowania jakiegokolwiek kodu językowego w stopniu pełnym, pozwala z dużą dozą prawdopodobieństwa stwierdzić niską ogólną sprawność językową (por. ibidem: 204–205). Ponieważ za pomocą stosowanych w naszych badaniach narzędzi, tj. swobodnego i sterowanego wywiadu, kwestionariuszy socjolingwistycznych oraz obserwacji uczestniczącej, nie jest możliwe bezpośrednie określenie poziomu CUP poszczególnych informatorów, jedynym sposobem określenia ogólnego poziomu kompetencji językowej jest odwołanie się do mierzalnych wskaźników CUP oraz zjawisk pokrewnych.

Z poziomem ogólnej sprawności językowej związany jest poziom inteligencji, której jednym ze wskaźników jest wykształcenie danej osoby. Nie jest to zależność jedno-jednoznaczna: niski poziom wykształcenia nie wyklucza wysokiej inteligencji, jednak uzyskanie pełnego średniego, a tym bardziej wyższego wykształcenia⁵⁵ wiąże się z przynajmniej przeciętnym poziomem inteligencji ogólnej. Wskaźnik inteligencji w postaci poziomu wykształcenia jako niejednoznaczny powinien zostać uzupełniony innymi, dodatkowymi miernikami. Ponieważ niski poziom wykształcenia nie oznacza niskiej inteligencji, należałoby w jakiś sposób wyodrębnić przypadki osób rozwiniętych intelektualnie, które z jakichś powodów nie ukończyły szkoły przynajmniej na poziomie pełnego średniego wykształcenia. Pomocnym wskaźnikiem jest typ wykonywanej przez daną osobę pracy: ktoś, kto nie uzyskał wykształcenia nie z powodu niskich możliwości intelektualnych, a w związku z innymi przyczynami, na ogół w swoim życiu zawodowym lub prywatnym wykracza poza uzyskane kwalifikacje. W badanej społeczności można zaobserwo-

⁵⁴ Metody i techniki badawcze zostały omówione w rozdziale II.

⁵⁵ Nasi informatorzy w większości kończyli szkoły średnie i wyższe jeszcze przed dokonującą się w ostatnich kilku latach masową produkcją i dewaluacją wykształcenia, można więc w ich przypadku uznać poziom wykształcenia za miarodajny wskaźnik poziomu inteligencji.

wać kilka takich przypadków, np. informatorka GB-K1951a ukończyła jedynie szkołę podstawową, a przez wiele lat z powodzeniem pracowała umysłowo, wykonując te same obowiązki co osoby z wykształceniem średnim i wyższym, przy czym brak odpowiedniego wykształcenia był dla niej jedyną przeszkodą w dalszym awansie zawodowym.

Kolejnym możliwym do zaobserwowania wskaźnikiem poziomu intelektualnego informatorów jest zakres poruszanych przez nich tematów i sposób argumentacji. Wskaźnik ten z kilku względów jest jednak najmniej dokładny i przydatny. Po pierwsze, przyjęte kryteria są dość ulotne i podlegają dużej swobodzie interpretacyjnej. Po drugie, ocena szerokości horyzontów i sposobu argumentacji może być zastosowana tylko do wypowiedzi w języku polskim, ponieważ jest to język, którym wszyscy badani władają na poziomie kodu rozwiniętego. Ponadto do rozmów na tematy ogólne, związane ze światem zewnętrznym używana jest prawie wyłącznie polszczyzna. Po trzecie, istnieje ryzyko pomieszania analizowanych skutków i przyczyn; swobodne posługiwanie się językiem jest efektem wrodzonej i wykształconej społecznie inteligencji oraz związanej z nią ogólnej sprawności językowej. Mimo wspomnianych ograniczeń, proponowany wskaźnik może być wykorzystany jako wskaźnik uzupełniający dwa poprzednie. Jedynym sposobem uniknięcia jednoczesnej analizy przyczyn i ich rezultatów jest ocena sprawności wypowiedzi i argumentacji w języku polskim, traktowanej jako wskaźnik CUP, na podstawie którego oceniany jest potencjał do sprawnego posługiwania się gwarą. Jeśli dany informator był w stanie swobodnie opanować język polski na poziomie kodu rozwiniętego, posiada on również potencjalną możliwość sprawnego władania gwarą, natomiast osoby posługujące się ubogą polszczyzną posiadają ten potencjał w znacznie mniejszym stopniu.

W społeczności polskich staroobrzędowców regionu suwalsko-augustowskiego u wielu osób występuje korelacja wysokiego poziomu ogólnej sprawności językowej i rozwiniętego bilingwizmu⁵⁶. Okazuje się jednak, że w przypadkach, w których naturalnym predyspozycjom przeciwstawiane są czynniki o charakterze społecznym, przede wszystkim

⁵⁶ M.in. GB-K1920, SE-M1925, AB-K1926, GB*-K1940b, GB-K1941, W-M1942, GB-M1947a, S-M1947b, GB*-M1959, GB*-K1969, AB-K1979, GB-K1984a, S*-K1984b, GB-M1988a, GB-K1994 i GB-K1997.

związane z oddziaływaniem najbliższego otoczenia, mają one większy wpływ na kształt konkretnego idiolektu. Informatorka GB*-K1964, która ukończyła studia wyższe i pracuje na odpowiedzialnym stanowisku posiada duże możliwości intelektualne i językowe. Posługuje się ona na wysokim poziomie językiem polskim, a w trakcie nauki opanowała także język angielski i niemiecki w stopniu komunikatywnym. W związku ze zmianą otoczenia i obojętnym stosunkiem do religii i tradycji przodków, GB*-K1964 nie starała się zachować gwary w swoim idiolekcie. Obecnie, nawet gdyby przejawiała ku temu chęci, nie byłaby w stanie rozmawiać w rosyjskim dialekcie.

Zupełnie inaczej wygląda sytuacja informatora GB-M1992a. Chłopiec przejawia przeciętne możliwości intelektualne i językowe; od najmłodszych lat miał problemy z nauką, a jego polszczyzna jest mniej rozwinięta niż u rówieśników – ma stosunkowo ubogi zasób leksyki i posługuje się językiem polskim głównie na poziomie kodu ograniczonego. W wyniku częstych kontaktów z rówieśnikami mówiącymi gwarą, informatorowi GB-M1992a udało się osiągnąć stan dwujęzyczności. Jego zasoby gwarowe nie są rozwinięte, ale w związku z ubogą polszczyzną GB-M1992a trudno oczekiwać, by osiągnął on wysoką kompetencję w zakresie rosyjskiego dialektu. Niewysoki potencjał sprawności językowej informatora ogranicza pułap rozwoju jego bilingwizmu, jednak pozytywne oddziaływanie czynników o naturze społecznej doprowadziło do maksymalnego wykorzystania naturalnych możliwości.

Warunki przyswajania języków a dwujęzyczność

Uriel Weinreich, pisząc o zadaniach holistycznej psychologicznej teorii bilingwizmu, poruszył problem zdolności osoby dwujęzycznej do niezależnego posługiwania się każdym z jej języków oraz opisu zjawiska interferencji międzyjęzykowej (Weinreich 1963: 71–72). Wallace E. Lambert, Cynthia Crosby i Jan Havelka dokonali próby stworzenia postulowanej przez Weinreicha teorii, czyniąc podstawowym kryterium swoich badań warunki akwizycji języka (Lambert et al. 1958: 241–243; 246–249). W *Languages in contact* wyróżnione zostały trzy typy dwujęzyczności, w zależności od relacji wewnątrz znaków językowych (*signe*) między częścią znaczącą (*signifiant*) a oznaczaną (*signifié*):

- a) dwujęzyczność współrzędna (*coordinate*) – każdej części znaczonej odpowiada odrębna część znacząca: $L_1 \text{ signifie} - L_1 \text{ signifiant}$ oraz $L_2 \text{ signifie} - L_2 \text{ signifiant}$;
- b) dwujęzyczność złożona (*compound*) – części oznaczane zlewają się w jedną całość, której odpowiadają dwa elementy znaczące: $L_1/L_2 \text{ signifie} - L_1 \text{ signifiant}$ oraz $L_1/L_2 \text{ signifie} - L_2 \text{ signifiant}$;
- c) dwujęzyczność podporządkowana (*subordinate*) – jedna z części znaczących nawiązuje do części znaczonej tylko za pośrednictwem części znaczącej drugiego języka: $L_2 \text{ signifiant} \rightarrow L_1 \text{ signifie} \rightarrow L_1 \text{ signifiant}$ (Weinreich 1963: 9–10).

Susan M. Ervin i Charles Osgood przekształcili klasyfikację rodzajów dwujęzyczności Weinreicha z trójdzielnej w dwudzielną, traktując dwujęzyczność podporządkowaną jako szczególny typ bilingwizmu złożonego (por. Kurcz 1992: 183). Zdaniem Ervin i Osgooda, złożony typ dwujęzyczności wykształca się u osób przyswajających drugi język w szkole, lub w rodzinie, której członkowie używają obydwu kodów naprzemiennie, w wypowiedziach na te same tematy. Bilingwizm współrzędny powstaje natomiast przy niezależnej akwizycji obydwu języków, w różnych okolicznościach, w warunkach stosunkowo rzadkiej zmiany kodu z L_1 na L_2 i na odwrót (Ламберт et al. 1972: 243; Fishman 1972b: 86–88; Kurcz 1992: 183–184).

Złożony typ dwujęzyczności o wiele bardziej sprzyja powstawaniu interferencji, niż bilingwizm współrzędny. Jeśli jednemu bodźcowi B_1 (element rzeczywistości pozajęzykowej kojarzony z określonym pojęciem) odpowiadają dwie możliwe reakcje R_1 i R_2 (dwie formy znaczące – formy dźwiękowe lub graficzne leksemów, należących do dwóch różnych systemów), dochodzi między nimi do interferencji (Lambert et al. 1968: 242). W przypadku dwujęzyczności współrzędnej każdemu z pozajęzykowych bodźców B_1 i B_2 odpowiadają odrębne, niezależne od siebie reakcje R_1 i R_2 (ibidem). Lambert, Crosby i Havelka w swoich badaniach dowiedli, że warunki akwizycji języka determinują stopień niezależności wykorzystania kilku kodów w wielojęzycznej komunikacji, przy czym konkurencja między językowymi reakcjami na ten sam bodziec zależy od stopnia rozdzielenia kontekstów przyswajania badanych języków: im bardziej były one odległe, tym mniejsza była interferencja (ibidem: 242–243; 253).

Pojęcie strategii przyswajania języka drugiego wiązane jest na ogół z celowymi działaniami w procesie glottodydaktyki (Lipińska 2003: 16–40; Czykwin, Misiejuk 1998: 32). W opisywanej w niniejszej pracy społeczności mamy jednak do czynienia z bilingwizmem naturalnym, w którym akwizycja obydwu języków nie jest efektem zaplanowanych działań, ale odbywa się w toku interakcji wewnątrzgrupowych. U polskich starobrzędowców występują obydwa wyróżnione przez Ervin i Osgooda główne typy dwujęzyczności – współrzędna (*coordinate*) i złożona (*compund*); (Fishman 1972b: 86–88; Ламбепт et al. 1972: 243; Kurcz 1992: 183). O współrzędnym typie dwujęzyczności możemy mówić w przypadku przedstawicieli starszego pokolenia badanej grupy i niektórych osób reprezentujących pokolenie średnie, a głównym kryterium determinującym typ dwujęzyczności są warunki przyswojenia każdego z języków. Współrzędny typ dwujęzyczności reprezentują osoby, które przyswajały język polski i rosyjską gwarę w różnych środowiskach, tj. dialekt w domu rodzinnym, a polszczyznę w szkole i poza wspólnotą (por. Ламбепт et al. 1972: 242–243; Kurcz 1992: 184–185).

Dwujęzyczność złożona występuje u wszystkich informatorów młodszego pokolenia, a także w pokoleniu średnim, u osób spędzających dzieciństwo w otoczeniu heterogenicznym. Rodzice osób urodzonych po roku 1970, a także członkowie starobrzędowych rodzin, żyjących poza wspólnotą, w kontaktach z dziećmi używali zarówno rosyjskiej gwary, jak i języka polskiego. Posługiwanie się dwoma kodami w tych samych sytuacjach zwiększa prawdopodobieństwo powstawania interferencji (Ламбепт et al. 1972: 241–244). W tej sytuacji uprzywilejowany jest język polski, którym osoby dwujęzyczne posługują się również poza wspólnotą i mają stały kontakt z jego standartową formą w mediach, wobec czego nawet w układzie złożonego bilingwizmu jest on odporny na wpływy ze strony gwary. Tymczasem rosyjski dialekt dysponuje znacznie mniejszym zakresem środków zabezpieczających jego czystość i dlatego to w nim realizuje się praktycznie cały potencjał do powstawania interferencji w sytuacji zlewania się części znaczącej i znaczonej znaków językowych: $L_1/L_2 \text{ signifie} - L_1 \text{ signifiant}$ oraz $L_1/L_2 \text{ signifie} - L_2 \text{ signifiant}$ (por. ibidem; Weinreich 1963: 9–10).

Ida Kurcz rozróżniła cztery strategie świadomego kształtowania dwujęzyczności w dzieciństwie i wczesnej młodości:

- a) osoby – język wiązany jest z konkretną osobą, np. matka rozmawia z dzieckiem tylko w L_1 , a ojciec – tylko w L_2 ,
- b) miejsca, np. L_1 używany jest w domu, a L_2 poza domem,
- c) czasu – L_1 używany jest w dni powszednie, a L_2 w weekendy i podczas odpoczynku,
- d) przemianą – przez dłuższy okres dziecko znajduje się w środowisku, mówiącym L_1 , a następnie następuje zmiana otoczenia na mówiące L_2 (Kurcz 1992: 190–191).

Wśród naszych informatorów tylko GB*-K1969 i jej mąż GB-M1968 stosują celowe strategie przekazywania dzieciom rosyjskiej gwary i polszczyzny. Z najstarszym synem, GB-M1992b, oboje rodzice rozmawiali wyłącznie po polsku, a tradycyjnego dialektu uczył się on od mieszkającej razem z nimi babci. W jego przypadku wystąpiła strategia osoby, która pozwoliła mu na poprawne opanowanie języka polskiego oraz gwary na podstawowym poziomie. Socjalizacja językowa średniego syna GB*-K1969 – GB-M1995b przebiegała podobnie, jednak, z trudnych do określenia przyczyn, opanował on gwarę jedynie w sposób bierny. Zarówno u GB-M1995b, jak i u GB-M1992b wystąpiło połączenie strategii osoby z niezamierzoną strategią miejsca; dom był dla nich środowiskiem dwujęzycznym, podczas gdy szkoła – jednojęzycznym. Do najmłodszego syna – GB-M2004, GB*-K1969 i GB-M1968 zwracają się wyłącznie w języku rosyjskim⁵⁷, a polski poznaje od braci i z telewizji. Według klasyfikacji Kurcz jest to pierwszy etap strategii przemiennej – kiedy będzie zbliżał się wiek szkolny GB-M2004, rodzice zaczną z nim rozmawiać po polsku.

Żaden z pozostałych informatorów nie przyznawał się do świadomego kształtowania profilu dwujęzyczności swoich dzieci. Takie działania nie zostały też zauważone w toku obserwacji⁵⁸.

⁵⁷ GB*-K1969 rozróżnia gwarową i ogólną odmianę ruszczyzny i potrafi posługiwać się zarówno jedną, jak i drugą. Do najmłodszego syna mówi jednak nie gwarą, a w języku ogólnorosyjskim.

⁵⁸ Iryda Grek-Pabisowa w trakcie badań w latach 50. i 60. XX w. nie natrafiła na staroobrzędowe rodziny, w których rodzice rozmawialiby z dziećmi po polsku. Taki stan rzeczy tłumaczyła relatywnie słabą znajomością polszczyzny w średnim pokoleniu (na poziomie kodu ograniczonego) i brakiem potrzeby kształtowania u dzieci kompetencji w zakresie języka polskiego. Z kolei na Mazurach Grek-Pabisowa za-

Płeć – czy w badanej społeczności istnieją seksolekty?

Uriel Weinreich wymieniał płeć w *Languages in Contact* jako jeden z czynników różnicujących język poszczególnych członków dwujęzycznej grupy. Czy jednak różnice te są na tyle znaczące, by celowym było wprowadzanie dla ich opisu specjalnej kategorii – seksolektu lub genderlektu?⁵⁹ W badaniu zróżnicowań językowych ze względu na płeć najistotniejszym zadaniem badacza jest wytypowanie kilku zmiennych zależnych, o naturze językowej i skorelowanie ich ze zmienną niezależną – płcią (Brouwer et al. 1979: 38–39). Uzależnienie wariacji zjawisk językowych w zależności od różnicy płci stanowi podstawę do wyróżnienia obok socjolektów – odmian językowych typowych dla danej grupy społecznej – również seksolektów – żeńskiego i męskiego wariantu danego socjolektu.

W badaniach zorientowanych na wykazanie różnic między językowymi zachowaniami języka mężczyzn i kobiet poruszane były różne problemy, np. używanie zdrobnień, odmiennosć zachowań obydwu płci w trakcie interakcji – płynność rozmowy, stosowanie przerywników i wypełniaczy typu *hmm*, proporcje ilości informacji zawartych w wypowiedzi w stosunku do jej długości itd. (m.in. Ervin 1962; Hirschmann 1994; Brouwer et al. 1979). Badania seksolektów w grupach dwujęzycznych, oprócz zagadnień dotyczących każdego z języków z osobna, mogą wyjaśniać problem społecznego zróżnicowania dyglosji, zmiany językowej, sposobów zapożyczeń i innych zjawisk, występujących w warunkach bilingwizmu, w zależności od płci. Badający dwujęzyczność Polonii w Brazylii Władysław Miodunka zauważył, że przedstawiciele mniejszości częściej używają rodzimego języka w rozmowach z matkami (Miodunka 2003: 140–144). Tymczasem badania Andrée Tabouret-Keller, zajmujące się współzależnością prowansalskich i alzackich dialektów z francuskim językiem literackim, wykazały, że osobami rozmawiającymi z dziećmi

uważała praktyki świadomego kształtowania bilingwizmu w układzie rosyjska gwarajęzyk niemiecki, co było związane z planami emigracji do RFN.

⁵⁹ W socjolingwistyce najczęściej stosowany jest pojęcie genderlektu (*genderlect*), lecz spotykany jest także termin seksolekt. W niniejszej pracy, w celu uniknięcia terminologicznych sporów lingwistyki genderowej, stosowany jest termin 'seksolekt' (por. Motschenbacher 2007; MS).

w dialekcie są przede wszystkim ojcowie (Табые-Келлер 1972: 175). W badaniach tego typu trudno mówić o występowaniu kategorii seksolektu oraz zróżnicowań zachowań językowych związanych z płcią. W obydwu opisanych przypadkach o większym przywiązaniu do języka mniejszości przedstawicieli jednej z płci decydowały czynniki społeczno-ekonomiczne, np. miejsce pracy matki lub ojca poza wspólnotą, a w związku z tym częstsze kontakty dzieci z drugim z rodziców. Badania o podobnym charakterze przeprowadziła Susan Gal, opisując sytuację dwujęzyczności węgiersko-niemieckiej we wschodniej Austrii w latach dwudziestych XX wieku. Wybór języka był tam zróżnicowany w zależności od płci – młode kobiety znacznie częściej niż reszta ich wiejskiej społeczności wybierały język niemiecki. Przyczyny wyboru danego kodu leżały jednak nie w specyfice danej płci i grupy wiekowej, a w potrzebie zamążpójścia i chęci porzucenia pracy na roli, co wiązało się z poszukiwaniem niemieckojęzycznego partnera w mieście (Gal 1978: 3–11).

W społeczności staroobrzędowców regionu suwalsko-augustowskiego nie występuje zróżnicowanie wyboru języka w zależności od płci ani mówiącego, ani rozmówcy. Dzieci wychowujące się w rodzinach mieszanym rozmawiają „po swojemu” tylko z jednym z rodziców, jednak przyczyną takiego stanu rzeczy nie jest płeć, ale jedno- bądź wielojęzyczność i przynależność wyznaniowa.

Pojęcie seksolektu jest najbardziej przydatne przy opisie różnic na poziomie stylistycznym i pragmatycznym oraz w analizie procesu interakcji. Okazuje się, że w opisywanej w niniejszej pracy społeczności występuje zróżnicowanie języka mężczyzn i kobiet, a ściślej rzecz ujmując – pewnej grupy mężczyzn. Największe skupisko staroobrzędowców stanowią wsie Gabowe Grądy i Bór. Tam też najbardziej widoczne są wszelkiego rodzaju zjawiska związane z dwujęzycznością na poziomie grupy. Zaobserwowane różnice między gwarą niektórych mężczyzn, do których spośród naszych informatorów należą GB-M1927b, GB-M1948, GB-M1960, GB-M1965, GB-M1990, GB-M1991a, a gwarą kobiet wynikają ze specyfiki męsko-męskich interakcji w Gabowych Grądach i Borze, a także z ogólnych różnic między zachowaniami językowymi przedstawicieli obydwu płci. Przewaga kodu ograniczonego jest ogólną cechą charakterystyczną gwary, jednak w przypadku zasobów dialektalnych wyżej wymienionych informatorów możemy mówić o zreduko-

wanym wariacie kodu ograniczonego. Męska komunikacja najczęściej sprowadza się do pojedynczych odzywek i minimum komunikacyjnego często okraszonego polsko-rosyjskimi wulgaryzmami. Rosyjska gwara jest w ich przypadku językiem rozmów przy pracach w gospodarstwie i podczas spotkań towarzyskich z kolegami, np. na piwie w miejscowym sklepie. Te sytuacje komunikacyjne nie wymagają stosowania form wypowiedzi złożonych strukturalnie ani leksykalnie.

Regularne ograniczanie przez niektórych informatorów zakresu używania gwary zbiegło się z ogólnymi różnicami języka mężczyzn i kobiet. Choć we współczesnej socjolingwistyce odchodzi się od popularnego w latach siedemdziesiątych XX wieku ostrego rozgraniczania „języka mężczyzn” i „języka kobiet” jako niemal dwóch innych kodów, nie można zaprzeczyć istnieniu pewnych, dość istotnych różnic obydwu seksolektów (Motschenbacher 2007: 256–261). Nawet w prostych sytuacjach komunikacyjnych, do jakich należy kupno biletu w kasie na dworcu kolejowym, gdzie ograniczony charakter konwersacji znacząco redukuje liczbę potencjalnych różnic, kobiety używają większej liczby słów w celu uzyskania informacji (Brouwer et al. 1979: 42). Interakcje, w których udział biorą wyłącznie kobiety, są bardziej rozwinięte i płynne niż interakcje kobieco-męskie i męsko-męskie (Hirschmann 1994: 437–438). Również w społeczności polskich starobrzędowców regionu suwalsko-augustowskiego u kobiet można zauważyć większą liczbę rozbudowanych wypowiedzi, a także mniejszy stopień ich konkretyzacji. Najbardziej jaskrawe różnice nie dotyczą całości badanej populacji, tylko określonej grupy mężczyzn. Gwara pozostałych mężczyzn nie różni się szczególnie od języka kobiet; można bez trudu wskazać przykłady bardziej rozmownych mężczyzn, np. SE-M1925, GB-M1947a, S-M1947b, GB*-M1956a, GB*-M1959 i GB-M1977. W przypadku polszczyzny różnice między seksolektami nie są duże i sprowadzają się do przytoczonych przykładów różnic ogólnych.

Biografia językowa

Metoda biograficzna w badaniach społecznych była wprowadzona przez Williama Thomasa i Floriana Znanieckiego (Thomas, Znaniecki 1976).

We współczesnej socjolingwistyce stosowała ją Kamilla Tropper (Tropper 2005: 124) jako historię życia (*life story*) oraz Rita Franceschini i Johanna Miecznikowski (Franceschini, Miecznikowski 2004).

Językowy rozwój jednostki odbywa się w dwóch wymiarach – osobniczym i społecznym, przy czym obydwie typy rozwoju są ze sobą ściśle powiązane. Zarówno w rozwoju psychicznym, jak i społecznym jednostki można wyróżnić punkty zwrotne lub nawet kilkuletnie okresy decydujące dla późniejszego kształtu jej tożsamości, a także zachowań językowych (Lewis 1947: 12–70; Lambert et al. 1968: 246–253; Czykwin, Misiejuk 1998: 32; 65–66). Uchwyceniu najważniejszych dla danego idiolektu momentów życiowych służą badania longitudinalne oparte na analizie materiału językowego i socjolingwistycznego (przede wszystkim o charakterze biograficznym) zebranego na przestrzeni dłuższego okresu, który w skali życia wynosi od kilku do kilkudziesięciu lat (zob. Djurović et al. 1983; Stankovski 1987).

Najważniejsze okresy biografii językowej

Koncepcja epigenezy Erika Eriksona powstała przez zaadaptowanie do opisu rozwoju psychicznego teorii pochodzącej z embriologii (Witkowski 1987: 62). Każdy z etapów rozwoju osobowości ma tzw. plan podstawowy i elementy, które w jego ramach się rozwijają. Wszystkie elementy mają swój czas szczególnego rozwoju, przypadający na określoną fazę; dopiero pełny stopień wzrostu elementu, krytycznego w danym momencie, umożliwia przejście do kolejnego etapu (Erikson 2004: 48). Poszczególne etapy epigenezy psychicznej zmierzają ku coraz większej autonomizacji jednostki (ibidem: 50; Łagoda 2005: 28). W pierwszych, dziecięcych fazach rozwoju osobowości największe znaczenie mają: potrzeba ufności i otwarcia wobec świata (faza I), „emancypacja pierwotna” – zdolność walki o własną autonomię (faza II), zdolność i skłonność dążenia do celu połączona z satysfakcją z przełamywania barier i trudności (faza III); (Witkowski 1987: 74–77). Według Lecha Witkowskiego najbardziej znaczący etap w modelu epigenezy Eriksona stanowi faza IV – potwierdzenia własnej adekwatności wobec oczekiwań otoczenia, krytyczna faza rozwoju tożsamości (ibidem: 77–78). Kolejny etap rozwoju osobowości (faza V) wiąże się z dążeniem do potwierdzenia własnej

wartości i wiarygodności, poprzez silną identyfikację z wartościami wyznawanymi przez otoczenie, a także z odrzuceniem nieuznawanych autorytetów oraz racji (ibidem: 78–79). W przypadku dorastającego młodego człowieka potrzeba akceptacji środowiska, w postaci grup pierwotnych, w których uczestniczy, jest na tym etapie rozwoju największa. Konflikt między systemami wartości uznawanych w rodzinie i w grupach koleżeńskich, takich jak klasa szkolna, wywołuje dysonans poznawczy i prowadzi do konieczności reinterpretacji systemu wartości jednostki (por. Parsons 1969: 182–183; Aronson 2006: 171).

Ostatnie trzy etapy epigenezy dotyczą: problemów egzystencjalnych i kryzysu tożsamości okresu dorastania (faza VI), potrzeby zbudowania *equilibrium* między stanem stagnacji i zasklepienia a witalnością i orientacją na potrzeby innych, realizowanymi w okresie życia dorosłego (faza VII), a także syntezy życiowych doświadczeń – wcześniejszych etapów cyklu rozwojowego (faza VIII – starości); (Witkowski 1987: 79–83). Sytuacja młodych przedstawicieli mniejszości etniczno-wyznaniowych i językowych, w kontekście teorii Eriksona jest szczególnie interesująca. Analiza biografii staroobrzędowców regionu suwańsko-augustowskiego pozwoli na określenie znaczenia odmienności od otoczenia w okresie kształtowania się osobowości i wpływu czynników o naturze psychologicznej na zachowania językowe badanej społeczności oraz na kształt ich bilingwizmu w późniejszych fazach życia. Wyniki dotychczasowych badań dają podstawy do zasugerowania kolejnej zależności pokoleniowej – zróżnicowania zjawisk psychicznych determinujących sytuację językową (Głuszkowski 2006a: 256–258), która to teza poddana będzie weryfikacji w niniejszej pracy.

Jean Piaget skupia się na etapach rozwojowych okresu młodości (odpowiadających fazom I–VI epigenezy Eriksona) i omawia wpływ doświadczeń życiowych na kształtowanie się struktur poznawczych (por. Piaget 1966: 14–76; 1981: 7–48; Witkowski 1987: 74–83). Podobnie do Eriksona ujmuje on rozwój osobowy w kategoriach dążności do autonomii, uwypuklając znaczenie podstawowych potrzeb dla każdego etapu (Piaget 1966: 8–12; Łagoda 2005: 30–31). W przypadku badań o charakterze psycholingwistycznym, zorientowanych na wyjaśnienie wpływu czynników psychicznych na zachowania językowe, a za ich przyczyną również na strukturę języka, istotna jest nie tyle liczba wyróżnionych eta-

pów rozwoju psychicznego jednostki, ile konsensus co do szczególnego znaczenia okresu dojrzewania (por. Piaget 1966: 69–74; Kurcz 1976: 45–49; Erikson 2004: 61–70).

W badaniach stanowiących przedmiot opisu niniejszej rozprawy analiza psycho- i socjolingwistycznego rozwoju jednostki została przeprowadzona z uwzględnieniem następujących okresów: języka domu rodzinnego w okresie przedszkolnym, języka sfery kontaktów sąsiedzkich, języka okresu szkolnego i dorastania, języka domowego (małżeńskiego) w okresie dojrzałości i języka miejsca pracy, przy czym w każdym z tych okresów pojęcie języka dotyczy, w zależności od sytuacji, jednego lub więcej kodów. Całokształt istotnych dla konkretnego idiolektu etapów rozwojowych można określić jako „biografię językową jednostki”. Wymienione powyżej okresy zostały wyróżnione na podstawie wcześniejszych badań autora niniejszej monografii w zakresie języka staroobrzędowców regionu augustowskiego oraz w oparciu na literaturze z dziedziny socjologii i psychologii rozwojowej, w której panuje konsensus co do szczególnego wpływu grup pierwotnych na osobowość i zachowania jednostki, a także krytyczne znaczenie okresu dojrzewania (Głuszkowski 2006a: 254–258; por. także: Piaget 1966: 66–77; Witkowski 1987: 78–80; Parsons 1969: 171–201; Znaniecki 2001). Materiał językowy i socjolingwistyczny, zebrany w trakcie kolejnych ekspedycji do miejscowości zamieszkałych przez staroobrzędowców w latach 1999–2008, pozwala na szczegółową analizę biografii językowych większości informatorów.

Język domu rodzinnego w dzieciństwie

Jednym z najważniejszych terminów, służących do opisu rzeczywistości społecznej, jest pojęcie socjalizacji, definiowane przez Petera Bergera i Thomasa Luckmanna jako „wszechstronne i zwarte wprowadzanie jednostki w obiektywny świat społeczeństwa albo jakiś jego sektor” (Berger, Luckmann 1983: 204). Określenie „obiektywny” w stosunku do świata społecznego, użyte jest w znaczeniu „intersubiektywny”⁶⁰ i wyraża wspól-

⁶⁰ Intersubiektywność i obiektywność nie są pojęciami ekwiwalentnymi, jednak w ujęciu teorii Bergera i Luckmanna jedyną formą obiektywizacji rzeczywistości społecznej jest jej intersubiektywizacja.

ną perspektywę sytuacji, definiowanej wzajemnie przez uczestników interakcji. Istnieją dwa rodzaje socjalizacji: pierwotna i wtórna:

Socjalizacja pierwotna jest pierwszą socjalizacją, którą jednostka przechodzi w dzieciństwie i z której pomocą staje się członkiem społeczeństwa. Socjalizacją wtórną jest każdy następny proces, który wprowadza jednostkę, mającą już za sobą socjalizację pierwotną, w nowy sektor obiektywnego świata jego społeczeństwa (ibidem: 204).

Najważniejsza dla jednostki jest socjalizacja pierwotna, ponieważ kształtuje jej potencjalną podatność na różne typy socjalizacji wtórnej. Ponieważ socjalizacja odbywa się za sprawą innych członków społeczeństwa, tzw. znaczących innych, należy uwzględnić ich rolę w internalizowaniu rzeczywistości społecznej przez jednostkę. W procesie socjalizacji pierwotnej „znaczący inni” i ich definicje rzeczywistości są osobie socjalizowanej narzucani i przyjmowani jako oczywistość. Jednostka ma znacznie większe pole manewru w przypadku socjalizacji wtórnej, „której zakres i charakter są zdeterminowane złożonością podziału pracy i towarzyszącym mu społecznym podziałem wiedzy” (ibidem: 215). Socjalizacja wtórna dotyczy więc przede wszystkim wprowadzenia i przysposobienia jednostki do funkcjonowania w określonym sektorze życia społecznego, a nie we wszystkich jego wymiarach, jak to jest w przypadku socjalizacji pierwotnej.

Określenie społecznej pierwotności i wtórności odnosi się nie tylko do procesu socjalizacji, ale również do grup, w których jednostka uczestniczy. Charles Cooley zdefiniował grupy pierwotne jako „grupy, które charakteryzują się zażyłym, twarzą w twarz, obcowaniem i współdziałaniem” i zaliczył do nich przede wszystkim rodzinę, dziecięce grupy zabawowe, sąsiedztwo i wspólnotowe grupy osób starszych (Cooley 1992: 209). W ujęciu Cooleya obszary życia społecznego należne grupom pierwotnym w dużej mierze pokrywają się z zakresem socjalizacji pierwotnej, ponieważ:

dają jednostce jej najwcześniejsze i najpełniejsze doświadczenie społecznej jedności, a także w tym sensie, że nie zmieniają się w takim samym stopniu, jak relacje konkretnego typu, lecz tworzą stosunkowo trwałe źródło, z którego wypływają zawsze te drugie [późniejsze doświadczenia] (ibidem: 211).

Choć określenie „grupy wtórne” u Cooleya nie pada, znaczenie tego terminu nasuwa się samo, w postaci opozycji wobec dokładnie opisanych grup pierwotnych. Grupy wtórne i zachodzące w nich procesy mogą zaistnieć dopiero na bazie grup pierwotnych, które „są źródłem życia nie tylko dla jednostki, ale i dla instytucji społecznych”, na takiej samej zasadzie, według której socjalizacja wtórna nakłada się na efekty socjalizacji pierwotnej, w ramach przez nią wcześniej wyznaczonych (por. ibidem: 212; Berger, Luckmann 1983: 215).

Dom rodzinny jako miejsce pierwszego kontaktu z ludzką mową ma szczególne znaczenie dla kształtowania się idiolektu jednostki i późniejszego charakteru jej dwujęzyczności. Dopóki dziecko nie zacznie uczęszczać do szkoły lub przedszkola, a jego kontakty z sąsiadami z racji wieku są ograniczone, rodzina jest jedyną społeczną instytucją wprowadzającą młodego człowieka w świat kultury i języka. W tym okresie rozwijająca się jednostka znajduje się pod silnym wpływem najważniejszej grupy pierwotnej, jaką jest najbliższa rodzina, która kształtuje dziecko w procesie socjalizacji pierwotnej (Berger, Luckmann 1983: 204–206; Cooley 1992: 209–214;). Siłą rzeczy to właśnie najbliżsi opiekunowie uczą dzieci funkcjonowania w społeczeństwie według zasad, które sami uznają za słuszne, a dziecko nie ma możliwości wyboru alternatywnych znaczących innych – innej rodziny (Berger, Luckmann 1983: 204–205; 209).

W psychologii rozwojowej znaczenie etapu wczesnego dzieciństwa wagą ustępuje jedynie wiekowi dojrzewania (Piaget 1966: 66–77; Witkowski 1987; Erikson 2004: 48–50 i in.). Również uczeni, zajmujący się psycholingwistycznymi i socjolingwistycznymi aspektami akwizycji języka poświęcają wiele uwagi początkowemu okresowi życia, w którym kształtują się nie tylko struktury poznawcze, ale i umiejętność komunikacji (Негневичкая 1979: 213–214; Шахнарович 1979: 249; Trudgill 1989: 26–31; Snow 2005: 481). Nawet jeśli język przyswajany w pierwszych latach życia w okresie późniejszym jest z różnych względów używany rzadziej, a dana dwujęzyczna osoba przejawia wyższą kompetencję w zakresie innego kodu, język dzieciństwa spełnia ważną funkcję w sferze emocjonalnej. W opracowaniach zachodnich kod językowy najbliższy jednostce pod względem emocjonalnym określany jest mianem „języka macierzystego” (*mother tongue*), podczas gdy uczeni polscy preferują termin „język ojczysty” (por. Djurović et al. 1987; Matešić 1987; Skutt-

nab-Kangas 1999; Miodunka 2003). W naszym przypadku zdecydowanie bardziej trafnym określeniem w stosunku do gwary starobrzędowców jest „język ojczysty” lub nawet „ojcowski”, ponieważ funkcjonujące w badanej społeczności rodziny mieszane składają się w większości przypadków z ojców-starowierców i matek-katoliczek⁶¹. Również w starobrzędowych małżeństwach, używających w rozmowach z dziećmi w charakterze języka dnia codziennego i polszczyzny, i rosyjskiej gwary, osobą kultywującą język i tradycje przodków jest najczęściej ojciec (GB-M1947a, GB*-M1959).

Dla zdecydowanej większości badanych rosyjska gwara była jedynym lub podstawowym z dwóch języków używanych w domu rodzinnym w okresie ich dzieciństwa. Wśród informatorów ze starszego pokolenia nie zanotowano odstępstw od tej reguły; wszyscy objęci badaniem starobrzędowcy urodzeni do 1945 roku, idąc do szkoły, mówili wyłącznie „po swojemu”. Wyjątki występujące w pokoleniu średnim dotyczą niektórych osób wychowujących się w polskim otoczeniu, ale w Gabowych Grądach i Borze pierwszym językiem dla przedstawicieli pokolenia średniego była we wszystkich przypadkach gwara.

Wśród starobrzędowców urodzonych w Gabowych Grądach i Borze jeszcze w latach siedemdziesiątych XX wieku zdarzały się przypadki osób, które, rozpoczynając naukę w szkole, znały miejscową gwarę lepiej niż polszczyznę⁶². Młodzi ludzie urodzeni w tym samym okresie w innych miejscowościach, a także wszyscy młodszy informatorzy, niezależnie od miejsca zamieszkania, od dzieciństwa uczyli się polskiego (często równoległe z gwarą).

W młodym pokoleniu „po swojemu” oraz po polsku w dzieciństwie mówiło wielu informatorów⁶³. Pięcioro z nich pochodzi z rodzin mieszanym. Ich matki to katoliczki, jednak ze względu na miejsce zamiesz-

⁶¹ GB-M1977 oraz rodzice informatorów GB-M1982, GB-K1984a, GB-M1984, GB-M1985a, GB-M1992a.

⁶² GB-M1972, GB-M1973, GB-M1974, GB-M1977.

⁶³ GB-K1972, AB-M1976, AB-K1979, GB-M1979, GB-K1983a, GB-K1983b, GB-K1984a, S*-K1984b, GB*-K1981, GB-M1982, GB-M1984, GB-M1985a, S-M1985b, GB-K1985, GB-M1987, GB-M1988a, GB-M1990, GB-M1991a, BP-M1991b, BP-K1993, GB-M1993a, GB-M1993b, GB-K1994, GB-K1997.

kania w staroobrzędowych wioskach rodziny te nie przeszły na język polski (GB-M1982, GB-M1984, GB-M1985a, GB-M1988a), natomiast GB-K1984a, której matka również jest katoliczką, wychowywała się na wsi blisko dziadka-staroobrzędowca, z którym rozmawiała gwara.

Stałego kontaktu z gwara w dzieciństwie nie mieli niektórzy młodzi ludzie z rodzin w pełni staroobrzędowych. Sytuacja ta dotyczy zwłaszcza miast i miejscowości, w których staroobrzędowcy nigdy nie stanowili znaczącego odsetka mieszkańców⁶⁴. Przypadki polskojęzycznego wychowania zdarzają się jednak nawet w zwartym ośrodku augustowskim, gdzie zarówno w Gabowych Grądach i Borze, jak i w Augustowie jest znacznie więcej okazji do kontaktów ze współwyznawcami niż na Suwalszczyźnie.

Język lub języki dzieciństwa tworzą podwaliny idiolektu poddawanego działaniu znacznie większej gamy czynników w późniejszych okresach życia. Znajomość danego kodu wyniesiona z domu rodzinnego, nawet jeśli nie będzie się dalej rozwijać i z czasem zaniknie, pozostawia ślady choćby w postaci pozytywnego stosunku emocjonalnego do języka przodków (Имедадзе, Топуридзе 1984: 5–6). Przyswojenie podstaw języka w dzieciństwie znacznie ułatwia jego „przypomnienie”, kiedy wymaga tego określona sytuacja komunikacyjna (Шахнарович 1979: 249; Snow 2005: 488–490).

W przypadku informatorów pokolenia starszego i średniego, a także niektórych osób z młodego pokolenia, wobec braku możliwości bezpośredniego zbadania ich zachowań językowych w okresie dzieciństwa, analiza została oparta na ich relacjach i wspomnieniach. Zgodne wypowiedzi nie pozostawiają wątpliwości co do języka domu rodzinnego – była to rosyjska gwara, choć w średnim pokoleniu zdarzyły się już wyjątki w postaci kilku osób z rodzin mieszanych wychowujących się przy większym udziale polszczyzny. W najmłodszym pokoleniu było już możliwe pozyskanie gwarowego materiału językowego od kilkuletnich dzieci, jednak było ono trudne ze względu na ich słabą znajomość dialek-

⁶⁴ W takich miejscowościach, jak Wodзилki czy Buda Ruska staroobrzędowcy są obecnie w mniejszości, jednak rodziny tam mieszkające są bardziej skłonne do zachowywania tradycji, wyznania i języka przodków niż w miejscowościach, które nawet wcześniej nie były miejscem zamieszkania większej liczby starowierców.

tu staroobrzędowców i skrępowanie sytuacją badania. Dlatego przedmiotem analizy większości idiolektów przedstawicieli młodego pokolenia były nie nagrania, a obserwacje ich zachowań językowych w różnych sytuacjach i relacje innych informatorów, np. rodziców o języku ich dzieci w okresie przedszkolnym.

Język okresu szkolnego i wieku dojrzewania

Grupy pierwotne, a zwłaszcza szczególnie wyróżniane przez Charlesa Cooleya – rodzina, sąsiedztwo i grupa rówieśnicza, stanowią w niniejszej monografii przedmiot szczegółowej analizy, z uwzględnieniem zachodzących w nich procesów językowych. Pochodną grupy rówieśniczej jest klasa szkolna, która z definicji grupą pierwotną nie jest, ale posiada wiele jej cech, jak np. kontakty *face-to-face*, zażyłość kontaktów, duże znaczenie dla jednostki, zwłaszcza jeśli w czasie poza nauką – na przerwach i w drodze do domu – uczniowie jednej klasy tworzą tę samą grupę koleżeńską. Ten typ więzi i oddziaływania, szczególnie u chłopców, może być w pewnym okresie życia silniejszy niż rodzinny (Cooley 1992: 210). Na wyjątkowe społeczne znaczenie okresu szkolnego zwracało uwagę wielu badaczy, a wśród nich Florian Znaniecki i Talcott Parsons (m.in. Znaniecki 2001; Parsons 1969: 171–201). Znaniecki podkreślał prostą strukturę społeczną klasy i jej funkcję homogenizującą w odniesieniu do osobowości uczniów, pochodzących z różnych środowisk (Znaniecki 2001: 102–114). W tym sensie socjalizacja, jakiej młoda osoba jest poddawana ze strony szkolnych kolegów, jest wtórna w stosunku do socjalizacji w rodzinie, ale jej wpływ jest nie mniej istotny.

Parsons otwarcie pisze o dwóch zasadniczych funkcjach klasy szkolnej w społeczeństwie: funkcji socjalizacji, polegającej na wpojeniu uczniom poczucia obowiązku i umiejętności wypełniania określonych zadań, a także selekcji, wiążącej się z oceną szkolnych osiągnięć. Istotą jego teorii są wzajemne relacje między obydwoma funkcjami (Parsons 1969: 171–172). Dla językowych zachowań jednostki, stanowiących integralny element osobowości, ważne są obydwa typy wpływu szkoły: formalny i nieformalny. Hipoteza o szczególnym znaczeniu grup pierwotnych w kształtowaniu języka w warunkach bilingwizmu została sprawdzona przy okazji badań socjolingwistycznych, prowadzonych wśród przedstawicieli młodego po-

kolenia staroobrzędowców z Gabowych Grądów i Boru koło Augustowa, na przykładzie silnej zależności między językiem jednostki a językiem jej grup rówieśniczych (Głuszkowski 2006a: 253–254).

W wieku szkolnym instytucje edukacyjne i tworzące się w ich ramach grupy rówieśnicze dorównują rodzinie w oddziaływaniu na kształtującą się osobowość młodego człowieka, a niekiedy nawet ich wpływ jest silniejszy (Parsons 1969: 171–201; Буржуйнов 1979; Znaniecki 2001; Głowacka-Grajper 2005). Szkoła jako instytucja kształtuje zachowania społeczne, a wśród nich także język uczniów, poprzez system symbolicznych nagród i kar (Bourdieu, Passeron 1990: 174–175). Podczas lekcji, a także w sytuacjach oficjalnych, jak np. uroczyste apele i akademie, nauczyciele wymagają od swoich podopiecznych posługiwania się językiem publicznym – opartym na kodzie rozwiniętym (ibidem: 180; Bernstein 1980: 100–105). Przerwy międzylekcyjne oraz droga do szkoły i ze szkoły to z kolei czas, w którym młodzi ludzie oddziałują na siebie nawzajem w ramach rówieśniczych grup pierwotnych (Cooley 1992: 210–211; Znaniecki 2001: 84; 90).

Oprócz urodzonego jeszcze przed I wojną światową informatora GB-M1908, który rozpoczął naukę w rosyjskiej szkole, wszyscy objęci badaniem staroobrzędowcy uczęszczali wyłącznie do polskich placówek edukacyjnych, jednak czas ich nauki, typ i skład społeczny szkół różnią się znacząco, zwłaszcza między pokoleniami. Iryda Grek-Pabisowa zwracała uwagę na brak własnego szkolnictwa u staroobrzędowców, a fakt znaczenia edukacji dla zachowania języka i kultury mniejszości podkreślali także inni badacze (por. Skuttnab-Kangas 1977: 192–193; 1999: 45; Grek-Pabisowa 1999b; Spolsky 1999: 189; Fishman 2006: 317; Misiak 2006: 128–130; Dołowy 2008a: 410–412 i in.). W polskich szkołach starowiercy zawsze stanowili obcy element kulturowy, a system edukacyjny nie zapewniał im ochrony własnej tożsamości etnokonfesjonalnej i językowej. Jedynie mieszkańcy Gabowych Grądów i Boru (w okresie 1919–2003⁶⁵ z przerwą w latach 1940–1945) oraz Wodзилек (1919–1996), kiedy funkcjonowały tam szkoły podstawowe, mieli możliwość przynaj-

⁶⁵ Proces likwidacji szkoły w Gabowych Grądach rozpoczął się w 1999 roku, kiedy z powodów finansowych przeniesiono ósmą klasę do pobliskich Białobrzegów. W kolejnych latach zlikwidowano następne roczniki.

mniej kilkuletniej nauki w swojej miejscowości. Starowiercy stanowili tam znaczącą część uczniów czuli się gospodarzami, dzięki czemu nawet w obecności nauczycieli i uczniów z sąsiednich miejscowości w czasie przerw między lekcjami mogli rozmawiać ze sobą „po swojemu”⁶⁶. Ponieważ już od drugiej klasy w szkole podstawowej w Gabowych Grądach nauczano języka rosyjskiego, można było w okresie jej istnienia mówić o namiastce edukacji mniejszościowej. Po zamknięciu szkoły z powodów demograficznych młodzi mieszkańcy Gabowych Grądów i Boru muszą dojeżdżać do pobliskiej miejscowości Białobrzegi, gdzie są w zdecydowanej mniejszości. W budynku szkoły i w obecności polskich kolegów starowiercy w ogóle nie mówią „po swojemu” (Głuszkowski 2006a: 255). Staroobrzędowa młodzież i dzieci spoza Gabowych Grądów, Boru i Wodзилек już wcześniej znajdowali się w pozycji mniejszości w polskich szkołach. Opowieści badanych, traktujące zarówno o dobrych stosunkach z kolegami, jak i o mniejszych lub większych przypadkach nietolerancji, dobrze ilustruje wypowiedź informatora SE-M1925 na temat wizyty katolickiego biskupa w jego szkole podstawowej, znajdującej się w polskiej miejscowości. Zdarzenie miało miejsce w latach trzydziestych XX wieku:

b'iskup m'et pr'ij'exat' // sd'elal'i br'amu witamycie ojcze tam tego taki napis hasło / i on pr'ij'exal taks'ufkaj a my tak w dwójkach stali / i jak on vyxad'it s taks'ufk'i / n'ada b'yla kl'enknut' / a ja i moj brat dvajur'odnyj / to ne kl'enknul'i / v nas nelz'a kl'enkat' // a nauczyciel priš'ol i jem'u chlast / kłękaj a ten mówi nie / a biskup zauważył / no i kak on patxad'it k jem'u / stav'al i dav'al jem'u cukierki tam tego / no i padaš'ol aź k nam / a my staj'im / dlaczego wy dzieci nie kłękneliście / a my gavar'im / što v nas nelz'a kl'enkat' / a j'akaj vy v'ery / a starav'ery / a vm'ejeće skaz'at ojcze nasz / vm'ejem / no i pa_r'usk'i skaz'al'i ojcze nasz / ja ojcze nasz a jon bogar'od'icu / no i panie kierowniku za co pan jego uderzył / oni / gavar'it umieją pacierze / gavar'it / oni po swojemu gavar'it ale ten sam ojcze nasz to samo gavar'it nie wolno tam i nam cuk'eryk /

⁶⁶ Informator BP*-K1961c, uczęszczająca do szkoły w Gabowych Grądach w latach 1968–1976 relacjonuje: *nawet 'ety kat'ol'ik'i / kat'bryje pr'ixaž'il'i k nam v šk'olu to jan'y pańim'al'i / kak my / bo my razgav'ar'ival'i przerw a czy što / to pa svaj'omu.*

*mnie p'astku i jem'u p'astku / macie za to więcej cukierków / r'eb'aty /
ot cholera kak kacapy cukierków dostali a nam tylko po dwa cukierki dał.*

Badani nie wspominali jaskrawych przejawów nietolerancji ze strony swoich szkolnych kolegów. Pojawiające się w wielu opowieściach przezwisko „kacap”, m.in. w powyższym wspomnieniu SE-M1925, należałoby w odniesieniu do dzieci traktować w innych kategoriach niż u młodzieży i osób dorosłych. Z relacji informatorów wynika, że określenie „kacap” miało podobny status jak inne przezwiska, np. rudy, piegus, grubas, co sprowadza wiele podobnych utarczek słownych do kategorii zabawy. Należy zauważyć, że nazwa „kacap” od dawna była najbardziej rozpowszechnionym egzoetnonimem społeczności starowierców. Na podstawie wielu wypowiedzi, nie tylko przedstawicieli badanej społeczności, ale i ich polskich sąsiadów, można założyć, że w większości przypadków słowo „kacap” nabrało neutralnego nacechowania emocjonalnego – GB-M1947a, GB*-M1956a, W-M1966b, GB-M1990, GB-M1991a i GB-M1993a używają go w odniesieniu do siebie, a dla GB*-M1938 i GB*-K1938b jest ono przedmiotem dumy⁶⁷.

Czas nauki szkolnej u wszystkich badanych wiązał się z rozwojem ich polszczyzny, niezależnie od tego, czy pierwszy poważny kontakt z językiem polskim dla danej osoby nastąpił dopiero w szkole, jak w przypadku starszego i średniego pokolenia staroobrzędowców z Gabowych Grądów, Boru i Wodзилек, czy jak w innych miejscowościach już w okresie przedszkolnym. *Status quo* rezerwujące sytuacje oficjalne dla języka polskiego, a życie domowe dla rosyjskiej gwary zostało naruszone na korzyść języka oficjalnego u wielu przedstawicieli średniego pokolenia badanej społeczności w miastach Augustów i Suwałki oraz na wsiach, gdzie staroobrzędowcy są w mniejszości. Zawłaszczanie przez język polski tradycyjnych sfer stosowania gwary dotyczy też prawie wszystkich młodych informatorów.

Pojęcie czasu nauki szkolnej jako etapu rozwojowego obejmuje w poszczególnych pokoleniach opisywanych w niniejszej pracy in-

⁶⁷ Informator GB*-M1938 i jego żona GB*-K1938b są przekonani, że określenie „kacap” w stosunku do staroobrzędowców pochodzi od nazwiska księcia Kacapowa, który za rządów Katarzyny II nadał im ziemie, na których teraz mieszkają.

formatorów różny okres. W najstarszym pokoleniu starobrzędowców większość osób zakończyła naukę na etapie szkoły podstawowej, która trwała od 3 do 7 lat. Wśród osób urodzonych w latach trzydziestych XX wieku i później niektórzy badani uczyli się dłużej, kończąc szkołę zawodową lub średnią⁶⁸. W średnim pokoleniu badanej społeczności wykształcenie na poziomie ponadpodstawowym stało się o wiele bardziej powszechne, przy czym kilka osób ukończyło studia wyższe⁶⁹. Wśród informatorów urodzonych w latach 1946–1970 do wyjątków należą osoby posiadające zaledwie wykształcenie podstawowe: GB-M1947c i GB-K1951a. Wszyscy przedstawiciele najmłodszego pokolenia albo zakończyli naukę na poziomie ponadpodstawowym, albo są w jej trakcie na różnych etapach. Wyższe wykształcenie uzyskały trzy osoby, a dwie informatorki są w trakcie studiów⁷⁰. Wiek szkolny oznacza więc w przypadku najstarszych informatorów, którzy zakończyli naukę po szkole podstawowej okres od 6–7 roku życia do 10–14, w zależności od liczby ukończonych przez nich klas⁷¹. W pokoleniu średnim i młodszym, z wyjątkiem osób chodzących do szkoły krócej, lata nauki to wiek od 6–7 lat do momentu ukończenia szkoły zawodowej lub średniej, czyli 17–20 lat. Okres studiów, ponieważ wiąże się ze zmianą otoczenia, nie jest tu traktowany jako część etapu szkolnego, lecz jako faza życia dorosłego.

Uczniowie poddawani są jednocześnie współdziałającym lub wzajemnie znoszącym się wpływom socjalizacyjnym ze strony rodziny, in-

⁶⁸ Zob. GB-M1933, GB*-K1934, GB-K1936a, GB*-K1938b, GB*-M1938 i W-M1942.

⁶⁹ Zob. S-M1947b, S-K1950, AB*-K1952b, GB*-M1959, GB*-K1964, a GB*-K1969 jest obecnie w trakcie studiów.

⁷⁰ S*-K1976, GB*-M1979 i GB*-K1981 oraz S-K1987 i GB-K1989.

⁷¹ Przez liczbę ukończonych klas, zwłaszcza w okresie przed II wojną światową, rozumieć będziemy liczbę lat spędzonych w szkole podstawowej, która na wsiach składała się wtedy często z klas łączonych, a obowiązek powszechnego nauczania na poziomie obejmował nie tyle program, ile wyznaczony okres. Informatorzy GB-K1920, GB-M1924, GB-K1925 ukończyli naukę na etapie czterech klas, chodząc po dwa lata do klasy trzeciej i czwartej, a więc *de facto* po sześciu latach. Natomiast informator GB-M1932 ukończył tylko jedną klasę, do której chodził trzy lata, a w kontynuacji nauki przeszkodziła mu wojna.

stytucji edukacyjnej oraz grup rówieśniczych. Ich oddziaływanie na młodą osobę może stanowić kontynuację socjalizacji okresu dzieciństwa, ale również prowadzić w zupełnie innym kierunku. Lata nauczania początkowego są przedłużeniem dzieciństwa, natomiast nauka w gimnazjum i szkole ponadpodstawowej pokrywa się z wiekiem dorastania (Piaget 1966: 66–77; Witkowski 1987: 77–79; Erikson 2004: 61–70; Łagoda 2005: 28). Na młodsze dzieci największy wpływ ma rodzina i nowy autorytet – nauczyciel (Parsons 1969: 187; Nowicka 2005: 75–76). Później dorastająca jednostka poddaje się przede wszystkim wpływowi rówieśników i w pewnym stopniu również rodzeństwa (Parsons 1969: 188; Znaniecki 2001: 84; 90).

Niejednorodne wpływy socjalizacyjne wywołują dysonans poznawczy, przez Elliota Aronsona definiowany jako:

stan napięcia, który występuje wtedy, gdy dana osoba posiada jednocześnie dwa elementy poznawcze (idee, postawy, przekonania, opinie), które są psychologicznie niezgodne ze sobą [...] dwa elementy poznawcze są w dysonansie, jeżeli wtedy, gdy rozpatruje się tylko te dwa elementy, z jednego z nich wynika przeciwieństwo drugiego (Aronson 2006: 171).

Dyskomfort odczuwany w związku z dysonansem poznawczym motywuje jednostkę do redukcji tego zjawiska, której można dokonać poprzez zmianę jednego lub obydwu niezgodnych ze sobą elementów, lub też przez dodanie nowych elementów poznawczych (ibidem).

Młodzi przedstawiciele mniejszości, obcując ze swoimi rówieśnikami spoza wspólnoty mniejszościowej, często spotykają się nie tylko z innymi systemami wartości, ale wręcz z brakiem akceptacji własnej odmienności, z czego zdają sobie sprawę (Siegień-Matyjewicz 2007: 197–200).

Stanem społecznym, sprzyjającym powstawaniu dysonansu poznawczego, jest zjawisko anomii. Społeczeństwa posiadają

kulturowo zdefiniowane zamierzenia i zainteresowania, wytyczone jako usankcjonowane cele dla wszystkich lub dla różnie umiejscowionych członków społeczeństwa (Merton 1982: 196).

Drugim istotnym elementem struktury kulturowej są przyjęte sposoby dążenia do pożądaných społecznie wartości:

Każda grupa społeczna nieodmiennie kojarzy swe cele kulturowe z zakorzenionymi w obyczajach bądź instytucjach przepisami, wyznaczającymi dozwolone sposoby zmierzania do tych celów (ibidem: 197).

Dobrze zintegrowana kultura charakteryzuje się równowagą pomiędzy ślepym dążeniem do celów a kurczowym trzymaniem się norm, a zakłócenie tej równowagi prowadzi do dezintegracji kultury (ibidem: 197–198). Brak powiązania między kulturowo pożądanymi wartościami a normami, pozwalającymi na ich osiągnięcie, oznacza niestabilną strukturę społeczną i zaistnienie stanu, nazwanego przez Émila Durkheima „anomią”, czyli brakiem norm (ibidem: 198–199). Stan ten prowadzi tym samym do zetknięcia się sprzecznych elementów poznawczych (por. Aronson 2006: 171).

Brak poszanowania dla innych kultur przez szkolnych kolegów dla młodych przedstawicieli mniejszości wiąże się z powstaniem skomplikowanego dysonansu poznawczego: z jednej strony występuje potrzeba akceptacji grupy koleżeńskiej w okresie dorastania, z drugiej zaś wartości wyniesione z domu rodzinnego (por. m.in. Aronson 2006: 171; Siegień-Matyjewicz 2007: 197–200). Powyższe konflikty wartości i norm oraz związanych z nimi elementów poznawczych prowadzą m.in. do spadku prestiżu języka mniejszości i związanej z nim lojalności językowej, co z kolei pociąga za sobą nasilenie się interferencji.

Z punktu widzenia rozważań dotyczących staroobrzędowców polskich analiza języka okresu szkolnego jest istotna o tyle, o ile ten etap socjalizacji znacząco odmienił idiolekt danego informatora w stosunku do okresu poprzedniego. Przeobrażenia idiolektu mogą dotyczyć rozwoju jednego lub obydwu języków jednostki, charakterystyki interferencji międzyjęzykowej w zakresie L_1 i L_2 , a także zmiany językowej. W najstarszym pokoleniu okres nauki szkolnej trwał najkrócej, ale nie tylko dlatego jego znaczenie było mniejsze niż analogicznych faz w życiu kolejnych pokoleń. Przed II wojną światową, a także w pierwszych latach po jej zakończeniu nauka w szkole była jedynie przerywnikiem w powtarzającym się od pokoleń biegu życia. Nauka trwała zaledwie kilka lat i odbywała się albo w miejscowości zamieszkania dziecka, albo w jej pobliżu. Po ukończeniu szkoły młody człowiek powracał do pracy w gospodarstwie rolnym rodziców, w którym *de facto* pomagał również w okresie nauki

w czasie wolnym od zajęć szkolnych. Również małżeństwo nie przynosiło wielkich zmian, ponieważ nawet jeśli wiązało się z opuszczeniem domu rodzinnego, to nowe życie toczyło się tymi samymi torami: wokół pracy na roli, życia sąsiedzkiego, nabożeństw w molennie, tradycji i obyczajów. Informatorzy, których nauka trwała dłużej⁷², zmienili w młodości miejsce zamieszkania i zaczęli wykonywać zupełnie inne zawody niż ich rodzice i dziadkowie, ale zmiany te nastąpiły już w dorosłej fazie ich życia, choć możliwość zmian zawdzięczają oni zdobytemu wykształceniu.

Źródłem informacji na temat języka okresu szkolnego przedstawicieli starszego i średniego pokolenia badanej społeczności były relacje i wspomnienia informatorów. U osób urodzonych w latach 1946–1970, podobnie jak w przypadku pokolenia ich rodziców, wypadkowa czynników kształtujących ich język w wieku dojrzewania również nie prowadziła do wielu zasadniczych zmian. Jedyny przypadek zmiany językowej wśród informatorów reprezentujących średnie pokolenie – GB*-K1964, był spowodowany zmianami, które zaszły w życiu tej osoby w okresie późniejszym. Wpływ procesów związanych z kształtowaniem się osobowości młodego człowieka w czasie uczęszczania do szkoły na jego idiolekt jest natomiast widoczny w najmłodszym pokoleniu staroobrzędowców regionu suwalsko-augustowskiego.

Wpływ czasu dorastania na dwujęzyczność poszczególnych przedstawicieli badanej społeczności był najbardziej zróżnicowany w najmłodszym pokoleniu, wobec względnej jednolitości starszych generacji. Okres nauki w szkole podstawowej i średniej wiązał się z podtrzymaniem trendów rozwojowych idiolektów z okresu dzieciństwa lub z ich odwróceniem. Zaistniałe zmiany mogły prowadzić zarówno w stronę zmiany językowej⁷³, jak i do wykształcenia bilingwizmu na bazie pierwotnej jednójzyczności (GB-M1992a). W ramach młodzieńczego poszukiwania własnej tożsamości mieszkająca w Suwałkach informatorka S*-K1984b zwiększyła swoje zainteresowanie własnym pochodzeniem, wyznaniem, językiem i tradycjami swojej wspólnoty (por. Witkowski 1987: 76–80). Już w dzieciństwie S*-K1984b posługiwała się sprawnie gwara, za po-

⁷² GB-M1933, GB-K1936a, GB*-M1938 i GB*-K1938b

⁷³ Zob. GB*-M1981, GB*-M1986a, AB-M1986b, GB-M1987, GB-M1988b, GB-K1989, GB-M1992b i GB-M1993b.

mocą której komunikowała się z rodzicami i dziadkiem, pełniącym ważną funkcję w staroobrzędowej społeczności. W szkole średniej świadomie starała się jak najczęściej mówić gwarą i zwiększać swoją wiedzę na tematy związane ze staroobrzędowcami. Ważnym czynnikiem okazało się dla niej wsparcie ze strony chłopaka, który był wyznania rzymskokatolickiego, ale szanował wyznaniową i kulturową odrębność swojej sympatii i zachęcał ją do kultywacji tradycji, jako jej cennego dziedzictwa.

Zwiększenie się w okresie szkolnym liczby społecznych kręgów oddziaływania na kształtujące się jednostki wiąże się ze wzrostem liczby czynników, które potencjalnie mogą wpłynąć na kształt ich idiolektów (por. Znaniecki 1974: 101–140). Omówione przykłady świadczą o bogactwie możliwych wariantów rozwoju dwujęzyczności poszczególnych informatorów i potwierdzają wcześniejszą hipotezę o szczególnym znaczeniu wieku szkolnego w językowej biografii jednostki. Prowadzone przez ośrodek toruński badania longitudinalne języka społeczności staroobrzędowców regionu suwalsko-augustowskiego pozwoliły na zaobserwowanie wielu zmian na poziomie idiolektalnym, których analiza była możliwa tylko na podstawie porównań materiału językowego zebranego w pewnych odstępach czasowych. Kontynuacja tych badań umożliwi weryfikację dotychczasowych obserwacji.

O harmonijnym rozwoju kompetencji w zakresie gwary możemy mówić w przypadku idiolektów osób, których dwujęzyczność w okresie dorastania była zbliżona do typowego dla średniego pokolenia modelu stopniowego wzrostu kompetencji językowej w zakresie obydwu kodów⁷⁴.

Najmłodsi informatorzy w fazę dorastania jeszcze nie weszli lub są obecnie w jej trakcie. Aktualna szczątkowa znajomość gwary w powiązaniu z ambiwalentnym stosunkiem do tradycji najprawdopodobniej doprowadzi wkrótce do zmiany językowej u GB-M1992b i GB-M1995b. Kolejne rejestracje gwarowych i polskich wypowiedzi informatorów GB-M1990, GB-M1991a, AB-M1992c, GB-M1993a, GB-K1994 i AB-M1995a pozwalają prognozować dalszy wzrost lub przynajmniej brak

⁷⁴ GB-K1972, GB-M1972, GB-M1977, GB*-M1979, AB-K1979, GB-K1983a, GB-K1983b, GB-K1984a, GB-K1984d, S-M1985b, GB-M1988a, GB-M1989a i GB-M1989b.

obniżenia kompetencji w każdym z obydwu używanych przez nich języków. W idiolektach GB-M1990 i GB-M1991a już w dzieciństwie zakres użycia gwary został określony w ramach kodu ograniczonego, jednak w okresie dorastania ich znajomość języka przodków nie uległa zapomnieniu. Idiolekty mieszkających w niewielkiej miejscowości na wschód od Suwałk informatorów BP-M1991b i BP-K1993 zostały zbadane mniej szczegółowo niż ich rówieśników z Gabowych Grądów i Boru, ale ich aktualna kompetencja w zakresie rosyjskiej gwary, w połączeniu z pozytywnym nastawieniem do staroobrzędowych tradycji oraz miejscem zamieszkania, zapewniającym względną izolację od wpływów zewnętrznych, pozwala przypuszczać, że okres dorastania nie wpłynie ujemnie na ich umiejętność mówienia „po swojemu”.

Język wieku dojrzałego: małżeństwa i miejsca pracy

Uformowany w okresie dzieciństwa i dorastania idiolekt ulega przekształceniom również w dorosłej fazie życia jednostki. Mniej lub bardziej zbiegające się w czasie ważne wydarzenia, jak osiągnięcie dojrzałości fizycznej i prawnej, zakończenie procesu edukacji, podjęcie pracy i założenie rodziny kończą w życiu człowieka etap rozwoju o charakterze ewolucyjnym, rozpoczynając fazę rozwoju akumulacyjnego (Witkowski 1987: 76–79; Erikson 2004: 110–127; Kaczmarek 2001: 21–23; Łagoda 2005: 28). Człowiek pracujący większą część czasu swojej aktywności dobowej i tygodniowej przeznaczając na pracę. Pozostały czas osoby posiadające rodzinę spędzają z najbliższymi, a od czasu do czasu również z przyjaciółmi, sąsiadami i znajomymi (Szatka 2007: 127–140; 161–165). W przypadku samotnych większy jest udział czasu spędzanego z osobami spoza rodziny. Człowiek przez całe życie podlega procesom socjalizacji; w życiu dorosłym jest to socjalizacja wtórna w miejscu pracy oraz socjalizacja pierwotna w ramach rodziny, zwłaszcza ze strony współmałżonka (Berger, Luckmann 1983: 204–206). Oddziaływanie przyjaciół i znajomych w grupie, z którą jednostka się utożsamia, ma również charakter socjalizacji pierwotnej (ibidem).

Wymienione w poprzednim akapicie wydarzenia towarzyszące przejściu z etapu dojrzewania do etapu życia dorosłego nie u wszystkich następują w tym samym wieku. W badanej społeczności linie podziału

przebiegają przede wszystkim pomiędzy pokoleniami. Za początek okresu dojrzałego przyjęliśmy wiek 19–20 lat, czyli moment wkrótce po osiągnięciu pełnoletniości, któremu u informatorów średniego i młodszego pokolenia towarzyszy ukończenie szkoły średniej. Przedstawiciele starszego pokolenia staroobrzędowców regionu suwalsko-augustowskiego kończyli etap nauki w nieco młodszym wieku, a mając 19–20 lat najczęściej zakładali już rodziny⁷⁵. U osób urodzonych na wsiach przed wybuchem II wojny światowej i w pierwszych dekadach po jej zakończeniu, trudno wyznaczyć moment rozpoczęcia pracy, ponieważ już od dzieciństwa pracowali oni w rodzinnych gospodarstwach, które często pozostawały ich miejscem pracy również po zawarciu związku małżeńskiego. Ukończenie szkoły zawodowej albo średniej było natomiast momentem rozpoczęcia pracy dla informatorów średniego i młodszego pokolenia badanej grupy, którzy mieszkali w miastach lub uczyli się poza domem w szkole średniej z internatem⁷⁶. Po uwzględnieniu niewielkich marginesów czasowych można uznać wiek 20 lat za początek dorosłości poszczególnych informatorów, a wybór współmałżonka oraz miejsca pracy za najważniejsze punkty zwrotne w tym okresie.

Wobec powyższych ustaleń dyskusyjne jest przyporządkowanie czasu nauki w szkole wyższej zarówno do wieku szkolnego, jak i dojrzałego. Okres studiów przez psychologów społecznych określany jest nie jako początek życia dorosłego, ale jako społeczne moratorium – przedłużenie wieku młodzieńczego, dzięki któremu człowiek odwleka podjęcie najważniejszych życiowych decyzji o kilka lat (Witkowski 1987: 68; Łagoda 2005: 28). Jednak koleje życia staroobrzędowców regionu suwalsko-augustowskiego wymagają potraktowania nauki w szkołach wyższych jako wyboru określonej drogi życiowej, prowadzącej tylko w jednym kierunku i zamykającej wcześniejszy etap życia. Nikt spośród legitymujących się wyższym wykształceniem informatorów⁷⁷, jak również innych przedstawicieli badanej społeczności, którzy ukończyli studia, po uzy-

⁷⁵ Np. GB-K1920, GB-K1922a, SE-M1925, GB-M1932, GB-K1932.

⁷⁶ Np. BN*-M1946, GB-M1951, AB-M1952, SE*-K1953a, GB-M1947a, S-M1947b, GB*-M1959, GB*-M1981, GB-M1982, GB*-M1986a.

⁷⁷ S-K1950, AB*-K1952b, GB*-M1959, GB*-K1964, S*-K1976, GB-M1979 i GB*-K1981. S-M1947b studiował zaocznie, pracując już wcześniej zawodowo

skaniu dyplomu nie wrócił do rodzinnej wsi. Związana z okresem studiowania zmiana środowiska przynosiła skutek w postaci podjęcia pracy poza miejscowością pochodzenia, a często również wyborem życiowego partnera spoza społeczności staroobrzędowców⁷⁸. Związek z nie-staroobrzędowcem i zamieszkanie w miejscowości, w pobliżu której nie ma ani molenny, ani współwyznawców, oznaczał redukcję wyznania, języka i kultury przodków do roli „pamiątki rodzinnej”, odkurzanej przy okazji wizyt u rodziców, uroczystości rodzinnych oraz większych świąt religijnych. Mieszane małżeństwo w połączeniu z odizolowaniem od innych przedstawicieli mniejszości, zarówno w przypadku naszych informatorów, jak również innych staroobrzędowców regionu suwalsko-augustowskiego⁷⁹, wiązało się też z wychowaniem dzieci w języku i obrządku współmałżonka, a więc brakiem międzypokoleniowej transmisji kultury i języka.

Układ oddziaływań społecznych, jakim poddawana jest jednostka w okresie aktywności zawodowej, przeobraża się m.in. wraz ze zmianami miejsca zamieszkania i pracy. Równolegle zmienia się również idiolekt osoby dwujęzycznej, a zwłaszcza zakres użycia obydwu języków i kompetencja w każdym z nich. Czynniki zewnętrzne kształtujące zachowania językowe dorosłego człowieka napotykają jednak na znacznie silniejszy opór ze strony jego dotychczasowych przyzwyczajeń i względnie trwałego idiolektu, niż w przypadku dzieci i młodzieży.

Zachowania językowe osób w wieku dojrzałym są istotne z dwóch powodów. Po pierwsze, ukazują ewolucję idiolektu dwujęzycznych jednostek w najdłuższym okresie ich życia. Po drugie, osoby posiadające rodziny i potomstwo oddziałują na język kolejnych pokoleń; w pierwszej fazie życia dzieci to w głównej mierze od rodziców zależy, jak ukształtują się idiolekty ich synów i córek.

Przedstawiciele starszego pokolenia posługują się sprawnie gwarą niezależnie od miejsca zamieszkania oraz wykonywanego zawodu.

i posiadając własną rodzinę. Rodziną wioskę opuścił już na etapie szkoły średniej, wyjeżdżając do miasta, w którym już pozostał.

⁷⁸ AB*-K1952b, GB*-K1964, S*-K1976, GB*-K1981.

⁷⁹ Na podstawie informacji „z drugiej ręki” udzielanych przez ich krewnych i znajomych.

Z domu rodzinnego wynieśli oni silne przywiązanie do religii i tradycji, a gwarę opanowali na tyle dobrze, że nawet w polskim otoczeniu nie uległa ona zapomnieniu. Nie bez znaczenia była tu ich aktywność religijna i regularne uczestnictwo w nabożeństwach, stanowiących okazję do rozmów w gwarze ze współwyznawcami; do molenny w Suwałkach wielu staroobrzędowców dojeżdża nawet kilkadziesiąt kilometrów.

W średnim pokoleniu występują już przypadki osób, u których faza życia dorosłego wiązała się ze zmianą językową⁸⁰. Gwara niektórych mężczyzn – wśród uwzględnionych w niniejszej rozprawie informatorów są to GB-M1948, GB-M1960 i GB-M1965, jest na poziomie minimum komunikacyjnego, jednak przyczyną tego stanu rzeczy nie są zmiany życiowe, związane z przejściem od fazy młodzieńczej do dorosłości, ale specyficzny charakter ich idiolektów. Ich gwara ukształtowała się już w okresie szkolnym w ramach męskiego seksolektu, zredukowanego do kodu ograniczonego w jego najuboższej postaci – pojedynczych odzywek i skromnych zasobów leksykalnych. Problem ten został szerzej omówiony w podrozdziale „Płeć – czy w badanej społeczności istnieją seksolekty?”. Język większości przedstawicieli średniego pokolenia nie podlegał większym zmianom w okresie ich życia dojrzałego, ale należy uwzględnić fakt, że dorosłość jest u nich kontynuacją wcześniejszych okresów życia.

Sytuacja jest najbardziej skomplikowana w najmłodszym pokoleniu. Wśród informatorów, znajdujących się w dojrzałej fazie życia od kilku lub kilkunastu lat, możemy wyróżnić osoby, które już odrzuciły gwarę⁸¹, osoby, u których gwara funkcjonuje przez dłuższy okres w szczątkowej formie⁸² oraz młodych staroobrzędowców, którzy posługują się gwarą swobodnie⁸³. Niektórzy młodzi informatorzy opuścili swoje rodzinne miejscowości, a toruński zespół badawczy nie ma z nimi obecnie kontaktu, nie można więc zbadać ich aktualnej sytuacji językowej⁸⁴. Dalsza ob-

⁸⁰ Spośród naszych informatorów jest to GB*-K1964, ale takich osób jest prawdopodobnie więcej.

⁸¹ S*-K1976, GB*-M1981, AB*-M1984c i GB*-M1986a.

⁸² GB-M1973, AB-M1976, GB-M1982, GB-M1984, GB-M1985.

⁸³ M.in. GB-M1972, W*-K1974, GB-M1977, GB-K1984a, S*-K1984b.

⁸⁴ GB-K1972, GB-M1979, AB-K1979, GB*-K1981, GB-K1983a, GB-K1983b, GB-K1984a i S*-K1984b.

serwacja rozwoju idiolektów młodych informatorów, którzy jeszcze nie rozpoczęli dorosłego życia, pozwoli stwierdzić, czy również w młodym pokoleniu w okresie dojrzałości język jednostki zmienia się jedynie nieznacznie w stosunku do wcześniejszych faz.

Język starszego pokolenia

Starsze pokolenie staroobrzędowców stanowi grupę spójną zarówno pod względem społecznym, jak i językowym. Większość spośród najstarszych przedstawicieli badanej społeczności wychowywała się środowisku wiejskim, a w grupach pierwotnych, w których przebiegała ich socjalizacja, mówiono w rosyjskim dialekcie. Nawet jeśli w późniejszym okresie życia któryś ze starszych informatorów zmieniał środowisko na polskojęzyczne, nawyki językowe utrwalone w młodości były wystarczającym czynnikiem pozwalającym na zachowanie rodzimego języka. Najstarsi staroobrzędowcy byli wychowywani w duchu tradycyjnych wartości swojej wspólnoty, gdzie religia zajmowała najważniejszą pozycję. Fakt ten znajduje do dzisiaj odzwierciedlenie w ich pozytywnym stosunku do tradycji i rosyjskiej gwary. Osoby starsze przyswajały gwarę w postaci o wiele bardziej zbliżonej do języka macierzystych terenów wspólnoty staroobrzędowców, niż ich dzieci i wnuki. W pierwszej połowie XX wieku izolacja poszczególnych wspólnot w dużej mierze powstrzymywała wpływy języka polskiego. Przedstawiciele starszego pokolenia, którzy z różnych przyczyn w późniejszym okresie swojego życia, nawet przez wiele lat przebywali w środowisku polskojęzycznym, nie zapomnieli swojego pierwszego języka i wciąż posługują się nim sprawnie. Stwierdzenie to dotyczy wszystkich badanych osób, a z dużą dozą prawdopodobieństwa można odnieść je również do innych starszych starowierców, mieszkających w polskich miejscowościach.

Zjawiska językowe wspólne dla starszego pokolenia

Rosyjski dialekt starszego pokolenia jest najbardziej zbliżony do stanu sprzed kilkudziesięciu lat, jednak także on jest poddany silnemu wpły-

wowi polszczyzny. Jeśli osoby starsze zmieniają kod, to czynią to na zasadzie cytowań albo uściśleń. Przedstawiciele starszego pokolenia często stosują zapożyczenia adaptowane, które przeważają w ich gwarowych wypowiedziach nad wyrazami polskimi bez zmiany postaci⁸⁵ – wstawkami (por. Paśko 2008: 305).

Wiele spośród opisanych poniżej cech języka najstarszych informatorów występuje również w języku młodszych pokoleń. Socjolekty poszczególnych generacji różnią się jednak pod względem intensywności konkretnych zjawisk, np. zachowania charakterystycznych cech gwary północnorosyjskiej, lub ogólnej sumy interferencji. Zjawiska językowe przekazywane między pokoleniami zostaną uwypuklone w charakterystyce socjolektów średniego i młodszego pokolenia.

W materiale gwarowym zarejestrowanym u informatorów starszego pokolenia stosunkowo regularnie występują zjawiska językowe, typowe dla miejscowego dialektu z przełomu lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych XX wieku. W zakresie fonetyki jest to np. redukcja poakcentowej samogłoski (etymologicznego *a*) w postaci wyraźnego *y*, np. *j'exyl', rab'otyl'* (por. Grek-Pabisowa 1968: 32). Dobrze zachował się również wokalizm przedakcentowy w postaci zjawisk akania i jakania (por. Grek-Pabisowa 1968: 36; Paśko 2008: 46–47). W stosunku do okresu sprzed pół wieku zmienił się natomiast system spółgłoskowy gwary. Stan opisany przez Irydę Grek-Pabisową prawie nie różnił się od konsonantyzmu języka ogólnorosyjskiego (por. Grek-Pabisowa 1968: 56–57). Tymczasem w chwili obecnej prawie wszyscy informatorzy wymawiają spółgłoski miękkie jako palatalne, a nie palatalizowane. Wymowa zbliżona do rosyjskiej literackiej nawet w najstarszym pokoleniu należy do rzadkości i występuje u około 15% informatorów. Zachowała się natomiast fakultatywna wymowa spółgłoski *ɣ* w pozycji interwokalicznej, zwłaszcza w wyrazach związanych z religią np. *ɣasp'odni, Bayar'ożica* (por. Grek-Pabisowa 1968: 63; Paśko 2008: 48). Innym zjawiskiem gwarowym,

⁸⁵ W chwili obecnej ze względu na brak odpowiedniej bazy danych nie jest możliwe przeprowadzenie kompletnych badań ilościowych, jednak na podstawie wstępnej analizy 12 idiolektów starszego pokolenia (zróżnicowanych pod względem typu dwujęzyczności i miejsca zamieszkania) proporcje zapożyczeń adaptowanych w stosunku do wstawek wynoszą 2,3 : 1.

które przynajmniej fakultatywnie zachowało się w języku wielu przedstawicieli starszego pokolenia, jest protetyczna jota w zaimkach wskazujących *j'etat, j'eta, j'eta* i ich odmianie, np. *j'etava*. Formy te występowały w gwarze starowierców powszechnie w latach pięćdziesiątych XX wieku (Grek-Pabisowa 1968: 68). Jotę w nagłosie mają także zaimków osobowe w 3 os. l.p. *jon, jan'a, jan'o*. Jest to zjawisko występujące w wielu rosyjskich gwarach, powstałe w wyniku wyrównania form mianownika do pozostałych przypadków, w których występuje jota, np. *on – jav'o – jam'u*, itd. (Касаткин 2005: 137). W przypadku społeczności polskich staroobrzędowców dodatkowym czynnikiem ugruntowującym istnienie form *jon, jan'a, jan'o* może być wpływ języka i gwar białoruskich. W języku białoruskim zaimki osobowe w 3 os. l.p. występują z jotą w nagłosie (por. Kuraszkiewicz 1954: 75). Spośród opisanych przez Grek-Pabisową najczęściej spotykanych metatez, w materiale zarejestrowanym u naszych informatorów powszechnie występuje tylko przestawka w wyrazie *kr'yłus* (клирос); (Grek-Pabisowa 1968: 69).

Fleksja w gwarze staroobrzędowców jest zbliżona do odmiany rosyjskiego języka literackiego. Niewielkie różnice dotyczą poszczególnych przypadków we fleksji imiennej oraz pomieszania końcówek I i II koniugacji w odmianie niektórych czasowników (ibidem: 71–157). Stan obecny dialektu niewiele różni się od sytuacji z połowy XX wieku. Według gwarowych paradygmatów odmieniają się również wyrazy zapożyczone (por. Paśko 2008: 148–158). Uwagę zwraca powszechny wśród starszych informatorów synkretyzm form dopełniacza i celownika l.p. w II deklinacji, np. dop. *v b'aby*, cel. *k b'aby* oraz dopełniacza i miejscownika, np. dop. *sv'ad'by*, msc. *na sv'ad'by*. W I deklinacji występuje synkretyzm form celownika i narzędnika w l.mn., np. cel. *n'ożkam*, narz. *n'ożkam*. Są to charakterystyczne cechy dialektu polskich starowierców (por. Grek-Pabisowa 1968: 90–91). Morfologia gwary okazuje się najtrwalszym i najbardziej odpornym na wpływy polszczyzny poziomem języka badanej społeczności.

W materiale językowym zarejestrowanym w latach 1958–1963 Grek-Pabisowa nie stwierdziła, by w składni gwary polskich staroobrzędowców występowały jaskrawe różnice w stosunku do gwar środkowowielkoruskich (ibidem: 158). Tymczasem obecnie w zakresie składni staroobrzędowego dialektu odnotowujemy wiele przypadków interferencji. Wpływ języka polskiego widoczny jest w wielu zjawiskach składniowych. Dorota

Paško wyróżniła następujące aspekty syntaktyczne, w których zaznacza się wpływ polszczyzny na rosyjską gwarę starobrzędowców regionu augustowskiego: zmiany w zakresie związku rządu, sposób wyrażania orzeczenia imiennego, wyrażanie relacji czasowych (powtarzalności, częstotliwości, uprzedniości i następstwa), sposób wyrażania wieku oraz wyrażanie relacji przynależności (Paško 2008: 243). Opisane przez Paško zmiany w zakresie składni gwary starowierców są zauważalne również w suwalsko-sejneńskiej części badanego terytorium. Nie we wszystkich wymienionych aspektach syntaktycznych wpływ polszczyzny zaznacza się w jednakowy sposób i nie wszystkie przejawy interferencji występują w idiolektach przedstawicieli starszego pokolenia z równą częstotliwością.

U wszystkich informatorów starszego pokolenia orzeczenie imienne było wyrażane za pomocą łącznika *j'ěś(a)* i części imiennej, np. *ja ě j'ěśca nacjonal'ist; j'eta vot už'e jeść čelav'ek*. Fakt ten wiąże się z wpływem języka polskiego, w którym funkcję łącznika pełni osobowa forma czasownika *być*. Równie powszechne jest wyrażanie relacji przynależności za pomocą kalkowanej z języka polskiego konstrukcji *m'et' + biernik*⁸⁶, np. *an'a dom v Suv'al'kax m'ajet; kab'yla ě m'ela m'ałyx*. Czasownik *m'et'* służy również do wyrażania wieku, w konstrukcji *m'et' X l'et*, odwzorowującej pol. *mieć X lat*, np. *v'ošem'žesat šeść l'et m'el; ja m'el čet'yr'e g'oda; ad'in m'ajet žev'atn'adcać god*. Z kolei spośród schematów składniowych wyrażających relacje czasowe najbardziej rozpowszechniona jest konstrukcja *što + biernik*, powstała w wyniku odwzorowania pol. *co + biernik*, wyrażająca częstotliwość i powtarzalność, np. *v kalendar'u m'ajut | 'ale što žeń; v mal'ennuju pr'ijež'aju što ěž'elu; što v'eč'er žv'oñit*. W zarejestrowanym materiale zanotowano także inne

⁸⁶ W językach wschodniosłowiańskich, zwłaszcza na rosyjskim obszarze językowym jako wykładnik kategorii przynależności najczęściej używana jest konstrukcja *y + dopełniacz*. Jednak im dalej na Zachód Słowiańszczyzny, tym częściej pod wpływem języka polskiego, równolegle z konstrukcją z dopełniaczem pojawia się forma czasownikowa, np. w białoruskim języku literackim dopuszczalne są dwa równoprawne warianty: *y + dopełniacz* oraz czasowniki *мець/мену* (Siegień 2001: 124). Konstrukcja *m'et' + biernik* mogła w gwarze starobrzędowców z regionu suwalsko-augustowskiego zaistnieć już przed ich dotarciem na obecnie zajmowane przez nich tereny, a język polski okazałby się wtedy katalizatorem sprzyjającym zachowaniu i produktywności wspomnianej konstrukcji składniowej.

konstrukcje związane z wyrażaniem relacji czasowych, ale mają one charakter indywidualny.

Powszechnie u starszych informatorów występuje konstrukcja *ńe żyv'ot* w znaczeniu 'nie żyje', np. *brat ńe żyv'ot /pam'or už'e*. Słowo *żyt'* użyte jest tu w znaczeniu tożsamym z pol. *żyć* – 'być żywym', z negacją oznacza ono, oczywiście, 'nie żyć', 'być martwym'. W języku rosyjskim czasownik *жить* ma jednak większy zasięg semantyczny, oznacza 'być żywym' i przede wszystkim 'mieszkać'. Konstrukcja *ńe żyt'*, zwłaszcza zaś *ńe żyv'ot* w rosyjskich gwarach i języku literackim kojarzy się z drugim zakresem znaczeniowym (por. DAL'). Sformułowanie typu **ōpam ńe живѐm* sugeruje sens 'brat nie mieszka'. Natomiast dla oznaczenia śmierci stosuje się najczęściej frazy z czasownikiem *umer'et'* (np. *on uže 'um'er* itp.), lub *pom'er'et'*, co zresztą zostało zanotowane w cytowanej wypowiedzi jako uzupełnienie frazy i jej konkretyzacja znaczeniowa.

W polszczyźnie starszego pokolenia występują przypadki metaforycznego i wtrącającego przełączania kodu i kalki z systemu gwarowego. Niewielka liczba zapożyczeń jest związana z dbałością o czystość polszczyzny. Przyczyną wpływów gwary na język polski nie jest jednak niska kompetencja mówiących w zakresie języka polskiego. Starsi staroobrzędowcy najczęściej mówią po polsku nie gorzej od swoich dzieci i wnuków, a także polskich sąsiadów. Gwarę traktują jako swój pierwszy i bliższy język i dlatego posługują się nim bez skrępowania, na równi z językiem polskim. Ponieważ nie odczuwają dyskomfortu z powodu mówienia „po swojemu”, kiedy jest to uzasadnione sytuacją lub pomaga uściślić jakieś pojęcie, chętnie wykorzystują możliwości swojego bilingwizmu.

Opis biografii językowych i charakterystyka idiolektów przedstawicieli starszego pokolenia

Typ bilingwizmu rozwiniętego w wieku starszym – GB-K1920

Informatorka GB-K1920⁸⁷ była córką nauczyciela w Gabowych Grądach. Ukończyła czteroklasową szkołę w Gabowych Grądach, ale jej

⁸⁷ Informatorka GB-K1920 nie zgodziła się na nagranie, twierdząc, że jest to sprzeczne z zasadami jej wiary, ale chętnie rozmawiała z autorem niniejszej roz-

nauka trwała 7 lat (3 lata w czwartej klasie i 2 lata w trzeciej), gdzie nauczyła się języka polskiego. W jej domu rodzinnym mówiono tylko gwarą, a od ojca-nastawnika nauczyła się czytać książki w języku cerkiewnosłowiańskim. W czasie II wojny światowej, w latach 1942–1945 GB-K1920 przebywała w Prusach Wschodnich w okolicach Tylży (obecnie Sowieck w Obwodzie Kaliningradzkim). Mając 25 lat wyszła za starszego od niej o 10 lat mężczyznę, który również był starobrzędowcem. Mieszkali kilkanaście kilometrów na zachód od Augustowa. Kiedy dzieci GB-K1920 się usamodzielniały, informatorka wróciła do Gabowych Grądów, gdzie mieszkała razem z dwiema siostrami. Wszystkie trzy siostry przejawiały dużą religijność, przywiązanie do tradycji i miejscowego dialektu; praktycznie nie używały języka polskiego, choć posługiwały się nim poprawnie.

Jako jedna z nielicznych osób w badanej społeczności GB-K1920 zachowała system fonetyczny gwary zbliżony do ogólnorosyjskiego, co uwidacznia się zwłaszcza w zakresie konsonantyzmu. W wypowiedziach informatorki występują palatalizowane miękkie spółgłoski, podczas gdy starobrzędowcy w młodszym i średnim pokoleniu, a także wielu przedstawicieli starszego pokolenia wymawiają tylko spółgłoski palatalne, np. *vstr'et'it'*, *s'ilna*, zamiast powszechnie spotykanego *vstr'ećić* i *s'ilna*. W języku GB-K1920 można również zauważyć gwarową leksykę i formy gramatyczne, niespotykane u innych informatorów, np. leksem *br'idk'oj* w znaczeniu 'wstrętny, niemiły', notowany w gwarach północnorosyjskich (SRGL) – *pat'om był mñe br'idk'oj*. Występuje u niej także imiesłowowa forma czasu przeszłego – *vs'o na p'ol'e v'ysoxšy*, której występowanie w gwarze starowierców szczegółowo opisała Irena Maryniakowa (1976: 27–28; 71–76).

Informatorka GB-K1920 używała przede wszystkim leksyki gwarowej, jednak w jej wypowiedziach występują również zapożyczenia z języka polskiego. Ich częstotliwość jest jednak niewielka. Zapożyczana

prawy, nawet przez kilka godzin. Analiza zachowań językowych GB-K1920 oparta jest przede wszystkim na obserwacji i notatkach dokonywanych na bieżąco po spotkaniach; informatorka była nieufna także wobec faktu zapisywania fragmentów jej wypowiedzi podczas rozmów. Ograniczone możliwości rejestracji materiału językowego są przyczyną niewielkiej liczby przytaczanych przykładów.

leksyka pochodziła z różnych dziedzin życia, np. *l'ež'ala v šp'it'al'e* (fon, morf); *on stał mnie vstr'entnyj* (fon, morf); *k'ur'ica / a svoj r'azum m'ajet / pad l'avačkaj sxav'ajetsa* (fon, morf). Nieliczne wstawki nigdy nie prowadziły u GB-K1920 do trwalszej zmiany kodu: *tam był bałš'oj majątek; podatki pl'ot'it' / pl'ot'im; niech id'ut*. Wpływy języka polskiego na gwarę GB-K1920 widoczne są także na poziomie składni, np. w wyrażaniu relacji przynależności według schematu *m'et' + biernik*. Przy wykorzystaniu polskiego leksemu w nieadaptowanej formie i adaptowanego fonetycznie przyimka *pa*, na wzór pol. konstrukcji *po mężu*, powstała kalka *a pa mężu X* (podaje nazwisko).

Podobny do GB-K1920 typ idiolektu reprezentuje kilka innych kobiet, mieszkających przez całe życie w Gabowych Grądach GB-K1921, GB-K1922a, GB-K1922b, GB-K1925, GB-K1928, GB-K1930b, choć tylko trzy z nich (GB-K1921, GB-K1922b i GB-K1922a) równie rzadko posługiwały się językiem polskim. W ich przypadku czynniki dużej religijności, tendencji do izolacji od świata zewnętrznego, niechęci wobec obcych oraz nowoczesnej technologii zbiegały się z wysoką kompetencją w zakresie rosyjskiej gwary. Fonetyka gwary najstarszych informaterek, ich zasoby leksykalne⁸⁸ oraz nastawienie do zmieniającej się rzeczywistości są zbliżone do stanu sprzed kilku dziesięcioleci, kiedy staroobrzędowcy nie chcieli się fotografować, obcym podawali napoje w specjalnych naczyniach – „paganych krużkach”, przestrzegali wszystkich postów i praktycznie nie opuszczali swoich enklaw (por. Grek-Pabisowa 1999b; Iwaniec 1977: 230–236).

Typ bilingwizmu rozwiniętego w wieku starszym w otoczeniu homogenicznym – GB-K1922a

Informatorka GB-K1922a pochodzi z rodziny staroobrzędowej, w której mówiono wyłącznie rosyjską gwarą. Jej pierwszy kontakt z polszczyzną

⁸⁸ Punktem odniesienia dla porównania gwary najstarszych informaterek z językiem w okresie poprzedzającym nasze badania jest przede wszystkim opracowanie Irydy Grek-Pabisowej na temat gwary staroobrzędowców w Polsce, oparte na badaniach z lat 1958–1963 (Grek-Pabisowa 1968) oraz nagrania z miejscowości Gabowe Grądy i Wodзилki z lat 1971–1979, udostępnione przez Jana Sosnowskiego z Uniwersytetu Łódzkiego.

nastąpił dopiero w momencie rozpoczęcia nauki w szkole podstawowej w Gabowych Grądach, na której GB-K1922a zakończyła swoje wykształcenie. Podczas II wojny światowej, w latach 1943–1945, podobnie jak inni mieszkańcy Gabowych Grądów i Boru, GB-K1922a wraz z rodziną przebywała na przymusowych pracach w Niemczech, na terenie dzisiejszego Obwodu Kaliningradzkiego. Informatorka GB-K1922a wyszła za mąż za starobrzędowca, z którym miała siedmioro dzieci. Wszystkie zostały wychowane w wierze rodziców i starają się przekazywać wyznanie, język i tradycje przodków następnemu pokoleniu. GB-K1922a pracowała we własnym gospodarstwie rolnym i zajmowała się domem i wychowaniem dzieci, wobec czego nie miała zbyt wielu okazji do mówienia po polsku. Choć członkowie naszego zespołu kontaktowali się z nią kilkakrotnie, namawiając do nagrania, dopiero podczas ostatnich trzech ekspedycji, po długich namowach jej syna, informatorka wyrażała zgodę na rejestrację wypowiedzi. Wobec niedostatków zebranego materiału trudno określić jej stopień znajomości polszczyzny, zwłaszcza że z badaczami rozmawiała po rosyjsku. GB-K1922a jest osobą bardzo religijną. Dopóki stan zdrowia jej na to pozwalał, regularnie uczęszczała na nabożeństwa w molennie. Czytała również księgi cerkiewne, jednak z powodu pogarszającego się wzroku nie może już tego robić. Jak już wspomniano, informatorka GB-K1922a na nagranie zgodziła się z dużymi oporami, po długich namowach, jednak przy każdym kontakcie, podobnie jak GB-K1920, odnosiła się do badaczy bardzo życzliwie. Zainteresowanie starobrzędowcami spotkało się z jej przychylnością: *m'ože ań'i tak'oj v'ery | kak starav'ery | to i nie słyš'el'i | a kak uč'onyji | to i słyš'el'i*. Z innej wypowiedzi wynika, że GB-K1922a ceni wykształcenie *žen'a tvaj'a uč'onaja? o to d'obra | i m'ajet rab'otu*. Informatorka jest osobą bardzo tradycyjną, z pewnym smutkiem zauważa zwiększającą się liczbę małżeństw mieszanych, jednak nie potępia starobrzędowców, którzy wybierają partnerów innego wyznania. Jej tradycyjalizm przejawia się również w patriarchalnym światopoglądzie: *d'evušk'i vso sd'elajut i t'eb'a nak'orm'ut | adnav'o mušč'ynu*.

Choć u GB-K1922a udało się zarejestrować jedynie skromny materiał językowy, widoczne są w nim cechy typowe dla miejscowej gwary, występujące również u innych informatorów, zwłaszcza w starszym pokoleniu. System spółgłoskowy gwary GB-K1922a jest rosyjski. W jej

wypowiedziach miejscownik II deklinacji równy jest dopełniaczowi – *v galav'y ne v'ad'oma što d'elajetsa* (por. Grek-Pabisowa 1968: 90). Są również przypadki gwarowej leksyki np. *xvar'oba – vs'ak'ije xvar'oby ka m'ne pricep'il'is'*.

Mimo rzadkich kontaktów GB-K1922a z polszczyzną, w jej gwarze można zauważyć polskie wpływy w sferze leksyki i składni. Informatorka w trakcie swoich gwarowych wypowiedzi nie przełączała kodu na polski. W zarejestrowanym materiale brak nie tylko trwalszej zmiany kodów, ale również czystych przypadków wtrąceń z języka polskiego. Polska leksyka była przez GB-K1922a asymilowana. Polskie wyrazy, w których brak widocznej adaptacji, są na ogół jednosylabowe, np. *bo ja m'aju m'aż'žycu 'ostruju; mn'oga /ale ja ne p'omnu /vso zab'yla*, nie można więc jednoznacznie stwierdzić, że nie należą one do systemu gwarowego GB-K1922a. Podobnie wygląda sytuacja wyrazów występujących w mianowniku l.p. lub l.mn., których adaptacja ze względu na brak różnicy między gwarą a polszczyzną w tej formie jest trudna do stwierdzenia, np. *m'ajem łazienki /ale vso v b'ajnu; styczeń był t'optyj*. Jedynym zanotowanym czystym przypadkiem polskiej wstawki jest nazwa choroby: *owrzdzenie żołądka m'el*.

Stosunkowo nieliczne zapożyczenia są przez informatorkę GB-K1922a adaptowane w sposób całkowity lub częściowy, np. *pabudav'alša i vso* (fon, morf); *m'aju m'aż'žycu 'ostruju* (morf); *an'a tož t'ep'er'm'ela vyl'ev* (fon); *i m'ušu s'id'et'* (morf); *da /nebar'ak* (fon). Nieco bardziej skomplikowana jest sytuacja pożyczki *rem'atuz*: *i š'erdcę /i rem'atuz*. Polski wyraz *reumatyzm* ze względu na dość trudną wymowę jest często zniekształcany. W tym przypadku trudno jednoznacznie ocenić, czy leksem został zapożyczony w zmienionej formie, czy też uległ zniekształceniu dopiero w idiolekcie GB-K1922a⁸⁹. W wypowiedzi *a t'ep'er'l'utyj /to tak'oj mar'oz* (fon) występuje polska nazwa miesiąca w formie adaptowanej. Staroobrzędowcy najczęściej używają polskich nazw miesięcy, często w formie nieadaptowanej. Występowanie leksemu *l'utyj* u polskich starowierców odnotowała również Iryda Grek-Pabisowa (por. SGS: 139).

⁸⁹ O zniekształcaniu zapożyczeń w gwarze staroobrzędowców pisała Grek-Pabisowa (1999a: 226).

Dokonujące się pod wpływem polszczyzny zmiany składniowe w rosyjskiej gwarze GB-K1922a są w większości typowe nie tylko dla starszego pokolenia, ale także dla ogółu badanej społeczności. Dotyczą one wyrażania relacji posiadania za pomocą konstrukcji *m'et' + biernik*, wieku – w konstrukcji *m'et' X let* oraz modelu wyrażania częstotliwości w postaci *što + mianownik*. Pozostałe przejawy interferencji na poziomie składni mają bardziej indywidualny charakter, np. w sformułowaniu *p'aru m'es'acev poxvar'el na r'aka i gat'ovyj* występuje kopia polskiej konstrukcji *chorować na + biernik*. Przedstawianie się za pomocą konstrukcji *ja nazyv'ajuś X* jest w badanej grupie powszechne, jednak druga część wypowiedzi GB-K1922a: *ja nazyv'ajuś X /a gavar'ut na m'eń'a Y*, która stanowi kalkę polskiego *mówić na kogoś X*, była odnotowana zaledwie u 4 informatorów reprezentujących różne pokolenia. W wypowiedzi: *v galav'y ne v'ad'oma što d'elajetsa* widoczny jest wpływ polskiej konstrukcji bezosobowej *nie wiadomo, co się robi*.

Choć GB-K1922a nie uczyła się w szkole rosyjskiego języka literackiego, a jej kontakty z ludnością rosyjskojęzyczną ze Wschodu były bardzo ograniczone, jako jedyna⁹⁰ z badanych osób użyła formy imiesłowo-wej powstałej na bazie czasownika *cmpoumь: k'ola V'ołg'i pastr'ojenija d'er'evnia i tam p'olsk'ije l'ud'i žyv'ut*. Równolegle w jej wypowiedziach występowała powszechna dla ogółu badanej społeczności forma utworzona od *budav'at'*. W przytoczonym przykładzie widoczne jest także zapożyczenie z języka polskiego *koło* w adaptowanej formie: *k'ola*.

W gwarze GB-K1922a zauważalne są polskie wpływy, na poziomie zbliżonym do jej rówieśników i rówieśniczek żyjących w środowisku homogenicznym, we wspólnocie. Uwagę zwraca znikoma liczba⁹¹ zapożyczeń nieadaptowanych i brak przypadków przełączania kodu na polski. W chwili obecnej GB-K1922a nie ma zbyt wielu okazji do posługiwania się polszczyzną, ponieważ zarówno sąsiedzi, jak i odwiedzające ją dzieci i wnuki rozmawiają z nią „po swojemu”. Podobny typ bilingwizmu do

⁹⁰ Pozostali informatorzy stosowali zapożyczoną formę *budav'ać* i na jej podstawie tworzyli imiesłowu.

⁹¹ W zarejestrowanym ponaddwugodzinnym materiale odnotowano 12 przypadków wstawek z języka polskiego.

GB-K1922a występuje również u innych informatorów starszego pokolenia, m.in. u GB-K1920, GB-K1921, GB-K1925, GB-M1927a.

Typ bilingwizmu rozwiniętego w wieku starszym w otoczeniu heterogenicznym
– SE-M1925

SE-M1925⁹² urodził się w rodzinie staroobrzędowców w niewielkiej miejscowości koło Sejna. W jego domu mówiono tylko gwarą. W pobliżu mieszkało wiele rodzin staroobrzędowych, a także Polacy. W rodzinie SE-M1925 wszyscy znali polski, a jego dziadek pełnił nawet funkcję sołtysa. Idąc do szkoły, SE-M1925 do pewnego stopnia posługiwał się polszczyzną, więc rozpoczęcie nauki nie było dla niego szokiem. Informator ukończył szkołę podstawową, po czym pracował w rodzinnym gospodarstwie. Rodzina SE-M1925 była tradycyjna; imiona dzieciom nadawano ściśle według kalendarza cerkiewnego, a w domu czytano księgi religijne w języku cerkiewnosłowiańskim. Ojciec SE-M1925 nauczył go czytać po cerkiewnosłowiańsku. Do dzisiaj regularnie czyta on Pismo Święte i inne księgi. Po ślubie informator SE-M1925 pracował przez kilka lat w urzędzie gminy, zajmując się kontraktacją upraw, ale potem zajmował się już tylko gospodarstwem. Jego żona była starowierką, dzieci również zostały ochrzczone w religii przodków, ale założyły rodziny mieszane, chrzcząc dzieci w obrządku katolickim.

Obecnie w miejscowości, w której mieszka SE-M1925, spośród jego współwyznawców mieszka tylko jedna osoba, która często przebywa poza domem. Żyjący samotnie SE-M1925 nie ma więc wielu okazji do posługiwania się gwarą. W rozmowie z badaczami przyznawał, że łatwiej mówi mu się po polsku. Zarejestrowane wywiady dowodzą jednak, że jego kompetencja w zakresie gwary wciąż jest wysoka, a informator może się swobodnie wypowiadać na większość tematów. Idiolekt SE-M1925 różni się od języka jego rówieśników, mieszkających w środowisku homogenicznym – staroobrzędowym, przede wszystkim większą skłonnością do niekontrolowanego przełączania kodu. W trakcie gwarowej wypowiedzi informator odruchowo przechodził na język pol-

⁹² Idiolekt informatora SE-M1925 był przedmiotem szczegółowej analizy w odrębnym tekście (zob. Глушковски 2010).

ski, który od wielu lat jest jego podstawowym środkiem komunikacji z sąsiadami. Mówiąc: *kr'użku tak'uju / blaś'anku at kans'ervy / było doro-bione takie ucho / daż'elana*, SE-M1925 po zmianie kodu na polski starał się wrócić do głównego języka wypowiedzi. Opowiadając o mniejszości litewskiej w Sejnach, SE-M1925 dwukrotnie zmieniał kod, z takich samych przyczyn, jak w poprzednim przykładzie: *Palak'i tut v S'ejnax / a L'it'ovcev / nikt w Sejnach nie umiał po litewsku / a jak na Litwę jeździć / pół S'ejnyv Litwinów*. W zdaniu *dostał pięć tysięcy / p'ać t'ysiąc dostał odszkodowania*, dokonał on próby zmiany kodu na gwarowy, która jednak nie przyniosła skutku. Kolejny przykład przełączenia kodu był związany z opisem sfery obsługiwanej przez polszczyznę: *rab'otał w gminie jako delegat skupu i kontraktacji*. W takich przypadkach często problematyczne jest określenie miejsca przełączenia kodu. Brzmienie pol. *ucho* i gwarowego *'uxo*⁹³ jest identyczne, wobec czego ten fragment wypowiedzi może należeć do obydwu kodów. Również wyrażenie przyimkowe *w gminie* można potraktować jako wspólne, ponieważ w języku staroobrzędowców słowo to występuje jako zapożyczenie (por. SGS: 82). Przełączanie kodu u SE-M1925 ma więc często charakter kongruentnej leksykalizacji (por. Muysken 200: 5–6).

W zarejestrowanym materiale występują pojedyncze wstawki z polszczyzny, jednak nie były one zbyt liczne: *j'eśl'i ana mńe ěeś'ot / na korytarzu nal'iv'ajet; ja u Ń'emca rab'otał star'alśa o pojednanie niemiecko-polskie*. Większość polskich słów, które nie zostały poddane asymilacji, pojawiało się w dłuższych fragmentach polskiego kodu, np. *nal'eżył się mńe do emerytury tam ileś dopłata / co Niemcy robią*. W ostatnim przytoczonym przykładzie, oprócz zjawiska przełączenia kodu, występuje częściowo adaptowane zapożyczenie: *nal'eżył się* (morf). SE-M1925 w wypowiedziach gwarowych bardzo często używał asymilowanych słów z języka polskiego, np. *pr'ińeśl'a mńe škl'anku* (fon, morf); *an'ý as'obna żyv'ut* (fon); *s xaz'ajstva m'aju r'entu / a emeryt'uru m'aju s rab'oty* (morf; morf); *d'ed był s'oltysym* (fon, morf); *sd'elal'i br'amu*

⁹³ Choć gwarowe określenie ucha od kubka to *r'učka*, leksem *'uxo* – jako kalka semantyczna homonimiczna nie może zostać jednoznacznie uznany za element polskiego kodu.

(morf); *an'a był'a katox'etkaj* (fon, morf); *č'ornyj raz'ovyj* (morf); *'al'i na v'udku już nie* (morf); *n'ada była kl'enknut'* (fon, morf).

SE-M1925, mówiąc „po swojemu”, stosuje nowe wyrazy utworzone według polskiego wzoru, np. *dod''elat'* stanowi kalkę pol. *dorobić*: *kr'użku tak'uju* / *blaś'anku ot kons'ervy* / *było drobione takie ucho dad''elana*. Polski wyraz został odtworzony poprzez zastąpienie rdzenia *rob-ić* jego gwarowym odpowiednikiem *d''el-at'* i dołączenie wspólnego dla obydwu języków prefiksu *do-*, tworzącego formę dokonaną. Zapytany o zachowywanie postów religijnych w społeczności staroobrzędowców w dzisiejszych czasach, SE-M1925 odpowiedział: *ńe sad''erżyvajut t'ep''er*. Słowo *sad''erżyvat'* w znaczeniu ‘utrzymywać, zachowywać’ powstało jako kopia pol. *utrzymywać* i ma taką samą strukturę, jak polski wzór – rdzeń *-trzym-* został zastąpiony gwarowym odpowiednikiem *-d'erż-*, podobnie jak sufiks *-ywa-* → *-yva-*. Zamiast prefiksu *u-*, w nowo powstałym słowie występuje prefiks *sa-*. Choć w rosyjskim języku literackim występuje słowo *cadepживать* (w znaczeniu ‘utrzymywać coś lub kogoś, ponosić czyjeś koszty’), gwarowego *sad''erżyvat'* nie można traktować jako kalki semantycznej, powstałej w wyniku rozszerzenia pierwotnego znaczenia tego leksemu, ponieważ w dialekcie staroobrzędowców wspomniany leksem nie występuje w innym znaczeniu, niż ‘utrzymywać, zachowywać’. W *Słowniku Gwary Staroobrzędowców* zostało odnotowane jedynie słowo *sad'erż'atsa* w znaczeniu ‘powstrzymać się’; wystąpiło ono jednak nie w regionie suwalsko-augustowskim, a u starowierców mazurskich (por. SGS: 263). Fakt ten potwierdza brak znajomości ogólnorosyjskiego znaczenia *sad''erżyvat'* oraz tendencję do przenoszenia znaczenia pol. morfemu *-trzym-* na gwarowy *-d'erż-*.

W wypowiedzi *v 'etoj mal''enny j'akaś pšekl''atstva* / *s'em pap'of pam''orla* – słowo *pšekl''atstva* powstało jako kontaminacja pol. *przekleństwo* i ros. *проклятие*. W ten sposób utworzyła się hybryda łącząca gwarowy rdzeń *-kl'at-* oraz pol. prefiks *pše-* i sufiks *-stw-o*. Można w tym przypadku mówić o formie zapożyczenia z wymianą rdzenia.

W gwarze SE-M1925 pojawiają się także kalki syntaktyczne z języka polskiego. Spośród powszechnych w badanej społeczności konstrukcji składniowych odtwarzających polskie wzory, u SE-M1925 występuje: wyrażanie relacji przynależności według schematu *m'et' + biernik*, wieku – *m'et' X l'et*, a także częstotliwości – *što + biernik*. SE-M1925

stosuje również konstrukcję *nie żyv'ot* w znaczeniu 'nie żyje'. Inne kalki syntaktyczne to m.in. konstrukcja *m'eždu sab'oj*, naśladująca pol. schemat wyrażania wzajemności – *między sobą*: *my m'eždu sab'oj pa r'usk'i gavar'im*. Z kolei w sformułowaniu *dva g'oda st'arše at m'eñ'a* pojawia się kalka pol. schematu wyrażania porównania *przymiotnik w stopniu wyższym + ot + dopełniacz*.

Kiedy SE-M1925 mówi po polsku, w jego wypowiedziach nie ma wielu śladów wpływu rosyjskiej gwary. W zarejestrowanym materiale sporadycznie trafiały się przypadki interferencji, np. w zakresie fleksji imiennej, np. *i wszyscy razem mieszkali w jednym domie i bardzo zgodnie żyli*. W polszczyźnie SE-M1925 niekiedy można było zauważyć spółgłoski palatalizowane zamiast typowych dla polskiego języka literackiego palatalnych, np. *żony s'ostra*. Jest to wpływ fonetyki gwarowej – informator fakultatywnie realizuje miękkość w sposób palatalizowany. Z kolei sformułowanie *tak o* w znaczeniu 'w ten sposób', używane na zasadzie przerywnika w polskich i gwarowych wypowiedziach występuje w idiolekcie SE-M1925 pod wpływem regionalnej odmiany polszczyzny.

Choć SE-M1925 od wielu lat przebywa w polskim otoczeniu i bardzo rzadko mówi gwarą, wciąż sprawnie posługuje się językiem przodków. Jednym z głównych czynników, które pozwoliły informatorowi SE-M1925 na zachowanie gwary, jest z pewnością kilkudziesięcioletni okres, w którym rosyjski dialekt był jego podstawowym narzędziem komunikacji. SE-M1925 ma dobrą pamięć i chętnie opowiada zdarzenia z przeszłości. W czasach dorostania i młodości SE-M1925 zwyczaje i tradycje starobrzędowców były jeszcze powszechnie zachowywane. Informator wspominał osoby ściśle trzymające się zasad instytucji *paganej krużki* – naczynia, z którego starowiercom nie wolno było pić, ponieważ podawano je gościom-innowiercom. Szklanka mogła stać się „nieczysta” również wtedy, kiedy pił z niej starobrzędowiec nieprzestrzegający zwyczajowych zakazów, np. palił papierosy: *pr'iñesł'a mñe škl'anku / vl'ila v etu škl'anku i ana už'e b'yla pag'anaja / bo ja kur'ił*. Sam SE-M1925, mimo iż wychował się w tradycyjnym środowisku, odnosi się do *paganej krużki* z dystansem i wyjazd jednego ze starszych starowierców do szpitala z własnymi talerzami, szklankami i sztuczkami określił w następujący sposób: *trochę ma taki fanatyzm jakiś tam*. SE-M1925 jest człowiekiem religijnym. Choć ze względu na podeszły wiek i dużą odle-

głość (ok. 30 km) nie uczęszcza na nabożeństwa w molennie, regularnie czyta księgi cerkiewne i stara się przestrzegać postów. Informator czyta teksty religijne ze zrozumieniem i stara się odnosić ich treść do rzeczywistości, np. *v' 'id' it' e pr' avda jest / v' in' o s' erdece čelov' 'eku v' ešel' it*. Stały kontakt z językiem cerkiewnosłowiańskim oraz trwanie w wierze przodków stanowią ważny czynnik powstrzymujący asymilację języka SE-M1925 z jego polskim otoczeniem. Podobny typ dwujęzyczności występuje u BP*-K1931b, W-M1937b i W-M1942.

Typ bilingwizmu rozwiniętego w wieku starszym
z zauważalnymi wpływami rosyjskiej gwary na język polski — AB-K1926

Mieszkająca od kilkudziesięciu lat w Augustowie informatorka AB-K1926 urodziła się w Gabowych Grądach i tam ukończyła 6-klasową szkołę podstawową. W jej rodzinie wszyscy krewni byli staroobrzędowcami, a językiem domu rodzinnego była rosyjska gwarą. Język polski informatorka AB-K1926 poznała dopiero w szkole, ale obecnie włada nim swobodnie. AB-K1926 na początku pracowała w gospodarstwie rolnym rodziców, ale młodo wyszła za mąż, przeprowadziła się do miasta i zaczęła pracować jako krawcowa. Mąż AB-K1926 był staroobrzędowcem. Dwie córki AB-K1926 zostały wychowane w religii rodziców, jednak obydwie wyszły za mąż za przedstawicieli innych wyznań i obecnie ich związki z religią i tradycjami staroobrzędowymi są znacznie osłabione.

AB-K1926 jest osobą bardzo religijną. Dopóki pozwalał jej na to stan zdrowia, regularnie uczestniczyła w nabożeństwach w molennie w Gabowych Grądach, a w okresie, kiedy wspólnota nie miała nastawnika, AB-K1926 prowadziła modlitwy. AB-K1926 potrafi czytać księgi religijne w języku cerkiewnosłowiańskim, co czyni chętnie i często. Zna ona również alfabet rosyjski – grażdankę i posługuje się w piśmie standardową ruszczyzną.

Informatorka AB-K1926 posługuje się gwarą swobodnie i jest w stanie wypowiadać się w niej na każdy temat, choć, oczywiście, w sferach tematycznych tradycyjnie przynależących do polszczyzny, w jej wypowiedziach występuje więcej zapożyczeń, np. *dal' a pal' endv' 'icu* (fon, morf); *b' yła padv' urka* (fon); *m' ajut tam jadłod' ajnu* (morf); *všo nar' ek' ajut* (fon, morf). Gwara AB-K1926 funkcjonuje zarówno na po-

ziomie kodu ograniczonego, jak i rozwiniętego. Bardziej złożone wypowiedzi AB-K1926 obfitują w kalki frazeologiczne, które są zjawiskiem stosunkowo rzadkim nawet w starszym pokoleniu badanej społeczności. W sformułowaniu *gavar'it / što jem'u v galav'u pr'id'ot* informatorka kopiuje polski frazeologizm: *mówić, co komuś do głowy przyjdzie*. Wyrażenie *rab'otnik'i na tr'i sm'eny rab'otal'i* jest z kolei kopią pol. *pracować na zmiany*. Kalki syntaktyczne występujące w gwarze AB-K1926 spotykane są także u innych starobrzędowców, np. konstrukcje związane z wyrażaniem wieku, relacji czasowych – częstotliwości, relacji przynależności, model tworzenia orzeczenia imiennego z łącznikiem *j'eśca*.

Zgodnie z przyjętą w rozdziale III definicją, zjawiskiem językowym zbliżonym do kalki słowotwórczej jest hybryda. W wypowiedziach informatorki AB-K1926 zanotowano jeden taki przypadek, w sformułowaniu: *był v addaln'ości*. Leksem *add'alność* powstał na zasadzie kontaminacji pol. *odległość* i ros. *дальность*: *ad-d'alność*. Znajomość języka cerkiewnosłowiańskiego oraz ogólnorosyjskiego stwarza w idiolekcie AB-K1926 potencjał do powstawania nowych form oraz interferencji językowej w zakresie gwary i polszczyzny.

Zarejestrowane wywiady z AB-K1926 liczą kilkanaście godzin wypowiedzi w gwarze i po polsku. Regularny kontakt i życzliwość informatorki pozwoliły na zastosowanie dodatkowych zabiegów badawczych, mających na celu m.in. opisanie zachowań językowych AB-K1926 pod kątem przełączania kodów. Poproszona o wypowiedzi tylko w gwarze, AB-K1926 starała się spełniać prośbę badaczy, jednak kiedy zadawano jej kilka pytań z rzędu w języku polskim – również przechodziła na polszczyznę. Analogicznie wyglądała sytuacja w przypadku wywiadu w języku polskim: pojedyncze pytania zadawane po rosyjsku nie prowadziły do zmiany kodu, ale ich seria już tak. Kiedy język wywiadu nie był z góry określony, najczęściej informatorka w odpowiedzi wybierała kod, w którym zadawane było pytanie. Na tej podstawie można stwierdzić, że AB-K1926 jest w stanie swobodnie mówić w obydwu swoich językach, w pełni kontrolując przy tym kod wypowiedzi⁹⁴. Jedynym wyjątkiem jest tematyka religijna; kiedy AB-K1926 przechodziła do omawiania kwestii

⁹⁴ Sytuacje, w których K1926 przechodziła na polski, mimo że początkowo była proszona o mówienie w rosyjskim dialekcie, zostały sprowokowane trwałym

religijnych, a zwłaszcza dogmatów swojej wiary, automatycznie zmieniała kod wypowiedzi na gwarę, np. opisując ikonę. Próby zastosowania w tej sferze polszczyzny prowadziły do powstawania interferencji, np. *tutaj był rozpięty Jezus*. Polski leksem *rozpięty* nabiera nowego znaczenia pod wpływem ros. *распятый* – ‘ukrzyżowany’, co stanowi semantyczną kalkę homonimiczną.

W wypowiedziach AB-K1926 w języku polskim nie występują zapożyczenia z gwary, jednak można zauważyć wpływy rosyjskie w niektórych konstrukcjach składniowych, np. *pracował kierownikiem* – pod wpływem ros. *работать* (кем?), [*mówili*] *na wszystkich językach* – pod wpływem ros. *говорить на языке*. Zmiana kodu z polskiego na gwarę miała u AB-K1926 charakter wtrącający, tj. wstawki językowej, np. *Pa- nie Boże, to nie ja /to źm’ej*, albo uściślający – uzupełnianie kodu, np. *nie będę nikomu patczyń’atsa /podporządkowywać się /i sam sobie będę pan*.

W ostatnim okresie, z powodu złego stanu zdrowia i rzadkich wizyt w Gabowych Grądach, jedyną okazją do rozmów w gwarze są dla AB-K1926 wizyty sąsiadki tego samego wyznania. Wieloletnie przebywanie w polskojęzycznym środowisku w żaden sposób nie osłabiło poczucia tożsamości kulturowej i religijnej AB-K1926. Dotychczasowe częste kontakty z mieszkańcami Gabowych Grądów i Boru oraz literatura w języku cerkiewnosłowiańskim i rosyjskim, czytana przez informatorkę, skutecznie zapobiegały obniżeniu się jej kompetencji w zakresie rosyjskiego dialektu⁹⁵. Poza tym AB-K1926 cieszy się poważaniem ze strony polskich sąsiadek, które szanują jej odmienność religijno-kulturową i często zwracają się do niej z prośbą o rady w różnych sprawach życiowych. Idiolekt AB-K1926 trudno jednoznacznie przyporządkować do jakiegokolwiek typu dwujęzyczności występującego u innych informatorów.

przejściem na polski jej rozmówcy, co mogło zostać odebrane jako sugestia zmiany języka również przez informatorkę.

⁹⁵ Zarówno literacka odmiana ruszczyzny, jak i język cerkiewno-słowiański różnią się od gwary badanej społeczności, jednak w połączeniu z regularną gwarową praktyką językową zapobiegają zmianie językowej – szerzej w rozdziale V.

Typ bilingwizmu rozwiniętego w wieku starszym w otoczeniu homogenicznym – GB-M1932

Mieszkający przez całe życie w Gabowych Grądach informator GB-M1932 urodził się w rodzinie staroobrzędowców, której wszyscy członkowie mówili w domu wyłącznie „po swojemu”. GB-M1932 rozpoczął naukę w szkole podstawowej w Gabowych Grądach, w której uczył się przez trzy lata. Był to jego pierwszy kontakt z językiem polskim. Naukę musiał przerwać z powodu wybuchu II wojny światowej. Wraz z rodziną i innymi mieszkańcami wioski został wywieziony na przymusowe prace do Niemiec (dzisiejszy Obwód Kaliningradzki). Okres pobytu w Prusach Wschodnich i praca w niemieckim gospodarstwie stanowiły dla niego miłe wspomnienie: *galav'a né bal''ela* – nie trzeba było się o nic martwić. Ożenił się młodo, ze swoją rówieśniczką z tej samej wsi. Mieli czwórkę dzieci. Wszystkie są staroobrzędowcami i przekazały wyznanie i język przodków wnukom GB-M1932. Przez całe życie informator GB-M1932 pracował we własnym gospodarstwie. Ze wszystkimi członkami rodziny, zarówno mieszkającymi z nim we wspólnym domu, jak i odwiedzającymi go, podobnie jak i z sąsiadami, GB-M1932 zawsze rozmawiał tylko w rosyjskiej gwarze.

Informator bardzo chętnie rozmawiał z badaczami i nie miał nic przeciwko rejestracji rozmów. W kontaktach z osobami z zewnątrz GB-M1932 był przyzwyczajony do mówienia po polsku. Podczas nagrań informator posługiwał się obydwoma językami, w zależności od prośby badaczy. Od czasu do czasu zmieniał kod wypowiedzi w gwarze na polski, najczęściej dla uściślenia jakiejś sytuacji lub przy odniesieniu do sfery życia, obsługiwanej przede wszystkim przez język polski, np. *na miesiąc sto dwadzieścia złotych za tabl''etk'i płac'u*. Wstawki występowały w gwarze GB-M1932 rzadko i dotyczyły leksyki wykraczającej poza zakres kodu ograniczonego: *žen'a m'ajet t'ože p'ačs'ot s'brok i o / przeszło t'yšaču m'aju*.

GB-M1932 używał dość często polskich zapożyczeń, głównie adaptowanych w sposób całkowity, z różnych dziedzin tematycznych: *šiž'eł / vn'uka p'ilnav'al* (fon); *v gm''inu všo n'ada b'yla atd'ač* (morf); *kto r'ańše vst'ańet / tot ž'onžit* (fon, morf); *tr''etim č'ongńikam paj'exal* (fon, morf); *u vas tam lašáž'ej né xav'ajut?* (fon, morf); *tut u nas j'ešč*

tak'oj samax'od (fon); *an'a byl'a v'oźnaj v šk'oly* (morf); *za skl'epam p'ervyj dom* (fon, morf). Nietypowy przypadek częściowej adaptacji wystąpił w wyrażeniu: *śemn'adcat' l'et k'ońčyl / tak o / vośemnadcat'ova czerwca a na **Trzy Króli** žeń'ilśa*. Oprócz powszechnego także u innych przedstawicieli badanej społeczności polskiego nazewnictwa miesięcy, informator użył nazwy święta w Kościele katolickim w zniekształconej formie (Trzy Króli zamiast Trzech Króli). Zastanawiające jest, dlaczego dla określenia terminu swojego ślubu GB-M1932 użył polskiej nazwy święta, a nie wspomniał obchodzonego przez staroobrzędowców w tym samym dniu Bożego Narodzenia. Powodem posłużenia się polskim religijnym terminem, w najbardziej hermetycznej dziedzinie leksyki gwarowej, mogą być osoby rozmówczyń – katoliczek, przez które GB-M1932 chciał być lepiej zrozumiany. W przytoczonej frazie występuje zwrot *tak o*, świadczący o wpływie polszczyzny regionu suwalsko-sejneńskiego na gwarę GB-M1932.

Wpływy polszczyzny widoczne są w składni rosyjskiej gwary GB-M1932. W większości przypadków są to typowe dla języka badanej społeczności sposoby wyrażania relacji posiadania, wyrażania wieku, przedstawiania imion osób oraz tworzenia orzeczenia imiennego za pomocą łącznika *j'eśca* i części imiennej. Inne przejawy interferencji składniowej to np. kopia pol. konstrukcji *na wsi* w wyrażeniu: *na d'er'evni'etyx rab'otnikav nazyvajut b'ełyje muž'yny*. Z języka polskiego kalkowana jest również konstrukcja *pa r'usku*, naśladująca pol. wyrażenie *po rusku*: *my d'oma pa r'usku gavar'im*. Kolejnym przykładem wpływu polskiej składni na gwarę GB-M1932 jest użyte przez niego sformułowanie *za d'oroga st'oit*, stanowiące kopię pol. *za drogo*.

GB-M1932 w kontaktach z najbliższym otoczeniem przez całe życie rozmawiał „po swojemu”. Nawet do najmłodszego, urodzonego w 2004 roku wnuka, zwracał się w rosyjskiej gwarze. Zawsze mówił chętnie w tradycyjnym dialekcie i używał sformułowań niewystępujących u innych informatorów, np. *xr'en'ova* w znaczeniu ‘źle; nieciekawie’ – *by znał što tak xr'en'ova / to by nigdy nie žeń'ilśa*. Mimo dość bogatych zasobów leksykalnych, GB-M1932 przekraczał w swoich wypowiedziach ram kodu ograniczonego. Informator GB-M1932 reprezentuje szeroko rozpowszechniony w starszym pokoleniu typ bilingwizmu, występujący m.in. w idiolektach GB-M1927b, GB-K1932a, GB-K1936a i GB-K1940a.

Typ bilingwizmu rozwiniętego w wieku starszym w otoczeniu homogenicznym;
kod rozwinięty w gwarze — GB-M1933

Informator GB-M1933⁹⁶ urodził się i wychował w rodzinie starobrzędowców w Gabowych Grądach, gdzie ukończył szkołę podstawową. Po polsku nauczył się mówić dopiero w szkole. Później uczył się dalej, uzyskując wykształcenie średnie. Jego żona jest starowierką. Po ślubie oboje mieszkali przez około 25 lat w Augustowie. Wykształcenie i wieloletnia praca w mieście sprawiły, że informator GB-M1933 posługuje się językiem polskim bardzo sprawnie, zarówno na poziomie kodu ograniczonego, jak i rozwiniętego. GB-M1933 i jego żona wychowali swoje dzieci w wyznaniu starobrzędowym i rozmawiali z nimi w domu w rosyjskiej gwarze. GB-M1933 jest obecnie na emeryturze, ale wraz z żoną prowadzi niewielkie gospodarstwo. Informator zawsze był przywiązany do tradycji i angażował się w życie religijne i społeczne wspólnoty.

Z sąsiadami i członkami rodziny GB-M1933 zawsze rozmawia „po swojemu”. Informator chętnie zgadzał się na wywiady, w których posługiwał się bardzo ciekawym językiem. Opisując zdarzenia z przeszłości i teraźniejszości, używał różnorodnej leksyki. Stosowane przez niego konstrukcje składniowe i frazeologiczne oraz styl wypowiedzi wykraczają poza ramy kodu ograniczonego.

W języku GB-M1933 widocznych jest wiele cech typowych dla miejscowej gwary, zwłaszcza w zakresie fleksji. Gwarowe formy l.mn. rzeczowników I deklinacji typu *dom*, *syn*, *noż* i *p'al'ec* z końcówką *-y*, stosowaną obocznie z *-a* (Grek-Pabisowa 1968: 77) występują w wypowiedziach GB-M1933, np. *var'oty* i *gl'azy: dvukr'ylnyje var'oty; kud'a gl'azy pań'esut*. W gwarze GB-M1933 uwidacznia się również tendencja do stosowania w dop. l.mn. rzeczowników I deklinacji typu *z'at'*, *kor'eń* i *l'ešč* końcówek *-ov* i *-'ev*, np. *ražit'el'ev: j'esl'i kas'ajetsa pražyv'ańja n'ašyx ražit'el'ev*. Końcówki *-ov* i *-'ev*, używane zamiast typowej dla rosyjskiego języka literackiego *-ej*, w połowie XX wieku były powszechne w gwarze polskich starobrzędowców (ibidem: 79), podczas gdy na

⁹⁶ Na bazie niniejszego rozdziału powstał odrębny tekst, w którym idiolekt informatora GB-M1933 stanowił przedmiot szczegółowej analizy zachowanych cech dialektalnych i wpływów polszczyzny w gwarze (zob. Głuszkowski 2010b).

początku XXI wieku udało się je odnotować zaledwie u kilku przedstawicieli starszego pokolenia.

Informator GB-M1933 przy stopniowaniu przymiotników używa w stopniu wyższym sufiksu *-oš-*, np. *kr'ep'oše, l'ag'oše: stram'aja kr'ýša kr'ep'oše; i b'ud'et l'ag'oše*. Jest to jeden ze sposobów stopniowania przymiotników, typowy dla miejscowej gwary (por. ibidem: 113–115). W idiolekcie GB-M1933 to zjawisko fleksyjne zachowało się stosunkowo dobrze. W dialekcie polskich staroobrzędowców występuje odmieniana od języka literackiego forma zaimka dzierżawczego *jev'onav* (ibidem: 122). W materiale językowym zebranym u informatora GB-M1933 zaimek ten występuje w różnych przypadkach: *jev'onova časć; jev'onova m'atka i maj'a b'aba*.

W gwarze staroobrzędowców czasowniki *idt'i* i pochodne zakończone są na *-tit' (ćić)*, np. *pajć'ić*. Również GB-M1933 stosuje te formy: *šejć'as nie m'ožna v'ýjćić*. W II koniugacji w 3 os. l.mn. stosowana jest czasami końcówka *-ut*, pochodząca z I koniugacji (ibidem: 145–146). W idiolekcie informatora GB-M1933 ta cecha jest widoczna np. w sformułowaniu: *x'ožut v šk'olu*. GB-M1933, rozwijając swoje narracje, stosuje bardziej złożone konstrukcje składniowe niż większość informatorów. Używa przy tym rzadkich obecnie form imiesłowowych. W połowie XX wieku imiesłów czasu przeszłego, tworzony za pomocą sufiksów *-šy, -všy, -čy*, stosowany był powszechnie w różnych funkcjach w gwarze polskich staroobrzędowców (Grek-Pabisowa 1968: 153–154; Maryniakowa 1976: 27–29). Choć imiesłowy te występują i obecnie, GB-M1933 jest jedną z nielicznych osób używających ich np. w funkcji orzecznika w orzeczeniu złożonym w czasie przeszłym: *my b'yl'i pašel'ivšy v gr'ožeńskaj 'oblaść'i*.

Spośród pozostałych cech typowych dla gwary polskich starowierców w idiolekcie GB-M1933 można zauważyć gwarowe słownictwo, niewystępujące w rosyjskim języku literackim, np. leksemy *xv'oraja, zb'ožyja*: *an'a byl'a xv'oraja; v'nom b'yla všo / zb'ožyja* (SRGL, SGS). GB-M1933 używa również gwarowej formy *Raś'eja* zamiast *Россия* lub pol. *Rosja*: *pad P'olšej / czy tam pad Raś'ejej*. W jego wypowiedziach fakultatywnie z nazwą *P'olša* występuje wariant gwarowy *P'olšča: net u nas v P'olščy*.

Informator GB-M1933 praktycznie nie przełączał kodu w sposób niekontrolowany. Zmiana kodu wypowiedzi gwarowej na polski związana była z potrzebą uściślenia lub wyjaśnienia jakiegoś terminu, np. *što 'eta jest' žel' 'eza? 'eta stop żelaza z węglem*, a także z cytowaniem, np. *prim'eń'al'i tak'oje apr'ed'el'eńe / co można wojewodzie / to nie tobie smrodzie / eta pa p'olsk'i / da wojewoda to 'eta ablastn'oj nač'al'nik; 'eto nie dur'ak skaz'al / daj Boże / żebyś ty uczył cudze dzieci*. Występujące w jego idiolekcie zapożyczenia z języka polskiego były asymilowane: *my że ast'aliś vše naj'em'nik'i* (fon); *n'ada śi'ż'eć i p'ilnav'ać* (fon); *pa n'ašemu nazyv'ajut xl'ev a č'ysta pa r'usk'i sar'ajčyk* (fon⁹⁷); *n'ada b'yla v'ieść v naś 'etat / kak gavar'itsa / socj'alizm n'ekatoryx papr'avak* (fon, morf).

W materiale gwarowym zebrany u GB-M1933 występuje wiele kalk składniowych. Wiele spośród nich spotyka się u ogółu badanych, np. wyrażanie orzeczenia imiennego przy użyciu łącznika *j'eśća*, wieku – *m'et' X l'et*, następstwa czasowego – *pa + miejscownik*, powtarzalności – za pomocą konstrukcji *što + biernik*, czy też relacji posiadania według schematu *m'et' + biernik*, choć fakultatywnie z ostatnią wymienioną konstrukcją składniową GB-M1933 używa formuły *im'et' + biernik*: *ž'eśeć xekt'arav im'ēju*. U GB-M1933 wystąpiła także często spotykana u innych informatorów kalka pol. konstrukcji *nie żyje* w znaczeniu 'umarł': *nie żyv'ot*. Inne kalki składniowe w gwarze GB-M1933 należą do rzadziej spotykanych, np. w wypowiedzi: *všo zgar' 'ela / to zn'ačyt to / što moj ać'eć / ja / vm' 'eśće s br'ačm'i m'el'i*, informator kalkuje pol. konstrukcję *to znaczy*. W sformułowaniu tak *nie m'ożna b'yla pastup'ać* widać wpływ pol. modelu wyrażania zakazu *nie można + bezokolicznik*. Z kolei wyrażenie *polzav'ajemśa s č'ex'nik'i* stanowi kalkę pol. konstrukcji *korzystać z + dopełniacz*.

Informator GB-M1933 posługuje się w wypowiedziach gwarowych frazeologizmami, stanowiącymi kopie polskich konstrukcji. W zdaniu: *nar'od brał pad v'nim'ańje / što 'eta tak być nie m'og'et* występuje kalka pol.

⁹⁷ Przytoczone przykłady adaptacji fonetycznej stanowią potencjalne pole również do adaptacji morfologicznej – w dotychczas zebrany materiał nie zdarzyło się, by zapożyczenie adaptowane fonetycznie, nie zostało włączone do gwarowego paradygmatu odmiany.

brać pod uwagę, stanowiąca dokładne odwzorowanie polskiego modelu. Dokładną kalką frazeologiczną z polszczyzny jest także sformułowanie *pr'ijć'i na vr'lem'a* – pol. *przysść na czas*. Z kolei w przypadku sformułowania *ńe sdaj'ot egzaminu* / *bo za t'onkyj* mamy do czynienia z półkalką modelu *nie zdawać egzaminu* (w znaczeniu ‘nie sprawdzać się’), utworzoną za pomocą elementu rodzimego – *sdav'at* i leksemu *egzamin*, użytego z końcówką odpowiadającą polskiemu paradygmatowi odmiany. Brzmienie pol. *egzamin* i ros. *экзамен* jest na tyle podobne, że nie można jednoznacznie stwierdzić, z którego systemu pochodzi forma użyta przez GB-M1933. Tego typu przypadek można określić mianem kongruentnej leksykalizacji (por. Muysken 2000: 5-6). Kalki frazeologiczne występują w gwarze nielicznych informatorów (por. Paśko 2008: 237–242). Ich stosowanie przez GB-M1933 jest efektem przekraczania ram kodu ograniczonego, tj. próby uniwersalizacji twierdzeń poprzez wyabstrahowanie ich z kontekstu, bogactwa stylistycznego i leksykalnego.

W materiale zarejestrowanym u GB-M1933 odnotowano przykłady kalk słowotwórczych: *v'yzv'išče: tut na m'eśće / to v'yzv'išče*, kopiujące pol. *wyzwisko* poprzez połączenie prefiksu *vy-* i rdzenia *-zvišč-*, występujące w rodzimym leksemie *pr'ozv'išče*. Kalką słowotwórczą prefiksálną może być słowo *dakud'a: dakud'a id'oš*. Jego interpretacja jako kalki pol. *dokąd* w wyniku wzbogacenia zaimka *kud'a* o prefiks *do-* nie jest jednak pewna, ponieważ informator może znać ogólnorosyjski zaimek *do kyda*, który funkcjonuje także w znaczeniu ‘dokąd’. W takim przypadku język polski pełniłby funkcję katalizatora, a nie źródła danej formy. W wypowiedziach informatora GB-M1933 występują także dwa przypadki hybryd językowych. Użyte w zdaniu: *maładaż'eńcy tak'iję b'yl'i*, słowo *maładaż'eńcy* powstało w wyniku kontaminacji ros. *молодожёны* i pol. *nowożeńcy*.

Na podstawie szerokich zainteresowań oraz bogatych leksykalnie i złożonych strukturalnie wypowiedzi GB-M1933, możemy wnioskować o jego znacznych możliwościach intelektualnych. Dodatkowym potwierdzeniem tego faktu jest poziom wykształcenia informatora, który spośród badanych osób, urodzonych przed II wojną światową, jako jedyny ukończył technikum. GB-M1933 włada obydwoma znanymi sobie językami płynnie, zarówno w zakresie kodu ograniczonego, jak i rozwiniętego. Jest jedną z nielicznych osób, które najpełniej zachowały tradycyjny dia-

lekt. Podobny typ dwujęzyczności, ale bez tak częstych prób przekraczania ram kodu ograniczonego w gwarze, występuje u wielu informatorów starszego pokolenia, m.in. GB-M1927b, GB-K1928, GB-K1932a, GB-M1932 i GB-K1936a.

**Typ bilingwizmu rozwiniętego w wieku starszym w otoczeniu homogenicznym
z widocznym wpływem gwary na polszczyznę – GB-K1941**

Mieszkająca w Gabowych Grądach GB-K1941 pochodzi z rodziny starobrzędowej. Języka polskiego nauczyła się dopiero w szkole. Informatorka przyznała, że dopóki nie nauczyła się polskiego, miała w szkole duże trudności, ale obecnie włada polszczyzną swobodnie. Ukończyła szkołę podstawową w Gabowych Grądach. W domu rodzinnym GB-K1941 mówiono tylko rosyjską gwarą. GB-K1941 wyszła za mąż za starobrzędowca z tej samej wsi i ma z nim trójkę dzieci, które zostały wychowane w wierze rodziców i przekazują ją również następnym pokoleniom. Przez całe życie GB-K1941 pracowała we własnym gospodarstwie rolnym i zajmowała się domem. Teraz jest emerytką. Na co dzień, nie tylko z członkami, rodziny, ale i z sąsiadami, informatorka GB-K1941 rozmawia tylko „po swojemu”. Jest osobą religijną i przywiązaną do tradycji. Kiedy odwiedzające ją wnuczki zaczynają rozmawiać między sobą po polsku, upomina je, by używały rosyjskiej gwary. GB-K1941 od dawna występuje w zespole „Riabina” i cieszy się szacunkiem innych członków miejscowej społeczności.

GB-K1941 jest osobą bardzo towarzyską, często odwiedzają ją krewni i sąsiadki. Chętnie zgadzała się na rozmowy z badaczami i nagrania. Zainteresowanie starobrzędowcami nie tylko ze strony naukowców, ale także mediów, o ile nie wiąże się z przedstawianiem wspólnoty w złym świetle, zawsze sprawiało jej przyjemność. Choć GB-K1941 włada płynnie zarówno miejscowym dialektem, jak i polszczyzną, w swoich wypowiedziach stosunkowo często zmienia kod z gwarowego na polski i na odwrót. Do przełączania kodów w idiolekcie GB-K1941 dochodzi jednak nie w wyniku niedostatecznej kompetencji w którymkolwiek z języków, ale w związku ze zmianą tematu wypowiedzi i cytowaniami. Informatorka jest osobą bardzo rozmowną, lubiącą opowiadać o różnych zdarzeniach z przeszłości i teraźniejszości, a jej opowieści obfitują w przykłady uży-

cia mowy niezależnej i bezpośrednie cytaty wypowiedzi z opisywanych sytuacji. Mamy tu więc do czynienia z alternacyjną zmianą kodu, uzależnioną od kontekstu. Na przykład, opisując sytuację z czasów II wojny światowej, zaczynając opowieść w języku polskim, GB-K1941 zmienia kod kilkakrotnie:

i co: przyjeżdżają Niemcy / maš samag'on? ńe i ńe_d'am / ja mówię / pa r'usku b'olše gavar' 'il' i / jak po polsku / ćeb'e gavar'u atd'aj samag'on / ńe / pod rasstr'el / pad s't'an'u / mama krzyczy Ńik'ola / Ńikał'aj / čev'o ty stanav' 'išša / kto žec'ej xav'ać b'užet / a tut krzyczy / prosi Niemców ast'avće vy moje dzieci / atd'aj Ńik'ola 'etat samag'on / mama wie / że on ma i gdzieś w krzaki schował

W przytoczonym przykładzie podstawowym kodem był język polski, jednak w kilku przypadkach występuje sytuacja określona przez Pietera Muyskena jako kongruentna leksykalizacja (Muysken 2000: 5–6). Fragment wypowiedzi *maš samag'on? ńe i ńe_d'am* został zaklasyfikowany jako należący do rosyjskiej gwary, jednak w związku z pokrewieństwem obydwu kodów, jedynymi kryteriami klasyfikacji są w tym przypadku miejsca akcentu w poszczególnych słowach. Omawianą wypowiedź można określić jako utworzoną w mieszanym kodzie, jednak połączenie obydwu kodów nie jest przypadkowe – język polski tworzy oś narracji, natomiast cytaty przytaczane są w rosyjskim dialekcie.

Inną sytuacją zmiany kodu u GB-K1941 jest uściślanie, np. *kak pajd' 'oś v šp'it'al / no / do szpitala*. Informatorka traktuje leksem *šp'it'al* jako gwarowy i w celu lepszego zrozumienia jej przez rozmówcę, „przekłada” go na polski – *do szpitala*. Przełączenie kodu na zasadzie tłumaczenia zdarza się GB-K1941 także z języka polskiego na rosyjski dialekt: *na patelni ut'ušyš / skavarad'a*. W tym przypadku informatorka podała rosyjski odpowiednik polskiego wyrazu.

Wstawki z języka polskiego występują w gwarze GB-K1941 dość rzadko, np. *n'ašy p' 'ešni sm'utnyje / ab lubv' 'i / a przeżyciu; an'a po porodzie 'um'erła*. W jej wypowiedziach jest zdecydowanie więcej zapożyczeń asymilowanych, najczęściej w sposób całkowity: *był'a tak'aja žand'ovaja* (fon, morf); *ja był'a zadaval'onaja* (fon, morf); *ńe nar'ek'aju na svaj'u ž'yž'nu* (fon, morf); *štob ń'e była ńikak'ova vyp'adka* (morf); *zanuž'ajet tr'i*

r'aza v kup'el' (morf); *žond'ajet pap'erju*⁹⁸ (morf; fon, morf); *t'er'ajet p'am'ac' / t'er'ajet m'ovu* (morf); *r'ańše tak ne b'ýlo / šanav'al'i* (fon); *muž kl'ep'ajet kas'u* (fon, morf); *malav'anyja br'ov'i* (fon, morf).

Wśród kalk składniowych występujących w gwarze GB-K1941 spotykamy większość pochodzących z języka polskiego konstrukcji składniowych, które powszechnie występują w języku badanej społeczności: wyrażanie relacji przynależności za pomocą formuły *m'et' + biernik*, częstotliwości – poprzez *što + biernik*, orzeczenia imiennego przy użyciu łącznika *j'eśca* i części imiennej oraz wyrażania wieku w konstrukcji *m'et' X l'et*. W wypowiedziach informatorki występują także inne, rzadziej spotykane kalki składniowe. W zdaniu: *one učutsa r'uskova jizyk'a* występuje kopia pol. konstrukcji *uczyć się + dopełniacz*. Zakaz GB-K1941 wyraża za pomocą konstrukcji odtwarzającej pol. *nie można + bezokolicznik*, np. *str'ič' ne m'ožna*. Oprócz wspomnianego powyżej zastosowania zapożyczonego czasownika *m'et'* do wyrażania kategorii przynależności, jest on stosowany również w funkcji posiłkowej, np. *b'užeće m'eć xaraš'o*, która stanowi kopię pol. *mieć + przysłówek*, np. *mieć dobrze*. W wypowiedziach GB-K1941 wynotowano także jeden przypadek kalki frazeologicznej: *jej na'uka v galav'y ne vx'ožit* – utworzonej pod wpływem pol. *wchodzić do głowy*.

Wpływ języka polskiego na gwarę GB-K1941 zaznacza się także w postaci zmiany znaczenia wyrazów gwarowych. Przykładem powstania kalki semantycznej synonimicznej jest zdanie: *čev'o ty stanav'išša / kto žeć'ej xav'ac' b'užet*. Pod wpływem pol. *stawiać się* 'sprzeciwiać się' forma *stanav'itsa* poszerzyła swoje pierwotne znaczenie.

W gwarze GB-K1941 można zauważyć dobrze zachowane cechy charakterystyczne miejscowego dialektu, np. uproszczenie grupy spółgłoskowej *-gd-* poprzez utratę *-g-* w wyrazie *kad'a – kad'a valas'ov ne m'ajet* (por. Grek-Pabisowa 1968: 67). Typową dla miejscowej gwary jest również utrata samogłoski końcowej w słowie *mnog – ś'ilna mnog*

⁹⁸ W zarejestrowanym materiale wyraz nie występuje w formie podstawowej, można dokonać jedynie hipotetycznej rekonstrukcji mianownika l.p. *-pap'erja* r.ż. 'papier, dokument'; stąd prawdopodobnie końcówka *-u* w bierniku. Gdyby jednak był to rzeczownik rodzaju męskiego, wtedy mielibyśmy do czynienia tylko z adaptacją fonetyczną tego zapożyczenia.

xarašo b'yla v n'emcev (por. ibidem: 54). W przytoczonym przykładzie widoczne jest również zjawisko wymawiania *v* zamiast nieakcentowanego *u* w przyimkach, również często spotykane w gwarze polskich staroobrzędowców (por. ibidem: 51–52). Innym gwarowym zjawiskiem w idiolekcie GB-K1941 jest wyrównanie tematyczne w słowie *m'og'et: ž'evuška m'og'et bez pl'atka xaž'ić*. Występująca w wypowiedzi *všo kak kad'ašće n'ašy b'abk'i p'ekl'i* forma *kad'ašće* jest również typowa dla miejscowego dialektu.

Informatorka GB-K1941 zna bardzo dobrze język polski, ale w toku wypowiedzi, zwłaszcza jeśli często zmienia kod w ramach jednej dłuższej rozmowy, w jej polszczyźnie uwidoczniają się przejawy interferencji. Przykładem wpływu rosyjskiej gwary na język polski są zapożyczenia leksykalne występujące m.in. w dziedzinie religii – *spaš' i γ'ospoži* lub *rasp'atij*⁹⁹ (por. Paśko 2008: 299–300). W polskich wypowiedziach GB-K1941 występują kalki słowotwórcze z gwary, np. *spominąć: trzeba po prostu to nie zapomnieć / to trzeba spominąć*. Forma *spominąć* odwzorowuje ros. *помянуть*, za pomocą fonetycznego odpowiednika ros. rdzenia, wzbogaconego o prefiks *s-* tworzący formę dokonaną. Ciekawy przypadek stanowi wyraz *modlenna(ja)* powstały jako kalka gwarowego *mol'enna(ja)*. W wypowiedziach GB-K1941 odmienia się fakultatywnie zgodnie z polskim lub gwarowym paradygmatem odmiany: *pod samą naszą modlennę zabrali wszystkich; pod modlennoj*. W materiale zarejestrowanym u informatorki GB-K1941 zanotowano dwa przypadki kalk gramatycznych, kiedy pod wpływem gwarowego paradygmatu odmiany zmienia się forma polskich słów: *rozstrzeliwują na potęgu* – zamiast pol. *potęgę*; *tu był dom na domie* – zamiast pol. *domu*.

W polszczyźnie GB-K1941 występują także kalki semantyczne i frazeologiczne. Wyraz *plyta* rozszerzył swoje znaczenie pod wpływem podobnie brzmiącego gwarowego *pl'it'a* 'piec kuchenny': *zimą palę dzień i noc w plycie*. Pod wpływem występującego w dialekcie staroobrzędowców sformułowania *gnat' samog'on* GB-K1941 użyła w polskiej wypowiedzi konstrukcji *gnać samogon: gnał samogon / gnał / gnał / to i się napił / bo też lubił pić*.

⁹⁹ Określenie ikon przedstawiających ukrzyżowanego Chrystusa.

Informatorka GB-K1941 włada swobodnie i rosyjską gwarą, i polszczyzną. GB-K1941 jest jedną z nielicznych osób, u których wpływ miejscowego dialektu na język polski nie ogranicza się do pojedynczych przypadków. Podobnie jak w przypadku GB-K1926, nie można jednak stwierdzić, by interferencja w zakresie polszczyzny wynikała z niedostatecznego opanowania języka większości. W odróżnieniu od większości informatorów, zwłaszcza młodszych i w średnim wieku, GB-K1941 nie podchodzi drobniaczko do czystości języka polskiego. Polszczyzna nie jest dla niej wartością samą w sobie, traktuje ją po prostu jako narzędzie komunikacji, na równi z gwarą. Nie traktowała nigdy języka polskiego jako środka awansu społecznego, ponieważ jej aktywność poza wspólnotą była bardzo ograniczona. Wysoką pozycję społeczną GB-K1941 zawdzięcza swojej działalności w społeczności staroobrzędowców, a na zewnątrz jest ceniona za występy w zespole „Riabina”, czyli właśnie za swoją odrębność etniczną, kulturową i językową. Zachowanie GB-K1941 pokazuje, że jest ona faktycznie dumna ze swojej tożsamości. Takie stwierdzenie można usłyszeć od wielu informatorów, ale tylko nieliczni nigdy nie wspominali o poczuciu niższości wobec otoczenia w związku z przynależnością do grupy mniejszościowej. Informatorka GB-K1941 nie wstydzi się rozmawiać ze współwyznawcami „po swojemu” w miejscach publicznych poza terytorium wspólnoty. Kiedy rozmawia z badaczami, znającymi i polski, i rosyjski, używa obydwu języków na przemian, w zależności od tego, który kod wydaje jej się bardziej odpowiedni do przedstawienia danej treści. W przypadku GB-K1941 nie istnieje czynnik dbałości o czystość polszczyzny, bo dla niej jest to język o takim samym statusie jak rosyjska gwarą. Dwujęzyczność GB-K1941 jest z jednej strony zbliżona do GB-K1926, a z drugiej do idiolektów osób nieco młodszych, jak np. GB-K1951b, ale w żadnym z tych porównań nie jest to duża zbieżność.

Typ bilingwizmu rozwiniętego w wieku starszym w otoczeniu heterogenicznym
— W-M1942

W-M1942 urodził się, wychował i przez większą część życia mieszkał w Wodзилkach. Jego rodzice byli staroobrzędowcami, a dziadek był na-stawnikiem w miejscowej wspólnotie. Podczas II wojny światowej ro-

dzina W-M1942 nie była wywieziona na przymusowe roboty. W-M1942 chodził do szkoły podstawowej w Wodziłkach, a później do zawodowej w Suwałkach. Przez całe życie pracował w gospodarstwie rolnym, najpierw w należącym do rodziców, a później we własnym. Ożenił się z pochodzącą z rodziny staroobrzędowej z Gabowych Grądów W*-K1944, z którą mają dwójkę dzieci, wychowywanych w religii i tradycji przodków. Zarówno w domu rodzinnym, jak i we własnej rodzinie W-M1942 zawsze mówił gwara.

Dzieci W-M1942 i W*-K1944 nie mieszkają z nimi i obecnie są raczej luźno związane ze staroobrzędową religią i tradycją. W obecności obcych syn zwraca się do W-M1942 po polsku, jednak we własnym gronie wszyscy członkowie rodziny rozmawiają „po swojemu”. W-M1942 i jego żony nie krępuje obecność nie-staroobrzędowców i między sobą posługują się swoim dialektem także w miejscach publicznych.

Gwara W-M1942 zawiera nieliczne zapożyczenia i kalki z języka polskiego. W-M1942 kalkuje polski model wyrażania następstwa czasowego *po + miejscownik*: *pa vajn'ŷ m'ože b'ŷla s dv'adcać*, a także sposób wyrażania relacji czasowych – częstotliwości. W sformułowaniu *d'ed byl pap'om v 'etaj c'erkv'i na Važ'ilkax* widoczny jest wpływ potocznej polszczyzny, w której miejsce określane jest często przy pomocy konstrukcji *na + miejscownik*¹⁰⁰. W-M1942 stosuje także powszechny w społeczności polskich staroobrzędowców model wyrażania wieku *m'et' X l'et* oraz przynależności przy użyciu czasownika *m'et' + biernik*: *ja m'aju r'uku słam'anaju*.

W zarejestrowanym materiale nie występowały wstawki z języka polskiego, jeśli zaś występowało przełączanie kodu na polski, to dokonywało się ono świadomie na zasadzie pełnej alternacji. Zapożyczenia były przez W-M1942 asymilowane w sposób całkowity: *žen'a pax'o žit att'uda* (fon, morf), *xav'ajem t'olka kat'a / sab'aku* (fon, morf); *kup'ec ne kup'il* (fon, morf¹⁰¹).

¹⁰⁰ Konstrukcja ta używana jest tylko z nazwami wsi, zwłaszcza zawierającymi rzeczownik w liczbie mnogiej, nigdy natomiast z nazwami miast, np. dopuszczalne są formy *na Gabowych Grądach*, ale już nie **na Augustowie*.

¹⁰¹ W innym fragmencie wywiadu zapożyczenie *kup'ec* zostało użyte w przypadku zależnym, zgodnie z gwarową deklinacją: *gavar'il s kupc'om*.

W-M1942 ma obecnie niezbyt wiele okazji do kontaktów z osobami posługującymi się rosyjskim dialektem. Oprócz rozmów z żoną, „po swojemu” W-M1942 rozmawia także ze współwyznawcami przed i po nabożeństwie w Suwałkach. Kontakty towarzyskie z nielicznymi staroobrzędowymi sąsiadami w Wodziłkach są ograniczone ze względu na oddalenie gospodarstwa informatora W-M1942 od centrum wsi, a także z powodu braku czasu zajętych gospodarstwem informatorów W-M1966b i W*-K1974. Dojrzały wiek i wieloletnie posługiwanie się gwarą przez W-M1942 oraz jego przywiązanie do religii i tradycji powinny stanowić wystarczająco silny argument przeciwko ewentualnej zmianie językowej, nawet w przypadku dalszego ograniczenia kontaktów z osobami mówiącymi w rosyjskim dialekcie. Podobny typ bilingwizmu jak u W-M1942 występuje m.in. w idiolektach BP-M1937b, W*-K1944 i K1945b.

Biografie językowe starszego pokolenia — podsumowanie

W celu przedstawienia ukształtowania bilingwizmu starszego pokolenia staroobrzędowców wybrano biografie 8 informatorów, których idiolekty reprezentują pewne typy dwujęzyczności. Choć opisane zostały przypadki osób, które różnią się pod względem miejsca zamieszkania, wykształcenia, wykonywanej pracy oraz środowiska społecznego, w którym obecnie przebywają, ich idiolekty mają więcej cech wspólnych niż różnic. Główną przyczyną podobieństw w ukształtowaniu bilingwizmu przedstawicieli starszego pokolenia jest zbieżność socjalizacji, którą przebyli w dzieciństwie i młodości. Do wybuchu II wojny światowej większość staroobrzędowców mieszkała w środowisku wiejskim w miejscowościach typowo staroobrzędowych lub zamieszkanym przez co najmniej kilka rodzin starowierców. Dorastanie w środowisku wspólnotowym oraz praca na roli, którą w młodości wykonywali wszyscy opisani informatorzy starszego pokolenia, sprzyjały przyswojeniu gwary jako języka codziennego, używanego praktycznie we wszystkich sferach życia z wyjątkiem kontaktów zewnętrznych. Zmiana miejsca zamieszkania i pracy, która nastąpiła w okresie dojrzałym u AB-K1926 i GB-M1933, nie wpłynęła ujemnie na ich sprawność posługiwania się gwarą. Przykład informatora SE-M1925

dowodzi, że wyniesiona z dzieciństwa i młodości znajomość rosyjskiego dialektu jest na tyle silna, że nawet kilkadziesiąt lat spędzonych w polskojęzycznym otoczeniu nie prowadzi do jednojęzyczności¹⁰². Mimo dobrze zachowanej gwary u SE-M1925 widoczne są pewne różnice między jego idiolektem a zachowaniami językowymi osób urodzonych w latach dwudziestych i trzydziestych XX wieku, mieszkających w staroobrzędowych miejscowościach Gabowe Grądy i Bór. W gwarowych wypowiedziach informatek GB-K1920, GB-K1922a praktycznie nie zdarzają się polskie wstawki. GB-M1932 i GB-M1933, a także AB-K1926 wtrącają do gwary wyrazy polskie bez zmiany postaci, ale bardzo rzadko przełączają kod na dłużej w sposób niekontrolowany. W materiale gwarowym zarejestrowanym u SE-M1925 występują stosunkowo częste wstawki, które niekiedy prowadzą do trwalszego przełączenia kodu na polski. Ponadto w gwarze SE-M1925 zachowało się o wiele mniej zjawisk językowych typowych dla dialektu starowierców regionu suwalsko-augustowskiego niż u przedstawicieli starszego pokolenia, którzy używają gwary regularnie.

Miejsce zamieszkania nie jest oczywiście bez znaczenia dla zachowań językowych osoby dwujęzycznej. Przykład SE-M1925 pokazuje, że zachowanie języka przodków jest możliwe w obcym otoczeniu. Jednak przypadki będących w podobnym wieku informatorów GB-K1941 i W-M1942 pokazują, że stałe przebywanie we wspólnocie staroobrzędowej znacząco wpływa na swobodę w posługiwaniu się gwarą w obecności nie-starowierców. W odróżnieniu od GB-K1941, informator W-M1942, jeśli świadkami rozmowy są osoby spoza wspólnoty, zwraca się do członków swojej rodziny w języku polskim.

Można również zauważyć różnice pomiędzy idiolektami ze względu na datę urodzenia. Informatorkę GB-K1941 dzieli od mieszkających w tej samej miejscowości GB-K1920 i GB-K1922a różnica wieku wynosząca prawie dwadzieścia lat. Podobnie jak jej starsze sąsiadki, GB-K1941 mówi na co dzień „po swojemu”, jednak wpływy polszczy-

¹⁰² W przypadku SE-M1925 czynnikiem sprzyjającym zachowaniu rosyjskiej gwary był z pewnością fakt zamieszkiwania w środowisku wiejskim oraz codzienna praktyka gwarowa w kontaktach z żoną. Sytuacja starszych osób, które wyjechały poza region suwalsko-augustowski, mogła wyglądać inaczej (por. rozdział III).

zny w jej idiolekcie są o wiele większe, co przejawia się przede wszystkim w przełączaniu kodu na polski.

Skalę różnic pomiędzy idiolektami starszych informatorów zostanie określona po przeanalizowaniu biografii językowych i ukształtowania dwujęzyczności w pokoleniu średnim i młodszym. Analiza porównawcza typów bilingwizmu, występujących we wszystkich pokoleniach, zostanie przedstawiona na zakończenie rozdziału IV w postaci typologii podsumowującej wszystkie przedstawione biografie.

Język średniego pokolenia

O ile warunki socjalizacji i późniejsze koleje życiowe przedstawicieli starszego pokolenia były względnie jednolite, o tyle w pokoleniu osób urodzonych w latach 1946–1970 pojawiły się pierwsze poważne różnicowania. Zmniejszona liczebność staroobrzędowców w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej w stosunku do II RP, zmiany cywilizacyjne i społeczno-polityczne, a wreszcie zmniejszająca się izolacja wspólnot, sprawiły, że przed osobami dorastającymi w latach pięćdziesiątych XX wieku i późniejszych dekadach otworzyły się nowe możliwości. Powszechność edukacji na poziomie ponadpodstawowym zmuszała do codziennych wyjazdów do pobliskiego miasta lub do czasowego opuszczenia rodzinnej miejscowości i zamieszkania w internacie. Późniejsza sytuacja językowa poszczególnych osób zależała od wyboru drogi życiowej i miejsca zamieszkania. Na jednym biegunie znajdują się osoby, które mieszkają w staroobrzędowych miejscowościach lub poza nimi, ale są aktywne w społecznym i religijnym życiu wspólnoty, co zbliża ich sytuację językową do pokolenia starszego. Drugi biegun reprezentują osoby, które po ukończeniu szkoły średniej lub wyższej opuściły wspólnotę, wyszły za mąż lub ożeniły się z nie-staroobrzędowcami. Nie czują się oni obecnie związani ze społecznością staroobrzędowców i nie używają na co dzień rosyjskiej gwary. W odróżnieniu od starszych staroobrzędowców, którzy nawet po 20–30 latach przeżytych w polskojęzycznym środowisku wciąż potrafią mówić „po swojemu”, przedstawiciele średniego pokolenia nie opanowali rosyjskiego dialektu w młodości w takim stopniu jak ich rodzice i w nie-staroobrzędowym otoczeniu stosunkowo szybko następuje

u nich zmiana językowa. Duże znaczenie ma rola polszczyzny w życiu osób urodzonych w latach 1946–1970. Dla informatorów, reprezentujących starsze pokolenie, którzy pracowali we własnych gospodarstwach rolnych, polski był językiem kontaktów z administracją, w różnego rodzaju sytuacjach poza wspólnotą, np. na zakupach, u lekarza lub podczas spotkań z nie-staroobrzędowymi sąsiadami. Przypadki wpływu gwary na polszczyznę nie stanowiły dla nich problemu, ponieważ czystość języka polskiego nie była tak ważna jak sprawna komunikacja. Natomiast przedstawiciele średniego pokolenia w zdecydowanej większości pracują w polskim, jednojęzycznym otoczeniu, wobec czego przez znaczną część dnia zmuszeni są wypierać rosyjską gwarę ze swojego idiolektu, co w konsekwencji przenosi się także na ich życie prywatne. Dla osób urodzonych w latach 1946–1970 polski bardzo często był (i jest) językiem awansu społecznego, podczas gdy w starszym pokoleniu polszczyzna sporadycznie odgrywała tak istotną rolę.

Praktycznie wszyscy przedstawiciele średniego pokolenia uczyli się w szkole rosyjskiego języka literackiego. Poszczególne osoby opanowały ogólną ruszczyznę w różnym stopniu, a często ulegała ona szybkiemu zapomnieniu po zakończeniu nauki. Na skutek wcześniejszej znajomości gwary szkolny rosyjski był dla staroobrzędowców znacznie łatwiejszy do zrozumienia niż dla ich polskich szkolnych kolegów, ale fakt ten stał się przyczyną ich demobilizacji do nauki – na poziomie szkoły podstawowej i w większości szkół ponadpodstawowych umiejętności wyniesione z domu wystarczały do uzyskiwania względnie dobrych ocen. Wyjątkiem są osoby kształcące się na studiach, wyjeżdżające turystycznie i zarobkowo do krajów byłego ZSRR oraz wykorzystujące rosyjski w swojej pracy zawodowej; w przypadku ich idiolektów wpływ oficjalnej ruszczyzny miał większe znaczenie. Jednak u wszystkich przedstawicieli średniego pokolenia można zauważyć mniej lub bardziej wyraźne ślady wpływu języka ogólnorosyjskiego na gwarę.

Zjawiska językowe wspólne dla średniego pokolenia

W języku średniego pokolenia występuje większość zmian, spowodowanych wpływem polszczyzny, które były przedstawione w charakterystyce najstarszych informatorów, ale ich zakres i różnorodność są większe. Pol-

skie wstawki i niekontrolowane przełączanie kodu w różnym natężeniu spotykane są praktycznie u wszystkich przedstawicieli średniego pokolenia. U informatorów starszego pokolenia wypowiedzi w kodzie mieszanym praktycznie nie występowały. W średnim pokoleniu zjawisko mieszania kodów (*code mixing*) występuje powszechnie i jest spowodowane mniejszymi zasobami leksykalnymi i strukturalnymi w zakresie gwary oraz zwiększającym się zakresem sfer tematycznych, w których dominuje język polski. Oprócz polskiej leksyki, przenoszonej do gwarowych wypowiedzi bez zmiany postaci, w zarejestrowanym materiale wystąpiło wiele zapożyczeń. Znaczna część z nich była asymilowana w sposób całkowity, jednak potencjalnie ten zbiór może się poszerzyć, ponieważ w wywiadach poruszana była różnorodna tematyka i wiele zapożyczeń występowało tylko raz – w formie podstawowej, uniemożliwiającej stwierdzenie włączenia danego leksemu do gwarowego paradygmatu odmiany (w przypadku odmiennych części mowy).

Wpływy gwary na polszczyznę u osób urodzonych w latach 1946–1970 występują zaledwie u kilkorga informatorów i mają charakter indywidualny. U poszczególnych osób można również zauważyć wtrącenia pojedynczych słów lub cytaty z gwary w polskich wypowiedziach. Kiedy informatorzy mówili po polsku, nie dochodziło do mieszania kodów.

Zmiany na poziomie fonetyki, które rozpoczęły się w starszym pokoleniu, zaszły jeszcze dalej u osób urodzonych w latach 1946–1970. Staroobrzędowcy w średnim wieku zamiast rosyjskich spółgłosek miękkich palatalizowanych *t'*, *d'*, *s'*, *z'* wymawiają polskie palatalne *ć*, *ź*, *ś*, *ż*. U wielu osób zachowały się poszczególne cechy, typowe dla fonetyki i fleksji miejscowej gwary, ale większość z nich ma charakter indywidualny. Powszechnie zachowało się wyrównanie tematyczne do 1 os. l.p. w czasowniku *moč'* 'móc' – *m'og'et*. U wielu informatorów można spotkać ujednolicone formy 3 os. l.mn. I i II koniugacji, np. *ań'i vže nie x'ožut*; *chyba sm'otr'ut* (por. Grek-Pabisowa 1968: 145–146). Fakultatywnie notowana była także wymowa *v* w nagłosie, głównie w przyimkach i przedrostkach, zamiast nieakcentowanego *u*, np. *v nas*; *v vas*; *vže nie x'ožut* (por. ibidem: 51–52).

W dziedzinie składni w gwarze średniego pokolenia występują kalki z języka polskiego, znane z opisu starszego pokolenia. Powszechnie spotykane jest wyrażanie kategorii posesywności za pomocą konstrukcji

m'et' + biernik, np. *kat'ov m'ajem može z dv'en'adcat'*; *ja nie m'el tak'ova prabl'ema*; *nie m'ajut mnog kl'ēju*. Wiek wyrażany jest w konstrukcji *m'et' X l'et* lub *m'et' X god*, ale zdecydowanie częściej¹⁰³ spotykany jest wariant z wykorzystaniem gwarowego określenia wieku *X god*: *m'ela s'orok p'aru god*; *m'el tr'idcat' god*; *sk'olka l'et m'ajet*. Czasownik *m'et'* występuje również w konstrukcjach z bezokolicznikiem, wyrażających obowiązek, np. *m'aju źželać j'eta*, powstałych pod wpływem pol. *mieć* + *bezokolicznik*, a także w funkcji posiłkowej: *m'el toż zap'isano* – odwzorowującej pol. schemat *mieć* + *imiesłów bierny czasu przeszłego*. O występowaniu w gwarze staroobrzędowców imiesłowów wraz z łącznikiem *m'et'* w orzeczeniu werbalnym, np. *z'amknuta m'el'i*; *što vč'ora m'ela nad'eta* / *t'ože m'ne kup'il'i*, pisała Irena Maryniakowa (Maryniakowa 1976: 86). Konstrukcje z wykorzystaniem form imiesłowowych zakończonych na *-no*, *-to* są zjawiskiem powszechnym w gwarach nowogrodzkich i pskowskich, np. *лук был продано*; *у бабки-то всё объезжено, не только доктора* (por. Кузьмина 1975: 207). W gwarach rosyjskich, z których wywodzi się dialekt staroobrzędowców mieszkających w Polsce, imiesłów bierny czasu przeszłego zakończony na *-no*, *-to* jest stosowany także do tworzenia posesywnego czasu przeszłego, np. *у меня положено соль*; *у меня забыто, а Степанида помнит*; *у него в город уехано* (por. Кузьмина 1975; Kuteva, Heine 2004: 51). W przypadku konstrukcji typu *m'et'* + *imiesłów bierny czasu przeszłego*, występujących w gwarze starowierców regionu suwalsko-augustowskiego, należałoby dopatrywać się przede wszystkim wpływu polszczyzny, ponieważ o gwarowym pochodzeniu tego zjawiska świadczyłoby powszechne stosowanie w starszym pokoleniu. Tymczasem w materiale zarejestrowanym u najstarszych informatorów czasownik *m'et'* nie był w ten sposób łączony z imiesłowami, choć same formy zakończone na *-no*, *-to* występują w socjolekcie starszego pokolenia.

Powszechnie występuje także wyrażanie zakazu za pomocą konstrukcji odwzorowującej pol. *nie można*, np. *nie m'ożna r'ańše ś'ejać*, lub w indywidualnych przypadkach – w postaci *nie v'olna*, kalkującej pol. *nie wolno* przy wykorzystaniu zapożyczenia *v'olna*: *v nas kur'lic nie v'olna*.

¹⁰³ W analizowanym materiale ok. 95% przypadków.

Innym często spotykanym przykładem wpływu polszczyzny na gwara średniego pokolenia jest stosowanie czasownika *żył* – ‘mieszkać’, i jednocześnie ‘być żywym’ w konstrukcji *ńe żył*, np. *an¹a už²e ńe żyv³’ot*; *ńet / ńe żyv³’ot*, które to sformułowania odwzorowują pol. *ona już nie żyje*; *nie, nie żyje* dotyczące wyłącznie informacji o śmierci jakiegoś człowieka. Konstrukcja ta jest powszechnie spotykana także w starszym pokoleniu i została omówiona w rozdziale podrozdziale poświęconym biografiom językowym najstarszych starobrzędowców.

Zjawiska językowe w średnim pokoleniu są bardziej zróżnicowane idiolektalnie niż u najstarszych informatorów. Liczba wspólnych cech idiolektów osób w średnim wieku jest ograniczona do wymienionych wyżej zjawisk. Spośród zjawisk pozajęzykowych, mających jednak bezpośrednie przełożenie na poziomie językowym, w średnim pokoleniu występuje dysonans psychiczny związany z dwujęzycznością. O ile w starszym pokoleniu wykorzystywanie możliwości bilingwizmu było rzeczą naturalną, często niezależną od otoczenia, o tyle osoby urodzone w latach 1946–1970, zwłaszcza mieszkające i pracujące w otoczeniu polskojęzycznym w niektórych sytuacjach odczuwają dyskomfort z powodu swojej odrębności i starają się ją ukryć. Unikanie rozmów w rosyjskim dialekcie w obecności osób spoza wspólnoty jest tego najlepszym przykładem. W skrajnych przypadkach, spowodowanych różnymi przyczynami o naturze psychicznej i społecznej, dochodzi do stanów bliskich anomii, czyli rozbieżności pożądaných społecznie wartości i dostępnych środków ich osiągnięcia (por. „Biografie językowe średniego i młodszego pokolenia”; Merton 1982: 196–203; HIL: 29). Jedną ze strategii radzenia sobie z anomią jest innowacja (Merton 1982: 205–213). W opisywanej grupie taka sytuacja występuje u osób, dla których najbardziej pożądane cele życiowe związane były z życiem i pracą w dużym ośrodku miejskim. Do ich osiągnięcia potrzebna była płynna znajomość języka polskiego, mobilność i gotowość do zmian, które klóciły się z tradycyjnym systemem wartości starobrzędowców – surowymi wymaganiami religijnymi i zakazami obyczajowymi. Rosyjska gwara była dla tych osób zbędnym bagażem, mogącym jedynie zakłócić ich polszczyznę. Dlatego, aby osiągnąć swoje cele, rezygnowali oni z języka, wyznania i tradycji przodków. Oczywiście problem ten w znacznie mniejszym stopniu dotyczył osób mieszkających w otocze-

niu staroobrzędowym, jednak nawet u nich w wielu sytuacjach widoczne jest pewne skrępowanie ograniczające swobodę mówienia gwarą.

Biografie językowe przedstawicieli średniego pokolenia

Typ bilingwizmu ze znacznym wpływem języka ogólnorosyjskiego
w otoczeniu heterogenicznym – S-M1947b

S-M1947b urodził się w niewielkiej wsi na Suwalszczyźnie w rodzinie, w której wszyscy najbliżsi krewni byli staroobrzędowcami. W najbliższej okolicy mieszkaly dwie inne staroobrzędowe rodziny; resztę sąsiadów stanowili katolicy. Do 7-klasowej szkoły podstawowej S-M1947b uczęszczał w sąsiedniej wsi wraz z kilkorgiem staroobrzędowców z rodziny i sąsiedztwa, jednak w szkolnym środowisku zdecydowaną większość stanowili nie-staroobrzędowcy. S-M1947b nie przypomina sobie jednak przejawów nietolerancji ze strony polskich kolegów. Pracując i ucząc się, poznał swoją żonę, pochodzącą ze staroobrzędowej rodziny. S-M1947b zarówno w szkole średniej, jak i na studiach uczył się rosyjskiego języka literackiego. Oficjalny język rosyjski był jednym z narzędzi jego pracy i szybko wyparł gwarę z jego idiolektu. Jego żona również ukończyła studia wyższe, podczas których dobrze poznała język ogólnorosyjski, wykorzystywany przez nią w życiu zawodowym. Brak domowych rozmów w gwarze znacząco przyspieszył zastąpienie jej standardowym językiem rosyjskim. Obecnie małżonkowie rozmawiają między sobą po rosyjsku i po polsku. Można jednak przypuszczać, że pomimo zamieszkiwania w polskim otoczeniu udział rosyjskiego w ich domowej komunikacji był duży.

W domu rodzinnym S-M1947b językiem codziennych rozmów była gwara. Informator przyznaje, że na początku nauki szkolnej mówienie po polsku sprawiało mu trudności. Wiele wypowiedzi świadczy o tym, że S-M1947b od dawna zwracał uwagę na różnice między językiem literackim a gwarą: *u nas pr'łinato b'yla razgav'ar'ivać na r'uskom jizyk'e no nie na l'iter'ackam r'uskom jizyk'e*. Efektem dbałości o czystość literackiej ruszczyzny w szkole i w pracy jest aktualna dbałość o poprawność wypowiedzi w sytuacji wywiadu: *u nas doma na p'olskam jizyk'e zapr'ešč'aloś razgav'ar'ivatsa / razgav'ar'ivać / praš'u prašč'eñija / aš'ybka*.

W rosyjskich wypowiedziach S-M1947b, mimo jego wykształcenia i częstej praktyki językowej w kontaktach z mieszkańcami krajów rosyjskojęzycznych, można zauważyć wpływy języka polskiego, z których informator zdaje sobie sprawę: *č'ysta na r'uskam jizyk'e nie um'eju razgav'ar'ivać*. W przytoczonym przykładzie widoczny jest wpływ składni potocznej polszczyzny i występującej w niej konstrukcji *rozmawiać w jakimś języku*, który zastąpił ros. połączenie wyrazowe *говорить на языке*. Z języka rosyjskiego zostało wzięte połączenie czasownika z wyrażeniem przyimkowym *на языке*, natomiast wpływ polszczyzny zaznaczył się w użyciu czasownika *razgav'ar'ivat'* – odpowiednika pol. *rozmawiać*. Nie można w tym przypadku wykluczyć również wpływu hiperpoprawności S-M1947b, ponieważ wyraźnie unika on czas. *говорить*, zastępując go *разговаривать*, np. *как разгавар'iv'aju; na p'olskam jizyk'e zapr'ešč'aloś razgav'ar'ivatsa*. Mianem kalki składniowej z języka polskiego możemy określić sformułowanie: *gavar'il'i jizyk'om prast'ack'im*, użyte pod wpływem pol. *mówić językiem* zamiast ros. konstrukcji *говорить на языке*.

Informator S-M1947b starał się unikać polskiej leksyki w swoich wypowiedziach po rosyjsku, a jego zasoby leksykalne były na tyle bogate, że bardzo rzadko musiał uciekać się do zapożyczeń. S-M1947b zastosował zapożyczenia w następujących przypadkach: *gavar'il'i jizyk'om prast'ack'im* (fon); *na liter'ackam r'uskom jizyk'e* (fon, morf); *ja k'ončył pat'om f'ilju uniwersytetu* (morf); *rad'it'el'i as'obna* (fon). Tylko w jednym przypadku S-M1947b nieświadomie zmienił kod wypowiedzi na polski. Przełączenie kodu miało charakter wtrącający i było związane z zastosowaniem nazwy własnej: *ja k'ončył pat'om f'ilju Uniwersytetu XXX / Wydział XXX*.

W języku S-M1947b brak typowych dla gwary innych przedstawicieli badanej społeczności zjawisk syntaktycznych, podyktowanych polskim wpływem, jak np. wyrażania relacji przynależności za pomocą konstrukcji *m'et' + biernik*, czy też kalkowania polskiego modelu wyrażania wieku i relacji czasowych. Również rosyjska wymowa informatora S-M1947b świadczy o odmienności jego języka od gwary – mimo iż w średnim pokoleniu zdecydowanie przeważa polski konsonantyzm, S-M1947b wymawia spółgłoski palatalizowane, odróżniając je od polskich palatalnych.

Zarówno S-M1947b, jak i jego żona są osobami religijnymi i przywiązanymi do tradycji i obyczajowości. Jako nieliczni w swoim pokoleniu przestrzegają surowych staroobrzędowych postów, a także chętnie i otwarcie rozmawiają na tematy religijne. Dla S-M1947b noszenie brody oraz posiadanie odświętnej tradycyjnej „rubachy” jest kwestią najzupełniej naturalną, związaną ze świadomym wyborem, a także przyzwyczajeniem. Wyparcie gwary przez standardową odmianę rosyjskiego w idiolekcie S-M1947b nastąpiło nie w wyniku odrzucenia wartości wyniesionych z domu rodzinnego, a na skutek życia zawodowego i wykształcenia. Informator przestał mówić tradycyjnym dialektem, ale zachował znacznie ważniejsze wyznaczniki swojej tożsamości: religię, tradycję i obyczaje. Z podobną marginalizacją gwary w wielojęzycznym idiolekcie, w związku z określonym życiem zawodowym, mamy do czynienia w przypadku informatorki GB*-K1969 oraz informatora GB*-M1959. GB*-M1959 i GB*-K1969 również potrafili oddzielić język i charakter pracy od świata prywatnego, ale dzięki temu, że na stałe zamieszkują wśród mówiących rosyjskim dialektem, ich gwara nie została całkowicie zastąpiona przez język ogólnorosyjski. Typ dwujęzyczności najbliższy do idiolektu S-M1947b występuje u S*-K1950 i AB*-1952b.

Typ bilingwizmu rozwiniętego w wieku dojrzałym w otoczeniu homogenicznym
— GB-K1951b

Informatorka GB-K1951b pochodzi z Boru. Urodziła się w rodzinie staroobrzędowców, w której w sferze domowej mówiono tylko gwarą. Polskiego nauczyła się dopiero w szkole podstawowej, na której zakończyła swoją edukację. Za mąż wyszła za staroobrzędowca. Mają kilkoro dzieci, z których wszystkie są staroobrzędowcami. W rozmowach z mężem i sąsiadami GB-K1951b na co dzień posługuje się tylko gwarą. Z dziećmi czasami zdarza jej się rozmawiać po polsku. Opisuując swój bilingwizm, informatorka GB-K1951b zauważa, że zdarza jej się mieszać języki i włączać pojedyncze polskie słowa do rosyjskiej gwary, a gwarowe do polszczyzny. Jednocześnie stwierdza, że dialekt staroobrzędowców jest dla niej bliższym językiem, w którym formu-

je swoje myśli¹⁰⁴. Analiza zarejestrowanego materiału potwierdza fakt częstego przełączania kodu przez GB-K1951b. W wielu przypadkach ma ono niekontrolowany charakter i polega na naprzemiennym używaniu elementów dwu kodów, np. *gdzieś na n'ašyx ž'eml'ax to pad kañ'ec kwietnia patam'u / što zaraz przymrozki łap'ajut lub tak'oje b' było akurat zdarzenie / što pak'ojnik staj'al v mal'enñe / ktoś umarł / no i zn'ajeće / tak'oje v'enč'añje*. Przytoczone przykłady stanowią fragmenty gwarowych wypowiedzi GB-K1951b, jednak zawierają wiele polskich słów niepoddanych adaptacji. Tymczasem mówiąc po polsku, informatorka wtrąca leksykę gwarową rzadko, wobec czego należy interpretować jej stwierdzenie o mieszanii języków jako oparte na doświadczeniach związanych z rosyjską gwarą.

W idiolektie GB-K1951b występuje także typ przełączania kodu, który Pieter Muysken określił mianem wtrącającego (por. Muysken 2000: 4–5). U GB-K1951b zjawisko to jest związane z potrzebą zastosowania bardziej złożonych form składniowych lub leksyki wykraczającej poza zakres kodu ograniczonego, np. *k'aždyj według sumienia svaj'ova; x'ażajstva b'ez mužsk'oj ruk'i to niczego nie warte*. Informatorka włącza do swoich wypowiedzi w dialekcie również pojedyncze polskie wyrazy bez zmiany ich postaci, np. *ropa drag'aja; toż wydatki jeść; nie m'ożet byt' pap'om j'eśl'i nie m'ajet 'etovo / ślubu*.

Innym przykładem przełączania kodu przez informatorkę GB-K1951b są cytaty, występujące w gwarowych wypowiedziach w momencie relacjonowania rozmów, odbytych w języku polskim:

i ja paśl'a k vrac'u i on mñe sd'elał prześwietenie / nie prześwietenie / może gastrokopię / co pani pije? i ja jemu pokaz'ala / proszę nie pić / bo pani wie / że wrzody dwunastnicy miała / pani zaczął wrzód krwawić / jeżeli pani nie przestanie / to pani na stole operacyjnym się znajdzie / ja k'inuła b'olše 'et'i lek'i i nie paśl'a b'olše k ñej.

W powyższym fragmencie wypowiedzi moment przełączenia kodu z gwary na język polski nastąpił przed rozpoczęciem cytowania słów le-

¹⁰⁴ Określenie języka, w którym dana wielojęzyczna osoba formułuje swoje myśli, jest skomplikowanym problemem. W tym przypadku opieramy się na samoświadomości informatorki i jej deklaracji w rozmowie z badaczami.

karza i wiązał się z opisem procedur medycznych, które w układzie dyglosyjnym należą do sfery obsługiwanej przez polszczyznę.

W gwarze GB-K1951b występują liczne zapożyczenia z języka polskiego. Procesowi zapożyczania ulega leksyka z różnych dziedzin tematycznych, która jest asymilowana w sposób częściowy lub całkowity, np. *on šeb'e všo lekcev'ažyt* (morf); *nik'ak ne magl'a skapav'ać* (fon); *my ne d'umal'i d'aže / što jev'o patxav'ujem* (fon, morf); *dla žikav an'i m'ajut sva'i ambony* (morf); *a što zeps'ujetsa / to n'ada...* (morf); *on tož s'etoj s'amaj žer'evni pax'ožit* (fon, morf); *ješč'o ne zdecydav'anaja* (fon, morf).

Informatorka GB-K1951b kalkuje z języka polskiego liczne konstrukcje składniowe. Większość z nich jest powszechna w języku badanej społeczności: wyrażanie relacji przynależności poprzez konstrukcję *m'et' + biernik*, przedstawianie imion osób według schematu *on nazyv'ajetsa X*, wyrażanie powtarzalności poprzez konstrukcję *što + biernik*. Szeroko rozpowszechniony jest również model wyrażania zakazu za pomocą konstrukcji *ne možna + bezokolicznik*, powstałej pod wpływem języka polskiego. Występuje on u GB-K1951b: *ne m'ožna r'ańše š'ėjać*. Innym przykładem kalki syntaktycznej jest zwrot *kak 'eto gavar'itsa*, odwzorowujący pol. *jak to się mówi*: *kak 'eto gavar'itsa par'oznaje v pust'oje pr'el'ev'ajetsa*. W przytoczonym przykładzie występuje ros. frazeologizm *непелувамъ изъ нымого въ пороженее* w nieco zniekształconej formie: *par'oznaje v pust'oje pr'el'ev'at'* (por. WSPR 2: 170). Informatorka GB-K1951b stosuje formy *sam* i *s'amyj* w rozszerzonym pod wpływem polszczyzny znaczeniu¹⁰⁵: *on tož s'etoj s'amaj d'er'evni pax'ožit*. Z kolei sformułowanie *atv'ern'ulaš v zad* stanowi kalkę syntaktyczną pol. potocznego *odwrócić się do tyłu*. W wypowiedzi: *j'esl'i ne abž'ehyvaješ i nieużytek / to dotacji tož ne zapl'oćut* występuje kalka słowotwórcza. Czasownik *abd'ehyvat'*, kopiujący strukturę pol. *obrabiać* – w znaczeniu 'obrabiać ziemię', został utworzony poprzez zastąpienie pol. rdzenia *-rob-/-rab-* gwarowym *-d'eł-*. Zamiast pol. prefiksu *ob-* został użyty jego gwarowy odpowiednik *-ab-*, a sufix tworzący formę niedokonaną *-a-* został zastąpiony przy pomocy *-yva-*. W wypowiedzi *š'ilna šć'isłyj*

¹⁰⁵ O *sam* i *s'amyj* w gwarze staroobrzędowców pisała Iryda Grek-Pabisowa (1999c).

'etot post /no jev'o m'alo kto pr'estr'eg'ajet s'ejč'as wystąpiła inna kalka słowotwórcza – *pr'estr'eg'at'*. Pod wpływem pol. *przestrzegać* do rdzenia *-st'er'eg-*, występującego w ros. języku literackim i wielu odmianach gwarowych, został dodany prefiks *pr'e-* (WSRP 2: 817; SRGL 24: 66–67). W osiemnastowiecznym literackim języku rosyjskim występował leksem *непечемежаться* w znaczeniu 'przestrzegać' (por. Ригельман 2009). Ponieważ forma ta nie została zarejestrowana w SGS i nie występowała u innych informatorów, należy ją traktować nie jako archaizm, ale jako indywidualną kalkę słowotwórczą z języka polskiego. Wymowa *pr'est'r'eg'at'* zamiast *p'er'es'ĭ'er'eg'at'* jest związana z wpływem języka cerkiewnosłowiańskiego i polszczyzny w przypadku prefiksu *pr'e-*, natomiast brak pełnogłosu w temacie *-str'eg-* może być zarówno efektem wpływu języka polskiego, jak i, być może, silnej redukcji w drugiej sylabie przed akcentem.

W gwarze informatorki GB-K1951b zachowało się wiele zjawisk charakterystycznych dla miejscowego dialektu, łączących jej idiolekt ze starszym pokoleniem. W dziedzinie fonetyki w gwarze GB-K1951b często występuje spotykana także u innych starowierców regionu suwalsko-augustowskiego wymowa *v* na miejscu nieakcentowanego *u* w nagłosie w przyimkach i przedrostkach, np. *sk'olka v nas? dvadc'at'xekt'arav; oj-cze nasz /tak'ije /to vm'e'ju* (por. Grek-Pabisowa 1968: 51). Z kolei we fragmencie wypowiedzi: *zalaž'yl'i¹⁰⁶ svaj'u šamj'u* widoczne jest jakanie w wyrazie *šamj'a* (por. ibidem: 36–37). Spośród typowych dla dialektu starobrzędowców zjawisk w zakresie fleksji, u GB-K1951b występuje synkretyzm form celownika i dopełniacza w II deklinacji, np. w rzeczowniku *m'ama* – dop./cel. *m'amy* w wypowiedzi *pr'l'ama xat'eł pam'oč' m'amy v'yxavać nas*. Podobnie jak u wielu przedstawicieli starszego pokolenia, GB-K1951b stosuje ujednoliconą końcówkę 3 os. l.mn. *-ut* w I i II koniugacji, np. *tak x'od'ut žik'i r'ojut* (ibidem: 145–146). W miejscowej gwarze występują specyficzne, spotykane zwłaszcza u starszych informatorów, formy stopnia wyższego przymiotników, tworzone za pomocą sufiksów *-š*, *-oš-*, *-ošč-*, *-ejš-* (por. ibidem: 113–114). U GB-K1951b ten sposób stopniowania zachował się w formie przysłowka odprzymiotni-

¹⁰⁶ Leksem *zalaž'yl'* jest notowany w SGS w znaczeniach tożsamyh z polskim *zalożyć* (SGS: 369).

kowego *l'ag'oše: l'ag'oše /pr'ig'oñit pada'it'*. Gwarę staroobrzędowców od współczesnego rosyjskiego języka literackiego różni także tworzenie prostego stopnia najwyższego przymiotników – poprzez dodanie przedrostka *naj-* (ibidem: 116). Informatorka GB-K1951b używa m.in. formy *najst'aršaja*, kiedy opowiada o swoich dzieciach: *najst'aršaja X* [tu pada imię]. W zarejestrowanym u GB-K1951b materiale gwarowym wystąpiła także charakterystyczna forma zaimka dzierżawczego: *jev'onava*, utworzonego od 3os. l.p. r.m. – *i jev'onova /pa raž'it'el'ax ž'alka*.

W idiolekcie GB-K1951b można zauważyć wpływ języka ogólnorosyjskiego na gwarę. Przejawia się on m.in. formie rodzajowej rzeczownika *kłas* r. m., użytej zgodnie z normą ros. jęz. literackiego, a nie w postaci zapożyczenia z polszczyzny – *kl'asa* r.ż.: *ja byl'a v p'atom kl'aše patstav'ovaj šk'oły*. Interesujący przypadek interferencji gwarowo-ogólnorosyjskiej stanowi sytuacja, w której informatorka zastanawiała się nad wiekiem jednej ze swoich krewnych. W pierwszej chwili użyła występującego w standardowej ruszczyźnie schematu *комы-мо X лем: sk'olka jej /trin'adcač l'et*. Aby się upewnić, zwróciła się z pytaniem do obecnego przy wywiadzie męża, ale w pytaniu zastosowała konstrukcję typową dla miejscowej gwary: *ty /sk'olko an'a m'ajet? tr'in'accač god?* GB-K1951b uczyła się w szkole języka rosyjskiego, ale ponieważ przez wiele lat nie miała z nim innego kontaktu niż sporadycznie oglądane i słuchane programy telewizyjne i radiowe, trudno przypuszczać, by kompetencja nabyta w wieku szkolnym przetrwała do wieku dojrzałego. Ponieważ oprócz przytoczonych przykładów nie zanotowano innych przypadków wpływu literackiej ruszczyzny na gwarę GB-K1951b, należałoby interpretować wyrażanie wieku poprzez użycie konstrukcji *комы-мо X лем*, jako skutek rozmowy toczonej z badaczami, zadającymi pytania w języku ogólnorosyjskim. Użycie wspomnianej konstrukcji przez rozmówczynię spowodowało, że informatorka GB-K1951b odświeżyła na pewien czas swoją znajomość ogólnego wariantu języka rosyjskiego, ale, zwracając już się do osoby mówiącej na co dzień gwarą, powróciła do bliższego sobie rejestru języka.

Informatorka GB-K1951b w życiu codziennym częściej mówi „po swojemu”, jednak w jej gwarze dość silnie zaznacza się interferencja międzyjęzykowa, m.in. w postaci mieszania dwu odrębnych kodów języ-

kowych. Dwujęzyczność GB-K1951b jest stabilna. W badanej społeczności w układzie dyglosyjnym role języka polskiego i rosyjskiej gwary są podzielone według schematu opisanego w rozdziale III. Ze względu na dużą częstotliwość używania gwary rosyjski dialekt nie powinien u informatorce GB-K1951b zostać wyparty przez polszczyznę. GB-K1951b zauważa asymilację kulturową młodzieży i coraz luźniejsze związki młodego pokolenia z wyznaniem, językiem i obyczajami przodków, np. nieprzestrzeganie postów: *mał'odyje to v'obščę nie p'ostničajut*. Dla GB-K1951b tradycja jest ważna, co stanowi dodatkowy czynnik pozwalający prognozować utrzymanie jej gwary w obecnym stanie. Podobny typ dwujęzyczności występuje u wielu informatorów, m.in. GB-M1947a, BP*-K1949 i GB-K1951a.

Typ bilingwizmu rozwiniętego w wieku dojrzałym w otoczeniu homogenicznym
— GB-M1951

GB-M1951 urodził się w Gabowych Grądach w rodzinie staroobrzędowej. Do momentu rozpoczęcia nauki w szkole nie mówił po polsku, ponieważ w jego domu rodzinnym mówiono tylko gwarą. Po ukończeniu szkoły podstawowej kontynuował naukę w mieście znacznie oddalonym od Gabowych Grądów, w związku z czym do domu przyjeżdżał kilka razy w roku. Po ukończeniu szkoły średniej wrócił do rodzinnej miejscowości i pracował w Augustowie. Na początku lat osiemdziesiątych XX wieku informator GB-M1951 ze względu na stan zdrowia musiał zrezygnować z pracy i od tamtego czasu jest na rencie inwalidzkiej. Mieszka z matką, z którą rozmawia w rodzinnym dialekcie, podobnie jak z innymi mieszkańcami wioski. GB-M1951 chętnie słucha programów radiowych w języku rosyjskim, a kiedy miał taką możliwość, oglądał również rosyjskojęzyczną telewizję. Lubi czytać polską beletrystykę i gazety. Informator GB-M1951 jest człowiekiem religijnym, stara się przestrzegać postów i regularnie uczęszcza na nabożeństwa w molenie. Nie potrafi jednak czytać ksiąg w języku cerkiewnosłowiańskim¹⁰⁷.

¹⁰⁷ Zastanawiająca jest nieznamość pisma cerkiewno-słowiańskiego przez informatora GB-M1951; jego matka czytała w domu księgi religijne, a on sam znał już dobrze ze szkoły średniej rosyjski alfabet – grażdankę. Przyswojenie cyrylicy, jako

GB-M1951 szanuje tradycję i zwyczaje staroobrzędowców. Nigdy nie pali papierosów w pomieszczeniu, w którym są ikony, a także w obecności matki. W związku z szacunkiem wobec matki zawsze zwraca się do niej w 2 os. l.mn.: *ničev'o m'ama / vas v t'urm'u za 'eta ne pas'ažut / vy už'e za st'aryji*. GB-M1951 posługuje się językiem polskim bez poważniejszych naleciałości gwarowych. Przyznawał jednak, w okresie nauki w szkole średniej po powrocie z wakacji do internatu zdarzało mu się wtrącać rosyjskie słowa w rozmowach z polskimi kolegami. Informator chętnie udzielał wywiadów i zgadzał się na ich rejestrację. Wielokrotnie stwierdzał, że nie przywykł do rozmawiania „po swojemu” z osobami spoza wspólnoty, ale ze względu na życzliwość wobec badaczy zgadzał się mówić gwarą. Mimo sprawnego posługiwania się i językiem polskim, i rosyjską gwarą GB-M1951 niekiedy zmieniał kod wypowiedzi, zwłaszcza jeśli wiązało się to ze zmianą tematu. Jest to szczególnie widoczne w wypowiedziach: *ne pr'ińal'i m'eń'a ze względu na stan zdrowia ekzam'liny zdał / ale ne pr'iń'al'i bo tam warsztaty ćażk'ije*, a także *w orzeczeniu m'aju napisane / što k'aždaja rab'ota pčecivskaz'anaja / nawet na jedną czwartą etatu ne mag'u rab'otać*. Sformułowania, które GB-M1951 znał tylko w języku polskim, zostały w wypowiedzi zacytowane z konkretniej sytuacji, w której się pojawiły. W drugim przytoczonym przykładzie informator dokonuje częściowo zakończonej sukcesem adaptacji zapożyczanej leksyki – w wyrazie *pčecivskaz'anaja* została dodana gwarowa końcówka rodzajowa. GB-M1951 przełącza kod także w celu uściślenia pewnych terminów, np. *P'asxa i Raždestv'o pa n'ašemu / Boże Narodzenie i Wielkanoc*. Zmiana kodu wystąpiła także w jego polskiej wypowiedzi na temat związany z obyczajowością starowierców:

no bo u nas nie można teraz kur'ić / bo jak 'Isusa Xrist'a rasp'ali / v'so pav'ala / to znaczy płakało / smutno się zrobiło / nie? a jedna machorka i herbata zakwitła / niby się ucieszyli / i dlatego u nas herbaty ani papierosów nie można używać.

osobie inteligentnej, nie sprawiłoby mu problemu, zwłaszcza że większość tekstów zna on ze słuchu z nabożeństw w molennie.

W przytoczonym fragmencie wypowiedzi, oprócz zmiany kodu z języka polskiego na rosyjski dialekt w momencie odwołania do obsługiwanej tradycyjnie przez gwarę sfery religii, zaznacza się także interferencja w zakresie polszczyzny. Męskoosobowa forma 3 os. l.mn. w sformułowaniu *niby się ucieszyli* została zastosowana najprawdopodobniej pod wpływem gwarowego paradygmatu odmiany, w którym dla całej l.mn. w 3os., niezależnie od rodzaju i kategorii żywotności, występuje tylko jedna końcówka *-li*. W innych polskich wypowiedziach GB-M1951 odnotowano pojedyncze przypadki kalk semantycznych z rosyjskiej gwary. Informator, relacjonując zdarzenie ze swojej szkoły, użył czasownika *znać* w znaczeniu ‘wiedzieć’: *X [tu pada nazwisko] nie zna / nie wie* – pod wpływem bliskiego brzmieniowo gwarowego *znat*, polski leksem rozszerzył swoje znaczenie, tworząc kalkę semantyczną homonimiczną. Z kolei wypowiedź, *jak będzie straszny sąd* (pol. Sąd Ostateczny), stanowi przykład kalki frazeologicznej, powstałej w wyniku odwzorowania element po elemencie występującego w dialekcie starobrzędowców frazeologizmu *str'ašnyj sud* przy użyciu polskiej leksyki. Oprócz wpływu rosyjskiej gwary, w polszczyźnie GB-M1951 widoczne są pewne cechy regionalne, np. zastosowanie zamiast celownika konstrukcji *dla + dopełniacz*: *ja dla pana tego nie powiem*.

Znacznie więcej przejawów interferencji międzyjęzykowej występuje jednak nie w polszczyźnie, a w gwarze GB-M1951. Wpływ języka polskiego zaznacza się przede wszystkim w postaci zapożyczeń adaptowanych w sposób częściowy i całkowity, np.: *ja tam karespand'uju s adn'ym tav'ar'iščem* (fon, morf); *u nas tak'aja ješč'o starad'avnaja p'ečka j'ešća* (fon, morf); *ž'elał grot / štob lutav'ać / k lutavń'icy* (fon, morf, fon); *pać'ongam / m'ama* (fon, morf); *tak'ije pžežyć'ovyje kń'igi l'ubl'u* (morf); *'eta tož lok'alnyj č'elav''ek* (morf); *žen'a k'erav'ala* (fon, morf); *ja tak'oj tr'oxu vybr'ednyj* (morf); *ńekat'oryje pad nam''otym* (fon¹⁰⁸, morf); *a jon tak dar'yvča rab'otajet* (fon).

W gwarze GB-M1951 dość często pojawiają się kalki syntaktyczne. Wiele z nich powszechnie występuje w miejscowym dialekcie: konstrukcje związane z wyrażaniem przynależności (*m'et' + biernik*), tworzenie

¹⁰⁸ W innej wypowiedzi GB-M1951 zapożyczenie *namiot* występuje w mianowniku ze zmienionym miejscem akcentu *nam''ot*.

orzeczenia imiennego za pomocą łącznika *j'eśća* oraz części imiennej, a także konstrukcje wyrażające relacje czasowe – powtarzalności (*što* + *biernik*). Rzadziej spotykaną konstrukcją wyrażającą częstotliwość jest konstrukcja występująca w sformułowaniu *dv'e p'ačk'i ž'enna k'ur'ut*, odtwarzająca polski model *palić dwie paczki dziennie*. GB-M1951 stosuje także inne, mające swoje źródło w języku polskim, schematy składniowe, np. konstrukcje wyrażające przybliżoną wielkość: *m'ože s póltora g'oda ne b'yl v šv'etl'icy; l'ubl'u i sa dva čas'a pašiž'eć*. W przytoczonych przykładach występują konstrukcje *s póltora g'oda* oraz *sa dva čas'a* w znaczeniu 'około półtora roku' i 'około dwóch godzin', stanowiące kalki znanych informatorowi z potocznej polszczyzny sformułowań typu *z półtora roku, ze dwie godziny*. Z kolei konstrukcja *s z'adu* w wypowiedzi *on šiž'eł s z'adu z s'ynam* została odwzorowana z języka polskiego, na podstawie *z tyłu*. Wpływ polszczyzny widoczny jest także w sposobie wyrażania nakazu przez GB-M1951: *što ž'eñ v inn'oje m'esto muś'el'i nam'ot rasstavl'ac*, kalkującym pol. *musieć* + *bezokolicznik*.

Informator GB-M1951 uczył się rosyjskiego języka literackiego w szkole podstawowej i średniej. Oficjalny wariant ruszczyzny nie wyparł z jego idiolektu tradycyjnego dialektu i nie wywarł na niego znaczącego wpływu. W materiale zarejestrowanym u GB-M1951 widoczne są jednak pewne cechy, świadczące o jego kontakcie z językiem ogólnorosyjskim, jak np. przypisanie rzeczownika *klas* do rodzaju męskiego zgodnie z obowiązującą normą ros. jęz. literackiego: *paš'ol v p'ervyj klas*, podczas gdy u większości informatorów występuje on jako zapożyczenie z języka polskiego – *klasa* (r.ż.) Choć najczęściej GB-M1951 wyraża relacje przynależności poprzez schemat *m'et' + biernik*, zna również występującą w ros. jęz. literackim konstrukcję *u m'en'a (jest') + mianownik*. Zapytany o rodzeństwo: *У вас есть брат или сестра?*, w pierwszej chwili zareagował pytaniem *Czy ja maju?* po czym w odpowiedzi zastosował konstrukcję zawartą w pytaniu badaczki: *u m'en'a jeść dva br'ata i čet'yr'e šestr'y*. Inni informatorzy na podobne pytania odpowiadali zawsze z użyciem osobowej formy czasownika *m'et'*.

Mieszkając z matką, GB-M1951 ma stały kontakt z językiem starszego pokolenia, dzięki czemu w jego idiolekcie zachowało się wiele cech typowych dla miejscowego dialektu. GB-M1951 fakultatywnie wymawia *v* zamiast *u* w pozycji nieakcentowanej w przyimkach i przed-

rostkach, np. *v ž'er'evo vd'ar'iloš*. Samogłoska *a* w pozycji po akcencie jest przez informatora GB-M1951 często redukowana do *y*, np. *ja č'asym samax'odym j'edu*. W materiale zarejestrowanym u GB-M1951 występuje także zaimek osobowy *jon*, np. *a jon tak dor'yvča rab'otajet*. Zjawiska te występowały powszechnie w gwarze polskich starowierców jeszcze na przełomie lat 1950–1960 (por. Grek-Pabisowa 1968: 32; 51–52; 68). W czasowniku *m'og'et* zachodzi spotykane także u innych informatorów wyrównanie tematyczne do 1 os.: *ruk'a nie m'oget drgn'uć*. GB-M1951 stosuje zaimek pytający *xto*, np. *xto tam nie był ni r'azu*, charakterystyczny dla miejscowego dialektu (por. ibidem: 124). Gwarowy paradygmat odmiany czasownika widoczny jest w postaci ujednolicenia końcówek 3 os. l.mn. w I i II koniugacji jako *-ut*, np. *ješč'o s pól čas'a m'ol'utsa; dv'e p'ačk'i ž'enna k'ur'ut*. O występowaniu tego zjawiska w dialekcie polskich starobrzędowców pisała Iryda Grek Pabisowa (ibidem: 145–146).

Informator GB-M1951 posługuje się przede wszystkim gwarą, ponieważ najczęściej rozmawia z innymi starobrzędowcami: matką, sąsiadami i kolegami ze swojej wsi. Ze względu na stan zdrowia bardzo rzadko wyjeżdża do innych miejscowości, co znacząco ogranicza jego kontakty z polskojęzycznym otoczeniem. Jednocześnie umiejętności językowe w zakresie polszczyzny, nabyte podczas nauki poza domem, są utrzymywane przez stały kontakt z polskimi mediami, prasą i literaturą. Bilingwizm GB-M1951 jest stabilny; żaden z jego języków nie jest narażony na zapomnienie. Podobny typ dwujęzyczności reprezentują m.in. GB-M1947a, GB-M1947c, SL-M1950.

Typ bilingwizmu rozwiniętego w wieku dojrzałym w otoczeniu okresowo homogenicznym i heterogenicznym z wpływem języka ogólnorosyjskiego – GB*-M1959

GB*-M1959 urodził się w rodzinie starobrzędowców w Gabowych Grądach. Przywiązujący dużą wagę do swojego wyznania i tradycji, rodzice i starsi krewni GB*-M1959 mówili w domu tylko „po swojemu”. Języka polskiego informator GB*-M1959 nauczył się w szkole podstawowej, do której uczęszczał w Gabowych Grądach. Później uczył się w szkole średniej w Augustowie, a następnie wyjechał na studia do miasta, w którym rozpoczął pracę. Ożenił się ze starowierką, która pochodzi

z terenów, gdzie nie mieszkali inni staroobrzędowcy i nie mówiła tradycyjnym dialektem. Dzieci GB*-M1959 zostały ochrzczone w obrządku rodziców. Mimo stałego zamieszkania w mieści rodzina GB*-M1959 często odwiedzała Gabowe Grądy, aby uczestniczyć w nabożeństwach w molennie i odwiedzić krewnych oraz znajomych. GB*-M1959 przez wiele lat uczył się języka ogólnorosyjskiego i wykorzystywał go w swojej pracy zawodowej. Jednak ze względu na stały kontakt z gwarą wpływ oficjalnej ruszczyzny w jego idiolekcie zaznacza się w inny sposób niż u informatora GB*-M1947b. GB*-M1959 potrafi czytać w języku cerkiewnosłowiańskim, ale w latach 2005 i 2006, w których dokonano nagrań jego języka, ze względu na brak czasu nie korzystał często z tej umiejętności.

Informator GB*-M1959 świadomie wykorzystuje możliwości swojego bilingwizmu. W zarejestrowanym materiale praktycznie nie występowały przypadki niekontrolowanej zmiany kodu. W jednej wypowiedzi potrzeba uzupełnienia leksyki związana była z chwilowym przełączeniem kodu na polski: *i na r'uskom jizyk'u nap'is'at' tak'oje no streszczenie to po polsku*. Wstawki z języka polskiego były nieliczne, np. *promotorem etoj dysert'acji u nej'o był 'etot*. Zapożyczenia również nie były częste: *dykt'anda*¹⁰⁹ *v'segd'a dv'ojka* (fon, morf); *net innav'erca* (fon, morf). Wyjątkowo niska frekwencja zapożyczeń w wypowiedziach GB*-M1959 wynika z jego wysokiej świadomości językowej. GB*-M1959 często rozmawia po rosyjsku ze staroobrzędowcami z państw byłego ZSRR. Stara się wtedy mówić językiem w jak największym stopniu zbliżonym do wariantu ogólnorosyjskiego. Nie bez znaczenia dla obecnej postaci jego ruszczyzny było też korzystanie z języka rosyjskiego w pracy zawodowej. Często GB*-M1959 zna stosowane w miejscowej gwarze odpowiedniki konkretnych słów z języka ogólnorosyjskiego *an'a gavar'it nie sar'aj / a stad'ola*. Jeśli sam używa zapożyczeń, zdaje sobie z tego sprawę i stara się ich unikać: *pr'ijezż'ajut sab'e / eksxum'ujut / nie zn'aju kak pa_r'usku skaz'ać*. Wpływy języka polskiego oraz gwary są jednak widoczne w jego rosyjskich wypowiedziach. W ostatnim przytoczonym przykładzie występuje typowa dla miejscowej gwary, powstała pod wpływem potocznej polszczyzny, konstrukcja *pa_r'usku* – pol. *po rusku*. Informator GB*-M1959 kilkakrotnie

¹⁰⁹ Z kontekstu wypowiedzi wynika, że forma *dykt'anda* została użyta w l.p. r.m.

użył konstrukcji *na r'uskom jizyk'u*, np. *abšč'atsa na rusk'om jizyk'u; na r'uskom jizyk'u nap'is'at'*. Jest to sformułowanie niewystępujące w miejscowej gwarze. Spośród pozostałych informatorów jedynie S-M1947b, mówiąc o rozmowach w jakimś języku, zamiast *pa r'usku* lub *pa p'olsku* stosował konstrukcję *na jizyk'e*. W wypowiedzi GB*-M1959 w słowie *jizyk'u* pojawiła się nietypowa dla literackiego języka rosyjskiego końcówka miejscownika *-u*. Jej pochodzenie może być gwarowe. Iryda Grek-Pabisowa, opisując fleksję imienną gwary staroobrzędowców na przełomie lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych XX wieku, w rzeczownikach twar-dotematowych w I deklinacji odnotowała fakultatywnie występujące dwie końcówki *-e* oraz *-u*, zarówno pod akcentem, jak i bez akcentu (Grek-Pabisowa 1968: 72). Innymi możliwymi przyczynami zastosowania formy *jizyk'u* jest wpływ polskiej deklinacji lub nałożenie się wpływu gwary i polszczyzny. Efektem nakładania się spolszczonej gwary i standardowego języka rosyjskiego w idiolekcie GB*-M1959 jest także równoległe stosowanie form *klas* r.m. i *klasa* r.ż.: *at vtar'ova kl'asa uč'yl'i r'uskyj jaz'yk; p'atoj šest'oj kl'asy / šest'oj kl'asy 'eta s'amaja x'udšaja z'eml'a*. O ile w społeczności staroobrzędowców powszechne jest używanie przyimka *p'osl'i* w znaczeniu 'potem, później', o tyle GB*-M1959 stosuje tę formę zamiennie z literackim *patom*, np. *pat'om ań'i uj'exal'i*. Wpływ języka ogólnorosyjskiego widoczny jest także w zakresie fonetyki. Jako jedyny spośród przedstawicieli średniego pokolenia GB*-M1959 obok spółgłosek miękkich palatalnych *č, ž, š, ś* wymawia fakultatywnie warianty palatalizowane *t', z', d', s'*.

W rosyjskich wypowiedziach GB*-M1959 dość szeroko zaznacza się wpływ polskiej składni. Spośród powszechnych w opisywanej społeczności kalk syntaktycznych u informatora GB*-M1959 występuje konstrukcja związana z przedstawianiem imion osób typu *on nazyv'ajetsa X*. Pod wpływem języka polskiego i występujących w nim konstrukcji typu *od tej pory, od drugiej klasy* itd. GB*-M1959, mówiąc o rozpoczęciu jakiejś czynności, używa schematu *at + dopełniacz*, np. *n'aša kl'adbišča b'yla asnav'ana v t'yšača vašems'ot ś'emžešatom gad'u i at toj par'y ŋet innav'erca; at vtar'ova kl'asa uč'yl'i r'uskyj jaz'yk*. Konstrukcja *at + dopełniacz*, użyta dla określenia punktu początkowego pewnego stanu, wystąpiła także w kalce frazeologicznej *at nul'a*, powstałym pod wpływem

pol. *zaczynać (robić) coś od zera*¹¹⁰: *prišl'os' at nul'a vs'o 'eto izuč'at'*. Z kolei w wypowiedzi: *učus'sam i spr'ašyvuju st'aršyx ž'enščyn* powstała kalka syntaktyczna *spr'ašyvat' + biernik*, odwzorowująca pol. *pytać się kogoś*. W ostatnim przykładzie wystąpiła także kalka semantyczna: leksem *st'aršyj* pod wpływem pol. *starszy* uzyskał nowe znaczenie ‘człowiek w podeszłym wieku’¹¹¹. Leksem *st'aršyj* nie jest notowany w tym znaczeniu ani w SGS, ani w słowniku Dala (por. SGS, DAL’).

Określenie wykładnika kategorii posesywności w ruszczyźnie GB*-M1959 jest stosunkowo skomplikowane. Używa on często konstrukcji, która występuje powszechnie u innych informatorów: *m'et' + + biernik*, np. kiedy mówi o odmienności gwary i rosyjskiego języka literackiego – *my m'ajem sva'i slav'a vydumann'ye*. Czasownik *m'et'* u GB*-M1959 występuje także w konstrukcji z bezokolicznikiem: *my też m'ajem č'em gard'itsa*, zamiast ros. literackiego *у нас есть чем гордиться*. GB*-M1959 zna jednak konstrukcję typu *у меня (есть) + + biernik*; kiedy zauważył, że użył nieliterackiego sformułowania, natychmiast się poprawił: *my m'ajem / u nas j'ešća pr'iglaš'eñje*. Przytoczony przykład ukazuje skomplikowaną strukturę idiolektu GB*-M1959, oprócz polszczyzny i standardowego języka rosyjskiego w krótkiej wypowiedzi można zauważyć elementy kodu gwarowego – zasymilowaną formę *m'ajem* i *j'ešća* w roli łącznika w orzeczeniu imiennym. Spośród innych cech miejscowej gwary, w materiale zarejestrowanym u GB*-M1959 sporadycznie występują ujednolicone końcówki *-ut* w 3 os. l.mn. I i II koniugacji, np. *sm'otr'ut str'anna na čelov'eķa* (por. ibidem: 145–146). Typowa dla dialektu staroobrzędowców jest także forma 3 os. czasu przeszłego czasownika *idt'i: sl'užby išl'i vso vr'em'a*.

Informator GB*-M1959 jest człowiekiem przywiązany do staroobrzędowej religii, tradycji i obyczajowości. Ze smutkiem stwierdzał, że we wspólnocie brak wymiany pokoleń; zmniejsza się liczba młodych małżeństw oraz dzieci, a młodzież nie przejawia zainteresowania życiem religijnym i kulturą rosyjską. Zauważa, że są osoby, mieszkające poza

¹¹⁰ W literackim języku rosyjskim występuje frazeologizm *начинать с нуля*.

¹¹¹ W języku ogólnorosyjskim znaczenie ‘człowiek w podeszłym wieku’ wyrażane jest słowem *пожилой*.

wspólnotą i nieutrzymujące z nią kontaktu, które po latach odczuwają potrzebę odszukania swoich korzeni, ale nie jest to częste zjawisko.

W tej chwili należałoby rozpatrywać ruszczyznę GB*-M1959 nie jako gwarę z naleciałościami odmiany literackiej, ale raczej jako język ogólnorosyjski z elementami gwarowymi i wpływem polszczyzny. Od niedawna informator zwiększył częstotliwość wizyt w Gabowych Grądach i spędza tam coraz więcej czasu, a po przejściu na emeryturę, które GB*-M1959 planuje w najbliższych latach, ma zamiar na stałe osiedlić się w rodzinnej miejscowości. Wtedy w jego idiolekcie wzrośnie znaczenie miejscowego dialektu, a zmniejszy się udział języka ogólnorosyjskiego. Ponieważ cerkiewnosłowiański nie jest językiem czynnej komunikacji, nie powinien on w zbyt dużym stopniu wpływać na ruszczyznę GB*-M1959. W przypadku tego informatora, ze względu na dokonującą się w jego życiu zmianę środowiska i statusu zawodowego (przejście na emeryturę), szczególnie istotne będzie utrzymanie kontaktu i dalsza obserwacja jego zachowań językowych. Najbliższe typowi dwujęzyczności GB*-M1959 są idiolekty GB*-M1956a i GB*-K1969.

Typ bilingwizmu rozwiniętego w wieku dojrzałym w otoczeniu heterogenicznym
— BP*-K1961c

Informatorka BP*-K1961c pochodzi z Gabowych Grądów, gdzie ukończyła szkołę podstawową, a następnie dojeżdżała do szkoły zawodowej do Augustowa. Jej rodzice byli staroobrzędowcami; w domu mówiono na co dzień „po swojemu”, a język polski BP*-K1961c poznała dobrze dopiero w szkole. W wieku lat 30 wyszła za mąż za staroobrzędowca pochodzącego z niewielkiej miejscowości w okolicach Suwałk, dokąd BP*-K1961c się przeprowadziła. Zarówno BP*-K1961c, jak i jej mąż oraz dzieci (BP-M1991b i BP-K1993) w domu używają rosyjskiej gwary. Choć w ich wsi mieszkają obecnie zaledwie trzy rodziny staroobrzędowców, rodzinie BP*-K1961c do tej pory udaje się nie tylko zachowywać język i tradycje przodków, ale również przekazywać je kolejnemu pokoleniu.

BP*-K1961c od drugiej klasy szkoły podstawowej uczyła się języka rosyjskiego i jest świadoma różnic między wariantem literackim a gwarą. Również jej syn uczy się rosyjskiego w szkole średniej, ale w domu mó-

wią gwarą – *my d'oma pa svajomu*. Idiolekt informatorki BP*-K1961c w dużej mierze ukształtował się już w dzieciństwie, a okres nauki szkolnej stanowił kontynuację socjalizacji językowej rozpoczętej w domu rodzinnym. Jej miejscem pracy było najpierw gospodarstwo rodziców, a po zamążpójściu zajmowała się domem i dziećmi, pracując też w niewielkim gospodarstwie przydomowym, co zapewniało jej względną izolację od otoczenia, zwłaszcza że najbliższymi sąsiadami byli również staroobrzędowcy. Z innymi staroobrzędowcami i ich rodzinami BP*-K1961c zawsze rozmawiała „po swojemu”: *j'eśl'i by šid'el sa mn'ou r'uskyj čelav'ek /ja pr'amo ne mag'u pa p'olsk'i s nim razgav'ariv'ać*.

W wypowiedziach gwarowych BP*-K1961c występują wstawki z języka polskiego, jednak nie są one zbyt liczne i mają na celu uzupełnienie luk w gwarowej leksyce: *my razgav'ar'ival'i przerwa czy što /to pa svaj'omu; muž nigdy w ź'yzni d'oma ne kur'it; pr' i s'amoj dar'og'e zaraz*. W sytuacji nagrania informatorka starała się nie zmieniać kodu wypowiedzi na polski, co prawie przez cały czas jej się udawało, niezależnie od tematu rozmowy. W trwającym 45 minut wywiadzie z 2008 roku doszło do dwóch przypadków przełączenia kodu: w formie cytatu – *kak'oj pan /kat'olik i x'očet zakur'ić ja gavar'u že przepraszam u mnie w domu się nie pali i nikt'o v m'eń'a d'oma ješč'o ne kur'it* oraz niekontrolowanego przejścia na język polski – *id'ot v Suv'alk'i v t'exnik'um to toż tam ješća język rosyjski a na Gabovyx Gr'ondyx to od drugiej klasy mieli język rosyjski*. Niewielka liczba przypadków przełączania kodu świadczy o wysokim stopniu świadomości językowej BP*-K1961c i swobodzie w posługiwaniu się gwarą. Pod względem utrzymywania kodu wypowiedzi BP*-K1961c wyróżnia się spośród innych przedstawicieli swojego pokolenia. Nie znaczy to jednak, że jej gwara odbiega w znaczny sposób od pozostałych idiolektów osób w wieku dojrzałym; gwarowy system konsonantyczny BP*-K1961 został całkowicie spolszczony – zamiast rosyjskich miękkich palatalizowanych spółgłosek używa ona wyłącznie miękkich palatalnych, a w leksyce występują zapożyczenia z języka polskiego, np. *al'i už'e byl'a st'araja /ne nadav'alaś* (morf); *b'ud'et ast'atnij dom i dar'oga tak'aja* (fon, morf); *tur'ystav /kak l'eta /to ne brak'ujet* (morf); *muż razval'it jej'o* (fon, morf). Przewaga zapożyczeń adaptowanych nad wstawkami jest związana z wysoką lojalnością BP*-K1961c wobec rosyjskiego dialektu.

Występujące w gwarze BP*-K1961c typy kalk składniowych, związane z wyrażaniem przynależności (*m'et' + biernik*) oraz imion osób (*on nazyv'ajetsa X*), są powszechne w badanej społeczności. Spośród innych, nieco rzadziej spotykanych zjawisk, ale również charakterystycznych dla gwary staroobrzędowców regionu suwalsko-augustowskiego, BP*-K1961c wymawia często nieakcentowane *u* w przedrostach lub w przyimku *u* jako *v*, np. *hikt'o v m'eň'a d'oma ješč'o ne kur'it*; *kak X m'ela vn'učku v šeb'a* (por. Grek-Pabisowa 1968: 51–52).

Mimo zamieszkiwania w polskojęzycznym środowisku i stosunkowo dużej odległości od innych miejscowości, w których mieszkają inni staroobrzędowcy, BP*-K1961c nie asymiluje się z otoczeniem i przekazuje poczucie odrębności swoim dzieciom. Wsparcie ze strony męża-staroobrzędowca i wyniesione z domu rodzinnego przywiązanie do tradycji stanowią czynnik, który powinien skutecznie przeciwdziałać zmianie językowej u informatorki BP*-K1961c. Podobny typ dwujęzyczności występuje m.in. u GB*-K1961b, GB-M1966a, GB-M1972.

Typ bilingwizmu zanikającego w wieku dojrzałym w otoczeniu heterogenicznym — GB*-K1965

Pochodząca z Gabowych Grądów GB*-K1965 wychowała się w rodzinie staroobrzędowej, w której na co dzień mówiono tylko „po swojemu”. Pierwszym intensywnym kontaktem z polszczyzną był dla niej początek nauki szkolnej. Po ukończeniu szkoły podstawowej w Gabowych Grądach dojeżdżała do szkoły średniej w Augustowie, a następnie wyjechała do dużego miasta w innym regionie. Rozpoczęła tam pracę i kontynuowała naukę na poziomie policealnym. GB*-K1965 wyszła za mąż za nie-staroobrzędowca; dzieci zostały ochrzczone w obrządku męża. W swoim aktualnym miejscu zamieszkania GB*-K1965 nie ma możliwości rozmawiania w rosyjskim dialekcie. Odbywane kilka razy do roku wizyty u rodziny w Gabowych Grądach pozwalają GB*-K1965 odświeżyć umiejętności posługiwania się gwarą, ale jej dzieci nie zdołały opanować języka przodków, choć dzięki dłuższym wakacyjnym pobytom u dziadków nie mają problemów ze rozumieniem staroobrzędowego dialektu. Mimo opuszczenia wspólnoty i braku możliwości regularnego uczestnictwa w życiu religijnym wspólnoty, informatorka GB*-K1965

nie odzęgkuje się od swoich korzeni i wciąż uważa się za starowierkę; podczas odwiedzin u rodziny chodzi na nabożeństwa do molenny. GB*-K1965 zdaje sobie sprawę ze stopniowego zatracania kompetencji językowej w zakresie gwary. Wciąż jednak jest w stanie stosunkowo swobodnie wypowiadać się „po swojemu” na różne tematy. Krępując się sytuacją badania i obawiając się konieczności formułowania dłuższych wypowiedzi w gwarze, GB*-K1965 nie chciała się zgodzić na indywidualny wywiad. Zarejestrowany materiał pochodzi z rozmów, w których brały udział również matka i siostra informatorki.

Braki leksykalne w wypowiedziach gwarowych GB*-K1965 uzupełniała w różny sposób. Wiązało się to z włączaniem do gwary pojedynczych elementów polskiego kodu, np. *zdjęcia m'aješ; ńe zn'aju kak nazv'ać / gazownictwo*, lub całych zwrotów języka polskiego: *m'oze ł'učše z dwojga zlęgo; m'oze ńe sp'olščutśa / to nie chodzi o spolszczenie no tak'oje / ńičev'o ńe b'užet*. W wypowiedzi *kak astav'al'is pr'i 'etoj st'aroy v'ery / to jan'y / št'oby ńe pr'exaž'il'i na prawosławie¹¹² / to jan'y samo 'ety ž'elal'i samobójstwa popelniali przecież* GB*-K1965 zmieniła kod na polski i dalszą narrację prowadziła po polsku. Próby mówienia „po swojemu” na tematy wymagające bardziej wyszukanej leksyki, wykraczającej poza zakres kodu ograniczonego, wiązały się z koniecznością ponownej zmiany kodu, np. *ś'ilna mn'oga luž'ej przez to / no / zginęło*.

Znaczna część polskich wyrazów jest w gwarze GB*-K1965 poddawana adaptacji, np. *prawie gaž'inu j'edu* (morf); *ńičev'o ńe šan'ujut* (morf); *l'už'i ńe uśm'ex'ajutsa* (morf); *m'oze ńe sp'olščutśa* (fon, morf); *gaž'etu bez akul'aryv čyt'al* (fon, morf); *št'oby t'ańše b'yla / d'eš'evl'e* (morf). W ostatnim przytoczonym przykładzie zapożyczony przymiotnik *tani* został włączony w gwarowy paradygmat stopniowania. Wariant zapożyczony występuje w tym przypadku równolegle z ogólnorosyjską formą *дешевле*. W gwarze staroobrzędowców ten leksem nie występuje – w SGS notowane są formy bez epentetycznego *-l-*: *d'eš'av'ej*, *d'eš'evšyj* i pochodne (por: SGS: 67). Dlatego użycie przez GB*-K1965 wariantu *d'eš'evl'e* należałoby tłumaczyć wpływem języka ogólnorosyjskiego, którego informatorka uczyła się na każdym etapie swojej edukacji.

¹¹² Mimo podobnego brzmienia pol. *prawosławie* i ros. *православие* wymowa GB*-K1965 pozwala zaklasyfikować ten wyraz jako polski. Można również w tym przypadku mówić o kongruentnej leksykalizacji (por. Muysken 2000: 5–6).

W gwarze GB*-K1965 zaznacza się również wpływ polskiej składni. W materiale zarejestrowanym u GB*-K1965 nie występują inne kalki syntaktyczne niż powszechnie występujące w opisywanej społeczności, związane z wyrażaniem posesywności za pomocą schematu *m'et'* + + *biernik* oraz konstrukcje związane z wyrażaniem wieku. Informatorka GB*-K1965 nie użyła jednak ani razu konstrukcji *m'et' X l'et*, tylko bliższą gwarze *m'et' X god*, np. *ja m'ela p'at'god i m'ne d'ed nauč'yl čyt'ać; m'el d'ev'an'osto god*. Inną cechą gwarową, zachowaną w idiolekcie GB*-K1965, jest redukcja nieakcentowanego *a* w końcówkach przypadków do *y*: *gaž'etu bez akularyv čyt'al*.

Polszczyzna GB*-K1965 jest wolna od wpływów gwarowych, chociaż sama informatorka wspominała, że sporadycznie zdarza jej się wymawiać *h* jako głoskę szczelinową dźwięczną *ɣ*, np. w wyrazie *hak* [ɣak]. Choć pierwszym językiem GB*-K1965 była rosyjska gwara, od momentu rozpoczęcia nauki szkolnej jej kontakt z polszczyzną znacznie się nasilił, m.in. poprzez polską prasę i beletrystykę oraz radio i telewizję, które w okresie jej dorostania, tj. w latach siedemdziesiątych XX wieku, były ogólnie dostępne w Gabowych Grądach. Wieloletnie przebywanie w polskojęzycznym środowisku, a także fakt, że polski jest dla GB*-K1965 językiem miejsca pracy, sfery życia domowego i towarzyskiego, zdecydowanie ograniczają możliwość wpływu gwary na jej polszczyznę. Równocześnie ze zwiększającą się kompetencją w zakresie języka polskiego spadały umiejętności informatorki w posługiwaniu się gwarą. W chwili obecnej wizyty w Gabowych Grądach kilka razy do roku stanowią wystarczający czynnik powstrzymujący zmianę językową u GB*-K1965. Jednak stan ten może zmienić się w stosunkowo niedługim czasie, kiedy zabraknie podstawowych nosicieli gwary, jakimi są najstarsi mieszkańcy Gabowych Grądów i Boru. Podczas odwiedzin u krewnych GB*-K1965 rozmawia „po swojemu” praktycznie tylko z najstarszymi członkami rodziny i sąsiadami, po ich śmierci nie będzie już miała takiej potrzeby, co może doprowadzić do zaniku gwary w jej idiolekcie. Podobny typ dwujęzyczności występuje także u GB*-K1964 oraz u innych osób, mieszkających poza wspólnotą, które w odróżnieniu od GB*-K1965 nawet podczas odwiedzin w rodzinnych miejscowościach niechętnie mówią w rosyjskim dialekcie.

Typ bilingwizmu rozwiniętego w wieku dojrzałym w otoczeniu homogenicznym
– GB-K1967

Informatorka GB-K1967 wychowywała się w Augustowie, a jej oboje rodzice byli staroobrzędowcami. W domu rodzinnym językiem kontaktów był rosyjski dialekt, po polsku GB-K1967 rozmawiała z kolegami i koleżankami z sąsiedztwa. Szkołę podstawową i średnią informatorka ukończyła w Augustowie, po czym wyszła za mąż za pochodzącego z Gabowych Grądów staroobrzędowca. Przez pierwsze lata po ślubie małżonkowie mieszkali w Augustowie, a następnie przeprowadzili się do Gabowych Grądów, gdzie mieszkają do dzisiaj z kilkorgiem dzieci. GB-K1967 na co dzień używa gwary w kontaktach z mężem i dziećmi oraz sąsiadami. Wraz z mężem GB-K1967 prowadzi średniej wielkości gospodarstwo rolne, w którym zajmują się uprawą zbóż i hodowlą krów. Praca w gospodarstwie oraz prowadzenie domu pochłaniają zdecydowaną większość jej czasu przez cały rok. W chwili obecnej można stwierdzić, że religijność, przywiązanie do tradycji i języka rodziców GB-K1967, a także późniejszy wpływ homogenicznego staroobrzędowego otoczenia praktycznie całkowicie zniwelowały wpływ polskiego sąsiedztwa i szkoły w dzieciństwie i okresie dorastania. Informatorka GB-K1967 posługuje się gwarą swobodnie, choć w jej wypowiedziach widoczne są liczne przejawy interferencji międzyjęzykowej, m.in. w postaci wstawek, niekontrolowanego przełączania kodu oraz zapożyczeń asymilowanych. W idiolekcie GB-K1967 zjawisko przełączania kodów i zapożyczania jest związane z dyglosją. Próby opowiadania gwarą o zdarzeniach związanych ze sferami, w których GB-K1967 używa częściej języka polskiego, wiążą się z występowaniem w wypowiedzi znacznej liczby wstawek, a niekiedy prowadzą do alternacji i mieszania kodów, np. *prišl' i ka mñe koležanki; v tr'ecej zawodówki; ja rab'otala w sklepie / w delikatesach; X to się nie podoba ś'ilna / kak m'ušit mundurek do šk'oły a ž'eć / bo ma tyle łasków; pewnie pajž'ot do wojska – listopad grudzień*. Przytoczone przykłady pochodzą z urywanych wypowiedzi, w których informatorka szukała słów i podkreślała, że gwara nie jest odpowiednim językiem do wypowiedzi na tematy pracy, nauki, itd. Zmiana tematyki rozmowy na sprawy domowe, związane z pracami kuchennymi, które GB-K1967 wykonuje wspólnie z dwoma córkami, zaowocowała zastąpieniem wie-

lu wstawek zapożyczeniami adaptowanymi: *'eta v'yl'ić na bl'axu / na razłaž'onyje xerbatń'ik'i* (morf; fon, morf; morf¹¹³); *ś'ilno mnog rab'oty / bo to pracaxl'onnaję t'esta* (fon, morf); *p'ośl'e k'aždju kr'omku m'azać m'asaj ugotov'anaj* (morf; morf); *n'ada dad'ać glav'izny* (fon; fon). Podczas zajęć kulinarnych GB-K1967 rozmawia z córkami „po swojemu”, co prowadzi do asymilacji często używanej leksyki, pochodzącej z języka polskiego.

W gwarze GB-K1967 obecne są kalki składniowe z języka polskiego, spotykane także u innych informatorów: wyrażanie kategorii przynależności za pomocą konstrukcji *m'et' + biernik*, wyrażanie relacji czasowych powtarzalności w konstrukcji *što + biernik*, a także stosowanie sformułowania *ńe żyv'ot* w znaczeniu ‘nie żyje’. Używa ona również typowych dla potocznej polszczyzny zdań bezosobowych, tworzonych za pomocą czasownika zwrotnego w 3 os. l.p., wyrażających ogólnie przyjęte wykonywanie określonej czynności: *x'ożitsa pa dam'ax i ž'elajetsa š'utk'i*. Przykładem kalki słowotwórczej jest forma *zn'atsa*, powstała pod wpływem występującego w gwarze czasownika *znat'* (kogo?) i pol. *znać się* (z kim?): *ja z nim zn'alaś od takiego / bo ja pr'ijęż'ala k b'aby na wakacje / tak što my zn'al'is od o o*.

W fonetyce gwary informatorki GB-K1967 widoczne są zarówno cechy typowo polskie, jak i gwarowe. GB-K1967 spółgłoski miękkie palatalizowane realizuje w sposób całkowicie palatalny, np. *gažety p'is'al'i* zamiast *gaz'ety*. W wygłosie po spółgłoskach palatalnych zauważalne jest ikanie w przyimku *p'ośl'i*, występujące tylko u niektórych przedstawicieli badanej społeczności. Zjawiskiem gwarowym, lecz w zakresie fleksji imiennej, są synkretyczne formy l.p. dopełniacza i celownika II deklinacji np. *b'abk'i* (por. Grek-Pabisowa 1968: 90).

Spośród naszych informatorów jedynie nieliczni najstarsi starobrzędowcy potrafili podać gwarowe nazwy grzybów. Informatorka GB-K1967 posługuje się dialektalną terminologią, podając również polskie odpowiedniki niektórych nazw: *śiń'ux'i* – pol. *podgrzybki*, *t'urk'i*, *gar'ank'i* – pol. *surojadki*.

¹¹³ W innej wypowiedzi GB-K1967 leksem *xerb'atnik* występuje w formie zaadaptowanej do gwarowego paradygmatu odmiany – l.mn. dop. *xerbatń'ikyv*.

GB-K1967 po polsku mówi bez naleciałości gwarowych i jest to z pewnością język, którym posługuje się w szerszym zakresie. Przywiązywanie do religii i obyczajowości oraz tradycje rodzinne, a w okresie życia dojrzałego również zachowania językowe męża – staroobrzędowca mówiącego gwarą powodują, że GB-K1967 mówi „po swojemu” często i chętnie. Rosyjską gwarę traktuje zdecydowanie jako język domowy, a wręcz intymny; dopiero po kilku latach kontaktu z badaczami z IFS UMK zgodziła się na nagranie. Ze względu na miejsce zamieszkania w staroobrzędowej miejscowości oraz brak prawdopodobnych zmian w jej życiu zawodowym można prognozować stabilność jej dwujęzyczności. Bilingwizm tego samego typu, co u GB-K1967, występuje m.in. u GB-M1966a i W-M1966b.

Biografie językowe średniego pokolenia — podsumowanie

O ile u najstarszych informatorów czynniki o naturze pozajęzykowej miały stosunkowo jednolity charakter i nie wpływały silnie na wewnętrzne zróżnicowanie socjolektu starszego pokolenia, o tyle u osób w wieku średnim powstało kilka znacząco się od siebie różniących typów bilingwizmu. Idiolekty informatorów GB-K1951b, GB-M1951, BP*-K1961c i GB-K1967 stanowią niejako przedłużenie dwujęzyczności, występującej u osób starszych. W stosunku do socjolektu starszego pokolenia w gwarze GB-K1951b, GB-M1951, BP*-K1961c i GB-K1967 występuje więcej przejawów interferencji, a także mniejsza liczba zachowanych zjawisk językowych typowych dla dialektu staroobrzędowców. Mówią jednak oni „po swojemu” na co dzień, a gwara nie została wyparta z ich idiolektu przez ogólną odmianę języka rosyjskiego.

Idiolekt GB-K1951b różni się w o wiele większym stopniu od będącego w podobnym wieku S-M1947b, niż od młodszej o kilkanaście lat GB-K1967. S-M1947b reprezentuje typ dwujęzyczności rosyjsko-polskiej, w której gwara została zastąpiona przez ogólny wariant ruszczyzny, w związku z czym w jego idiolekcie nie występuje powszechny w badanej społeczności układ G_1-L_2 , ale L_1-L_2 . W odróżnieniu od S-M1947b, w ruszczyźnie GB*-M1959 zachowały się cechy typowe dla dialektu starowierców. Posługuje się on językiem ogólnorosyjskim z zauważalnymi wpływami gwarowymi, wobec czego jego idiolekt znajduje się pomiędzy

typami reprezentowanymi przez S-M1947b z jednej strony i GB-K1951b, GB-M1951, BP*-K1961c oraz GB-K1967 z drugiej.

Dwujęzyczność wymienionych powyżej osób, które posługują się na co dzień gwarą lub standardowym językiem rosyjskim, można przeciwstawić bilingwizmowi GB*-K1965, mówiącej „po swojemu” sporadycznie, tylko podczas wizyt w domu rodzinnym. Ze względu na brak praktyki językowej w zakresie gwary, poruszając większość tematów, jest ona zmuszona do włączania do gwarowej wypowiedzi pojedynczych słów i całych fraz z języka polskiego. Informatorzy regularnie mówiący gwarą lub ogólną odmianą ruszczyzny przełączają kod znaczenie rzadziej.

W odróżnieniu od pokolenia starszego, wśród starobrzędowców w średnim wieku występują osoby, które gwarą nie mówią prawie wcale. Niestety, ze względu na ich obojętne lub negatywne nastawienie wobec własnego pochodzenia, nie wyrazili oni zgody na udział w badaniu (nagraniach i ankietach socjolingwistycznych). Porównanie ich szczątkowego bilingwizmu z omówionymi wieloma idiolektami przedstawicieli średniego pokolenia, a zwłaszcza GB-K1951b, GB-M1951, BP*-K1961c i GB-K1967, ukazałoby bardziej jaskrawe różnice niż w przypadku GB*-K1965, która jest wciąż pozytywnie nastawiona do tradycyjnego dialektu i stara się nim posługiwać.

Dwujęzyczność osób w średnim pokoleniu jest uzależniona od ich rozmówców. Osoby mieszkające razem z dziećmi w wieku szkolnym i wnukami często zwracają się do nich po polsku. Choć u informatorów GB-K1951b, BP*-K1961c i GB-K1967 językiem kontaktów rodzinnych jest przede wszystkim gwarą, w okresie poprzedzającym rozpoczęcie nauki szkolnej do dzieci zwracali się oni częściej po polsku. Partnerami rozmów dla nie posiadającego dzieci GB-M1951 są przede wszystkim członkowie rodziny, sąsiedzi i znajomi w wieku starszym lub średnim. Brak potrzeby częstego mówienia po polsku przyniósł w idiolektie GB-M1951 skutek w postaci mniejszej częstotliwości niekontrolowanego przełączania kodu z gwary na polski, niż np. u GB-K1951b.

Poszczególne idiolekty opisane w podrozdziale poświęconym średniemu pokoleniu stanowią indywidualne realizacje socjolektu średniego pokolenia. W tym pokoleniu występują także osoby, które żyją poza wspólnotą i nie czują się z nią emocjonalnie związane, a przy tym słabo

i niechętnie posługują się gwarą. Ze względu na odrzucenie wartości grupowych ich idiolekt nie mogą być uznane za część socjolektu średniego pokolenia (por. cechy socjolektu opisane w rozdziale II). Typy dwujęzyczności występujące u przedstawicieli średniego pokolenia zostaną skonfrontowane z idiolektami osób starszych i młodszych w podsumowującym rozdział IV typologii biografii językowych.

Język młodszego pokolenia

W rosyjskiej gwarze najmłodszych starowierców można zauważyć znacznie więcej wpływów ze strony polszczyzny niż u starszych informatorów (Paśko 2008: 304–308). W przypadkach wielu idiolektów kompetencja w zakresie tradycyjnego dialektu jest niska i ograniczona do komunikatywnego minimum, co prowadzi do częstego przełączania kodu na polski. Język młodszego pokolenia badanej społeczności jest zdecydowanie bardziej zróżnicowany niż socjolekty starszego i średniego pokolenia. Różnice te związane są z wiekiem, a tym samym zmieniającymi się społeczno-ekonomicznymi okolicznościami dorastania poszczególnych informatorów, a także z wpływem ich najbliższego otoczenia, różnicującym idiolektu rówieśników. Mimo wewnętrznego zróżnicowania można w stosunku do języka młodych staroobrzędowców użyć określenia socjolekt, ponieważ stanowią oni grupę osób zamieszkujących określone terytorium, względnie często kontaktujących się między sobą i dzielących wspólne wartości, do których należą: wyznanie, tradycje, obyczaje i normy społeczne (por. Wilkoń 1987: 94; Głuszkowski 2006a: 249–250). Młodzi staroobrzędowcy uczęszczają do szkół i pracują wspólnie z katolikami, jednak są świadomi swojej odrębności, o czym świadczą następujące sformułowania: *v nas [...]* *v kat'ol'ikax; on šan'ujet maj'u rel'igju / a ja šan'uju jev'o; v obycza-jowości n'ašej žer'evnii*. Stosunek młodych staroobrzędowców do wartości grupowych nie jest jednakowy; niektórzy informatorzy, jak np. GB*-M1981, BN*-M1984c, GB*-M1986a i AB-M1986b, są w znacznym mniejszym stopniu przywiązani do tradycji niż ich rówieśnicy. Inny jest również stopień znajomości rosyjskiej gwary, a także nastawienie do języka przodków, jednak wspólne zjawiska językowe świadczą

o tym, że mimo zróżnicowań wewnątrzpokoleniowych ich idiolekty wciąż funkcjonują w ramach jednego socjolektu.

Zjawiska językowe wspólne dla młodszego pokolenia

Gwara młodego pokolenia polskich staroobrzędowców regionu suwańsko-augustowskiego uległa znacznie większym zmianom pod wpływem polszczyzny niż język starszego i średniego pokolenia (Paśko 2008: 220–221; 304–308). W socjolekcie najmłodszych informatorów występują praktycznie wszystkie typy interferencji, spotykane w starszych pokoleniach, a także szereg nowych zjawisk. Często konkretny rodzaj wpływu polszczyzny na rosyjski dialekt u najmłodszych informatorów występuje w najbardziej rozwiniętej formie. Powszechnym przejawem interferencji są liczne zapożyczenia adaptowane oraz wstawki. Proces asymilacji zapożyczeń jest wśród młodych staroobrzędowców związany z poziomem ich lojalności językowej oraz ogólną kompetencją w zakresie gwary (Głuszkowski 2006a). Osoby odnoszące się z szacunkiem do języka przodków starają się dbać o jego czystość, czyli niekorzystanie z obcych elementów, co w związku z ich skromnymi zasobami leksykalnymi nie jest jednak możliwe, z wyjątkiem najprostszych wypowiedzi. Zachowanie jedynie możliwej w danej sytuacji formy czystości gwary polega więc na unikaniu ewidentnie polskich elementów, tj. wstawek oraz trwalszego przełączania kodu. W języku młodego pokolenia wiele zapożyczeń z języka polskiego występuje w kilku wariantach: asymilowanym, nieasymilowanym i niekiedy również gwarowym.

W języku najmłodszych informatorów występują wspólne zjawiska w zakresie gwarowej składni. Relacja przynależności wyrażana jest za pomocą konstrukcji *mieć + biernik*, stanowiącej kalkę z języka polskiego, np. *m'aju ml'adšuju s'estru X*; *čev'o an'a m'ajet tak'ije b'alšyje gl'azy*; *m'ajut č'asym ž'eng'i*; *m'ajut kak'uju-ta čaž'oluju rab'otu*.

Czasownik *m'et'* występuje także w połączeniu z bezokolicznikiem, w kalkowanych z języka polskiego konstrukcjach typu *mieć + bezokolicznik*, wyrażających powinność lub obowiązek zrobienia czegoś, np. *mam pracować: pr'ažnik zaraz m'ajet być; tak m'ajet być; nie m'ajet što ž'elać; m'ajet add'ać jej r'over*. W tym znaczeniu leksem *m'et'* był notowany w SGS (SGS: 163). Ograniczenie jego występowania do regionu

suwalskiego, a także tylko jeden podany przykład zastosowania tego czasownika w omawianym tu znaczeniu świadczą o tym, że kalka syntaktyczna *m'et' + bezokolicznik* rozpowszechniła się w ostatnim czasie.

Orzeczenie imienne wyrażane jest za pomocą łącznika *j'eśća* lub *jeść* i części imiennej, wyrażonej za pomocą rzeczownika, np. *f'olja j'eśća termagž'evčaja*; *'eta jeść m'eńšyj gr'ex*; *tot j'eśća pañstv'ovyyj*; *on jeść katal'ik*.

Młodzi staroobrzędowcy, przedstawiając siebie lub kogoś, nie używają znanego z rosyjskiego języka literackiego schematu typu *козо-мо зовым X*, stosując konstrukcję *ja nazyv'ajuś X* lub *kto-to nazyv'ajetsa X*, stanowiącą kalkę powstałą pod wpływem pol. konstrukcji *ktoś nazywa się X*, np. *drug'oj nazyv'alśa X*; *on nazyv'ajetsa X*; *ja nazyv'ajuś X*.

Podobnie jak w starszych pokoleniach również w języku młodzieży wpływ polszczyzny widoczny jest w sposobie wyrażania wieku. Powszeczne jest kopiowanie pol. konstrukcji *mieć X lat*. Młodzi staroobrzędowcy stosują gwarową formę *X god* dla wszystkich liczebników np. *m'ajet dv'en'adcać god*; *on s'orok god m'ajet*, choć pojawiają się również leksemy zapożyczone z języka polskiego, np. *m'ajet ž'ev'eć lat*; *rok już m'ajet*.

Relacje czasowe związane z powtarzalnością wyrażane są przez młodych staroobrzędowców za pomocą kalkowanej z języka polskiego konstrukcji *što + biernik* – pod wpływem pol. *co + biernik*, np. *co dzień: s'lužba adbyv'ajetsa što žen'*; *a [P'asxu] što čet'yr'e g'oda m'ajem razem*; *m'ožeš i što drug'oj žen' tap'ić*.

W języku młodego pokolenia występują również bezosobowe zdania bezpodmiotowe, w których w roli orzeczenia występują czasowniki zwrotne w 3 os. l.p. Konstrukcje te powstały na wzór pol. zdań typu *Wodę miesza się z piaskiem*; *Tu się nie pali* i funkcjonują w znaczeniu 'zazwyczaj coś robione jest w ten sposób; w tej sytuacji należy tak robić', np. *p'ośle małak'o dodaj'otsa*; *[ja glaž'eł] kak kl'ink'er ž'eł'ajetsa*; *nab'ir'ajetsa vad'u i pal'iv'ajetsa* – pol. *potem dodaje się mleko*; *jak robi się klinkier*; *nabiera się wody i polewa się*. W języku rosyjskim występują zdania o podobnej strukturze, również wykorzystujące czasowniki zwrotne w 3 os. l.p., np. *Вода набирается в ведро*, ale rzeczownik występuje w nich nie w bierniku, a w mianowniku. Bezosobowe zdania bezpodmiotowe pojawiły się w gwarze młodego pokolenia polskich staro-

obrzędowców, a także niektórych informatorów średniego pokolenia, pod wpływem polszczyzny, ponieważ nie znają oni rosyjskich zdań tego typu.

W gwarze najmłodszych przedstawicieli badanej społeczności widoczny jest wpływ regionalnej odmiany polszczyzny z okolic Suwałk, Sejna i Augustowa. W polszczyźnie białostocko-suwańskiej, prawdopodobnie pod wpływem kontaktów z językiem litewskim, występuje konstrukcja *dla* + *dopełniacz* zamiast celownika, np. *dla brata* zamiast ogólnopolskiego cel. *bratu*. (Серень 2001: 125). Konstrukcja ta jest powszechna również w polszczyźnie staroobrzędowców i przenika do ich rosyjskiej gwary (Grzybowski 2007; Paśko 2008: 272). Na przykład: *skaz'ał dla Gr'išk'i; padav'ała dla valk'a jeść; dla st'aršyx l'už'ej 'eta m'oże i pas'ujet*.

Wpływ polszczyzny regionalnej przejawia się także w przyswojeniu do systemu gwarowego partykuły *musi* w znaczeniu 'chyba, prawdopodobnie', np. *m'uśi paj'eżet v Am'er'iku; m'uśi b'yla b'abka / ale m'uśi šč'upak jej'o sjeł; m'eł pš'ervu / m'uśi p'ać m'ešacev*. Równie powszechne jest stosowanie w gwarze przysłowka *tak o* w znaczeniu 'w ten sposób', np. *prikl'uč'iv'al'i i tak o b'yla; o / tak o šiz'eć; tru'dna mne tak o zap'eć*.

W gwarowych wypowiedziach młodych staroobrzędowców regionu suwalsko-augustowskiego występuje leksyka, a także zjawiska fonetyczne typowe dla miejscowej gwary, które różnią się zarówno od języka polskiego, jak i od języka ogólnorosyjskiego. Są to np. protetyczne spółgłoski w nagłosie w zaimkach osobowych (prawdopodobnie w wyniku wyrównania tematycznego) – *ašuk'ival / što jon b'abka; jon pryv'atnyj sklep m'ajet*, formy bezokolicznika czasownika *idt'i* i pochodnych zakończonych na *-tit' (-ćić)* – *m'ożna toż as'obna ić'ić; p'er'ez akn'o v'jč'ić*. Ponieważ zjawiska gwarowe występują u młodych informatorów z różną częstotliwością i często mają charakter indywidualny, związany z wpływem ich najbliższego otoczenia, zostały one omówione na przykładzie konkretnych idiolektów w kolejnych podrozdziałach.

Polszczyzna młodego pokolenia staroobrzędowców jest praktycznie wolna od wpływów rosyjskiej gwary, niezależnie od tego, czy mieszkają oni wśród współwyznawców, czy też w polskojęzycznym otoczeniu (por. Zielińska 1996: 56–123; Paśko 2008: 303). Co prawda język polski z gwarowymi zapożyczeniami, którym posługują się ich rodzice i dziad-

knowie, ma wpływ również na idiolekty najmłodszych informatorów, ale to oddziaływanie jest neutralizowane przez czynniki zewnętrzne. Młodzi ludzie mają stały kontakt z ogólną i lokalną odmianą języka polskiego za pośrednictwem mediów, a także w szkole, w pracy i w kontaktach z polskimi znajomymi. Polski jako język większości i awansu społecznego cieszy się dużym prestiżem, co skutecznie powstrzymuje ewentualne wpływy dialektalne. Poza tym żaden z przedstawicieli młodego pokolenia nie przejawia wyższej kompetencji w zakresie gwary niż w języku polskim.

Biografie językowe przedstawicieli młodszego pokolenia

Typ bilingwizmu rozwiniętego zbliżony do ambilingwizmu – GB-M1972

Informator GB-M1972 wychowywał się w rodzinie staroobrzędowej w Gabowych Grądach i tam ukończył szkołę podstawową. Od dzieciństwa rozmawiał „po swojemu” z rodzicami, sąsiadami i rówieśnikami z wioski. Po szkole podstawowej ukończył szkołę zawodową w Augustowie. GB-M1972 praktycznie przez cały okres swojej nauki uczył się języka rosyjskiego. GB-M1972 ogląda regularnie rosyjskie programy telewizyjne, słucha stacji radiowych oraz rosyjskiej muzyki popularnej. Wpływy ogólnej ruszczyzny na jego gwarę są widoczne w leksyce, znacznie bogatszej niż u innych przedstawicieli nie tylko młodszego, ale i średniego pokolenia. Idiolekt informatora GB-M1972 w dużej mierze ukształtował się w jego dzieciństwie oraz wczesnej młodości i nie ulega znaczącym zmianom w fazie życia dojrzałego. GB-M1972 mieszka na stałe w domu rodzinnym, wykonując różnorodne prace w gospodarstwie przydomowym. Pracuje również dorywczo jako robotnik budowlany i cieśla. Dzięki stałemu kontaktowi z rosyjskim dialektem GB-M1972 posługuje się nim swobodnie, a dłuższe gwarowe wypowiedzi nawet na tematy obsługiwane w społeczności polskich staroobrzędowców tradycyjnie przez polszczyznę nie sprawiają mu trudności. U GB-M1972 obydwa języki – i polski, i rosyjski dialekt, mają status zarówno języków prymarnych, jak i podstawowych (zob. rozdział III).

Nieadaptowane zapożyczenia z języka polskiego pojawiają się w gwarze GB-M1972 szczególnie w sytuacji nazywania różnego rodzaju

narzędzi przedmiotów: *kap'ać p'es'ok / ź'eml'u / źwir; baniaczek tak'oj; z'amok na kłódkę; pušč'ajetsa prąd / p'astux; koszyk s kart'oškaj; kastrą / pojemnik tak'oj spec'alnyj / štob muravać; zasłonki mat'v'eš'ajet*. W niezmienionej formie z języka polskiego informator przenosi także nazwy miesięcy: *ćep'er' we wrześniu už'e b'użet tr'i g'oda; s poč'atku sierpnia / tak o; dv'en'adcatova lipca u nas vsėgd'a P'etr'a i P'avła*. Okazuje się, że GB-M1972 pamięta część rosyjskich nazw miesięcy z czasów nauki w szkole, ale jest bardziej przywiązany do powszechnych w badanej społeczności adaptowanych i nieadaptowanych zapożyczeń z języka polskiego: *ražd'estv'o u nas vsėgd'a s'edm'ova janvar'a / śedm'ova stycznią*. W gwarze GB-M1972 występują także inne wstawki, związane tematycznie ze sferami życia, w których informator częściej używa polszczyzny, np. *ńe v šk'ol'e / t'olka v prywatnym zakładzie m'el prakt'yku; xažil'i at d'omu do d'omu o sprawozdanie pyt'al'is; kń'ližečku m'aju czeladnika* albo z potrzebą zastosowania w wypowiedzi nieobecnych w gwarze form leksykalnych i składniowych typowych dla kodu rozwiniętego: *kak koń x'ožit na p'ol'e / dajmy na to; to akurat vs'o j'eśća; drovas'ek tak zwany; v patstav'ufk'e bardziej r'eb'aty nazyv'ajut nas inav'ery; przeważnie v sub'otu t'op'im b'ajnu*. W niektórych przypadkach wstawki pełnią funkcję uzupełnienia kodu – GB-M1972 tłumaczy niektóre gwarowe pojęcia na język polski w celu ich doprecyzowania: *eta kłamka / kr'uć'ok; śedm'ova janvar'a / śedm'ova stycznią; eta kak'ory akurat / babka ziemniaczana*.

Zarówno gwarowe, jak i polskie wypowiedzi GB-M1972 były kilkakrotnie rejestrowane – w 2001, 2004 i 2005 roku¹¹⁴ i poddawane obserwacji podczas ekspedycji w latach 2006–2009. W idiolekcie GB-M1972 nie zaszły w tym okresie większe zmiany, jednak duża ilość zebranego materiału językowego i jego różnorodność pozwalają na dokonanie szczegółowej analizy zachowań językowych informatora pod kątem przełączania kodu. Na pytania zadawane w języku rosyjskim GB-M1972 odpowiadał „po swojemu”, a na pytania w języku polskim – po polsku. Informator za każdym razem był świadomy języka, w którym tworzył wypowiedź, ale sporadycznie zdarzało mu się przełączać kod, np. podczas wyliczania sprzętów domowych: *kux'enku gaz'ovuju / i segment kuchenny / i poko-*

¹¹⁴ Podczas ekspedycji w kolejnych latach GB-M1972 z powodu dużej liczby zajęć nie znajdował czasu na nagranie.

jowy /i komplet wypoczynkowy /i w ogóle všo. O ile przełączanie kodu z gwary na język polski jest powszechne u wielu przedstawicieli badanej społeczności, zwłaszcza młodszego pokolenia, o tyle odwrotna sytuacja zachodzi jedynie u najstarszych staroobrzędowców regionu suwalsko-augustowskiego (por. Paśko 2008: 292–297). Przypadki przełączania kodu z polszczyzny na rosyjską gwarę w idiolekcie GB-M1972 są najprawdopodobniej spowodowane wpływem jego najbliższego otoczenia – matki i sąsiadów, ale często również osób z Gabowych Grądów i Boru, z którymi razem pracuje¹¹⁵. Na przykład na zadane po polsku pytanie o planowane remonty w domu GB-M1972 odpowiedział: *oczywiście / cały czas / ćep'er' d'umaju źz'elać što nib'uż na g'urk'e / tak'uju g'urku nebałš'eńkuju*. Z sytuacją zmiany kodu na gwarowy, a następnie powrotu do języka polskiego mamy do czynienia w jednej z dłuższych wypowiedzi GB-M1972:

półtora roku mam zaliczonego ogólniaka / a dla mnie trzy lata trzeba było / bo po zawodówce / to wieczorowe // półtora roku mam zaliczone / a półtora roku jeszcze nie skończyłem / ale to wszystko przez swoją głupotę // bo przecież żebyś chodził / to bym skończył na pewno / nie / bo nie m'usił atx'ożyć / nie // ale / jak wyszło / tak wyszło.

Obydwa powyższe przykłady potwierdzają wcześniejsze funkcjonalne równouprawnienie języka polskiego i rosyjskiego dialektu w idiolekcie informatora GB-M1972. Zmiana kodu rozpoczętej po polsku wypowiedzi na temat związany z religią jest natomiast spowodowana ścisłym powiązaniem tej sfery życia z gwarą: *nabożeństwo to przeważnie jest v sub'otu / v'eč'ernia / a pat'om čas'j*.

W gwarze GB-M1972 występuje wiele zapożyczeń z języka polskiego w formie adaptowanej, w różnych sferach życia. Większość przedmiotów i narzędzi w gospodarstwie GB-M1972 określa, za pomocą wstawek lub asymilowanych polskich form: *małatk'i / abc'eng'i* (fon); *stad'ola* (fon); *d'yšyl* (fon); *łańc'ux* (fon); *ne karń'ış / bo karń'ış in'oj* (fon)¹¹⁶.

¹¹⁵ GB-M1972 najczęściej wykonuje prace dorywcze na terenie jednej ze staroobrzędowych wsi.

¹¹⁶ Podane leksemy występują tylko w formie podstawowej, ale na podstawie wcześniejszych badań można przypuszczać, że w przypadkach zależnych zostałyby

Liczne zapożyczenia związane są ze współczesną rzeczywistością: *god był na zasiłku na kuroń'ufk'e tak zv'anaj* (morf); *prizn'al'i t'r'etju gr'upu płatnuju* (morf); *pašid'iš tr'oxu d'oma / pajž'oš v sklep / pryv'atnyj* (morf); *paš'ol v zavod'ufku* (fon, morf); *na kr'etku nie x'očut dav'ać / na zeszyt* (morf) oraz wykonywaną przez informatora pracę: *vž'al'i m'eñ'a na daz'orcu / stružav'al* (fon, morf; fon, morf); *patał'ok / patsuf'itka* (fon); *pat'om czy bl'axaj / czy tak'oj dax'uvkaj ž'ehuť* (fon, morf; morf).

Zasymilowane formy, pochodzące z języka polskiego, GB-M1972 traktuje na równi ze starszą leksyką gwarową. Przy użyciu zaadaptowanych zapożyczeń informator tworzy nowe formy leksykalne i składniowe w rosyjskiej gwarze. Na przykład forma *šarav'ačka* powstała na bazie zapożyczonego czasownika *šarav'at'* i używanego w gwarze sufiksu *-ka*: *'eta / šarav'ać pl'ečy / br'uxa / všo tak'oje / šarav'ačka my gavar'im*, a dla zdrobniałej formy *pak'ojčyk* podstawę stanowi zapożyczony leksem *pak'oj*, połączonego z deminutywnym sufiksem *-yk* (*-ik*): *xac'u tam žž'ełać pak'ojčyk*. Asymilowane zapożyczenia mogą brać udział także w tworzeniu bardziej złożonych form, np. pod wpływem pol. konstrukcji *podobne do + dopełniacz*, przy użyciu zapożyczenia *pad'obna* i gwarowego przyimka *k*, jako odpowiednika pol. *do*, powstała kalka *pad'obna k + dopełniacz* [*laz'a*] *skar''eje pad'obna k 'etamu / b'ud'ta krzak*, a połączenie wyrazowe *š'evnik k zb'ožju* powstało przy użyciu gwarowej formy *zbožja* (*zb'ožje*) i adaptowanego zapożyczenia *š'evnik*, jako kalka pol. *siewnik do zboża* (por. SRGL 11: 207; SGS: 373).

W zakresie składni w gwarze GB-M1972 występują konstrukcje spotykane również u wielu innych przedstawicieli badanej społeczności, a także formy rzadziej spotykane. Spośród powszechnie spotykanych typów kalk słowotwórczych należałoby wymienić konstrukcje związane z wyrażaniem przynależności, wieku i relacji czasowych – częstotliwości. Inne kalki składniowe pojawiały się w zarejestrowanym materiale zaledwie kilkakrotnie, a często są to wręcz pojedyncze przypadki, np. pod wpływem istniejącej w jęz. pol. opozycji *można / nie można*, powstała kalka *nie m'ožna: vaabšč'e m'ožna / t'olka kak post / to nie m'ožna*; pod wpływem pol. konstrukcji wyrażającej nadmiar *za + przysłówki/*

one poddane również adaptacji do gwarowego paradygmatu odmiany (zob. Głuszkowski 2006a).

przymiotnik utworzyła się konstrukcja za *p'ozdna*: *w takim wieku to už'e za p'ozdna*. W potocznej polszczyźnie występuje konstrukcja idiomatyczna *chodzić o* + *biernik* w znaczeniu 'mieć coś na myśli'. Na jej podstawie powstała kalka *xod'it'o* + *biernik*: *a kak'oj [dom] vam x'ožit / žer'ev'annyj / il'i s pust'akav*. Wpływ języka polskiego na składnię GB-M1972 widoczny jest także w sposobie wyrażania relacji przyczyny – pol. *przez* + *biernik*. Przy wykorzystaniu gwarowego odpowiednika przyimka *przez* – *č'er'ez* powstała gwarowa konstrukcja *č'er'ez* + *biernik* *ne sk'ończył a zn'aješ čev'o / č'er'ez svaj'u głu'otu / bo ne padaba-laš historia*. Na podstawie pol. frazeologizmu *być w porządku* w gwarze GB-M1972 pojawiła się konstrukcja *byt'v par'adku*: *b'yl'i naučyt'el'a tak'ije v par'adku / przymrużali oko*.

W języku badanej społeczności kalki morfologiczne występują bardzo rzadko¹¹⁷. Również u informatora GB-M1972 spotykamy tylko jeden przypadek utworzenia tego typu kalki. Pod wpływem pol. deklinacji tworzy on formę narzędnika rzeczownika *rab'ota* nie według gwarowego paradygmatu odmiany – *rab'otaj*, ale *rab'otom*, czyli pol. *robotą* w regionalnej wymowie z [om] zamiast [ą]: *t'ažka s rab'otom š'ilna, gd'e ja ne pyt'alša*.

W wypowiedziach GB-M1972 występują zjawiska językowe typowe dla miejscowej gwary staroobrzędowców. W formie *m'og'et*, notowanej także u wielu innych informatorów, widoczne jest wyrównanie tematyczne do 1os.lp.: *kak kto m'og'et / zn'ačyt pav'inny być / što god stajać gadav'inu*. U informatora GB-M1972 występuje także proteza *v-* w wyrazie *v'ošeń* – *l'etam / v'ešn'oj / v'ošeńju*. Innym, charakterystycznym dla lokalnej gwary zjawiskiem, zanotowanym w wypowiedziach GB-M1972, jest forma *god* w l.mn. – *moj ač'ec 'um'er / kak ja m'el sk'olka / dv'adcać až'in god m'el*. Choć GB-M1972 w życiu codziennym funkcjonuje w środowisku posługującym się przede wszystkim rosyjskim dialektem, w jego idiolekcie występują formy gwarowe podobne jak u młodszych o 11–12 lat informaterek GB-K1983a i S*-K1984d. Nie oznacza to jednak, że czynnik stałego kontaktu ze starszymi osobami ma

¹¹⁷ W szczegółowej analizie dwujęzyczności staroobrzędowców z Gąbowych Grądów i Boru, Dorota Paśko odnotowała zaledwie kilka przypadków kalk morfologicznych (Paśko 2008: 257–258).

w tym przypadku niewielkie znaczenie, ponieważ ze względu na zróżnicowanie idio- i seksolektów młodych kobiet i mężczyzn w społeczności starobrzędowców, przy większej różnorodności i złożoności języka kobiet, potrzebne jest porównanie cech gwarowych w języku GB-M1972 z idiolektami jego męskich rówieśników¹¹⁸. Okazuje się, że na tle gwary innych przedstawicieli płci męskiej, a zwłaszcza GB-M1965, GB-M1973 i GB-M1974, zjawiska typowe dla gwary w idiolekcie GB-M1972 są bardziej różnorodne i złożone. W ogólnym ujęciu idiolekt GB-M1972 został ukształtowany w podobny sposób jak dwujęzyczność nieco starszych osób, m.in. GB*-K1961b, BP*-K1961c i GB-M1966a.

Typ bilingwizmu ograniczonego w wieku dojrzałym – GB-M1974

GB-M1974 pochodzi z Boru. Jego rodzice są starobrzędowcami, a w domu rodzinnym zawsze mówiono „po swojemu”. Ponieważ ze wszystkimi członkami rodziny, sąsiadami oraz rówieśnikami GB-M1974 rozmawiał w gwarze, języka polskiego zaczął używać, rozpoczynając naukę w szkole. Po ukończeniu szkoły podstawowej w Gabowych Grądach GB-M1974 dojeżdżał do szkoły zawodowej do Augustowa. Od czasu zakończenia nauki informator pracuje w branży budowlanej w Augustowie i okolicach. Nie założył własnej rodziny i do dzisiaj mieszka w swoim domu rodzinnym. Choć pierwszym językiem GB-M1974 była rosyjska gwara, dzięki kontaktowi z językiem polskim w rozmowach z rówieśnikami z okolicznych wiosek, w szkole i w pracy, a także za sprawą radia i telewizji dzisiaj mówi czystą polszczyzną, bez zauważalnych wpływów rosyjskiego dialektu.

Informator GB-M1974 pracuje w środowisku polskojęzycznym, gwarą posługuje się dopiero po powrocie do domu w kontaktach z rodziną i sąsiadami, co znacznie ogranicza praktykę językową w zakresie tradycyjnego dialektu. Poza tym rozmowy te są ograniczone pod względem tematycznym i odbywają się przy użyciu podstawowych środków wyrazu – komunikacyjnego minimum. Kiedy GB-M1974 porusza tematy związane z inną sferą niż domowa, zmienia kod wypowiedzi na polski. Na przykład,

¹¹⁸ O istnieniu seksolektów w badanej społeczności szerzej w podrozdziale „Płeć – czy w badanej społeczności istnieją seksolekty?”.

opisując swój zawód, informator posługuje się terminem polskim, który w wypowiedzi występuje bez zmiany oryginalnej postaci: *ja z zawodu dakl'adna j'eśća betoniarz-zbrojarz*. Informatorowi trudno formułować dłuższe wypowiedzi niż składające się z jednego-dwóch prostych zdań. Praktycznie w każdym, nawet kilkuwyrazowym wypowiedzeniu występują nie tylko zapożyczenia z języka polskiego, ale również wstawki, które często prowadzi do trwalszego przełączenia kodu na polski. Bezpośrednio po przytoczonym wyżej fragmencie wypowiedzi GB-M1974 wymieniał zawody wykonywane przez siebie w różnych okresach: *stolarz / betoniarz-zbrojarz i teraz glazurnik*. Informator proszony o wypowiedź w gwarze starał się spełnić prośbę badaczy, ale często dochodziło do zjawiska mieszania kodów. Na przykład, mówiąc o wyposażeniu mieszkania nazwy wszystkich sprzętów podawał po polsku: *vśo w mieszkaniu / što n'ada / kuchenka / segmenty dwa / wersalki*. Zastosowane elementy gwarowe: *vśo* i *što n'ada* nie pozwalają zaklasyfikować tej wypowiedzi jako jednoznacznie polskiej. Wstawki są przez GB-M1974 przeplatane z leksyką gwarową i adaptowanymi zapożyczeniami, np. *klub źź'elal'i czynem społecznym / a kto pr'ixożit? tylko demal'ujut*.

Oprócz wstawek w gwarze GB-M1974 występują zapożyczenia z polszczyzny w formie asymilowanej: *ja z zawodu dakl'adna j'eśća betoniarz-zbrojarz* (fon, morf); *tylko demal'ujut* (fon, morf); *padl'ogu zal'iv'ajeś bet'onam / no i p'apu kłaź'oś* (fon, morf; morf); *uż'e b'aby začyn'ajut* (morf); *mnie tam abaj'entna* (fon, morf); *rab'ota pasawała* (fon, morf); *aparat'uru m'aju v kl'ub'e* (morf); *tak'ije pytania nie zadav'aj* (fon); *kavo zaž'yčut / to ja pušč'aju* (morf; morf); *kak už'e vprovaž'ajet* (morf); *na p'ac god / što už'e nie m'ajeś wstępu v Němcy / kak zlap'ajut* (morf); *p'osl'e m'liška vp'epšut* (morf; morf). W ostatnim przytoczonym przykładzie obydwa zapożyczenia zaadaptowane do gwarowego paradygmatu odmiany tworzą frazeologizm *vp'epšyt' m'liška*. Stanowi on odwzorowanie występującego w potocznej polszczyźnie sformułowania *wpieprzyć miśka* (także: *wlepić, wstawić miśka*) 'wbicie do paszportu pieczęć zakazującą wjazdu do Niemiec'¹¹⁹. Trudno jednoznacznie określić,

¹¹⁹ Przytoczony przykład pochodzi z wywiadu zarejestrowanego w 2001 r., kiedy Polska nie była jeszcze członkiem UE. Praca bez pozwolenia w Niemczech wiązała się z kilkuletnim zakazem wjazdu na terytorium tego kraju.

czy połączenie wyrazowe *vp'epžyt' m'liška* jest kalką frazeologiczną, utworzoną za pomocą zaadaptowanych morfologicznie zapożyczeń, czy należy je raczej interpretować jako zapożyczone w całości.

Składnia gwary GB-M1974 znajduje się pod silnym wpływem polszczyzny. W jego wypowiedziach występują powszechnie spotykane w młodszym pokoleniu typy kalk syntaktycznych, związane z wyrażaniem relacji przynależności przy użyciu konstrukcji *m'et' + biernik*, tworzeniem orzeczenia imiennego przy użyciu łącznika *j'eśća* i części imiennej, przedstawianiem imion – *on nazyv'ajetsa X*, zdania bezosobowe tworzone za pomocą zwrotnego czasownika w 3 os. l.p., np. *daj'otsa proszek tak'oj specj'alnyj*, a także kalki związane z wyrażaniem wieku w konstrukcji *m'et'Xl'et (god)*. W przypadku ostatniej wymienionej konstrukcji składniowej w gwarze GB-M1974 występuje ona częściej w połączeniu z gwarową formułą wyrażania wieku, np. *m'et' vośemn'adcać god*. Szeroko spotykana w gwarze wszystkich trzech pokoleń konstrukcja wyrażająca relacje czasowe powtarzalności *što + biernik* (por. pol. *co + biernik*) w materiale zarejestrowanym u GB-M1974 wystąpiła w formie mieszanej, składającej się z elementu gwarowego i polskiego: *co sub'otu*. Tego typu konstrukcję, zgodnie z zaproponowaną przez Irydę Grek-Pabisową klasyfikacją przejawów interferencji leksykalnej, można określić jako konstrukcję hybrydalną (Grek-Pabisowa 1999a: 227).

Wypowiedzi GB-M1974 udało się nagrać dwukrotnie: w roku 2001 i 2004. Praktycznie wszystkie omawiane przykłady pochodzą z pierwszego nagrania. W roku 2004 informatorowi GB-M1974 o wiele trudniej było mówić „po swojemu”. W trakcie trwającej około 25 minut rozmowy w gwarze sformułował zaledwie kilkanaście krótkich wypowiedzi, pomiędzy którymi występowały dłuższe okresy mówienia po polsku. Okazuje się, że w 2001 roku w Gabowych Grądach i Borze mieszkała większa liczba młodych ludzi w wieku GB-M1974, a także starszych i młodszych o kilka lat, którzy rozmawiali między sobą gwarą. W miarę regularnie odbywały się dyskoteki w miejscowej świetlicy, a w okresie letnim wieczorami młodzież spotykała się na przystanku autobusowym. W przeciągu kilku lat zdecydowana większość osób w wieku ponad 20 lat wyjechała z obydwu wsi, a z młodszymi od siebie o kilkanaście lat mieszkańcami Gabowych Grądów i Boru GB-M1974 nie kontaktu-

je się zbyt często. Używany coraz rzadziej dialekt jest wypierany z jego idiolektu przez polszczyznę. Namawiany do udzielenia wywiadu podczas ekspedycji z lat 2005–2008 GB-M1974 odmawiał, twierdząc, że nie będzie potrafił rozmawiać z badaczami w swojej gwarze. Informator GB-M1974 wciąż mówi „po swojemu” – z rodzicami i rodzeństwem, a także ze starszymi sąsiadami w lokalnym sklepie lub na wiejskiej ulicy. Sytuacja wywiadu różni się jednak od codziennych kontaktów ze znajomymi, w których GB-M1974 może ograniczyć się do utartych schematów wypowiedzi i komunikacyjnego minimum – nie wykraczając poza ramy kodu ograniczonego. Jego nastawienie wobec własnej odrębności, a także wyznania i tradycji wspólnoty nie zmieniły się w ciągu ostatnich lat i wciąż są pozytywne. Informatorowi nie odpowiada miejski styl życia, określa go w następujący sposób: *g'orad rasp'ustnyj*. Krytykuje obecne zachowania nastolatków w rodzinnej wsi: *klub z żel'al'i czynem społecznym / a kto prix'ożit? tylko demol'ujut*, a jednocześnie ceni folklor i obyczajowość staroobrzędowców, z którymi się utożsamia. Kilkunastoletnia praca w polskojęzycznym środowisku nie zmieniła jego postawy. Jednak w wyniku niezbyt częstych okazji do dłuższych rozmów w gwarze, kompetencja GB-M1974 w zakresie języka przodków obniżyła się.

Podobny typ bilingwizmu do GB-M1974 reprezentuje wielu przedstawicieli młodego pokolenia, którzy nie negują tradycyjnych wartości grupowych społeczności staroobrzędowców, ale władają dialektem w ograniczonym zakresie. Spośród naszych informatorów najbliższymi GB-M1974 są idiolekty GB-M1973, GB-M1984 i GB-M1985a. Do tej pory GB-M1974 przejawiał w tej grupie najwyższą sprawność w posługiwaniu się gwarą.

Typ bilingwizmu rozwiniętego przekraczający ramy kodu ograniczonego – GB-M1977

GB-M1977 wychował się w rodzinie staroobrzędowców w Borze. W jego domu rodzinnym mówiono tylko gwarą. Do momentu pójścia do szkoły podstawowej w Gabowych Grądach praktycznie nie mówił po polsku. Edukację kontynuował w szkole zawodowej w Augustowie. Na początku pracował w rodzinnym gospodarstwie rolnym, później zaczął dojeżdżać do pracy do Augustowa, gdzie jest zatrudniony do tej pory. GB-M1977

wciąż mieszka w Borze, razem z żoną i dziećmi w wieku przedszkolnym. Jego żona nie pochodzi z rodziny starobrzędowej, ale przyjęła wiarę męża. GB-M1977 jest przywiązany do tradycji i wyznania przodków, co znajduje wyrazne odzwierciedlenie także w jego postawie wobec rosyjskiego dialektu. Informator mówi gwarą bardzo chętnie i posługuje się nią swobodnie. Chociaż żona GB-M1977 ze starobrzędową gwarą zetknęła się po raz pierwszy jako dorosła osoba, językiem kontaktów rodzinnych jest dla nich nie polszczyzna, a rosyjski dialekt. Informator GB-M1977 włada czystym językiem polskim i nie ma problemów z rozróżnieniem obydwu kodów, ale w rozmowach z badaczami kilkakrotnie przyznawał, że nie wyobrażał sobie, by miał we własnym domu mówić po polsku.

Wywiady z GB-M1977 zarejestrowano w latach 2001 i 2004. Podczas kolejnych ekspedycji członkowie naszego zespołu prosili GB-M1977 o udzielenie kolejnych wywiadów, ale początkowo wymawiał się brakiem czasu, a później wyraźnie odmówił udziału w nagraniu¹²⁰. Nagranie przeprowadzone w roku 2009 pozwoliło stwierdzić, że mimo pracy poza wspólnotą kompetencja informatora w zakresie gwary nie obniżyła się, a język przodków wciąż stanowi dla niego podstawowe narzędzie komunikacji w sferze domowej i sąsiedzkiej.

Choć informator GB-M1977 sprawnie posługuje się gwarą, w jego języku występuje wiele przejawów interferencji. W materiale zarejestrowanym GB-M1977 brak przykładów nieświadomego trwałego przełączania kodu z gwary na polski. Informator jest typem gawędziarza; lubi opowiadać i wzbudzać ciekawość słuchaczy, w związku z czym jego wypowiedzi obfitują w barwne historie z jego życia. GB-M1977 mówi szybko i stara się przekazać jak największą ilość informacji, czego efektem są wtrącenia pojedynczych słów i fraz z języka polskiego, np. *vošemn'adcać god t'olka m'ajet dopiero; był mar'oz dv'adcać p'ać stopni; spółdzielnia mieszkaniowa to j'eśća žandovaja; to herbaty za darmo napj'ośsa / to vs'ak'ix ć'astyk; był na zwolnieniu chorobowym; szkolnym nas autobusem važ'il'i*. Wstawki u GB-M1977 pojawiają się w ramach wypowiedzi gwarowej, ale nie prowadzą do trwalszej zmiany kodu na polski. Leksyka zapożyczona z polszczyzny występuje w jego gwarze

¹²⁰ O problemach w zdobywaniu materiału językowego w badanej przez nas społeczności szerzej w rozdziale II.

najczęściej¹²¹ w formie asymilowanej: *pr'ij'exač i spravz'ač* (fon); *na razžutń'ik* (fon); *v stalarńi rab'otajut* (fon, morf); *F'il'im'on zapraš'il K'ašu na samag'on* (fon, morf); *svaj'u vľ'asniju x'atu patp'al'il* (morf; fon, morf); *abuž'ilaš K'aša* (fon, morf); *d'oma to an'a ž'onžit* (morf); *pr'i kalaf'oryx rab'otajet* (morf); *b'yla ś'ilna vkuž'onaja* (morf); *vad'u z kl'uča darm'ovuju* (morf); *m'ožna dar'ob'ić* (fon); *pajed'yńča vyl'apal* (fon; morf); *ńem'ala zv'er'iny j'eśća* (fon); *ast'atńa v šestr'y* (fon); *m'ožet pilnav'ač* (fon, morf); *pap'iln'ujut* (fon, morf).

Wpływ języka polskiego na gwarowe zasoby leksykalne GB-M1977 widoczny jest także w postaci kalk słowotwórczych. W sformułowaniu *paz'avtraju nast'empnyj* wystąpiło nowo utworzone słowo *paz'avtraju*, stanowiące kalkę pol. *pojutrze*. Rdzeń *-jutr-* został zastąpiony przez *-z'avtr-*, natomiast prefiks *po-* przez jego gwarowy odpowiednik *pa-*. Kal-ka tam ma charakter prefiksalnie sufiksalny, jednak pochodzenie sufiksu *-aju* jest trudne do określenia. Z kolei czasownik zwrotny *var'ačivatsa* w znaczeniu 'wracać' powstał jako kopia występującego w potocznej polszczyźnie *wracać się*: *var'ačuś dam'oj*. Wykorzystany został w tym celu rdzeń *-var'ač-*, występujący w języku rosyjskim, np. w *новопачу-вань*, oraz zaimek zwrotny *-sa*, jako odpowiednik pol. *się*. W wypowiedzi *gavar'il'i pam'eždu sab'oj* wystąpiła forma *pam'eždu*, odwzorowująca pol. *pośród* za pomocą połączenia *m'eždu*, będącego gwarowym odpowiednikiem pol. *między* oraz prefiksu *pa-* (por. pol. *po-*).

Ostatnie wyrażenie stanowi jednocześnie przykład kalki składniowej, w której za pomocą nowo utworzonego słowa *pam'eždu* i rodzimego *sab'oj* odtworzona została pol. konstrukcja wyrażająca wzajemność czynności – *pośród sobą*. Innym przypadkiem połączenia kalki słowotwórczej ze składniową jest wypowiedź: *j'eśća paž'elana tak'hje aśr'odk'i vypočynk'ovyje*, w której wystąpiło orzeczenie złożone *j'eśća paž'elana*¹²², stanowiące kalkę, powstałą w wyniku kontaminacji pol.

¹²¹ Wstępna analiza ilościowa materiału zarejestrowanego u GB-M1977 wykazuje, że asymilacji podlega ok. 90% zapożyczeń w jego wypowiedziach.

¹²² Fakt występowania w gwarze starowierców imiesłowów biernych utworzonych za pomocą sufiksów *-n-* i *-t-* w orzeczeniach złożonych wraz z formą osobową czasownika *byt'* (*j'eśća*) odnotowała Irena Maryniakowa. Na przykład *j'eśća parazbr'osany u nas tut ad'in tut dvajox* (Maryniakowa 1976: 86).

potocznego są porobione i porobiono (w znaczeniu ‘zostały zrobione’). W funkcji orzecznika wystąpiła forma imiesłowowa *pa3'elana*, stanowiąca kalkę pol. *porobiono*, natomiast łącznik *j'eśća* został użyty na miejscu pol. osobowej formy czasownika być (tu: *są*). Polski leksem *porobiono* (czasownik nieosobowy) został odwzorowany poprzez zastąpienie tematu *-robi-* jego gwarowym odpowiednikiem *-d'ela-* oraz dodanie odpowiedniego prefiksu (*pa-*) i sufiksu (*-no*). Kalka słowotwórcza wystąpiła także w wypowiedzi *r'eb'łata na placu zabaw igr'ajutsa*. Forma *igr'atsa* stanowi kopię pol. *bawić się*. Czasownik *igr'atsa* występuje także w rosyjskiej mowie potocznej (*npocmopeue*) i wielu gwarach rosyjskich. Jednak, ponieważ w SGS odnotowano w gwarze starowierców występowanie leksemu *igr'ac* w znaczeniach ‘grać’, ‘bawić się’, ‘brać udział w przedstawieniu’ (SGS: 97), można z dużą dozą prawdopodobieństwa założyć, że forma zwrotna została utworzona w ostatnich latach pod wpływem języka polskiego. Na rzecz takiej interpretacji przemawia również fakt braku formy *igratsa* w wypowiedziach przedstawicieli starszego i średniego pokolenia¹²³.

Oprócz wspomnianych wyżej przykładów kalk syntaktycznych, powstałych przy użyciu nowoutworzonych słów, wpływ polskiej składni na gwarę GB-M1977 był odnotowany także w innych przypadkach. W wypowiedziach GB-M1977 wystąpiło wiele spośród powszechnie spotykanych typów kalk składniowych: konstrukcje związane z wyrażaniem relacji przynależności – *m'et' + biernik*, a także z wyrażaniem posiadania obowiązku zrobienia czegoś *m'et' + bezokolicznik*, oraz zdania bezpodmiotowe, wyrażające ogólnie przyjęty sposób wykonywania jakiejś czynności, tworzone za pomocą formy zwrotnej czasownika w 3 os. l.p. Często spotykane są także sposoby wyrażania relacji czasowych – powtarzalności według modelu *što + biernik*. W gwarze GB-M1977 występują także kopie sposobu wyrażania innych typów relacji czasowych, np. następstwa. W sformułowaniu *pa patstav'uvk'e v zavad'uvku* przyimek *pa* został użyty w znaczeniu pol. *po*. GB-M1977 stosuje również polski model wyrażania momentu rozpoczęcia danej czynności, np. *zač'al kur'it' ot v'ošem god; at mał'ova xav'al'i*. W przytoczonych przykładach występują konstrukcje składniowe kalkujące

¹²³ W dotychczas analizowanym materiale.

pol. *od ósmego roku, od małego*. W materiale gwarowym zarejestrowanym u GB-M1977 odnotowano również powszechne w badanej społeczności stosowanie orzeczenia imiennego, składającego się z łącznika *j'ěśca* i części imiennej. Informator GB-M1977 używał łącznika *j'ěśca* nie tylko w zdaniach twierdzących, ale również w przeczących, np. *to ńe j'ěśca prywatna / tolka žand'ovaja*.

Z języka polskiego w gwarze informatora GB-M1977 został zapożyczony także schemat wyrażania nadmiaru lub niedostatku jakiejś cechy, np. *m'ajut za sl'abyje ź'eml'i; za m'ala ž'eńeg / za m'alyje zarobki*. Przyimek *za* występuje w tym przypadku pod wpływem języka polskiego w znaczeniu 'zbyt'. Innym przykładem rozszerzenia funkcji gwarowego przyimka jest sformułowanie *p'asta k z'ubam*, które wystąpiło w wypowiedzi: *vž'al'i b'ehuju p'astu k z'ubam* i stanowi odwzorowanie pol. konstrukcji *pasta do zębów*.

Wpływ polskiej składni na gwarę GB-M1977 widoczny jest także w wypowiedzi *ja dv'adcać śem god ješč'o ńe m'el uk'ončena*, w której wystąpiła kalka pol. *mieć ukończone X lat*. Forma imiesłownowa *uk'ončena* stanowi kalkę pol. imiesłowu *ukończone*. Do tematu *-konč-*, odpowiadającemu pol. *-kończ-* został dodany prefiks *u-* oraz sufix tworzący formę imiesłownową *-en-*. W gwarze zdecydowanej większości informatorów nie tylko młodszego, ale również pozostałych pokoleń wiek wyrażany jest za pomocą konstrukcji *m'et'X l'et (god)*. GB-M1977 również stosuje tę konstrukcję, np. *vošemn'adcać god t'olka m'ajet; majet šeść m'ěšacev*. Równolegle w materiale zarejestrowanym u GB-M1977 wystąpiła konstrukcja *mńe dv'adcać śem god*, stanowiąca połączenie znanego z literackiego języka rosyjskiego schematu wyrażania wieku *кому-то X лет* z typowym dla miejscowej gwary łączeniem rzeczownika *god* z liczebnikami. Informator uczył się w szkole języka rosyjskiego, mógł więc zapamiętać ten sposób wyrażania wieku. Konstrukcja *mńe dv'adcać śem god* była użyta w odpowiedzi na pytanie *сколько тебе лет?*; GB-M1977 mógł po prostu skopiować jego strukturę.

W gwarze GB-M1977 często występują kalki frazeologiczne z języka polskiego. Są one związane ze wspomnianym już gawędziarskim stylem narracji tego informatora i jego chęcią autoprezentacji. Wzbogaca on niedostateczne zasoby leksykalne i strukturalne gwary, sięgając do polszczyzny. Sformułowanie *s pakal'eńa na pakal'eńe pr'ekaz'ana* zawiera

kalkę pol. konstrukcji z *pokolenia na pokolenie*. Kolejnym przykładem kalki frazeologicznej jest sformułowanie *jon b'elaj gar'ačk'i dastav'al*, w którym występuje kalka pol. *dostawać białej gorączki*. Polski wzór został odtworzony za pomocą elementów gwarowych. Leksem *dast'ac* występuje tu w znaczeniu tożsamym z polskim *dostać*, w którym był notowany w SGS (por. SGS: 53). W wypowiedzi *k'araja vr'ednaja był'a / ja jej ś'ilna dav'al pakur'ic* została skopiowana pol. konstrukcja *dać komuś popalić*. Sformułowanie *'eta j'eśća na 'inym zas'adam* zawiera kalkę pol. *na innych zasadach*. Została ona utworzona przy użyciu elementów gwarowych i adaptowanego zapożyczenia *zasady*. Formą asymilacji całego frazeologizmu było użycie go w innym przypadku niż w polskim oryginale.

Nie wszystkie kalki frazeologiczne z języka polskiego są odwzorowywane dokładnie. W wypowiedzi *at ma'ova m'ajet v kr'ov'i wbite* wystąpiła kalka frazeologiczna pol. *mieć coś we krwi* 'mieć jakiś nawyk, przywyczajenie'. Polska konstrukcja została odtworzona w sposób niedokładny, ponieważ w kalce pojawił się dodatkowy element, który prawdopodobnie został użyty na zasadzie kontaminacji z innym zwrotem frazeologicznym o podobnym znaczeniu *mieć coś wbite do głowy*. Niedokładnie został też odwzorowany frazeologizm *głowa komuś parowała* w wypowiedzi *gavar'it što p'ara išt'a jem'u z galav'y*, który można postrzekać jako zniekształcenie polskiego oryginału.

Kalki frazeologiczne powstają w związku z wykraczaniem poza ramy kodu ograniczonego, nie były one często spotykane w języku badanej społeczności. Spośród mieszkańców regionu augustowskiego GB-M1977 najczęściej stosował w swoich wypowiedziach frazeologizmy, które powstały pod wpływem języka polskiego (por. Paśko 2008: 237–242). Większość badanych osób w ogóle nie stosowała tego typu konstrukcji lub używała ich bardzo rzadko (por. ibidem). Również w regionie suwalskim w gwarze żadnego z informatorów nie wystąpiła tak duża liczba frazeologizmów jak u GB-M1977. Bogactwo frazeologizmów w gwarowych wypowiedziach GB-M1977 nie oznacza, że posługuje się on tradycyjnym dialektem sprawniej niż przedstawiciele starszego pokolenia oraz wiele osób w średnim wieku. W jego gwarze występuje więcej wstawek z języka polskiego niż u starszych informatorów, silniej zaznacza się też wpływ polszczyzny na składnię gwary GB-M1977. Idiomaty-

ka i frazeologia rosyjskiego dialektu starowierców są w chwili obecnej praktycznie w całości przejęte z języka polskiego (Grzybowski 2007). GB-M1977 używa gwary na poziomie kodu rozwiniętego, co stanowi przyczynę kalkowania frazeologizmów.

W idiolekcie GB-M1977 zachowały się zjawiska językowe typowe dla gwary starowierców. U GB-M1977 występują ujednolicone końcówki 3 os. l.mn. I i II koniugacji, np. *bud'ujut* / *bloki st'av'ut*. W zarejestrowanym materiale wystąpiła także forma stopnia wyższego przymiotnika *l'oxk'ij* utworzona według gwarowego paradygmatu: *v šk'ol'e my m'eli l'ag'oše s r'uskava*. Ten sposób prostego stopniowania przymiotników w dialekcie staroobrzędowców został opisany przez Irydę Grek-Pabisową (1986: 114). W chwili obecnej, oprócz idiolektu GB-M1977 występuje on u informatorów starszego i średniego pokolenia, m.in. GB-M1933 i GB-K1951b. W wypowiedzi *l'etam kad'aśće v'id'ać b'yla* GB-M1977 użył leksemu *kad'aśće*, typowego dla gwary staroobrzędowców. W miejscowej gwarze występuje także redukcja *o* do *y* w wygłosowej sylabie zamkniętej w końcówkach dopełniacza l.mn. (Grek-Pabisowa 1968: 48). U informatora GB-M1977 wystąpiła ona w formie *ž'ešeć k'il'ometryv*. W opisywanej wcześniej kalce frazeologicznej GB-M1977 zastosował gwarową formę czasownikową *iśl'a: p'ara iśl'a jem'u z galav'y*. Samogłoska *i* w nagłosie może pełnić funkcję protezy, ale bardziej prawdopodobne jest, że jest ona efektem wyrównania tematycznego do formy bezokolicznika *idt'í*. GB-M1977 używa także gwarowych form zaimków osobowych (*jon, jana*) i wskazujących (*j'eta*), o których pisała Grek-Pabisowa (1968: 68), np. *jon b'elaj gar'ačk'i dastav'ał; jan'a byl'a vr'ednaja; ne m'eń'ać j'etava*. W przedrostkach i przyimkach GB-M1977 wymawia *v* zamiast *u* nieakcentowanego, np. *vm'eju; v m'eń'a*. Informator stosuje także formę *m'og'et*, w której nastąpiło wyrównanie tematyczne do 1 os. l.p., np. *mog'et b'es kup'atsa*.

W wypowiedzi *vśad'a [v maš'ynu] prašč'ajemśa s m'atkaj* mamy do czynienia z interesującym zjawiskiem językowym, łączącym proces zapożyczania i cechy gwarowe. Imiesłów czynny czasu teraźniejszego *vśad'a* został utworzony od tematu czasownika *vśad'at'*, zapożyczonego z języka polskiego. Sposób utworzenia formy *vśad'a* jest gwarowy – poprzez dodanie sufiksu *-aja*, który uległ ściągnięciu → *-aa* → *-a*.

GB-M1977 wyróżnia się spośród swoich rówieśników pod względem stopnia rozwoju bilingwizmu i zakresu zastosowania gwary. Biorąc pod uwagę swobodę posługiwania się rosyjskim dialektem, do GB-M1977 zbliżone są idiolekty GB-M1972, GB-K1984a i S*-K1984b, ale osoby te rzadziej wykraczają poza ramy kody ograniczonego.

Typ rozwiniętego bilingwizmu w wieku dojrzewania i dojrzałym
— GB-K1984a

Informatorka GB-K1984a wychowywała się na wsi w Gabowych Grądach w rodzinie mieszanej. Z matką rozmawiała po polsku, a z ojcem i siostrą w gwarze. W pobliżu mieszkał dziadek, w kontaktach z którym mówiła „po swojemu”. GB-K1984a chodziła do szkoły podstawowej w swojej miejscowości, a udział dzieci-starobrzędowców w klasach był znaczny. Naukę kontynuowała w szkole średniej poza domem. Przez cały okres szkolny GB-K1984a często i chętnie posługiwała się gwarą, będącą dla niej językiem kontaktu nie tylko z najbliższymi, ale również z rówieśnikami z wioski, którzy byli jednocześnie jej szkolnymi kolegami. GB-K1984a wyszła za mąż za starobrzędowca z tej samej wsi. Używanie rosyjskiego dialektu w życiu codziennym nie przeszkodziło jej w przyswojeniu norm standardowej polszczyzny, którym to językiem posługiwała się zawsze bez problemów. Od drugiej klasy szkoły podstawowej informatorka GB-K1984a uczyła się języka rosyjskiego, którego wpływy na jej gwarę są jednak mało zauważalne.

W gwarze GB-K1984a występuje leksyka i zjawiska morfonologiczne typowe dla dialektów północnorosyjskich, przy czym formy te nie występują w oficjalnym języku rosyjskim lub są używane w innym kontekście. Na przykład GB-K1984a używa notowanej w dialektach pskowskich formy *gl'ad'et': nu /telev'izor gl'aż'eć* (SRGL 6: 228). Występuje ona w tym samym znaczeniu – ‘*patrzeć*’ również w literackim języku rosyjskim – *глядеть*, jednak w procesie glottodydaktyki używany jest jedynie leksem *смотреть*. Mieszkańcy Gabowych Grądów i Boru stosują zawsze formę *gl'ad'et'*, zatem jej źródłem w idiolekcie GB-K1984a jest na pewno język sąsiadów, a nie lekcje rosyjskiego w szkole. Funkcjonujący m.in. w gwarach nowogrodzkich w znaczeniu ‘*nadzieja*’ leksem *надѣжда* (przełós e > o) w oficjalnej odmianie języka rosyjskiego występuje

je w formie *надежда*¹²⁴, tymczasem u informatorki GB-K1984a jest to wariant gwarowy *nad' 'ožda: była nad' 'ožda* (por. SRGL 19: 228; WSRP 1: 632). W wypowiedziach GB-K1984a zdarzają się również przypadki ujednoliconych form dopełniacza i celownika w l.p. II deklinacji, np. *k b'abk'i*, typowe dla miejscowej gwary, występujące równolegle z wymową bliższą [e] – *k ć'otk'e*, czyli odpowiadającą rosyjskiemu językowi literackiemu. Gwarową cechą fonetyczną są również protezy w nagłosie w słowach *v'ostryj – xav'aju vs'o vostryje; j'eta –j'etu x'atu zbudav'al moj žed; jon – jon j'ěśca k'er'ovcej*. Protezy te występują w gwarze młodej informatorki nieregularnie, ale, podobnie jak pozostałe wspomniane wyżej zjawiska, świadczą o wpływie języka innych, zwłaszcza starszych mieszkańców Gabowych Grądów i Boru na idiolekt GB-K1984a. Jej częstym kontaktom z osobami w wieku średnim i starszym sprzyjały udziały w próbach i występy w żeńskim zespole wokalnym „Riabinka” – młodzieżowej filii znanej w całym kraju grupy „Riabina”. Śpiewanie tradycyjnych pieśni staroobrzędowych stanowi dla GB-K1984a ważne źródło kontaktu z wieloma formami gwarowymi spetryfikowanymi w tekstach utworów¹²⁵ (zob. Nałaskowski, Danilczyk 2008: 11–24).

Informatorka GB-1984a posługuje się gwarą swobodnie, mówiąc „po swojemu” na różne tematy. Częste używanie tradycyjnego dialektu doprowadziło do pojawienia się w jej idiolekcie dużej liczby zapożyczeń i kalk, za pomocą których są przez nią uzupełniane zasoby leksykalne gwary staroobrzędowców w zakresie słownictwa związanego ze współczesnością. Zapozyczenia pojawiające się w mowie GB-K1984a w formie nieadaptowanej dotyczyły różnych sfer tematycznych: *raž'ice žyv'ut v g'oraže Suv'alk'i s s'estr'oj razem; nie b'yla tak przeraźliwie xał'odna; at urodzenia xav'al'i; čelav'ek troščczy się tr'oxu sam ab šeb'a*. Niektóre z wymienionych zapożyczeń – *przeraźliwie, troščczyć się*, należą do słownictwa typowego dla kodu rozwiniętego i są wynikiem dążenia informatorki do stosowania bardziej złożonych form językowych, w celu pełnego wyrażenia myśli, podobnie jak zapożyczane w całości frazy: *na takiej samej zasadzie x'ožit v k'ažduju x'atu; prav'er'ić / czy*

¹²⁴ Bez przegłosu, w postaci cerkiewnosłowiańskiej.

¹²⁵ Szerzej o znaczeniu zespołu „Riabina” dla języka lokalnej społeczności w rozdziale V.

żadna krzywda się nie dzieje. Leksykę związaną z określaniem czasu GB-K1984a zawsze czerpała z języka polskiego, włączając do wypowiedzi gwarowej jedno- lub kilkuelementowy fragment obcego kodu: *va vt'ornik jedenastego; ź'eśeć po szóstej m'ne pri'nesl' i na salu; ja b'yla s nim 24 godziny na dobre; p'osl'e v mol'en'ne prawie dwie godziny m'ol'atsa*. Badania Doroty Paśko wykazują powszechność wpływów polszczyzny na określanie relacji czasowych w języku wszystkich pokoleń opisywanej społeczności, nie tylko w postaci zapożyczeń, ale również kalk syntaktycznych (por. Paśko 2008: 249–253). W sporadycznych przypadkach uzupełnianie wypowiedzi nieadaptowanymi polskimi słowami prowadziło do przełączania kodu przez GB-K1984a: *b'użet pomocnikiem murarza, bo nie wiem jak to po rosyjsku powiedzieć; muž pr'ij'exal w sobotę /ješč'o paj'el /w pół do dziewiątej wieczór może my l'egl'i*.

Duża frekwencja zapożyczeń adaptowanych u GB-K1984a potwierdza jej wysoką kompetencję w posługiwaniu się gwarą i pozytywny stosunek emocjonalny wobec języka przodków: *zdar'ov'ij /d'obra razv'ij'ajetsa* (morf); *m'ama rab'otajet v skl'ep'e* (fon); *žvan'il'i my kar'etku z komórki* (morf; morf); *[my] dyskutav'al'i na 'etat temat* (fon, morf); *pierwszego września vylatv'ajet už'e v X* (morf); *tr'i tak'ix novor'odka* (morf); *xać'el przekazać d'e'ng'i, što b' zbudav'al'i dom paraf'ij'alnyj* (fon, morf; fon, morf).

W gwarze GB-K1984a występują kalki słowotwórcze i syntaktyczne. Słowotwórcza kalka *var'ač'ivatsa* w znaczeniu 'wracać' powstała w wyniku kontaminacji ros. formy zwrotnej *возвращаться* i pol. *wracać* – *n'ada b'ylaby var'ač'ivatsa*. Leksem *var'ač'ivatsa* występuje w gwarze GB-K1984a również w innym znaczeniu – 'obrać się' *v tak'om kregu var'ač'ivalaś*, i prawdopodobnie został utworzony na zasadzie pomieszczenia podobnych brzmieniowo form. Ponieważ nie jesteśmy w stanie określić, które ze znaczeń było używane przez informatorkę w pierwszej kolejności, nie można z jednej strony wykluczyć podwójnej motywacji kalki, a z drugiej – jej akcydentalności¹²⁶.

Typy kalk syntaktycznych odnotowane u GB-K1984a występują powszechnie również u innych mieszkańców jej miejscowości, np. wyraża-

¹²⁶ Obydwie kalki mogły zostać utworzone *ad hoc*, na potrzeby jednej konkretnej wypowiedzi.

nie relacji przynależności, wyrażanie wieku poprzez naśladowanie pol. konstrukcji *mieć X lat*, a także orzeczenia imiennego za pomocą łącznika *j'eśća (jeść)* oraz części imiennej. *on j'eśća po terminie uroz'onyj*; *jon j'eśća k'er'ovcej*. Specyficzne dla gwary GB-K1984a jest wyrażanie wieku poprzez kopiowanie pol. konstrukcji *skończyć X lat*: *tr'idcać sk'ončył*. Informatorka GB-K1984a kalkuje również polski model wyrażania nadmiaru typu *za + przysł.*, w znaczeniu 'zbyt': *za m'ala m'esta by b'yla*. Występująca w wypowiedzi GB-K1984a konstrukcja *paxoż k + dop.* – *a maj'a šestra / to k t'aty pax'oża*, jest kopią pol. konstrukcji *być podobnym do + dop.*, a przyimek *do* jest zastąpiony przez jego gwarowy odpowiednik – *k*. Specyficzną grupę kalk składniowych stanowią konstrukcje utworzone za pomocą adaptowanego zapożyczenia *m'ušet' + bezokol.*, wyrażające stosunek obowiązku według pol. konstrukcji typu *musieć + + bezokolicznik*, np. *to m'ušit byt' ktoś st'aršyj / št'oby vprav'onyj był*; *j'eśl'i na przykład n'esut chłopy to m'ušut m'eć b'oradu i 'usy*.

Język GB-K1984a udało się zarejestrować trzykrotnie: w latach 1999, 2004 i 2005. Kolejne nagrania nie były już możliwe, ponieważ na początku 2006 roku informatorka wyjechała z Gabowych Grądów. Podczas pierwszego nagrania GB-K1984a miała 15 lat i rozpoczynała naukę w szkole średniej poza miejscowością rodzinną, a więc w rozwoju jej idiolektu był to ważny moment, ponieważ oddzielał wczesny okres szkolny od etapu końcowego – wchodzenia w dorosłość, która ze względu na założenie rodziny nastąpiła nieco szybciej, niż u jej rówieśników. Zarejestrowane kilka lat później wywiady pozwalają określić, jakie zmiany zaszły w zachowaniach językowych GB-K1984a podczas jej nauki w szkole średniej. Mimo zmiany środowiska i stałych kontaktów z koleżankami i kolegami nie-starooobrzędowcami, informatorka nie zmieniła swojego pozytywnego stosunku do wyznania, języka i kultury swojej społeczności. Rozwój jej idiolektu w okresie dojrzewania nie wpłynął znacząco na charakter dwujęzyczności GB-K1984a; na zasadzie naturalnej akumulacji kolejnych etapów rozwojowych u informatorki nastąpił równoległy wzrost kompetencji w obydwu językach (por. Piaget 1981: 85–137; Erikson 2004: 84–88; Kurcz 1992: 66–72; 187). GB-K1984a jest pewna siebie, towarzyska i łatwo nawiązuje kontakty, w związku z czym jej relacje ze szkolnymi kolegami i koleżankami zawsze przebiegały harmonijnie. Informatorka nie miała więc powodu do przebudowy

swojej tożsamości – ukrywania inności i mimowolnego deprecjonowania swojego wyznania, języka i kultury, zwłaszcza że jako członek lokalnej społeczności starobrzędowców mogła czuć się dowartościowana; w Gabowych Grądach miała koleżanki i kolegów, występowała z zespołem na festiwalach i konkursach, reprezentując swoją wspólnotę. Na podobne zjawiska zwracali uwagę również badacze innych grup mniejszościowych (por. Rydz, Rostowski 2001: 187–188; Borecka-Biernat 2001: 226; Czykwin 2007: 275–276; Dołowy 2008a: 409). Typ bilingwizmu podobny do GB-K1984a występuje także u GB-K1983a, GB-K1983b, GB-K1984b i GB-K1984d.

Typ ograniczonego bilingwizmu w okresie dzieciństwa — GB-M1990

Młodzi starobrzędowcy, którzy w domach nie mówią „po swojemu”, są w okresie dzieciństwa, a często także przez całe życie jednojęzyczni lub znają gwarę jedynie w sposób bierny, wobec czego ich zachowania językowe są jedynie pośrednio związane z bilingwizmem. Ta grupa znajduje się na przeciwległym biegunie kontinuum w stosunku do idiolektu GB-K1984a i według dotychczasowych obserwacji jest najbardziej liczna, ponieważ obejmuje przeważającą większość dzieci urodzonych w przeciągu ostatnich kilkunastu lat i wychowujących się w miastach Augustów i Suwałki w polskim otoczeniu językowo-kulturowym. Zdobycie gwarowego materiału językowego od wspomnianych młodych starobrzędowców było więc niemożliwe ze względu na ich znikomą znajomość języka przodków. Idiolekty większości uwzględnionych w niniejszej pracy informatorów młodego pokolenia należałoby umieścić w środkowej części kontinuum pomiędzy stanem zmierzającym do jednojęzyczności a względnie stabilnym bilingwizmem.

Informator GB-M1990 mieszkający w Gabowych Grądach wychował się w rodzinie mówiącej na co dzień gwarą. Jego wypowiedzi „po swojemu”, w okresie kiedy dopiero rozpoczynał naukę w szkole podstawowej, w porównaniu z analogicznym okresem u informatorki GB-K1984a, były o wiele uboższe pod względem syntaktycznym i leksykalnym. Z informatorem GB-M1990 udało się przeprowadzić i nagrać dwa wywiady – w roku 1999 oraz 2008. W drugim nagraniu praktycznie brak wypowiedzi

w gwarze, informator na wszystkie pytania odpowiadał po polsku, nawet jeśli próbował zacząć odpowiedź w gwarze. W rozmowach z kolegami posługiwał się jednak szczątkową formą gwary, wobec czego nie można jeszcze u niego stwierdzić zmiany językowej. Analizowane przykłady pochodzą z nagrania dokonanego w roku 1999. Zarejestrowany materiał pochodzący od GB-M1990 i jego starszego o rok kuzyna GB-M1989a w całości mieści się w sferze kodu ograniczonego; obydwaj chłopcy na pytania badaczy odpowiadali krótkimi zdaniami lub pojedynczymi wyrazami. Sytuacja nagrania była dla nich dodatkowym czynnikiem krępującym swobodę wypowiedzi, jednak obserwacje i nagrania innych chłopców w wieku 7–10 lat (GB-M1995a, GB-M1992c, GB-M1993b) pozwalają na stwierdzenie, że urywane i ograniczone wypowiedzi są wśród nich powszechne także w innych, bardziej naturalnych okolicznościach. Językoznawcy zajmujący się pragmatyką i socjolingwistyką zwracają uwagę na różnice między językiem obydwu płci¹²⁷ już w okresie dzieciństwa, przypisując dziewczynkom tendencje do bardziej złożonych i dłuższych wypowiedzi, podczas gdy chłopcy używają częściej form zwięzłych, prostych pod względem strukturalnym i treściowym (Brouwer et al. 1979: 42; Peisert 1988: 211–212; Lipińska 2003: 40).

W gwarze GB-M1990 występują zarówno wstawki, np. *u P'ašy to let dwanaście; tylko tr'i br'ata; jest ješč'o drug'aja b'abka || tut o / koło nas*, jak i zapożyczenia w formie adaptowanej: *na vu'efu igr'ajem v p'ilku* (morf; morf); *x'od'it v kl'asu čv'artuju / p'ontuju b'užet xaz'ić* (morf; morf; morf). Ponieważ poszczególne wypowiedzi informatora GB-M1990 są krótkie, nie występują w nich złożone strukturalnie formy kalk – frazeologiczne i syntaktyczne, z wyjątkiem wyrażenia wieku: *m'ajet ž'ev'eć lat* (pol. konstrukcja *mieć X lat*). GB-M1990, mówiąc „po swojemu”, sporadycznie tworzy nowe słowa na wzór polskich – kalki słowotwórcze, np. *a igr'ajuš* – forma zwrotna utworzona na bazie pol. *bawić się* i ros. *играть*; *tžyn'adcać* – kontaminacja pol. *trzynaćcie* i ros. *муча́дцать*. Braki w leksyce gwarowej u GB-M1990 na ogół nie prowadzą do zapożyczania i kalkowania z języka polskiego, lecz do zmiany kodu na polski. Efektem tej tendencji są polskie repliki na zadawane po

¹²⁷ Zagadnienie różnic między językiem obydwu płci omówiono szerzej w podrozdziale: „Płeć – czy w badanej społeczności istnieje sekslekty?”.

rosyjsku pytania w wywiadzie, np.: [*У тебя есть сестра?*] *Cioteczne tylko siostry*, a także niekontrolowane przełączanie kodu w nielicznych dłuższych wypowiedziach – podczas liczenia i opowiadania o rodzinie: *ad'in / dva / tr'i / čet'yr'i / p'ac / sześć / siedem / v'ośim / ź'ev'ic / ź'eśic; x'ožit v kl'asu čv'artuju / p'ontuju b'užet xaz'ic / a m'latšy brat to będzie chodzić w trzecią i m'ajet ź'ev'eć lat*.

Informator GB-M1990 od najmłodszych lat brał udział w nabożeństwach w molennie i w wieku 9 lat potrafił z pamięci zacytować kilka modlitw i pieśni w języku cerkiewnosłowiańskim. Jego aktywność religijną i znajomość niektórych tekstów języka liturgicznego można uznać za dodatkowy czynnik przeciwdziałający zmianie językowej¹²⁸. Mający obecnie 18 lat GB-M1990 wciąż mieszka w Gabowych Grądach, skąd dojeżdża do technikum w Augustowie. W rozmowach z członkami rodziny i kolegami z wioski posługuje się gwarą, ale jego kompetencja językowa w zakresie dialektu staroobrzędowców jest ograniczona do podstawowych zwrotów i prostych konstrukcji składniowych wąskich zasobów leksykalnych, podczas gdy polszczyznę opanował na wysokim poziomie, pozwalającym na posługiwanie się kodem rozwiniętym. Jego aktualna kompetencja językowa w zakresie gwary została ukształtowana już w dzieciństwie, a w późniejszym okresie, ze względu na naukę w mieście i brak potrzeby stosowania złożonych i rozbudowanych leksykalnie wypowiedzi „po swojemu”, nie rozwijała się już prawie wcale. Podobny typ dwujęzyczności występuje m.in. u GB-M1973, GB-M1984, GB-M1985a, GB-M1989a, GB-M1989b i GB-M1991a.

Typ bilingwizmu rozwijanego w okresie dojrzewania – GB-M1992a

Dla informatora GB-M1992a początkowa faza wieku szkolnego okazała się okresem intensywnej akwizycji gwary, którą w dzieciństwie znał

¹²⁸ Choć gwara badanej grupy i język cerkiewnosłowiański to strukturalnie odmienne języki, zdaniem Stefana Grzybowskiego stosowanie języka liturgicznego staroobrzędowców wpływa na zachowanie przez nich gwary. Język cerkiewnosłowiański można również potraktować w charakterze „dachu literackiego” gwary staroobrzędowców, a więc jej subsystemu, którego nawet częściowa znajomość wspomaga proces powstrzymywania zmiany językowej (por. Hentschel 2002: 85).

tylko biernie, ponieważ jako mały chłopiec przebywał głównie z mówiącą wyłącznie po polsku matką-katoliczką. Od momentu rozpoczęcia nauki w szkole, mieszkający w Borze GB-M1992a najwięcej czasu spędzał z rówieśnikami, głównie z GB-M1993a i GB-M1993b, którzy posługiwali się gwarą na co dzień, również we wzajemnych kontaktach, z wyłączeniem sytuacji oficjalnych i na obcym terenie¹²⁹. Ponieważ jako 7–8-latek GB-M1992a startował z innego pułapu niż jego koledzy, mówiący „po swojemu” od pierwszych lat życia, mając 12 lat posługiwał się gwarą mniej sprawnie od rówieśników, ale w ciągu kilku lat udało mu się im prawie dorównać. W wypowiedziach gwarowych GB-M1992a występuje znaczna liczba wstawek z języka polskiego: *l' 'eżał už'e w łóžku; a b'abka mieszkała za las'om; ale ona paśl'a l' 'esam; napotkała v'olka*. W niektórych przypadkach młody informator wyraźnie szuka gwarowych odpowiedników dla nasuwających mu się w toku wypowiedzi polskich słów: *pakaz'ał jem'u buty // but'y; on m' 'ešk'ał w domu / v dam'u*. Gwara GB-M1992a obfituje w tego typu doraźne zapożyczenia, w których podstawowym zabiegiem adaptującym polski leksem do systemu gwary jest przesunięcie akcentu na ostatnią sylabę: *m' 'ešk'ał, v damu, but'y*. Informator w trakcie wywiadu na pytania zadawane po rosyjsku często udzielał krótkich odpowiedzi w języku polskim, np. na pytanie o ulubioną dyscyplinę sportową – *w tego // w tenisa* lub o ostatnie zakupy w sklepie – *na przykład chleb / owoce, warzywa*. W jego gwarze częstym zjawiskiem jest mieszanie kodów, czyli wielokrotne nieświadome przełączanie kodu w ramach jednej ciągłej wypowiedzi: *m'ama powiedziała dla červan'ova kapt'urka / št'oby zaniostał jić b'abk'i; z'ajac uciekł i vołk gań'ałsa / ale nie złapał jev'o* (zagadnienie przełączania kodów zostało szerzej omówione w rozdziale III). Braki w leksyce prowadziły często GB-M1992a do trwalszego przełączania kodu narracji na polski, który jest dla niego kodem podstawowym: *i ona // an'a powiedziała / że dobra / ale ona paśl'a l' 'esam; iśl'a / zerwała kwiatuszków i napotkała v'olka*. Mimo ograniczonych zasobów leksykalnych oraz chwiejnej struktury morfonologicznej, w gwarze GB-M1992a można zauważyć niektóre charakterystyczne cechy miejscowego dialektu: ujednolicenie form dopełniacza i celownika

¹²⁹ Na przykład podczas przerw w szkole i w jej okolicy w obecności innych uczniów, na przystanku lub na zakupach w mieście.

w II deklinacji: *zaniósł ją* *jiść b'abk'i*, wyrównanie tematyczne w 3 os. l.p. czasownika *moć* – *m'og'et napatk'ać v'olka* oraz gwarowe formy 3 os. l.p. czasownika w czasie przeszłym *idt'i: iśl'a*, np. *i pam'atu iśl'a / volk dab'eg dam'oj*.

W gwarze GB-M1992a oprócz wstawek i przypadków przełączania kodu występują także zapożyczenia w formie adaptowanej: *ž'yl'i ščeśl'iva* i *d'obra* (fon, morf); *lampy skład'ajet* (morf); *nagatav'ala jiść* (fon, morf); *b'abuška i červ'onij kapt'uryk*¹³⁰ (morf; fon); *v šk'ol'e patstav'ovaj* (fon, morf); *ad'in brat prac'ujet* (morf); *v'olka zab'il i rasć'ol* (fon; fon)¹³¹. Wśród kalk syntaktycznych w języku GB-M1992a występuje typowa również dla innych członków badanej społeczności konstrukcja wyrażająca stosunek przynależności. Zamiast powszechnego u młodych staroobrzędowców modelu *ja nazywajuś X* lub *kto-to nazyv'ajetsa X*, informator GB-M1992a używa nietypowej konstrukcji, powstałej pod wpływem pol. *mieć na imię* – *an'a m'ajet na imię*. Powstałą formę syntaktyczną należy zaliczyć do grupy półkalk, ponieważ zawiera ona zarówno elementy gwarowe, jak i zaczerpnięte w nieadaptowanej formie z polszczyzny. GB-M1992a z języka polskiego czerpie również schemat łączenia liczebników z rzeczownikami w mianowniku – *dwudziestu dwóch uczniów*, kontaminując go z ros. konstrukcją *двадцать два ученика*: [odp. na pytanie o liczbę uczniów w klasie] *dv'adcać dva učeník'ov*.

W zarejestrowanym materiale widoczny jest również wpływ regionalnej, suwalsko-augustowskiej odmiany języka polskiego na gwarę GB-M1992a w postaci konstrukcji *dla* + *dopełniacz*, używanej zamiast celownika. Jako jeden z nielicznych informatorów, GB-M1992a, podając swój wiek, nie użył gwarowej konstrukcji typu *m'et' X l'et*, lecz

¹³⁰ Forma asymilowana *kapt'uryk* występuje u informatora GB-M1992a równolegle ze wstawką *kapturek*.

¹³¹ Wyrazy zakwalifikowane jako adaptacje fonetyczne w analizowanym tekście występowały wyłącznie w formie podstawowej. Według wcześniejszych badań języka młodego pokolenia staroobrzędowców wsi Gabowe Grądy i Bór wszystkie adaptacje fonetyczne odmiennych części mowy, które zostały zarejestrowane w formach zależnych, były adaptowane również do gwarowych paradygmatów odmiany (Głuszkowski 2006a). Dlatego adaptacje fonetyczne w gwarze GB-M1992a można traktować również jako potencjalne adaptacje morfologiczne.

mnie dvan'adcać l'et, pod wpływem rosyjskiego języka literackiego, którego uczył się w szkole. Ponieważ jego gwara kształtowała się nie we wczesnym dzieciństwie, ale dopiero w okresie szkolnym, GB-M1992a był bardziej podatny na wpływy oficjalnego wariantu języka rosyjskiego niż jego koledzy, których kompetencja w zakresie gwary staroobrzędowców została już wcześniej wstępnie uformowana. Równoległa akwizycja gwarowej i oficjalnej odmiany języka rosyjskiego mogła zaowocować u GB-M1992a zlewaniem się i utożsamianiem form obydwu wariantów ruszczyzny, zwłaszcza że żadnym z nich nie posługiwał się swobodnie.

O tym, że gwara informatora GB-M1992a kształtowała się dopiero w wieku szkolnym, świadczy duża wariatywność zapożyczeń i chwiejność akcentu w formach gwarowych. Jest to na przykład dokonywana na potrzeby chwili adaptacja zapożyczeń: *w domu* /v dam'u; *buty* /but'y oraz brak konsekwencji w akcencie rzeczownika *vołk* w bierniku lp. *v'olka* i *valk'a*¹³². Wspomniane przykłady uzupełniają długą listę przejawów interferencji międzyjęzykowej w gwarze młodego informatora, dowodzą jego niskiej kompetencji w zakresie języka staroobrzędowców. Dopiero uwzględnienie socjologicznej i psychologicznej perspektywy w opisie zachowań językowych GB-M1992a ukazuje, jak bogate źródło informacji jego idiolekt stanowi dla badań problematyki dwujęzyczności. Wobec stanu pierwotnej jednojęzyczności do około 6 roku życia wszystkie elementy systemu gwarowego przyswoił on dopiero pod wpływem częstych i intensywnych kontaktów z kolegami z Gabowych Grądów i Boru. Oddziaływanie grupy rówieśniczej w rodzinnej miejscowości było w jego przypadku na tyle silne, że niwelowało wpływ polskojęzycznej szkoły w Białobrzegach, a także wcześniejszy brak znajomości gwary. Obecnie GB-M1992a ma 16 lat, ale ponieważ wyjechał z Boru, nie ma w tej chwili możliwości porównania aktualnego stanu jego idiolektu z powyższą analizą, co pozwoliłoby na zweryfikowanie zaobserwowanych trendów rozwojowych. Typ bilingwizmu GB-M1992a jest obecnie zbliżony

¹³² Forma *volka* jest zgodna z normą rosyjskiego języka literackiego, natomiast *valk'a* występowała niegdyś w gwarze starowierców, choć ze względu na niską kompetencję informatora zarówno w zakresie gwary, jak i języka ogólnorosyjskiego należałoby zakwalifikować tego typu oboczności nie jako wariację dialektalno-literacką, ale jako przypadkowe próby poszukiwania „właściwego” miejsca akcentu.

do idiolektów GB-M1984, GB-M1985a i kilku innych informatorów, ale jego dwujęzyczność kształtowała się w unikalny sposób.

Typ bilingwizmu zanikającego w okresie dojrzewania
– GB-M1993b

W przypadku informatora GB-M1993b okres nauki szkolnej spowodował zupełnie inny rozwój dwujęzyczności niż u jego bliskiego kolegi GB-M1992a. Stopniowe odchodzenie od gwary GB-M1993b obrazują kolejne wywiady, nagrywane w latach 2004, 2005, 2006 i 2008, uzupełniane relacjami jego rodziców. Choć jako dziecko GB-M1993b mówił na co dzień gwarą i posługiwał się nią sprawnie, wraz z wchodzeniem w okres dojrzewania coraz mniej chętnie używał języka staroobrzędowców, co z kolei przyniosło skutki w postaci obniżenia się poziomu jego kompetencji w zakresie rosyjskiej gwary. Wyjaśnienie zaistniałego stanu rzeczy wymaga uwzględnienia cech charakteru informatora i okoliczności zewnętrznych. GB-M1993b jest osobą ambitną i uparcie dąży do wyznaczonych sobie celów. W grupie kolegów na wsi zawsze pełnił funkcję przywódczą. Chłopiec przyzwyczał się do ważnej roli również w rodzinie, ale zawsze chętnie pomagał rodzicom i szanował ich decyzje. Informator miał pewne problemy z wynikami w nauce, choć ich przyczyną nie były jego niskie możliwości intelektualne, ale nastawienie będące formą młodzieńczego buntu. Pozycja chłopca w grupie polskich kolegów i koleżanek w szkolnej społeczności była znacznie słabsza niż w rodzinnej wsi, co kłóciło się z jego ambicjami przywódczymi. GB-M1993b miał w swoich klasach najwyżej 2–3 kolegów-staroobrzędowców wobec licznych grup dzieci z innych wiosek, co nie sprzyjało przeniesieniu jego statusu z lokalnej grupy rówieśniczej na klasę szkolną. Choć przynależność GB-M1993b do mniejszości etnokonfesyjnej i językowej nie była piętnowana ani przez innych uczniów, ani przez nauczycieli, stanowiła ona czynnik marginalizujący jego pozycję w grupie (por. Czykwin-Misiejuk 1998: 52–53; 269; Liebkind 1999: 143; Fishman 1999: 153; Czykwin 2007: 138–160). Najprawdopodobniej spowodowana obawą przed stygmatyzacją niechęć do jakiegokolwiek podkreślania własnej odrębności w środowisku szkolnym przeniosła się u GB-M1993b również na inne sfery jego życia (Czykwin 2007: 38; 269; Głuszkowski 2008: 428–429;

por. także: Wojtyra 2008: 32). Chłopiec nie tyle neguje swoją tożsamość kulturową, ile stara się wobec niej zdystansować. Jeszcze jako jedena-stolatek GB-M1993b chętnie rozmawiał „po swojemu” ze wszystkimi, nawet najmłodszymi mieszkańcami rodzinnej miejscowości, podczas gdy obecnie gwarą posługuje się tylko w kontaktach z ojcem, który jest dla niego dużym autorytetem i na skierowane w swoją stronę wypowiedzi syna w języku polskim odpowiada stanowczą prośbą: *skaz'ŷ p'ap'e na jev'o jazyk'e*. Istotną kwestią w przypadku stosunku GB-M1993b do gwary jest jej prestiż w jego odczuciu. Okazuje się, że nie jest on wartością stałą; z jednej strony rosyjska gwarą oraz związane z nią wartości religijne i kulturowe w otoczeniu przedstawicieli większości są dla młodego informatora kłopotliwe i krępujące, z drugiej zaś jest to „język ojca” i język domu rodzinnego w dzieciństwie (por. Wejland 1983: 13; Zieniu-kowa 2003: 79–80). Ta niekonsekwencja wywołuje u GB-M1993b dysonans poznawczy, prowadzący do reakcji wycofania – małomówności i odrzucenia gwary, a także ogólnego zniechęcenia do nauki (por. Merton 1982: 210–214; Aronson 2006: 171).

Ewolucję idiolektu GB-M1993b ilustrują zmiany w ogólnym ob-razie interferencji w jego gwarze, a także wzajemne relacje obydwu używanych przez niego języków. W roku 2004 informator mówił gwa-rą chętnie i na różne tematy, a swoboda, z jaką to czynił, sugerowała, że jest to język, z którego faktycznie korzysta na co dzień. Jego podsta-wowym językiem był jednak polski, w czystej literackiej formie. Choć GB-M1993b posługiwał się gwarą w sposób nieskrępowany, jego wy-powiedzi obfitowały w adaptowane i nieadaptowane zapożyczenia oraz kalki składniowe i słowotwórcze. Wstawki pochodziły z różnych pól se-mantycznych: *skaz'al / što 'eta podgrzybek; na bal'ikyx*¹³³ *był'a sestr'a i wujek; v'eš'aju łanćuszki / lampki; kak'oj ta potwór; raspal'il'i my ogni-sko; usł'yšał krzyki i prib'eg; prawie vyčan'ul'i*. GB-M1993b wyraźnie starał się utrzymać swoją wypowiedź w rosyjskiej gwarze, choć spora-dyczne przypadki rozpoczynania odpowiedzi po polsku lub przełączania kodu dowodzą, że polszczyzna jest dla niego językiem podstawowym, np. odpowiedź na pytanie o zajęcia w szkole – *angielskiego się uczymy* lub o oceny – *wuef czwórka / matematyka trójka*. W trakcie wypowie-

¹³³ Zapożyczenie adaptowane fonetycznie pochodzące od pol. *balik* (belka).

dzi w gwarze GB-M1993b przechodził na polski, opowiadając historię, którą poznał w polskiej wersji językowej: *'etat potwór / k'aždyj p'ervyj żeń miesiąca straszyl z Gabowych Grądów ludzi i Boru; astav'il'i et'ova dzika / bo dzik był na dole; Str'elka ix zaprowadziła do swej królowej. Z kolei w przykładzie K'ev'in nal'il oleju śliskiego na schody štob ań'i paśl'izgn'ul'is* informator, opowiadając film, zaczyna narrację w gwarze, odczuwając braki leksykalne, przechodzi na polski, po czym powraca do gwary, mając świadomość wiodącego kodu jego wypowiedzi.

W gwarze GB-M1993b w nagraniu z 2004 roku występowały liczne zapożyczenia adaptowane, np.: *paglaž'ela f'ajnyje cv'et'y* (morf); *spatk'al'i Str'elku* (fon, morf); *paš'ol k b'abk'e i zapuk'al* (fon); *nagr'el kl'amku* (morf); *x'ožit v šk'olu budovl'anuju* (morf); *l'ub'im na n'artyx / na s'ankax j'ezžić* (morf); *pab'eg pad łóżko / pad tapč'an* (fon). O bogactwie strukturalnym gwary GB-M1993b świadczyły też liczne kalki słowotwórcze. Utworzenie nowego wyrazu pod wpływem języka-dawcy za pomocą rodzimych morfemów może wystąpić tylko u jednostki, która ma już wcześniej rozwinięty system morfonologiczny języka-biorcy. GB-M1993b kalkuje pol. *przestraszyć się*, poprzez zastąpienie prefiksu *prze-* jego gwarowym odpowiednikiem *p'er'e-* przed tematem *-straš-* oraz zamianę pol. części zwrotnej *się* na gwarową *-ša*: *K'ev'in p'er'estr'ašyl'sa*. Forma *igr'atsa* została utworzona za pomocą gwarowego rdzenia *-igr'at-* i części zwrotnej *-sa* po wpływie pol. *bawić się*: *l'ubl'u s nim igr'atsa*. Na bazie prefiksu *at-* i tematu *(s)kaz'at'* powstała forma *atkaz'at'*¹³⁴: *volk atkaz'al / kr'asnaja š'apočka*, stanowiąca kalkę pol. *odpowiedzieć*; tworząc nowy wyraz GB-M1993b wykorzystał gwarowe odpowiedniki poszczególnych części formy źródłowej – *od-* : *at-* i *-powiedz-* : *-(s)kaz-*.

Wśród zarejestrowanych w 2004 r. kalk syntaktycznych w gwarze GB-M1993b można zauważyć wiele konstrukcji składniowych utworzonych pod wpływem polszczyzny, które występują powszechnie w badanej społeczności. Młody informator stosuje polski model wyrażania relacji

¹³⁴ Choć w literackim języku rosyjskim istnieje forma *отказать* w znaczeniu 'odmówić', nie można traktować zanotowanego w idiolekcie M1993b leksemu *atkaz'at'* w znaczeniu 'odpowiedzieć' jako kalki semantycznej homonimicznej, ponieważ w jego gwarze wspomniana forma funkcjonuje tylko w jednym znaczeniu.

przynależności, a także konstrukcje składniowe związane z wyrażaniem wieku, relacji czasowych – powtarzalności oraz zaczerpnięte z polszczyzny lokalnej konstrukcję typu *dla + dopełniacz* zamiast celownika. W gwarze GB-M1993b zanotowano również inną, powszechną w języku społeczności polskich staroobrzędowców konstrukcję, która znajduje się na granicy kalk syntaktycznych i semantycznych. Iryda Grek-Pabisowa zwracała uwagę na poszerzenie znaczenia *sam* i *s'amujj* w ich gwarze pod wpływem języka polskiego (Grek-Pabisowa 1999c). W efekcie zmian o charakterze semantycznym w języku GB-M1993b pojawiło się sformułowanie *x'oʒit v 'etu s'amuju šk'olu* – kalka pol. konstrukcji *chodzi do tej samej szkoły*.

Znaczące zmiany w idiolekcie GB-M1993b rozpoczęły się w roku 2005 i były spowodowane m.in. spadkiem poczucia własnej wartości w wyniku pogorszenia się wyników w nauce. Według relacji rodziców młodego informatora, mówił on „po swojemu” niechętnie nie tylko w sytuacji nagrania, ale również na co dzień w sferze kontaktów rodzinnych. W jego przypadku można mówić o stanie zbliżonym do anomii i reakcji w postaci wycofania. Pierwsze symptomy obniżenia kompetencji w zakresie posługiwania się gwarą przez GB-M1993b były widoczne już w materiale zarejestrowanym w lipcu 2005 r. Chłopiec wielokrotnie przerywał nagranie, prosząc o czas do zastanowienia, a poszczególne formy leksykalne i gramatyczne dobierał po długim wahaniu. Stopień jego skrępowania sugerował, że gwara przestawała być dla niego językiem codziennym¹³⁵. Tymczasem podczas nagrania dokonywanego zaledwie rok wcześniej, zarówno w krótkich replikach, jak i w dłuższych samodzielnych wypowiedziach, mówił praktycznie bez zastanowienia, niezależnie

¹³⁵ Możliwe są także inne przyczyny braku pewności i skrępowania podczas wypowiedzi „po swojemu”. GB-M1993b mógł zastanawiać się nad użyciem niektórych form pod wpływem nauki języka rosyjskiego w szkole. Według własnej relacji informatora, w czasie lekcji rosyjskiego zdarzają mu się od czasu do czasu wtrącenia z gwary, więc brak pewności stosowanych form może być związany z wahaniem między ogólną odmianą rosyjskiego a gwarą staroobrzędowców. Małomówność jest natomiast typowa dla niektórych mężczyzn z Gabowych Gradów i Boru, posługujących się gwarą wyłącznie na poziomie podstawowych odzywek – komunikatywne minimum kodu ograniczonego (m.in. GB-M1948, GB-M1965). Wcześniejsze bogactwo strukturalne i leksykalne jego gwary wyklucza jednak taki stan rzeczy.

od tego, czy zdania składały się form gwarowych, czy zapożyczanych. Ze względu na rosnącą niechęć młodego informatora do gwary, w latach 2005, 2006 i 2008 zgadzał się on na nagranie po długich prośbach, a w roku 2007 nie dał się przekonać. Kiedy jednak wyrażał zgodę na nagranie, mimo coraz większych trudności w posługiwaniu się gwarą, dbał o utrzymanie kodu wypowiedzi, co niekiedy prowadziło do niespodziewanych form adaptacji zapożyczeń, np. w wywiadzie z 2006 r. – *tak'uju b'arzuju gr'oźnuju xor'obu*. GB-M1993b starał się mówić gwarą, jednak udawało mu się to w coraz mniejszym stopniu. W roku 2008 wywiadu udzielił praktycznie w całości po polsku; „po swojemu” udzielił kilku krótkich odpowiedzi i powtórzył fragment znanej sobie z dzieciństwa bajki o Czerwonym Kapturku¹³⁶.

Choć GB-M1993b wraz z upływem czasu i zmianami spowodowanymi przejściem z okresu dziecięcego w nastoletni mówił gwarą mniej chętnie i z postępującymi trudnościami, w jego idiolekcie można zauważyć pewne stałe zjawiska. W każdym z wywiadów pojawiały się formy typowe dla miejscowej gwary, występujące z mniejszą lub większą częstotliwością praktycznie u wszystkich członków badanej społeczności, np. leksem *bark'an*, występujące wyłącznie u polskich staroobrzędowców określenia marchwi (2004 r.); ikanie po miękkiej spółgłosce w wygłosie – *p'osl'i* (2005 r.); wyrównanie tematyczne – *m'og'et pajž'ot uć'ytsa* i kolejny przykład zachowanej gwarowej leksyki – forma *xvar'et*: *jej muž'yk xvar'ejet* oraz wariantów gramatycznych – forma *mnog*: *pr'isl'ala mnog f'ajnyx ć'uxyf* (2006 r.), a także protezy w zaimkach osobowych w 3 os. lp. – *volk atkaz'al / štob jen'u l'učše v'įžeć*. W momentach ożywienia i zainteresowania tematem, zwłaszcza jeśli kontekst rozmowy związany był z życiem lokalnej wspólnoty i jej obyczajami, GB-M1993b zaczynał mówić „po swojemu” z większą swobodą, a charakter interferencji międzyjęzykowej w jego gwarze nie różnił się wiele od stanu opisanego na podstawie nagrania z roku 2004. Taka sytuacja wystąpiła w wywiadzie z 2006 r., kiedy młody informator opowiadał o swoim wyjeździe do Moskwy i *kaščun'ax* – tradycyjnych żartach przed Bożym Narodzeniem.

¹³⁶ Historia Czerwonego Kapturka w wersji gwarowej (*Kr'asnaja Š'apočka, Červ'onij Kapturek, Červ'onij Kapt'uryk*) jest powszechnie znana wśród dzieci z Gąbowych Grądów i Boru, i często opowiadana podczas nagrań.

Ukształtowana w już dzieciństwie kompetencja w zakresie rosyjskiej gwary nie mogła u GB-M1993b zaniknąć z dnia na dzień, ani z roku na rok. Bez wątpienia w pierwszej fazie jego przechodzenia z języka staroobrzędowców na polski w kolejnych sferach życia podstawowym powodem zapoczątkowanej zmiany językowej były przyczyny natury psychospołecznej, jednak z czasem brak praktyki w posługiwaniu się rosyjską gwarą doprowadził do jej rzeczywistego ograniczenia do minimum. Ostateczną weryfikację powyższego stwierdzenia umożliwią obserwacje idiolektu GB-M1993b w najbliższych latach. Ze względu na nietypowy układ czynników pozajęzykowych, oddziałujących na idiolekt GB-M1993b, jego biografia ma charakter indywidualny.

Typ rozwiniętego bilingwizmu w okresie dzieciństwa
– GB-K1997

Informatorka GB-K1997 mieszka w Gabowych Grądach i wychowuje się w rodzinie mówiącej na co dzień „po swojemu”. Obydwoje rodzice są staroobrzędowcami, przywiązani do swojej tradycji i religii. GB-K1997 rozmawia „po swojemu” z rodzicami, mieszkającą niedaleko babcią oraz krewnymi i sąsiadami. W kontaktach z rodzeństwem używa zarówno gwary, jak i polszczyzny. W wypowiedziach GB-K1997 występują gwarowe formy czasownikowe, w których w nagłosie występuje protetyczna samogłoska *i*, np. *zaczęła ix irv'ać*; *p'ośl'i kak irv'ala*; *my išl'i*; *i an'a išl'a*. Pochodzenie form *irv'at'* / *irv'ala* oraz *išl'a* jest różne. Iryda Grek-Pabisowa, opisując samogłoski protetyczne w gwarze polskich starowierców na przełomie lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych XX wieku, zwracała uwagę, że protezy w postaci samogłosek *a* lub *i* występują w wyrazach zaczynających się od zbiegu spółgłosek *rz*, *rv*, *sv*, *xl*, *l'j* oraz *łg*, jako jeden z przykładów podając formę *irv'at'* (Grek-Pabisowa 1968: 54). Natomiast forma *išl'a* powstała prawdopodobnie w wyniku wyrównania tematycznego. We fragmencie wypowiedzi *p'ośl'i pašl'a* występuje ikanie w zredukowanej samogłosce wygłosowej po miękkiej spółgłosce. Forma celownika l.p. r.ż. *-i* w *zańesl'a b'abušk'i* jest typowa dla miejscowego dialektu i wiąże się z ujednoliceniem celownika z dopełniaczem (por. ibidem 1968: 90). W rzeczownikach z twardym tematem GB-K1997 stosuje gwarowe końcówki w przypadkach zależnych: *pamag'aju m'amy*

v kaldun'ax; dyskat'eka v šk'oły v b'alabr'egax; kup'ila bransoletku sestr'y tak'uju z muš'elyk (por. ibidem).

W gwarze GB-K1997 polskie wpływy widoczne są zwłaszcza na poziomie leksyki i składni. W jej wypowiedziach „po swojemu” występują liczne zapożyczenia nieadaptowane – wstawki: *s'oryk / ponad s'oryk; r'ułnyji przysmaki; czemu m'ajet tak'uju bałš'uju b'uzu*. Wstawki uzupełniają luki w gwarowych zasobach leksykalnych informatorki, jednak nie zmienia ona kodu na lepiej opanowany przez siebie język polski, ponieważ jest świadoma języka swojej wypowiedzi i uczestnictwa w rozmowie prowadzonej w rosyjskiej gwarze. GB-K1997 sama „poprawia” niektóre z mimowolnie wtrąconych polskich leksemów: *i jeszcze / ješč'o; leśń'ičyj zastr'el'il wilk'a v'olka; byłam / była ja na kal'ońji nad mor'im; dwa tygodnie / dv'e neż'eli*. Fakt ten potwierdza lepszą znajomość polskiego przez młodą informatorkę, a także to, że jest to dla niej język podstawowy, w którym szuka brakujących słów, jednak chęć zaprezentowania swojej kompetencji w zakresie miejscowej gwary powoduje, że zwraca ona uwagę na polskie słowa, które „nie powinny” znaleźć się w jej wypowiedzi. Ponieważ językiem domowych rozmów jest gwara, a jej bliscy – mama i babcia, pełnią ważne funkcje w lokalnej społeczności, miejscowy język uzyskuje w jej oczach dodatkową wartość. Kiedy GB-K1997 mówi gwarą, spotyka się z bezpośrednimi i pośrednimi pochwałami ze strony rodziny. Religijność i zaangażowanie dziewczynki w życie wspólnoty są również mile widziane. Znajomość modlitw i umiejętność czytania tekstów w języku cerkiewnosłowiańskim pozwalają jej wystąpić w roli lektorki podczas nabożeństw przed wszystkimi wiernymi w molennie. Nie bez znaczenia jest również sytuacja, w jakiej wspomniane „poprawki” zostały zarejestrowane; podczas nagrania GB-K1997 chciała zaprezentować się z jak najlepszej strony przed badaczami i wzbudzić ich zainteresowanie. Gwara jest więc dla młodej informatorki językiem o wysokim prestiżu, którego wartość nie jest obniżana w innych sytuacjach, ponieważ GB-K1997 jest lubiana przez szkolne koleżanki i doceniana przez nauczycieli za bardzo dobre wyniki w nauce; odmienność wyznaniowo-językowo-kulturowa nie była dla niej nigdy źródłem nieprzyjemności.

Lojalność wobec tradycyjnego języka staroobrzędowców zaowocowała u GB-K1997 stosunkowo dużą liczbą zapożyczeń adaptowanych, podczas gdy ogół młodego pokolenia cechuje przewaga wstawek (por.

Paško 2008: 220–221). W języku GB-K1997 występują zapożyczenia adaptowane w sposób całkowity, np. *japonki na odvar'ot naž'ela / razčaxr'alaś* (fon, morf); *zapyt'als'a / gže an'a iž'ot* (morf), a także wyrazy adaptowane częściowo, np. *czemu m'ajet tak'uju balš'uju b'užu* (morf). Przypadki niepełnej adaptacji zapożyczeń są u tej informatorki związane z brakiem całkowitej substytucji fonemów: *i kalež'aniki obraž'iliś* (morf); *bransol'etku sestr'y tak'uju z muš'elyk* (morf); *nagr'odu dast'ala za 'eta / što nie pl'akala* (morf).

W materiale językowym zarejestrowanym u GB-K1997 występują kalki semantyczne i składniowe. Na przykład informatorka GB-K1997, stosując konstrukcję *ast'atsa* w znaczeniu: 'stać się (kim?)' – *ja ast'alaś wicemiss kolonii*, pod wpływem pol. *zostać (kim?)* poszerza znaczenie leksemu, występującego w gwarze staroobrzędowców wyłącznie w znaczeniu 'zostać (gdzie?)'. Niektóre z występujących u GB-K1997 kalk syntaktycznych są powszechnie spotykane w gwarze staroobrzędowców z Gabowych Grądów i Boru, do których należą konstrukcje składniowe związane z wyrażaniem relacji przynależności oraz określaniem wieku. Obecnie informatorka GB-K1997, równolegle z formą typu *m'ajet X l'et* używa konstrukcji z celownikiem *komu-to X l'et*. Dorota Paško wiąże ten fakt z rozpoczętą przez GB-K1997 nauką rosyjskiego języka literackiego w szkole (Paško 2008: 254). W gwarze GB-K1997 pojawiają się również inne rodzaje kalk syntaktycznych, polegających na naśladowaniu polskich konstrukcji przyimkowych: *byłam / b'yla ja na kal'oŋji nad m'or'im* – kalkowanie konstrukcji *nad morzem*; *pa što an'a iž'ot* – kalkowanie konstrukcji *iść (po co?)*. Kalki w języku młodego pokolenia staroobrzędowców występują prawie wyłącznie u osób, które mówią gwarą często i chętnie na różne tematy, a proces zapożyczania złożonych form składniowych, tworzenie nowych słów i poszerzanie znaczenia już istniejących wiąże się z koniecznością zastosowania nietypowego dla gwary kodu rozwiniętego (por. Крысин 1976: 64–66; Bernstein 1980: 100–102; Wilkoń 1987: 88–91; Grabias 1997: 51–55; Głuszkowski 2006a: 253). Za sprawą codziennego posługiwania się gwarą w domu rodzinnym informatorka GB-K1997 nie jest typową przedstawicielką najmłodszych staroobrzędowców, a jej idiolekt na kontinuum rozciągającym się od żywego bilingwizmu z dominującym językiem polskim do stanu szczątkowej dwujęzyczności zmierzającej do szybkiej zmiany językowej znajduje się

blisko pierwszego z wymienionych biegunów. Podobny typ bilingwizmu występuje u BP-K1993 i GB-K1994, a także u innych młodych informatorów, których dwujęzyczność jest jednak słabiej rozwinięta: GB-K1985, GB-M1988a i GB-M1993a.

Biografie językowe młodszego pokolenia — podsumowanie

Opisane biografie językowe zostały wybrane przede wszystkim w celu ukazania szeroko reprezentowanych typów ukształtowania idiolektów najmłodszych informatorów. Brak biografii językowych dzieci i młodzieży spoza Gabowych Grądów i Boru wynika z przyczyn obiektywnych. Poza tymi dwiema miejscowościami praktycznie nie ma młodych osób władających gwarą. Dopiero w roku 2008 udało nam się dotrzeć do informatorów BP-M1991b i BP-K1993, którzy mimo młodego wieku oraz faktu zamieszkiwania z dala od innych rodzin staroobrzędowych posługują się gwarą w stopniu porównywalnym do ich rówieśników z Gabowych Grądów i Boru. Według informacji uzyskanych od starszych starowierców z regionu suwalskiego, informatorzy BP-M1991b i BP-K1993 należą do wyjątków. Niestety, podczas spotkania w 2008 roku nie było możliwości nagrania ich gwarowych wypowiedzi, w związku z czym nie udało się zdobyć materiału pozwalającego na szczegółowe omówienie ich idiolektów.

Biografie informatorów GB-M1992a i GB-M1993b, których bilingwizm kształtował się niejako w odwrotnych kierunkach, mają charakter indywidualny, choć aktualny stan bilingwizmu obydwu chłopców można porównać z idiolektami wielu ich rówieśników. Różnica wieku między najstarszymi przedstawicielami młodego pokolenia a najmłodszymi wynosi ponad 20 lat. Okazuje się jednak, że niekiedy większe różnice występują między rówieśnikami (GB-M1972 i GB-M1974) niż między osobami w różnym wieku (GB-M1972 i GB-K1984a). Różnorodność przejawów interferencji oraz zachowanych cech gwarowych jest znacznie większa, niż zostało to przedstawione w opisie cech wspólnych dla języka młodego pokolenia w części pracy dotyczącej tej kwestii. Informatorzy urodzeni w latach dziewięćdziesiątych XX wieku wychowują się w zupełnie innym środowisku niż osoby starsze i nawet jeśli mówią „po swojemu” na co dzień, nie są w stanie osiągnąć porównywalnej swobody posługiwania się rosyjską gwarą. Choć GB-K1997 mówi

w tradycyjnym dialekcie chętniej i częściej niż wielu jej rówieśników, jej sprawność władania gwarą nie dorównuje GB-K1984a, czy GB-M1972. Porównanie idiolektów GB-M1992a i GB-M1993b pod względem częstotliwości przełączania kodu na polski i braków leksykalnych z osobami w wieku dwudziestu- i trzydziestu kilku lat byłoby jeszcze bardziej jasne. Należy przy tym pamiętać, że omówione w rozdziale IV biografie językowe młodych staroobrzędowców dotyczą tych osób, u których stopień rozwoju gwary umożliwia analizy. Wielu przedstawicieli młodego pokolenia posługuje się gwarą w formie szczątkowej.

Poszczególni informatorzy różnią się także pod względem swobody narracji. GB-M1972, GB-M1977 i GB-K1984a bez większych problemów formułowali wielozdaniowe wypowiedzi, natomiast w przypadku pozostałych informatorów przeważały krótkie repliki. Dłuższe wypowiedzi GB-M1992a i GB-M1993b stanowiły wyjątek w zarejestrowanym u nich materiale językowym i były to na ogół próby opowiadania bajek lub filmów.

Stopniowe ograniczanie sprawności posługiwania się gwarą w wyniku spadającej aktywności komunikacyjnej w tradycyjnym dialekcie u poszczególnych informatorów przynosi niejednakowe efekty. U osób w wieku dojrzałym redukcji ulegają zasoby językowe, które w dzieciństwie i okresie dorastania były stosunkowo rozwinięte. Ten typ reprezentuje GB-M1974, który mimo spadku sprawności językowej w ostatnich latach wciąż jest w stanie mówić „po swojemu” na podstawowe tematy. Natomiast młodszy informatorzy przyswajali gwarę w znacznie uboższej postaci niż ich starsi o 10 lub 20 lat sąsiedzi. Ograniczenie ubogich zasobów leksykalnych i strukturalnych u najmłodszych staroobrzędowców prowadzi do blokady kompetencji gwarowej, jak w przypadku GB-M1993b.

Mimo dużego zróżnicowania wewnątrzpokoleniowego wciąż można określić język młodych informatorów mianem socjolektu. Praktycznie u każdego przedstawiciela młodego pokolenia zachowały się zjawiska językowe typowe dla gwary. Choć są one różne, istotny jest przede wszystkim fakt przekazywania szczególnych cech miejscowego dialektu między pokoleniami. U wszystkich informatorów występują wstawki z języka polskiego oraz przypadki trwałego przełączania kodu, zapożyczenia asymilowane i kalki syntaktyczne. Różnice związane są z natę-

żeniem tych zjawisk. Bardziej indywidualny charakter mają takie typy interferencji, jak kalki słowotwórcze – związane z umiejętnością twórczego wykorzystania gwarowych morfemów, a także kalki frazeologiczne – powstające u tych osób, które starają się posługiwać gwarą na poziomie kodu rozwiniętego. Kalki semantyczne i morfologiczne z języka polskiego występują równie rzadko u wszystkich młodych informatorów.

Zróznicowanie idiolektów przedstawicieli młodszego pokolenia w stosunku starszych przedstawicieli badanej społeczności zostanie ukazane w typologii obejmującej idiolekty wszystkich informatorów.

Podsumowanie biografii językowych – typologia

Idiolekty przedstawicieli starszego pokolenia są mniej zróżnicowane niż w przypadku młodszych staroobrzędowców, przede wszystkim ze względu na w miarę jednolity układ pozajęzykowych czynników kształtujących ich dwujęzyczność. Utrwalające się przez kilkadziesiąt lat zachowania językowe i charakter bilingwizmu są bardzo odporne na diametralne nawet zmiany otoczenia w końcowym okresie życia, podczas gdy w młodości i na początku dojrzałego okresu życia brak stałego kontaktu z gwarą prowadzi do jej zaniku.

W średnim pokoleniu wystąpiły przypadki uśpionej lub nawet całkiem zanikłej dwujęzyczności – u osób, które porzuciły swoje rodzinne miejscowości, związały się z wyznawcami innych religii i żyją w polskojęzycznym otoczeniu. Natomiast osoby w średnim wieku mówiące na co dzień „po swojemu” władają dialektem na podobnym, względnie wysokim poziomie, pozwalającym na swobodne porozumiewanie się, choć w ograniczonej sferze tematycznej.

Zdecydowanie najbardziej zróżnicowane są idiolekty przedstawicieli młodszego pokolenia. Różnice spowodowane są wpływem czynników natury pozajęzykowej, a zwłaszcza charakterem socjalizacji pierwotnej i wtórnej. Szczególny udział czynników pozastrukturalnych w kształtowaniu interferencji w języku młodego pokolenia staroobrzędowców regionu suwalsko-augustowskiego wiązał się z dużą indywidualizacją zachowań językowych.

Na podstawie dokonanych analiz poszczególnych idiolektów można utworzyć typologię charakteryzującą różnorodne przypadki bilingwizmu w opisywanej społeczności. Wyróżnione typy zostały zilustrowane w opisanych biografiach językowych, ale skala różnic między poszczególnymi typami nie jest jednakowa. Idiolekty przedstawicieli starszego pokolenia są pod wieloma względami zbliżone, podczas gdy w średnim i młodszym pokoleniu różnice między bilingwizmem niektórych osób są czasami większe, niż między pokoleniami. Zamieszczona poniżej tabela uwzględnia wspomniane zróżnicowania i łączy je w ogólne typy.

Tabela 3. Typologia idiolektów w społeczności staroobrzędowców regionu suwalsko-augustowskiego

Typ	Sprawność w posługiwaniu się językiem polskim	Sprawność w posługiwaniu się rosyjską gwarą	Znajomość języka ogólnorosyjskiego	Zachowane cechy gwarowe	Wpływ polszczyzny na rosyjską gwarę	Wpływ rosyjskiej gwary na polszczyznę
A1	++	+++	bz	+++	+	+
A2	+++	+++	bz	+++ i ++	+	-/+
B	+++	++	bz	+	++	+
C	+++	++	-/+	++	++	+
D	+++	-/+	bz	-/+	+++	-
E	+++	++	++	+	++	-
F	+++	bz	++	-	bz	-
G	+++	++	-/+	++ i +	+++	-
H	+++	+	bz	+	+++	-

Każdy spośród wyróżnionych typów został scharakteryzowany ze względu na występowanie sześciu cech idiolektu: sprawności w posługiwaniu się polszczyzną i staroobrzędową gwarą, znajomości języka ogólnorosyjskiego, zachowanych cech gwarowych oraz wpływu polszczyzny na rosyjską gwarę i gwary na polszczyznę. W trakcie analizy zebranego

materiału badane było także znaczenie znajomości języka cerkiewnosłowiańskiego dla kształtu bilingwizmu, jednak wpływ języka liturgicznego na starobrzędową gwarę i polszczyznę nie miał aż tak dużej wagi¹³⁷, by wprowadzać dodatkowe kryterium do typologii. Znak ‘-’ oznacza brak danej cechy, ‘-/+’ – występowanie w znikomym stopniu, często fakultatywnie z jej brakiem, natomiast ‘+’, ‘++’ i ‘+++’ – występowanie cechy w stopniu od przeciętnego do wysokiego. Oznaczenie ‘bz’ opisuje cechę, której wpływ nie ma większego znaczenia dla całokształtu bilingwizmu w danym typie.

Typ A1 charakteryzuje nieco wyższa sprawność we władaniu gwarą niż językiem polskim. Informatorzy reprezentujący pierwszy typ nie znają standardowego języka rosyjskiego lub znają go w znikomym stopniu, ale nie wypiera on gwary. W ich idiolektach dobrze zachowały się cechy gwarowe. Interferencja w tym typie bilingwizmu występuje w obydwu językach w przeciętnym stopniu. Jednakowe określenie siły wpływu polszczyzny na gwarę i gwary na polszczyznę jest relatywne. Przeciętny wpływ języka polskiego oznacza liczne zapożyczenia leksykalne oraz powszechność kalk składniowych i sporadyczne występowanie innych typów interferencji, podczas gdy przeciętny wpływ rosyjskiej gwary na język polski wiąże się jedynie z nielicznymi zapożyczeniami i indywidualnymi przypadkami innych typów interferencji. Typ A1 występuje u przedstawicieli najstarszego pokolenia, mieszkających w otoczeniu homogenicznym – starobrzędowym. Spośród naszych informatorów reprezentują go najstarsze osoby¹³⁸.

Idiolekty osób, u których występuje typ bilingwizmu A2, różnią się od typu A1 większą sprawnością w zakresie języka polskiego. Wpływ

¹³⁷ Posiadanie własnego języka liturgicznego ma dla starobrzędowców duże znaczenie, przede wszystkim w sferze emocjonalnej. Ponadto leksyka religijna w gwarze jest praktycznie w całości zapożyczona z języka cerkiewnosłowiańskiego. Jednak w porównaniu z wpływem ze strony języka polskiego na rosyjską gwarę, wpływ cerkiewnosłowiańskiego jest znikomy. Natomiast obecne w polskich wypowiedziach niektórych, głównie starszych informatorów, terminy religijne pochodzenia cerkiewnosłowiańskiego są wprowadzane w postaci nie kanonicznej (cerkiewnosłowiańskiej), lecz zmodyfikowanej, gwarowej.

¹³⁸ GB-M1908, **GB-K1920**, GB-K1921, **GB-K1922a**, GB-K1922b, GB-M1924, GB-K1925, GB-M1927a.

gwary na polszczyznę jest u tych osób znikomy. Jest to typ dwujęzyczności zbliżony do ambilingwizmu. Mniejszy niż w gwarze zakres interferencji w języku polskim spowodowany jest możliwością odniesienia własnej polszczyzny do języka oficjalnego – w prasie, radiu, telewizji – oraz regionalnej odmiany polskiego w kontaktach z polskim otoczeniem. Tymczasem w przypadku gwary brakuje normy językowej, pozwalającej stwierdzić ewentualne odstępstwa od niej. Poza tym nawet najstarsi przedstawiciele badanej społeczności przyswajali gwarę już poddaną wpływowi polszczyzny. Typ A2 reprezentują osoby należące do starszego pokolenia, mieszkające we wspólnocie, ale mające bardziej intensywny kontakt z polszczyzną, niż osoby reprezentujące typ A1¹³⁹.

Niejako obok typu A2 należałoby umieścić idiolekty dwóch informatorek: **AB-K1926**¹⁴⁰ i **GB-K1941**, których nie da się jednoznacznie zakwalifikować również do żadnej innej grupy. Ich dwujęzyczność różni się od typu A2 większym wpływem gwary na język polski¹⁴¹. Wpływ ten związany jest z większą swobodą w posługiwaniu się gwarą przez niektórych informatorów i brakiem dbałości o czystość polszczyzny, która jest przez nich traktowana nie jako język awansu społecznego lub wartość sama w sobie, ale takie samo narzędzie komunikacji, jak gwarą. Jeśli posłużenie się słowem zapożyczonym z gwary ułatwi wyrażenie jakiejś myśli w polskiej wypowiedzi, **AB-K1926** i **GB-K1941** nie krępują się go zastosować. Oprócz cech wspólnych, idiolekty obydwu informatorek mają dość istotne różnice, uniemożliwiające utworzenie dla nich odrębnego typu. **AB-K1926** zna język ogólnorosyjski, a także regularnie czyta książki w języku cerkiewnosłowiańskim, co znajduje odzwierciedlenie w charakterze jej dwujęzyczności. **GB-K1941** ma znacznie mniejszy kontakt

¹³⁹ GB-M1927b, GB-K1928, GB-K1930a, GB-K1930b, AB-K1931a, AB-M1931, GB-K1932a, GB-K1932b, **GB-M1932**, AB-K1933, **GB-M1933**, GB*-K1934, AB-M1934, AB-M1935, GB-K1936a, GB*-K1936b, GB-K1937, GB-M1937a, GB-K1938a, BN-K1939, GB-M1939, GB-K1940a, GB*-K1940b, GB-M1940.

¹⁴⁰ Drukiem wytłuszczonym wyróżniono symbole informatorów, których biografie językowe zostały opisane w rozdziale IV.

¹⁴¹ Jako zwiększony wpływ gwary na język polski rozumiemy taki wpływ, który wykracza poza sporadyczne zapożyczenia, obejmując swoim zasięgiem (w ograniczonym wymiarze) także fleksję i składnię.

ze standardową ruszczyzną i językiem cerkiewnosłowiańskim. Jej gwara poddana jest większemu wpływowi języka polskiego niż u **AB-K1926**. Ze względu na udział polszczyzny, jej idiolekt stanowi fazę przejściową pomiędzy typem A2 i C.

Typ B charakteryzuje się większą sprawnością w posługiwaniu się językiem polskim niż gwarą. Zachowała się w nim przeciętna liczba cech gwarowych, a gwara jest poddana znacznemu wpływowi polszczyzny. U osób reprezentujących typ B ewentualna znajomość języka ogólnorosyjskiego nie miała większego znaczenia dla całokształtu ich idiolektów. Wpływ rosyjskiej gwary na język polski jest przeciętny. Typ B występuje u osób starszych, mieszkających w otoczeniu heterogenicznym¹⁴².

Osoby reprezentujące typ C cechuje wyższa kompetencja w zakresie języka polskiego niż gwary, przejawiają one również znikomą znajomość standardowej odmiany ruszczyzny, której wpływ jest widoczny w ich wypowiedziach. Zachowała się u nich duża liczba cech gwarowych, a sama gwara jest poddana znacznemu wpływowi języka polskiego. Typ C reprezentują osoby mieszkające we wspólnocie i są to głównie przedstawiciele średniego pokolenia¹⁴³.

Typ D charakteryzuje się wysoką kompetencją w zakresie polszczyzny i niskimi umiejętnościami w posługiwaniu się rosyjską gwarą, w której zachowała się znikoma liczba tradycyjnych zjawisk językowych. Osoby te niekiedy znają ogólną odmianę języka rosyjskiego, ale nie ma ona wpływu na gwarę, która zachowała się w formie szczątkowej. Ich polszczyzna jest czysta, bez wpływów rosyjskich. Z różnych względów przestały one mówić „po swojemu” i często odeszły od wyznania i tradycji przodków, ale w rozmowach ze starszymi członkami rodziny i sąsiadami (w starobrzędowych miejscowościach) wciąż starają się korzystać z resztek umiejętności, które im pozostały. Trudno mówić w ich przypadku o zachowaniu cech gwarowych, skoro sama gwara funkcjonuje w for-

¹⁴² **SE-M1925**, **BP*-K1931b**, **BP-M1937b**, **GB*-K1938b**, **GB*-M1938**, **W-M1942**, **W*-K1944**, **AB-K1945b**.

¹⁴³ **GB-K1945a**, **BN*-M1946**, **GB-M1947a**, **GB-M1947c**, **S-M1947d**, **BP*-K1949**, **SL-M1950**, **GB-K1951a**, **GB-K1951b**, **GB-M1951**, **AB*-K1952a**, **BN-M1952**, **BN*-K1953a**, **BN-K1954**, **GB-K1957**, **GB*-K1961b**, **BP*-K1961c**, **GB-M1966a**, **GB-K1967**, **GB-M1968**, **GB-M1972**.

mie szczątkowej. Brak codziennej praktyki językowej i faktycznej potrzeby komunikacyjnej prowadzi w idiolektach typu D do zaniku gwary. Typ D reprezentują staroobrzędowcy ze średniego i młodszego pokolenia, którzy z różnych przyczyn oddalili się od wspólnoty¹⁴⁴, a także ci, którzy nie odrzucili grupowych wartości, ale nie posługują się czynnie gwarą.

Informatorzy, u których występuje typ dwujęzyczności E, władają czystym językiem polskim, bez wpływów gwarowych. Jednocześnie posługują się sprawnie gwarową i standradową odmianą języka rosyjskiego. Zachowała się u nich przeciętna liczba cech gwarowych, a gwara ulega znacznemu wpływowi polszczyzny. Typ ten reprezentują osoby związane z tradycją, u których ogólny wariant ruszczyzny nie wyparł gwary¹⁴⁵.

Pomiędzy typami D i E znajduje się typ F, który reprezentują idiolektety informatorów związanych ze staroobrzędową religią i obyczajowością, ale gwara została z ich idiolektów wyparta przez standardowy język rosyjski¹⁴⁶. Nie można w ich przypadku mówić o wpływie języka polskiego na gwarę, bo nie posługują się oni tradycyjnym dialektem.

Typ G występuje u osób, które posługują się czystą polszczyzną, bez wpływów gwary. Ich znajomość rosyjskiego języka ogólnego jest znikoma, ale sporadycznie w ich gwarowych wypowiedziach pojawiają się formy, zapamiętane ze szkolnej nauki. Rosyjskim dialektem posługują się swobodnie i są w stanie rozmawiać na wiele tematów. Zachowała się u nich przeciętna lub znaczna liczba cech gwarowych, ale gwara poddana jest silnemu wpływowi języka polskiego. Typ G reprezentują głównie dojrzały przedstawiciele młodszego pokolenia, mieszkający we wspólnocie¹⁴⁷.

Osoby reprezentujące typ H posługują się językiem polskim swobodnie. Brak wpływu gwary na ich polszczyznę. Ewentualna znajomość standardowego języka rosyjskiego jest znikoma i nie wpływa na ich gwa-

¹⁴⁴ Spośród naszych informatorów typ D reprezentują: GB*-K1964, **GB*-K1965**, BN*-K1984c, GB*-M1981, GB*-M1986a, AB-M1986b, S-K1987, ale typ ten jest szerzej spotykany w badanej społeczności.

¹⁴⁵ GB-M1956a, **GB*-M1959**, W-M1966b, GB*-K1969.

¹⁴⁶ **S-M1947b**, S-M1947d, S*-K1950, W*-K1951c, AB*-K1952b, SE*-K1953b, SE-K1955, SL-M1956b, GB*-K1961a, S*-K1976, GB*-K1981.

¹⁴⁷ GB-K1968, GB-K1972, W*-K1974, BN-M1976, **GB-M1977**, GB-M1979, GB-M1982, GB-K1983a, GB-K1983b, **GB-K1984a**, S*-K1984b, GB-K1984d, GB-K1985, GB-M1988a, BP-K1993, GB-K1994, **GB-K1997**.

rę. Kompetencja gwarowa jest zredukowana do kodu ograniczonego. Zachowała się w niej przeciętna liczba tradycyjnych dla miejscowego dialektu cech. Rosyjski dialekt jest poddany silnemu wpływowi języka polskiego. Typ H występuje u wielu informatorów młodszego pokolenia¹⁴⁸. U niektórych młodszych osób, które w tej chwili nie rozpoczęły jeszcze samodzielnego życia, typ H może z czasem przekształcić się w typ D, jeśli opuszczają oni wspólnotę i oddalają się od tradycji przodków.

Niejako obok typu H znajdują się idiolekty osób, których kompetencja gwarowa jest niewielka i ogranicza się do komunikatywnego minimum, a często pojedynczych odzywek i schematycznych sformułowań. Również w języku polskim rzadko wykraczają oni poza ramy kodu ograniczonego. Są to niektórzy mężczyźni mieszkający w środowisku homogenicznym-starobrzędowym¹⁴⁹ (szerzej na ten temat w podrozdziale poświęconym zróżnicowaniom zachowań językowych ze względu na płeć).

W typologii nie uwzględniono informatora GB-M2004 ze względu na zbyt młody wiek i brak możliwości oceny charakteru jego bilingwizmu, a także GB-M1995b, którego idiolekt jest bliższy jednojęzyczności niż dwujęzyczności, ale ponieważ dopiero niedawno wszedł on w fazę dorostania, jego zachowania językowe mogą ewoluować w różny sposób. U pozostałych młodszych informatorów dwujęzyczność już teraz przybiera określony kształt, pozwalający zaklasyfikować ich idiolekty do konkretnego typu.

Tworzenie typologii związane jest z pewnymi uproszczeniami. Spośród wymienionych typów zwłaszcza A1, G i H są licznie reprezentowane. O ile wewnętrzne różnice w typie A1 możemy uznać za niewielkie, o tyle typy G, a zwłaszcza H łączą wiele zróżnicowanych idiolektów. Zwiększenie liczby kryteriów grupujących poszczególne idiolekty w odrębne typy zwiększyłoby również ich liczbę. Jeśli jednak w ramach typu H wyróżnilibyśmy kilka podtypów, próba całościowego spojrzenia na badaną społeczność straciłaby sens. Dlatego należy być świadomym dokonanych uproszczeń, które uwypuklają najistotniejsze dla kształtu danego idiolektu kryteria.

¹⁴⁸ GB-M1973, **GB-M1974**, AB-K1979, GB-M1984, GB-M1985a, S-M1985b, GB-M1987, GB-M1988b, GB-M1989a, GB-M1989b, GB-K1989, **GB-M1990**, GB-M1991a, BP-M1991b, **GB-M1992a**, GB-M1992b, AB-M1992c, GB-M1993a, **GB-M1993b**, AB-M1995a.

¹⁴⁹ GB-M1948, GB-M1960, GB-M1965.

ROZDZIAŁ V

Utrzymanie i zanik języka mniejszości

O tym, czy język mniejszości w obcym otoczeniu zostanie zachowany, czy ulegnie zanikowi, decyduje szereg czynników. Wiele z nich funkcjonuje w tych samych wymiarach, różniąc się jedynie charakterem. Problematyka utrzymania języków mniejszości (*language maintenance*), ich zachowywania (*preservation*), zaniku (*attrition*), zmiany (*shift*), śmierci (*death*) i odrodzenia (*revival*), jest od wielu lat popularnym tematem prac socjolingwistycznych (m.in. Табѣе-Келлер 1972; Fishman 1972d; 1985; 2006; Denison, Tragut 1990; Norberg 1997; Crystal 2000; Haarmann 2002; Elle 2003; Schmid et al. 2004; Misiak 2006). Spośród badaczy, zajmujących się sytuacją językową staroobrzędowców, szczegółową analizę procesu zaniku i utrzymywania języka przeprowadził Jeffrey Holdeman na przykładzie wspólnoty starowierców w Pensylwanii (Holdeman 2002). Na podstawie szerokiego przeglądu literatury Holdeman wyróżnił następujące oznaki śmierci języka mniejszości: redukcja własnych struktur językowych i adaptacja obcych, redukcja złożoności i różnorodności kategorii gramatycznych, utrata norm językowych, ograniczenia funkcjonalne w postaci utraty tradycyjnych sfer zastosowania, redukcja rejestrów i stylów, nadmierna liczba zapożyczeń, poczucie niższości u użytkowników danego języka, zmiana języka religii na język większości, przejście na język większości w sferze domowej, brak transmisji pokoleniowej języka (ibidem: 14–15). Analiza poszczególnych wymiarów dokonywania się zmiany językowej w społeczności polskich staroobrzędowców regionu suwalsko-augustowskiego ma umożliwić określenie aktualnego stanu ich języka.

Normy językowe

Funkcjonowanie jednolitych norm językowych i istnienia wariantu standardowego jest uznawane za podstawę wielu klasyfikacji i typologii języków świata (Tortosa 1986; Wysoczański 1999; Misiak 2006). Każdy żywy język w jakiś sposób ewoluuje, jedynie martwe systemy są całkowicie stabilne (Thomason 2003: 23). Języki zestandaryzowane są jednak zdecydowanie bardziej odporne na wpływy zewnętrzne, ponieważ ich użytkownicy posiadają punkt odniesienia, pozwalający stwierdzić, jakie elementy ich wypowiedzi naruszają czystość rodzimego języka. We współczesnym świecie, mimo istnienia utartych od dziesiątek i setek lat norm, wspartych dziedzictwem literackim, zauważamy wpływ języka angielskiego na inne języki w skali globalnej oraz wzajemne przenikanie się języków w skali lokalnej, jak np. Bałkańska Liga Językowa (por. Гавранек 1972: 105). W sytuacji kontaktu języka o wysokim stopniu standaryzacji, będącego w dodatku językiem większości, z funkcjonującym najczęściej tylko w formie ustnej dialektem lub mikrojęzykiem mniejszości, skala oddziaływań jest znacznie większa niż w przypadku dużych języków narodowych. W układzie język większości–język mniejszości, o ile ten drugi nie jest językiem elit rządzących, mamy do czynienia z wpływem jednostronnym, w wyniku którego niestandardowy język mniejszości jeszcze bardziej rozluźnia swoje normy.

Lidia Barannikowa jako cechy charakterystyczne systemu dialektalnego, odróżniające go od języka ogólnonarodowego, wymieniła otwartość, przenikalność na wszystkich poziomach strukturalnych oraz wariancyjność (Баранникова 1969: 331–333). W związku z otwartością gwar i ich przenikalnością występuje w nich coraz większa liczba ogólnonarodowych elementów (eadem 1977: 88). W sytuacji, gdy zamiast układu G_1-L_1 mamy do czynienia z kontaktem gwary jednego języka z wariantem ogólnym innego systemu, czyli G_1-L_2 , do dialektu mniejszości przenikają elementy obce, co stanowi szczególny potencjał do powstawania interferencji.

Podobnie jak otwartość i przenikalność, również wariancyjność dialektu zachodzi na różnych poziomach systemu językowego. Najbardziej podatną na zmiany i rozluźnienie norm płaszczyznę stanowi leksyka, jed-

nak wielość wariantów jest również powszechna na poziomie fonetyki, np. w gwarach Powołża Barannikowa zauważyła aż trzy różne realizacje tej samej afrykаты: [č'], [c'] i [c''] (Баранникова 1969: 333; 1977: 88–89). Zdaniem Eleny Niefiedowej wariacyjność ma często charakter indywidualny (Нефедова 2002: 254–255).

W języku polskich staroobrzędowców, postrzeganym jako całość, występuje wariacyjność na poziomie fonetyki. Gwarowy konsonantyzm nielicznych najstarszych informatorów: GB-M1908, GB-K1920, GB-K1921, GB-K1922, GB-K1925 różnił się od polskiego systemu spółgłosek. Wymienione osoby realizowały palatalizowane spółgłoski gwarowe, odróżniając je od polskich palatalnych, podczas gdy w młodszych pokoleniach rosyjska wymowa spółgłosek praktycznie została zastąpiona polską (por. Grzybowski 2007). Źródłem fonetycznej wariacyjności są jednak przede wszystkim zapożyczenia, które zanim wejdą do stałego użytku, tworząc pewien uzus, występują często w kilku wariantach fonetycznych, np. zapożyczony z polszczyzny leksem *trochę* w wypowiedziach informatorów występował w następujących wariantach: *tr'oxu*, *tr'oxa*, *tr'oxe*. Skomplikowany charakter wielojęzyczności badanej społeczności sprawia, że niektóre wyrazy funkcjonują równolegle w postaci wstawki z języka polskiego, zapożyczenia adaptowanego i formy rosyjskiej, pochodzącej z gwary lub poznawanego w szkole języka literackiego (tab. 4).

Tabela 4. Przykłady wariacyjności leksykalnej

Wyraz polski bez zmiany postaci	Zapożyczenie adaptowane	Wariant gwarowy lub ogólnorosyjski
<i>po rosyjsku</i>	pa_r'usku	pa_r'ussk'i
<i>wakacje</i>	vak'acji	kańik'uły
<i>godzina</i>	gaž''ina	čas
<i>Czerwony Kapturek</i>	Červ'onij Kapt'uryk	Kr'asnaja Š'apočka
<i>wojskowy</i>	vajsk'ovyj	–
<i>nabożeństwo</i>	–	sł'užba
<i>tak zwany</i>	tak zv'anyj	–

Początkowo zapożyczenia mają często charakter indywidualny. Pojawiają się na potrzeby chwili w konkretnej wypowiedzi jako rezultat niedostatecznych zasobów leksykalnych, albo z nieco większą trwałością w konkretnym idiolekcie (por. Нефедова 2002: 254–256). Za przykład mogą tu posłużyć opisane w rozdziale III próby pospiesznej asymilacji polskiej leksyki w wypowiedziach informatorów GB-M1992a i GB-M1993b. Z czasem częściej używane zapożyczenia mogą utrwalić się w jednym wariantcie, np. spośród przytaczanych adaptacji pol. *trochę* w rosyjskiej gwarze badanej grupy utrwaliła się forma *tr'oxu*. Według Uriela Weinreicha w grupie dwujęzycznych osób w wyniku ich kontaktu zacierają się idiolektalne cechy bilingwizmu i indywidualne przejawy interferencji (Weinreich 1963: 83). Istotną kwestią jest, w jakim stopniu trwałe są zjawiska językowe związane z bilingwizmem grupowym i czy mają one szansę stać się nową normą. Definicja języka mieszanego (*langue mixte*) zakłada, że jest to struktura powstała w wyniku wzajemnego przenikania się dwóch systemów morfologicznych (Росетти 1972: 112; 115–116). Z taką sytuacją mamy do czynienia w różnego rodzaju językach typu pidgin i kreolskich (por. Росетти 1972; Platt, Platt 1975; Елина 1984; Trudgill 1989). W rosyjskiej gwarze staroobrzędowców nie nastąpiło jednak zmieszanie systemów morfologicznych. Wpływ polszczyzny na morfologię dialektu jest zdecydowanie mniejszy niż na poziomie fonetyki, składni, a zwłaszcza leksyki (por. Paśko 2008: 257–258; 119–222). Nie można również mówić o procesie mieszania języków w klasycznym rozumieniu tego zjawiska, ponieważ nie powstaje tu nowa struktura na bazie dwóch języków, tylko jeden język poddawany jest stopniowo zwiększającemu się wpływowi drugiego języka (por. Росетти 1972: 115–116). Odpowiedzią na postawione wcześniej pytanie o aktualną normę gwary staroobrzędowców może być propozycja Stefana Grzybowskiego, określającego procesy zachodzące w języku badanej społeczności jako hybrydyzację:

Под термином гибридизация мы понимаем процесс смешения языковых систем в таком виде, когда один из них составляет основную структурную базу для сосуществования различных элементов обеих систем. Такой процесс как раз намечается в исследуемом говоре, где постепенно русская диалектная база псковского происхождения приобретает польское фонетическое, лексическое, идиоматическое

и фразеологическое наполнение. Русским, т. е. диалектным остаётся в основном морфологическая система, она как раз составляет тот формально-грамматический каркас, который позволяет утверждать, что возникающий гибрид является русским (Grzybowski 2007).

W tym ujęciu hybrydyzującą się gwarę starowierców można zaliczyć do szerokiego grona języków mieszanych (*mixed languages*)¹⁵⁰, choć języka badanej społeczności nie można przyrównywać do najczęściej kojarzonych z pojęciem języka mieszanego różnorodnych języków typu pidgin oraz kreolskich. Jednak kategoria tzw. języków przeplatanych (*intertwined languages*), których system gramatyczny pochodzi z języka L₁, natomiast leksyka – z języka L₂ (Bakker 2003: 109–110), jest znacznie bliższa przyjętemu tu rozumieniu hybrydyzacji. Na tej zasadzie układ elementów rosyjskich oraz polskich w gwarze starowierców można przyrównać do struktury systemu języka *media lingua* w Ameryce Południowej, składającego się z gramatyki języka keczua i hiszpańskiej leksyki (por. Mattras, Bakker 2003b: 5).

Hybrydyzacja, a później system hybrydalny mogą stanowić alternatywę dla zmiany językowej. Powstająca hybryda ma szansę stać się nową normą, choć trudno stwierdzić, jak trwałą. Zdaniem Sary Thomason o ewentualnym utrwaleniu się nowej normy decydują czynniki o naturze społecznej. System powstały na bazie dwóch kodów może się usamodzielnąć, o ile stanie się symbolem nowej tożsamości (Thomason 2003: 35–36). Gwara staroobrzędowców dzięki różnego rodzaju inicjatywom o charakterze kulturalno-społecznym zaczyna być utrwalana w swoim obecnym stanie, np. w postaci broszur zawierających teksty pieśni zespołu „Riabina” (Nalaskowski, Danilczyk 2008: 11–24). Wszelkiego rodzaju nobilitacje dialektu staroobrzędowców, traktowanie go jak odrębnego języka, stanowiącego wartość samą w sobie, a nie jedynie zniekształconego wariantu ruszczyzny, pomagają zmienić nastawienie do gwary u wielu jej użytkowników. Stosowane przez naszych informatorów określenia: język „nasz”, „swój” lub „starowierski” są wyrazem utożsamiania się użytkowników z ich językiem.

¹⁵⁰ „Mixed languages must have numerically (roughly) equal and identifiable componenets from two (or more) other languges” (Bakker 2003: 108–109).

Dwukulturowość i *di-ethnia*

Mieszkający w Polsce starobrzędowcy uczestniczą obecnie w dwóch kulturach: własnej i polskiej. Einar Haugen zakładał, że skoro jednostka dwujęzyczna nie zawsze włada obydwoma swoimi językami w pełnym zakresie, również dwukulturowość nie musi być pełna (Хайген 1972a: 64). Zróżnicowaną społecznie dwukulturowość opisuje termin *di-ethnia*, analogiczny do dyglosji na płaszczyźnie językowej (Fishman 1985: 46). Według Fishmana *di-ethnia* występuje znacznie rzadziej niż dyglosja i wielokulturowość, zarówno wraz z wielokulturowością, wielojęzycznością i dyglosją, jak i jako zjawisko samodzielne (ibidem: 47–48). Zdanie odmienne, niż opierający się na przykładach ze Stanów Zjednoczonych Fishman, prezentuje Elżbieta Smułkowa, zauważając immanentną *di-ethnię* na Białorusi, gdzie dwujęzyczność wiąże się nie z dwoistością kulturową, a raczej ze społecznie zdeterminowanym łączeniem elementów różnych kultur (por. Fishman 1985: 48–50; Smułkowa 2000: 97).

Linie podziału między kulturą polską a starobrzędową w poszczególnych sferach życia będą jednak przebiegały w inny sposób niż w przypadku dyglosji badanej grupy. W wielu dziedzinach kultury i obyczajowości starobrzędowcy uczestniczą jednocześnie w kulturze własnej i polskiej. Starobrzędowe Święta Bożego Narodzenia – *Raždestv'o* wypadają niecałe dwa tygodnie po świętach katolickich i są obchodzone w inny sposób. Jednak ustawowo określone dni wolne oraz medialna otoczka świąt zmuszają starobrzędowców do przynajmniej częściowego uczestnictwa w ogólnopolskim świętowaniu, co jest przykładem niezamierzonej, ale faktycznej przemocy symbolicznej wobec grupy mniejszościowej (por. Bourdieu, Passeron 1990: 66). O wiele bardziej jaskrawym przykładem wtłaczania starowierców w ramy polskiej kultury jest administracyjna regulacja nadawania imion dzieciom. W czasach PRL w Urzędach Stanu Cywilnego, jeśli imienia wybranego przez rodziców nie było na określonej administracyjnie liście, urzędnik nie wyrażał zgody na rejestrację (Bubak 1983: 145–146, 157). Na listach nie było większości imion z cerkiewnego kalendarza, w związku z czym starowiercy nadawali swoim dzieciom jedno imię oficjalne – polskie, a drugie na potrzeby wspólnoty (Ziółkowska 2007). Obecnie ta praktyka jest

spowodowana chęcią dostosowania się do otoczenia (Głuszkowski 2008: 429–430).

Zabudowania w Gabowych Grądach, Borze, Wodziłkach czy Budzie Ruskiej są podobne jak w okolicznych wsiach zamieszkałych przez Polaków. W niektórych staroobrzędowych domach zachowały się jeszcze tradycyjne rosyjskie piece, ale pełnią przede wszystkim funkcje pamiątek i są rzadko wykorzystywane. Oprócz pieców elementem rosyjskim w dziedzinie architektury są banie. Zarówno banie czarne (bez komina), jak i białe występują przy większości staroobrzędowych domostw. Można je spotkać także w miejscowościach, w których staroobrzędowców już nie ma, jako pozostałość po dawnych mieszkańcach¹⁵¹. Elementy tradycyjnej kultury materialnej starowierców zachowały się także w ich ubiorze. Większość przedstawicieli opisywanej grupy posiada tradycyjne koszule i bluzki, a kobiety mają ponadto przygotowany specjalny strój, w który będą ubrane po śmierci. Jednak na co dzień wszyscy ubierają się w taki sam sposób, jak ich polscy sąsiedzi.

Folklor staroobrzędowców można określić jako rosyjski. Widoczny jest on przede wszystkim w działalności żeńskiego wokalnego zespołu „Riabina” z Gabowych Grądów. „Riabina” ma w swoim repertuarze wiele tradycyjnych rosyjskich pieśni ludowych, np. *Комара муха любила*, *Течём печка*, *Канымуца*, ale wykonuje także gwarowe utwory, które powstały już na terenach polskich, jak np. seria przyśpiewek *W Augustowie na bazarie*. Powstałe w ostatnich latach utwory stanowią przejaw nowej rosyjsko-polskiej kultury starowierców.

Di-ethnia polskich staroobrzędowców ogranicza się do wydzielania kilku sfer kultury, a nawet pojedynczych zwyczajów, które zostały zachowane jako fragmenty dawnej obyczajowości i do dziś odróżniają starowierców od ich polskiego otoczenia. Oprócz opisanych powyżej elementów architektury, odświętnej odzieży i folkloru, tradycyjną sferą kulturową pozostaje kuchnia. Na przestrzeni kilkuset lat spędzonych w polskim otoczeniu staroobrzędowcy przejęli wiele zwyczajów kulinarnych od Polaków, ale udało im się zachować także tradycyjne potrawy (zob.

¹⁵¹ W regionie suwalsko-augustowskim niektórzy Polacy, którzy mieli okazję zakosztować kąpieli w bani u staroobrzędowych sąsiadów, również budują łaźnie koło swoich domów.

Nalaskowski, Danilczyk 2008: 26–30). Znamienne jest, że zachowane fragmenty kultury i obyczaje są najczęściej bezpośrednio lub pośrednio związane ze sferą religijną. Tradycyjne potrawy to w zdecydowanej większości dania mączno-ziemniaczane, przygotowywane podczas licznych i długich postów. Z kalendarzem świątecznym związane są także żarty robione przez młodzież w Gabowych Grądach i Borze w noc przed Bożym Narodzeniem – tzw. *kaščun'ŷ*¹⁵², które polegają m.in. na pobrudzeniu sąsiadom okien sadzą lub chowaniu narzędzi i maszyn gospodarczych.

Wydaje się, że sfery kultury związane ze starobrzędową religią mają szansę nawet przez dłuższy okres stanowić silny czynnik powstrzymujący zmianę kulturową (por. Fishman 1997: 11–20; 27–29). Silne poczucie etniczności i własnej kultury tworzy szkielet wartości wiążących grupę również z jej językiem (por. idem 1972d: 62). U starobrzędowców mieszkających w miastach brak kontaktu z tradycyjną obyczajowością znacznie przyspieszył odejście od języka mniejszości.

Zmiana społeczna a język mniejszości

Spółeczeństwo jako żywa wspólnota ulega ciągłemu przeobrażaniu się. W mniejszym bądź większym stopniu przekształcają się wszystkie elementy systemu społecznego, wśród których znajduje się język. Choć pojęcie zmiany społecznej można definiować na wiele sposobów, w jej najczęstszym rozumieniu jest ona utożsamiana nie tyle z ewolucyjnym, stopniowym przeobrażaniem się systemu kulturowego, ile z zauważalną jednoczesną transformacją wielu elementów danego systemu, pod wpływem nowozaistniałych procesów lub wydarzeń (por. Sztompka 2000: 17–20). Zmiana społeczna może dokonywać się choćby za przyczyną przekształceń systemu polityczno-ekonomicznego, np. przejścia od socjalizmu do kapitalizmu.

¹⁵² Mazurscy starobrzędowcy pod koniec lat sześćdziesiątych XX wieku relacjonowali Irydzie Grek-Pabisowej, że podobne zwyczaje panowały również w ich regionie, ale tylko do wybuchu II wojny światowej. Jednak nie używali oni nazwy *kaščun'ŷ*. Opowieści starowierców z regionu suwańskiego pozwalają założyć, że obecnie zwyczaje te są praktykowane jedynie w Gabowych Grądach i Borze.

Zważywszy na zróżnicowane tempo zmian w różnych obszarach życia społecznego, dotyczą one ludzi w różnym stopniu, w zależności od ich usytuowania w strukturze społecznej (ibidem: 17–18). Zmiany są nieodłącznie związane z życiem każdej zbiorowości, jednak ich skutki nie muszą być od razu zauważalne. Nawet przekształcająca się struktura społeczna posiada określoną wewnętrzną spójność, system wartości, norm i symboli, które decydują o stabilności całej kultury i jej przedstawicieli. Zdaniem Ralpha Lintona w sytuacji stabilnej jednostki funkcjonują w ramach określonych statusów, np. w zależności od partnerów interakcji, ktoś jest naprzemian ojcem, szwagrem, sąsiadem, przełożonym w pracy i podwładnym w organizacji politycznej, do której należy, a poszczególne role społeczne są godzone w ramach jednego systemu kulturowego. Jednak w sytuacji niestabilnej

odziedziczony system statusów i ról załamuje się w obliczu konieczności reorganizacji struktury społecznej tak, by odpowiadała ona potrzebom nowej technologii i ruchliwości przestrzennej, niespotykanej dotąd w dziejach ludzkości, gdy tymczasem nowy system statusów i ról, odpowiadający rzeczywistym warunkom nowoczesnego życia, jeszcze się nie rozwinął (Linton 2000: 103).

Piotr Sztompka określa tego typu dezorganizację i niespójności struktury społecznej jako sprzyjające traumie:

kontekst życia ludzkiego i działań społecznych traci jednorodność, koherencję oraz stabilność i zaczyna się różnicować, a nawet polaryzować na przeciwstawne kompleksy kulturowe (Sztompka 2000: 21–22).

Ponieważ język jest nieodłącznym składnikiem kultury i jednocześnie podstawowym systemem jej transmisji, sytuacja zmiany społecznej, a zwłaszcza wywołanej przez nią traumy, wywiera również wpływ na system komunikacyjny danej społeczności. W ten sam sposób, w jaki zmiana kulturowa zmusza zbiorowość do przewartościowania systemu norm i wartości oraz statusów ról, tak również konieczne jest przystosowanie do nowej sytuacji systemu komunikacyjnego. Uriel Weinreich wiąże innowacje językowe z innowacjami kulturowymi, czego przykładem są zapożyczenia w strukturze języka biorcy, związane z nową rzeczy-

wistością (Weinreich 1963: 92). Opisywany przez niego problem zmiany językowej, czyli odrzucenia języka L_1 na rzecz L_2 wiąże się na ogół z analogiczną zmianą kulturową (por. ibidem: 106–108). Spośród opisanych przez Jeffreya Holdemana czynników determinujących śmierć języka, znaczna część wiąże się z przebudową systemu społecznego danej zbiorowości, jak np. wyparcie języka L_1 z jego tradycyjnych sfer użycia (rodzina, sąsiedztwo, religia) przez L_2 , znaczący spadek prestiżu L_1 oraz rosnąca liczba obcych elementów na wszystkich poziomach struktury wypieranego języka (por. Holdeman 2002: 14–15).

We współczesnym społeczeństwie zmiana społeczna jest najczęściej kojarzona z postępem technicznym, industrializacją, urbanizacją i globalizacją, a w krajach Europy Środkowo-Wschodniej także z transformacją systemu politycznego (m.in. Азимов et al. 1977; Белодед, Дешериев 1977; Toffler 1997; Sztompka 2000). Przejście od względnie izolowanych społeczności tradycyjnych, opartych na więzi wspólnotowej i utartej od wieków hierarchii pokoleniowej, do otwartych nowoczesnych społeczeństw przemysłowych doprowadziło do całkowitej przebudowy systemów wartości (Toffler 1997: 68–69). W związku z postępującą otwartością, transformacją ekonomiczną i rozwojem techniki awans społeczny wymaga zwiększonej aktywności na zewnątrz wspólnoty. Jednocześnie zmniejszyła się wartość tradycji i prestiż najstarszych członków wspólnoty. Zwiększona mobilność społeczna postawiła niewielkie, izolowane społeczności na straconej pozycji w konkurencji z otwartym społeczeństwem większościowym posiadającym rozbudowany systemem reprodukcji własnych wartości (ibidem). Przedstawiciele mniejszości muszą zastosować się do nowych reguł, w przeciwnym razie są skazani na marginalizację. Według Piotra Sztompki traumę związaną z transformacją systemu politycznego przeżyły przede wszystkim grupy, których wcześniejszy model życia najbardziej odbiegał od nowych reguł gospodarki rynkowej (Sztompka 2000: 37). Taka sytuacja dotyczy w dużej mierze tradycyjnych społeczności wiejskich, do których zaliczają się wspólnoty starowierców regionu suwalsko-augustowskiego.

Wobec zwiększającego się życia tradycyjne wartości straciły na znaczeniu, a dla wielu dawnych obyczajów zabrakło wręcz miejsca (Toffler 1997: 68–69). Iryda Grek-Pabisowa zwróciła uwagę na zmianę stosunku staroobrzędowców zarówno do świeckich tradycji, jak i do

życia religijnego (Grek-Pabisowa 1999b). Jest to jeden z efektów redefinicji wcześniejszego systemu wartości. Jeszcze w 1. połowie XX wieku, kiedy większość polskich staroobrzędowców mieszkała w środowisku wiejskim i zajmowała się rolnictwem, hodowlą, wyrębem lasu i ciesielką, życie opisywanej społeczności nie różniło się szczególnie od życia jej przodków. Znaczenie religii dla tożsamości grupowej, a także dla języka staroobrzędowców jest wyjątkowo duże. Analiza proponowanych przez Tomasza Wicherkiewicza kryteriów typologii języków mniejszościowych i regionalnych pozwala na przypisanie dialektu polskich staroobrzędowców do trzech różnych typów, których cechy posiada, tj. języka mniejszości posiadającej swoje państwo narodowe (jako Rosjan w Polsce), języka regionalnego (ze względu na duże zróżnicowanie i niski prestiż społeczny dialektu, a także brak powszechnego utożsamiania się z innym państwem) oraz mikrojęzyka (z powodu niewielkiej liczby użytkowników i ich terytorialnego skupienia); (Wicherkiewicz 2003: 75–76). Pisząc o tożsamości mniejszości narodowych na terenie Polski, Wicherkiewicz określa staroobrzędowców jako grupę o charakterze etnokonfesyjnym ze względu na duże znaczenie wyznania i tradycji religijnej w tej społeczności (idem 2000). O ile jednak jeszcze kilkadziesiąt lat temu kwestia przywiązania starowierców do ich religii i obrzędowości nie ulegała żadnym wątpliwościom, o tyle w ostatnim czasie możemy mówić o postępującej sekularyzacji ich kultury, a co za tym idzie – pojawieniu się zróżnicowań stopnia religijności we wspólnocie (Grek-Pabisowa 1999b; por. także: Iwaniec 1977: 232–250). Religia jest najważniejszym czynnikiem podtrzymującym staroobrzędową tożsamość i jednym z głównych czynników powstrzymujących zmianę językową. Na znaczenie religii jako czynnika powstrzymującego zjawisko interferencji i sprzyjającego zachowaniu języka mniejszości w warunkach bilingwizmu wskazywał Uriel Weinreich, a jego spostrzeżenia zostały potwierdzone w różnych sytuacjach (por. Weinreich 1963: 92–93; Pawluczuk 2004; Tropper 2005: 134; Bojar 2006: 173 i in.).

Wobec szybkiego tempa życia, podyktowanego pracą w ściśle wyznaczonych godzinach i potrzebą częstego przemieszczania się, liczne surowe posty i wielogodzinne nabożeństwa są coraz częściej odbierane jako niepotrzebne utrudnienie życia. Młodsze pokolenie w coraz większym stopniu odchodzi od obyczajowości związanej z religią. Nawet jeśli

młodzi starobrzędowcy żyjący w środowisku miejskim z szacunku dla starszych członków wspólnoty biorą udział w nabożeństwach w molenie, wśród polskich kolegów w szkole i w pracy raczej ukrywają swoją odmienność wyznaniową (Głuszkowski 2008: 427; 433). Mamy tu do czynienia ze zjawiskiem, które Irena Borowik definiuje jako prywatyzację religii (Borowik 1996: 24). Jej przyczyną są zmiany cywilizacyjne i społeczne, które w efekcie prowadzą do wyparcia religii i jej obyczajowej otoczki z większości dotychczasowych sektorów funkcjonowania (Głuszkowski 2009d: 37–38). W społeczności starobrzędowców wyznanie stanowi rdzeń tożsamości, wobec czego zmiany nastawienia do religii powodują również następstwa w innych dziedzinach życia.

Toffler, opisując najnowsze zmiany cywilizacyjne, mówił o następującej po nowoczesności postindustrialnej „trzeciej fali”. Jest ona swoistą opozycją dla unifikacji oraz globalizacji i stanowi pewną nadzieję dla społeczności niezdolnych do zaakceptowania reguł techniczno-industrialnej nowoczesności i gospodarki rynkowej (Toffler 1997: 282–285). Społeczeństwa zmęczone nowoczesnością i globalizacją skłaniają się ku reaktywacji lub zachowaniu tradycyjnych elementów kulturowych, które w warunkach ekonomii wyłącznie rynkowej byłyby skazane na zagładę. Polityka regionalna Unii Europejskiej zorientowana na rewitalizację społeczności lokalnych może być zaliczona do nurtu ponowoczesnego myślenia (por. Misiak 2006: 128–130). W społeczności starobrzędowców regionu suwalsko-augustowskiego transformacja systemu polityczno-ekonomicznego i przemiany cywilizacyjne doprowadziły do otwarcia wspólnoty na zewnętrzne wpływy i zwiększenie udziału w kulturze dominującej kosztem wartości tradycyjnych. Można jednak coraz częściej zauważyć symptomy zainteresowania własnymi korzeniami u przedstawicieli młodego pokolenia.

Rewitalizacja

Rewitalizacja języka wiąże się z zamierzonym działaniem mającym na celu powstrzymanie zaniku języka i jego śmierci. Działania rewitalizacyjne mogą podejmować same zainteresowane grupy lub, jeśli są one zbyt słabe w sensie społeczno-ekonomicznym i politycznym, może zajmować

się tym państwo. Najczęściej jednak prężne grupy mniejszościowe potrafią odpowiednio lobbować na rzecz państwowego wsparcia swoich działań, a grupy słabsze pozostają całkowicie zapomniane (por. Allard, Landry 1992). Spośród polskich mniejszości etnicznych, językowych i narodowych od dawna aktywne były środowiska niemieckie i kaszubskie, a w ostatnich latach uaktywnili się również Białorusini i Łemkowie (Latoszek 1997; Bartkowski 2006; Misiak 2006: 128–131; Siegień-Matyjewicz 2007: 23–52). Społeczność staroobrzędowa w Polsce nie posiada wystarczająco licznej i aktywnej elity, która mogłaby inicjować odpowiednie działania (Głuszkowski 2006b: 70).

Polska należy do sygnatariuszy Europejskiej Karty Języków Regionalnych (European Charter for Regional or Minority Languages) lub Mniejszościowych, która gwarantuje użytkownikom języków zagrożonych instytucjonalne wsparcie, m.in. w zakresie dofinansowania mniejszościowych stacji telewizyjnych oraz rozgłośni radiowych lub miejsca na antenie w innych stacjach, a także edukacji i wydawnictw w ich języku (ibidem: 70; Wicherkiewicz 2003: 74; ECMRL). Niestety, w przypadku polskich staroobrzędowców żadne z założeń Karty nie jest realizowane. Paradoksalnie w czasach PRL, kiedy oficjalnie niechętnie mówiono o istniejących mniejszościach, staroobrzędowcy mieli chociaż namiastkę edukacji mniejszościowej w postaci szkół podstawowych w Gabowych Grądach i Wodziłkach, w których nauczano języka rosyjskiego od drugiej klasy szkoły podstawowej¹⁵³. O ile utrzymanie szkoły w Wodziłkach dla kilkorga dzieci nie było w żaden sposób możliwe, o tyle likwidację placówki w Gabowych Grądach można odebrać w kategoriach niezyczliwości lokalnych władz wobec mniejszości. W Gabowych Grądach niewielka liczba dzieci staroobrzędowych czyniła utrzymanie szkoły kosztownym, jednak uczęszczały tam również dzieci z innych miejscowości. Scalenie mniejszej placówki ze zbiorczą szkołą w Białobrzegach odbyło się w duchu reformy edukacji z roku 1999, jednak przy całkowitym zlekceważeniu przywilejów mniejszości, gwarantowanych przez prawo polskie i europejskie.

¹⁵³ O szkołach w Gabowych Grądach i Wodziłkach wspomniano w rozdziale IV, w części poświęconej językowi w okresie szkolnym.

Co prawda budynek szkoły spełnia obecnie funkcję społeczno-kulturalną, jednak jest on wykorzystywany zaledwie kilka razy do roku i z braku funduszy na utrzymanie popada w ruinę. Zmuszanie starobrzędowej społeczności do samodzielnego wykupu terenu szkoły wraz z zabudowaniami, a obecnie brak wsparcia kosztów ich konserwacji są niezgodne z założeniami Europejskiej Karty Języków Regionalnych (zob. ECMRL).

W sytuacji działań rewitalizacyjnych, a zwłaszcza nauczania nie-standardowego języka mniejszości istotną kwestią jest ustalenie odradzanej i rozprzestrzenianej normy. Zbytńia dbałość o normy może hamować swobodny proces rewitalizacji (Dorian 1994: 488–492). Ponadto, jak zauważa Nicole Dołowy, nie ma jednego uniwersalnego sposobu przeciwdziałania upadkowi języków mniejszościowych (Dołowy 2008b: 214). W społeczności polskich starobrzędowców obserwujemy dwa podejścia. Pierwsze prezentują mieszkańcy augustowskiej części regionu, należący do parafii w Gabowych Grądach. W miejscowym domu parafialnym odbywają się zajęcia z religii dla dzieci i młodzieży w rosyjskiej gwarze. Sfera religijna okazuje się w ich przypadku po raz kolejny katalizatorem aktywności kulturowej i językowej (por. Fishman 1997: 27–29). Zdaniem starobrzędowców z Suwałk i okolic rewitalizacja społeczności na bazie starobrzędowego dialektu mija się z celem, a źródłem odrodzenia powinny być ośrodki w Wilnie i Rydze. Utrzymują oni kontakty ze starobrzędowcami z Litwy i Łotwy, m.in. za sprawą pochodzącego z Rygi nastawnika w miejscowej molennie.

Mieszkańcy obydwu części regionu suwańsko-augustowskiego mają możliwość udziału w corocznych wyjazdach starobrzędowych dzieci do Moskwy na zawody sportowe i imprezy kulturalne w ramach prowadzonego przez Federację Rosyjską programu *Соотечественник* (zob. m.in. RKW 2008: 9–12). Biorący udział w programie starobrzędowcy są tam jednak traktowani po prostu jako rosyjska mniejszość poza granicami Rosji, co nie jest zgodne z ich faktyczną samoświadomością narodową. Jednak wyjazdy należy uznać za ważny czynnik integrujący i ożywiający badaną społeczność.

Z informacji uzyskanych od członków Rady Starobrzędowców wynika, że istnieje możliwość udziału dzieci i młodzieży w różnego rodzaju imprezach związanych z kulturą rosyjską, np. konkursach recytatorskich.

Dzieci mówiących rosyjską gwarą jest jednak niewiele, a poza tym nie przejawiają one zainteresowania udziałem w tego typu imprezach.

Wspólnota polskich staroobrzędowców od kilku lat stara się o utworzenie statutu ich Kościoła i zatwierdzenie go w parlamencie¹⁵⁴. Jednak brak konsensusu co do kształtu i zawartości statutu zatrzymał prowadzone prace w martwym punkcie. Głównym problemem wydają się nie tyle podzielone zdania członków Rady Staroobrzędowców, ile brak konkretnych decyzji, których nie ma kto podjąć. Ze względu na niewielką liczebność wspólnoty coraz trudniej o aktywne osoby, które mogłyby stanowić siłę napędową społeczności. Obecni liderzy oprócz swojej działalności społecznej są obciążeni obowiązkami związanymi z pracą zawodową, a nie ma ich kto wesprzeć. Wobec problemów ze znalezieniem odpowiednio dużej liczby liderów trudno obecnie liczyć na spektakularną rewitalizację społeczności staroobrzędowej i jej języka. Stosunek władz lokalnych i państwowych do niewielkiej mniejszości jest obojętny, a sami staroobrzędowcy są zbyt mało aktywni, by zmienić ten stan rzeczy.

Znaczenie struktury społecznej dla zachowania języka mniejszości. Czynniki demograficzne

Uriel Weinreich w *Languages in contact* sygnalizował znaczenie struktury danej społeczności dla całościowego obrazu jej dwujęzyczności (Weinreich 1963: 84–97). Badania języka młodego pokolenia staroobrzędowców wsi Gabowe Grądy i Bór wykazały szczególną zależność języka badanej społeczności od jej struktury zamieszkania, zatrudnienia i charakteru zawieranych małżeństw (Głuszkowski 2006a: 255–256).

W przypadku dwujęzycznych społeczności mniejszościowych struktura zamieszkania, a ściślej rzecz ujmując – miejski lub wiejski charakter wspólnoty, ma duże znaczenie dla zachowania języka w obcym otoczeniu. Czynniki związane ze strukturą zamieszkania wsi, umożliwiającą sąsiedztwo przedstawicieli tej samej grupy etnicznej, przy ich względnej

¹⁵⁴ Sytuacja społeczno-polityczna polskich staroobrzędowców została omówiona w rozdziale I.

izolacji od reprezentantów większości, pozwalają na trwanie niewielkich wspólnot komunikacyjnych, posługujących się, oprócz języka ogólnopolskiego, własnym kodem (Weinreich 1963: 96–97). Jest to jednak czynnik uzależniony od aktualnych warunków społecznych na danym terytorium, przez co nie można go traktować w kategoriach uniwersalnych. W chwili obecnej istnieją wsie zamieszkane praktycznie w całości przez starobrzędowców (Gabowe Grądy i Bór koło Augustowa), jak również miejscowości, w których stanowią oni nieznaczny odsetek ogółu mieszkańców i są skazani na ciągłe kontakty z nie-starowiercami (Buda Ruska koło Suwałk lub Sztabinki koło Sejna). Wiejskie społeczności charakteryzują się również innymi cechami wpływającymi na zachowanie języka mniejszości, do których należy względny tradycjonalizm, swoisty system wartości, mniejsza częstotliwość kontaktów z obcymi oraz określony typ zajęć (Miodunka 2005: 113).

Z racji wykonywanego zawodu, osoby dwujęzyczne mogą być mniej lub bardziej podatne na kontakty z inną, niż ich własna, społecznością komunikacyjną. Praca wymagająca częstego używania języka otoczenia, a przede wszystkim fakt jej wykonywania poza terytorium wspólnoty wpływają znacząco na sfery użycia obydwu kodów, którymi włada dana dwujęzyczna jednostka, a w związku z tym może stwarzać warunki do wzmocnienia zjawiska interferencji (por. Weinreich 1963: 97; Miodunka 2005). Andrée Tabouret-Keller na przykładzie dwujęzyczności francusko-dialektalnej w Gaskonii, Prowansji i Langwedocji dowiodła, że odsetek osób pracujących w mieście przyczynia się do spadku kompetencji językowej w zakresie miejscowego dialektu u dzieci i młodzieży w danej społeczności (Tabouret-Keller 1972: 176–178). Bezpośredni wpływ na zmianę zachowań językowych ma fakt używania języka większości przez osoby dorosłe w pracy i stopniowe rozszerzanie sfery jego użycia na życie rodzinne. Jednocześnie życie zawodowe poza granicami wspólnoty wiąże się z większą podatnością na skutki przemian cywilizacyjnych i zmiany społecznej (por. Tabouret-Keller 1972; Sztompka 2000: 21–22).

W wiejskiej społeczności starobrzędowców w latach sześćdziesiątych XX wieku ponad 90%¹⁵⁵ mieszkańców zajmowało się rolnictwem,

¹⁵⁵ Dane uzyskane na podstawie informacji udzielanych przez badanych.

podczas gdy na początku XXI wieku w Gabowych Grądach i Borze – jedynie 5%¹⁵⁶. Różnice w stanie dwujęzyczności i rosyjskiej gwary uwiadacznia choćby porównanie prac z obydwu okresów (m.in. Grek-Pabisowa 1968; Paśko 2008).

Szczególną sferę komunikacyjną, nie tylko w warunkach bilingwizmu, stanowi rodzina. Struktura małżeństw jest jednym z najważniejszych czynników decydujących o języku używanym przez najbliższych krewnych. Csilla Bartha przeanalizował aspekty funkcjonowania dwujęzyczności w rodzinach na podstawie badań prowadzonych m.in. przez Einara Haugena (1953), Julesa Ronjat (1913) i Alvino Fantiniego (1985). W opisanych przypadkach wystąpiły wszystkie możliwe układy zależności między językami używanymi przez małżonków i językiem, którym członkowie rodziny posługiwali się w kontaktach z otoczeniem (Bartha 2000: 58). Jednakże nawet znaczny wpływ czynników zewnętrznych na język rodziny nie zmienia faktu silnej zależności między językową, etniczną i wyznaniową homogenicznością małżeństw a wielkością interferencji w ich mowie oraz socjalizacji językowej dzieci (por. Табыре-Келлер 1972: 175–177; Miodunka 2005: 127–134).

Przemiany społeczno-ekonomiczne w Polsce sprzyjały rozwojowi miast i doprowadziły do zmiany charakteru polskiej wsi. Likwidacja Państwowych Gospodarstw Rolnych i polityka rolna Unii Europejskiej stały się przyczyną powstania dużych i wielkich gospodarstw oraz upadku mniejszych. We wsiach Gabowe Grądy i Bór, mimo iż w żadnej z nich ani w najbliższej okolicy nie było PGR-u, na przełomie XX i XXI wieku możemy mówić o syndromie postpegeerowskim. Większość mężczyzn w wieku produkcyjnym, nawet jeśli posiadają rodziny, najczęściej nie pracuje nigdzie na stałe, utrzymując się z różnego rodzaju zasiłków, rent (także rodziców) i sporadycznie prac dorywczych lub w okresie letnim – ze zbieractwa. Z podobną sytuacją mamy do czynienia w wielu polskich wsiach (por. Rakowski 2009: 90–100), ale w naszym przypadku na problemy z dostosowaniem się do nowej rzeczywistości dodatkowo nakłada się specyfika walczącej o przetrwanie grupy mniejszościowej. Starsi mieszkańcy wsi, którzy posiadali niewielkie gospodarstwa, nie

¹⁵⁶ W pozostałych wsiach liczba starowierskich rodzin jest zbyt mała, by brać je pod uwagę w porównaniu.

mieli komu przekazać ziemi, ponieważ ich dzieci wyjechały do miast. W Gabowych Grądach i Borze są obecnie tylko trzy gospodarstwa, których głównym źródłem utrzymania jest rolnictwo. Kilkanaście miejsc pracy nie tylko dla mieszkańców starobrzędowych wsi, ale również okolicznych miejscowości powstało przy zakładzie produkującym lampy i plafony w drewnianych obudowach. Manufaktura stanowi centrum ekonomicznego rozwoju wsi, co świadczy o skali społeczno-ekonomicznych zmian, które dokonały się w badanej społeczności (Głuszkowski 2006b: 71). Ponieważ coraz więcej osób w wieku produkcyjnym opuszcza wieś, w ostatnich latach zmniejszyła się liczba dojeżdżających do pracy do Augustowa. Pozostałe wiejskie miejscowości gminy Augustów zachowały swój rolniczy charakter – w tych miejscowościach ponad połowa gospodarstw domowych wciąż utrzymuje się przede wszystkim z rolnictwa (GUS 2003a: 33). Gabowe Grądy i Bór różnią się od okolicznych wsi także strukturą wieku. W pozostałych miejscowościach osoby w wieku poprodukcyjnym stanowią około 17% ogółu ludności, podczas gdy w starobrzędowych wsiach – ponad dwa razy więcej (GUS 2003a: 28).

Nieco inaczej wygląda sytuacja trzeciej starobrzędowej wsi – Wodźłek. Mieszka tam obecnie zaledwie kilkunastu starobrzędowców, z czego tylko jedna rodzina utrzymuje się z rolnictwa. Wieś jest podzielona na dwie części – praktycznie opustoszałą, zamieszkaną dawniej przez starobrzędowców z cmentarzem i molenną, oraz część wykupioną przez ludność katolicką. Pod względem ekonomicznym Wodźłki nie różnią się od okolicznych wsi w gminie Jeleniewo (por. GUS 2003b). Sytuacja w Budzie Ruskiej wygląda podobnie – jest tam tylko jedna starowierska rodzina pracująca wyłącznie we własnym gospodarstwie. Jednak ze względu na liczbę mieszkających tam starobrzędowców trudno porównywać te miejscowości ze wsiami w regionie augustowskim.

Oprócz czynników społeczno-ekonomicznych o przyszłości społeczności mniejszościowej i jej języka mogą zdecydować przyczyny demograficzne. David Crystal w pracy *Language Death* próbował określić liczebną wielkość społeczności gwarantującą zachowanie zagrożonego języka. Jego zdaniem nawet w najbardziej sprzyjających warunkach, w tradycyjnym środowisku o dużym stopniu izolacji od świata zewnętrznego, dopiero stabilna grupa około 500 użytkowników języka pozwala prognozować jego przetrwanie (Crystal 2000: 11). Na terenie Polski we-

dług oficjalnych danych Staroprawosławnej Pomorskiej Cerkwi RP żyje około 2000 starowierców, podczas gdy faktyczna liczebność badanej społeczności wynosi nie więcej niż 1000 osób, a w regionie suwalsko-augustowskim zamieszkuje ponad 95% z nich (zob. rozdział I). Spośród całej populacji mniejszościowej rosyjską gwarą posługuje się około 350–400 osób, z czego zaledwie połowa mieszka w staroobrzędowych miejscowościach. Oczywiście w każdej sytuacji liczebność grupy, pozwalająca na zachowanie zagrożonego języka, określana jest indywidualnie, jednak w badanym przypadku na niekorzyść społeczności polskich staroobrzędowców, oprócz niewielkiej ich liczby, działają czynniki demograficzne. W przeciągu ostatnich dwóch lat w parafii Gabowe Grądy, do której należy prawie 25% badanej społeczności, odbyło się 8 pogrzebów, 2 śluby, a ochrzczonych zostało 12 osób (w tym tylko 5 dzieci). W województwie podlaskim roczna średnia zawieranych małżeństw wynosi 5,6 na 1000 mieszkańców, średnia urodzeń – 9,3 na 1000 mieszkańców, a średnia zgonów – 9,9 na 1000 mieszkańców (GUS 2007: 85; 88; 90). Trudno o miarodajne porównanie danych w skali województwa i dwóch niewielkich wsi, zwłaszcza że do parafii Gabowe Grądy należą również starowiercy z Augustowa, co sprawia, że są oni uwzględniani w statystykach parafialnych. Przy założeniu, że parafia w Gabowych Grądach skupia około 350 osób, roczna średnia małżeństw we wspólnocie staroobrzędowej jest mniejsza od wojewódzkiej o $\frac{1}{2}$, średnia narodzin – mniejsza o ok. $\frac{1}{4}$, a średnia zgonów – większa o 15%. Społeczność staroobrzędowców w Gabowych Grądach, Borze i Augustowie ma większy ujemny przyrost naturalny niż jej otoczenie, a duża migracja do innych regionów Polski i za granicę dodatkowo pogłębia niekorzystne zjawiska demograficzne.

Zdaniem Williama Mackeya dwujęzyczna społeczność, której wszyscy członkowie posługują się sprawnie jednym z kodów, stanie się w niedługim czasie jednojęzyczna, ponieważ znajomość drugiego języka okaże się społecznie niepotrzebna (Mackey 1968: 555). W przypadku polskich staroobrzędowców bardziej prawdopodobną przyczyną śmierci języka będzie zanik wspólnoty jego użytkowników z przyczyn demograficznych. Niewielka liczebność społeczności¹⁵⁷ w połączeniu z ujemnym

¹⁵⁷ Według danych GUS poniżej 500 osób, według danych szacunkowych do około 900–1000 osób (por. GUS 2007: 95).

przyrostem naturalnym i dużym odpływem ludności, który praktycznie zawsze oznacza porzucenie języka, wyznania i kultury przodków, stanowią nieodwracalne w tym momencie czynniki prowadzące do śmierci języka mniejszości.

Utrzymanie i zanik języka mniejszości — podsumowanie

Śmierć języka następuje, kiedy nikt już w nim nie mówi
David Crystal

Wiele spośród wyróżnionych przez Jeffreya Holdemana oznak śmierci języka występuje w społeczności polskich starobrzędowców regionu suwalsko-augustowskiego (por. Holdeman 2002: 14–15). W wypowiedziach naszych informatorów widoczna jest redukcja gwarowych struktur językowych, w wielu przypadkach sprowadzających się do poziomu kodu ograniczonego lub wręcz komunikatywnego minimum. Jednocześnie występuje zjawisko przejmowania polskich struktur składniowych oraz frazeologii. Procesowi zapożyczania leksyki sprzyja wysoki poziom tolerancji dla obcych elementów w gwarze oraz rozluźnienie i wariacyjność norm.

Niektóre zjawiska oznaczające zmianę językową są w badanej społeczności w fazie przejściowej. Rosyjska gwara starobrzędowców ulega kolejnym funkcjonalnym ograniczeniom i jest wypierana ze swoich tradycyjnych domen, jednak zarówno w sferze rodzinnej, jak i sąsiedzkiej „po swojemu” mówi się wciąż częściej niż po polsku. W młodszym pokoleniu występują pojedyncze przypadki osób odczuwających poczucie niższości w stosunku do otoczenia, jednak w badanej grupie nie można mówić o powszechności tego zjawiska. Zwiększa się udział rodzin mieszanych, w których nie przekazuje się dzieciom języka mniejszości, a poza starobrzędowymi miejscowościami zjawisko to dotyczy także rodzin homogenicznych. Wciąż jednak wielu rodziców dba o międzypokoleniową transmisję języka przodków, także w otoczeniu polskojęzycznym.

Do tej pory w opisywanej wspólnocie nie dokonała się zmiana języka religii na język większości. Mając na uwadze szczególnie szacunek, ja-

kim staroobrzędowcy otaczają swoje księgi religijne, oraz język liturgiczny, którym w świadomości wielu przedstawicieli badanej społeczności mówił sam Chrystus, trudno sobie wyobrazić nabożeństwa w molennie odbywające się w jakimkolwiek innym języku niż cerkiewnosłowiański. Tymczasem amerykańscy staroobrzędowcy dokonali zmiany języka liturgicznego i przełożyli większość swoich ksiąg na angielski (ibidem: 194–195). W społeczności polskich staroobrzędowców regionu suwalsko-augustowskiego językiem liturgicznym jest cerkiewnosłowiański, a sfera życia religijnego jest zdominowana przez gwarę. Zmianie językowej w sferze liturgii i życia religijnego, oprócz przekonań przedstawicieli badanej grupy, skutecznie zapobiega także stały kontakt nastawników z Gabowych Grądów i Suwałk ze współwyznawcami w krajach bałtyckich. W chwili obecnej religia i język religijny wydają się najpoważniejszymi argumentami na rzecz zachowania aktualnego *status quo* między rosyjską gwarą, językiem polskim i cerkiewnosłowiańskim (por. Fishman 1997: 11–29). Natomiast największym zagrożeniem dla obecnej sytuacji są niekorzystne zjawiska demograficzne – ujemny przyrost naturalny, brak małżeństw, a przede wszystkim migracje.

Zakończenie

Podstawowym celem niniejszej monografii było wyjaśnienie zjawisk związanych z dwujęzycznością starowierców regionu suwalsko-augustowskiego poprzez odwołanie do przyczyn o naturze pozajęzykowej. Ważne było w tym przypadku ukazanie przemian rosyjskiej gwary na przestrzeni trzech pokoleń w zależności od zmieniającej się sytuacji językowej. Punktem wyjściowym przeprowadzanych analiz było wysunięcie szeregu hipotez (zob. rozdział II), weryfikowanych w dalszych częściach pracy.

W pierwszej hipotezie (H1) założono decydujące znaczenie czynników pozajęzykowych dla ogólnej postaci interferencji międzyjęzykowej. Została ona pozytywnie zweryfikowana, a najbardziej jaskrawe przykłady oddziaływania czynników o naturze społecznej i psychicznej na idiolekt jednostki uwiadamiają analizy biografii językowych następujących przedstawicieli młodszego pokolenia: GB-M1974 i GB-M1977, a także GB-M1992a i GB-M1993b (zob. analiza biografii językowych w rozdziale IV). Czynniki pozajęzykowe zadecydowały o stopniu rozwoju dwujęzyczności u pierwszych dwóch informatorów. U GB-M1992a, mimo niesprzyjających warunków, bilingwizm ukształtował się za przyczyną najbliższego otoczenia w okresie dorastania, natomiast względnie rozwinięty idiolekt GB-M1993b zaczął ewoluować w kierunku wtórnej jednojęzyczności – również z przyczyn społecznych.

Źródłem drugiej hipotezy (H2) jest teoria kodów komunikacyjnych Basile’a Bernsteina. Fakt przynależności gwary do sfery kodu ograniczonego powinien być uwzględniony w opisie jej relacji z językiem polskim. Hipoteza H2 potwierdziła się w analizie charakteru dyglosji, występującej w społeczności starowierców (rozdział III). Próby przekraczania kodu ograniczonego w wypowiedziach gwarowych wiążą się z koniecznością zapożyczeń rzadziej używanej leksyki, złożonych form składniowych i frazeologizmów z języka polskiego, co zostało wykazane w analizie poszczególnych idiolektów w rozdziale IV.

Hipoteza H3 zakłada istnienie obustronnej zależności między istnieniem silnej tożsamości grupowej a zachowaniem języka mniejszości. Została ona potwierdzona: wśród naszych informatorów nie było osoby, która posługiwałaby się gwarą, mając do niej negatywny stosunek, a pozytywny stosunek do języka przodków zawsze skutkował przynajmniej zabiegami mającymi na celu zachowanie dialektu. Przedstawiciele starszego pokolenia są najbliższymi związani z tradycją grupową i przejawiają najwyższą kompetencję w zakresie posługiwania się rosyjską gwarą, jednak prawdziwym testem dla hipotezy H3 jest sytuacja w średnim i młodszym pokoleniu. W niektórych przypadkach, mimo zastąpienia tradycyjnego dialektu standardowym językiem polskim lub rosyjskim, informatorzy czują się silnie związani z wyznaniem i tradycją przodków (zob. m.in. podrozdział „Język wieku dojrzałego: małżeństwa i miejsca pracy” oraz biografia językowa informatorki GB*-K1965).

Kolejna hipoteza (H4) niejako łączy H2 oraz H3 i zakłada, że większa lojalność językowa i poczucie tożsamości grupowej wpływają na wzmożone poszukiwanie bardziej złożonych form językowych. Osoby, dla których staroobrzędowa tożsamość ma duże znaczenie, na ogół starają się zachować również jej zewnętrzne wyznaczniki. W przypadku języka dążenie to sprowadza się do prób wypowiedzi na różnicowane tematy, także te, które są tradycyjnie obsługiwane przez polszczyznę. Wiąże się to z koniecznością wykroczenia poza granice kodu ograniczonego, co zostało uwzględnione w opisie poszczególnych biografii językowych w rozdziale IV.

Zgodnie z hipotezą H5 zwiększenie wariantyzacji języka i rozluźnienie norm prowadzą do jego zaniku. Zagadnienie zamierania języka zostało szerzej omówione w rozdziale V, a sam fakt zaniku norm w gwarze staroobrzędowców – w podrozdziale „Normy językowe”. Przeprowadzone analizy potwierdzają hipotezę H5 – narastające w kolejnych pokoleniach rozluźnienie norm językowych i zwiększająca się liczba występujących wariantów poszczególnych form, zwłaszcza w zakresie leksyki, prowadzi do zmiany językowej.

Hipoteza H6 odnosi się do znaczenia religii dla stanu gwary staroobrzędowców: postępująca sekularyzacja życia społeczności staroobrzędowców prowadzi do porzucenia języka mniejszości. Stwierdzenie to łączy się z kolejną hipotezą – H6.1, zgodnie z którą stopień religijności jest róż-

nicowany pod względem pokoleniowym. Hipoteza ta została częściowo potwierdzona w punkcie „Sfery użycia języków w warunkach dyglosji”, zawierającym analizę sfer użycia gwary w poszczególnych pokoleniach. Nie ulega wątpliwości, że przedstawiciele średniego, a zwłaszcza młodszego pokolenia uczestniczą w życiu religijnym wspólnoty w dużo mniejszym stopniu niż ich rodzice i dziadkowie. Na ten fakt zwracają uwagę w swoich wypowiedziach poszczególni informatorzy, np. GB-K1951a. Osoby regularnie przychodzące na nabożeństwa do molenny mają więcej okazji do spotkań ze swoimi współwyznawcami, a tym samym do rozmów w gwarcze, ponieważ sfera życia religijnego jest obsługiwana przez tradycyjny dialekt. Również kontakt z językiem liturgicznym – cerkiewnosłowiańskim sprzyja zachowaniu gwary. Nie można jednak postawić znaku równości między aktywnością religijną a zachowaniem języka. Postępująca sekularyzacja wspólnoty idzie w parze ze zmniejszającą się kompetencją w zakresie gwary w kolejnych pokoleniach, ale nie należy tych zjawisk traktować jako współzależnych i wynikających z siebie nawzajem.

Kolejna hipoteza (H7) zakłada, że istnieje wprost proporcjonalna zależność między odsetkiem członków wspólnoty pracujących w mieście a obniżeniem znajomości języka mniejszości wśród najmłodszych członków grupy. Została ona pozytywnie zweryfikowana w podrozdziałach charakteryzujących sytuację językową średniego i młodszego pokolenia. Rodzice pracujący w otoczeniu polskojęzycznym mają tendencję do przenoszenia języka życia zawodowego do sfery domowej, co znacząco ogranicza kontakt ich dzieci z językiem mniejszości. Najbardziej jaskrawe różnice widoczne są przy porównaniu stanu z połowy XX wieku i początków wieku XXI (zob. podrozdział „Znaczenie struktury społecznej dla zachowania języka mniejszości”).

Hipoteza H8 mówi o znacznych różnicach w socjalizacji, przebytej przez przedstawicieli różnych pokoleń społeczności starobrzędowców. Różnice te znajdują swoje odzwierciedlenie w kształcie bilingwizmu w kolejnych generacjach badanej grupy, co zakładają wynikające z H8 hipotezy szczegółowe. Zgodnie z twierdzeniem H8.1. większe zróżnicowanie kolei życiowych średniego i młodego pokolenia skutkuje większym zróżnicowaniem idiolektalnym języka niż w pokoleniu starszym. Potwierdzeniem powyższej hipotezy jest m.in. typologia biografii językowych w rozdziale IV, w której nawet mimo zastosowanych uproszczeń,

w średnim i młodszym pokoleniu występuje znacznie większa liczba typów bilingwizmu, niż u najstarszych informatorów. Druga szczegółowa hipoteza, wynikająca z różnic w przebytej socjalizacji kolejnych pokoleń, zakłada, że charakter dyglosji w powiązaniu z bilingwizmem jest uzależniony od układu ról społecznych danej jednostki. Opis dyglosji w rozdziale III ukazuje, że mniej zróżnicowany układ aktywności życiowej i ról społecznych w starszym pokoleniu wiąże się z dominacją gwary w większej liczbie sfer tematycznych niż w młodszych pokoleniach, w których sukcesywnie zwiększa się rola języka polskiego.

Ponadto w trakcie badań okazało się, że występuje zależność powstawania dysonansu poznawczego w kontaktach z otoczeniem pozawspółnotowym od deklarowanego przywiązania do tradycji własnej grupy. Jeśli dana osoba jest utwierdzona w swojej tożsamości i przekonana o wysokim znaczeniu wartości wewnątrzgrupowych, nie odczuwa dyskomfortu w związku ze swoją odrębnością. Osoby, które nie znajdują wystarczającego oparcia w wartościach grupowych, w momencie kiedy stykają się z odmiennym systemem wartości – grupy większościowej, odczuwają dysonans poznawczy. Zakres dysonansu poznawczego i ewentualnego stanu anomii jest zróżnicowany pod względem pokoleniowym. Na podstawie przeanalizowanych biografii językowych i społecznych poszczególnych informatorów, u przedstawicieli starszego pokolenia nie stwierdzono skłonności do anomii, spowodowanej konfliktem systemów wartości. Tymczasem wśród informatorów w średnim i młodszym wieku zdarzały się przypadki niezgodności pożądanego celu i środków ich osiągnięcia w ramach staroobrzędowej obyczajowości, co prowadziło do odrzucenia przez niektóre osoby języka i tradycji przodków (zob. rozdział IV).

Przeprowadzona w pracy analiza materiału empirycznego o charakterze językowym i socjolingwistycznym potwierdza szczególnie udział czynników socjologicznych i psychologicznych w kształtowaniu się bilingwizmu badanej społeczności. Obserwowany przez nas proces zamierania języka mniejszości może toczyć się w różnym tempie, ale jego powstrzymanie jest mało prawdopodobne. Kontynuacja badań longitudinalnych oraz dalszy regularny kontakt z jak najszerszym gronem informatorów pozwolą na uchwycenie wszelkich istotnych zmian sytuacji językowej staroobrzędowców regionu suwalsko-augustowskiego w przyszłości.

Bibliografia

Literatura przedmiotu

- Adomavičiute-Čekmonene Irena E. 2003. *К характеристике польско-литовского билингвизма поляков Йонавского района Литвы*, w: Engelking, Huszcza 2003, s. 139–148.
- Ališauskas Vytautas, Jovaiša Luidas, Paknys Mindaugas, Raila Eligijus. 2006. *Kultura Wielkiego Księstwa Litewskiego. Analizy i obrazy*. Kraków, Universitas.
- Allard Réal, Landry Rodrigue. 1992. *Ethnolinguistic Vitality Beliefs and Language Maintenance and Loss*, w: Fase et al. 1992, s. 171–195.
- Anusiewicz Janusz, Bartmiński Jerzy (red.) 1988. *Język a kultura*, t. I, Wrocław: Uniwersytet Wrocławski.
- Aronson Elliot. 2006. *Człowiek istota społeczna*. Warszawa: PWN.
- Auer et al. (red.) 1984. *Interpretive Sociolinguistics*, Tübingen: Günther Narr Verlag.
- Auer Peter. 1984. *On the meaning of Conversational Code-Switching*, w: Auer et al. 1984, s. 87–112.
- Auer Peter. 1988. *A conversation analytic approach to code-switching and transfer*, w: Heller 1988, s. 187–213.
- Babbie Earl. 2006. *Badania społeczne w praktyce*. Warszawa: PWN.
- Babbie Earl. 2008. *Podstawy badań społecznych*. Warszawa: PWN.
- Bakker Peter. 2003. *Mixed languages as autonomous systems*, w: Matras, Bakker 2003a, s. 107–150.
- Bartha Csilla. 2000. *A kétnyelvűség kialakulásának családi szocializációs modelljei*, w: Földi, Gadányi 2000, s. 56–65.
- Bartkowski Jerzy. 2006. *Trudne dziedzictwo przeszłości. Relacje władza lokalna – mieszkańcy na szczeblu lokalnym*, w: Kurczewska 2006, s. 147–161.
- Bazyłow Ludwik, Wieczorkiewicz Paweł. 2005. *Historia Rosji*. Wrocław: Osolineum.
- Berger Peter, Luckmann Thomas. 1983 *Společne tworzenie rzeczywistości*. Warszawa: PWN.

- Bernstein Basile. 1980 (1972). *Socjolingwistyka a społeczne problemy kształcenia*, w: Głowiński 1980, s. 83–119.
- Bilińska-Suchanek Ewa (red.) 2005. *Tożsamość w świecie nieustających zmian*. Słupsk: Pomorska Akademia Pedagogiczna.
- Bilińska-Suchanek Ewa. 2005a. *Tożsamość w świecie nieustających zmian*, w: Bilińska-Suchanek 2005, s. 7–16.
- Bojar Hanna. 2006. *Rodzina w sytuacji wielokulturowości*, w: Kurczewska 2006, s. 164–179.
- Bokszański Zbigniew, Piotrowski Andrzej, Ziolkowski Marek. 1977. *Socjologia języka*. Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Bokszański Zbigniew. 1987. *Koncepcja tożsamości jednostki w badaniach socjologicznych nad młodzieżą*, w: Głuszyński 1987, s. 41–57.
- BOL 2008 – *Bezrobocie on-line*. http://www.bezrobocie.net/stat_woj.php.
- Borecka-Biernat Danuta. 2001. *Osobowościowe i wychowawcze przesłanki zachowania nieśmiałego młodzieży w sytuacji ekspozycji społecznej*, w: Kaczmarek et al. 2001, s. 213–228.
- Borowik Irena, Zdaniewicz Witold (red.) 1996. *Od Kościoła ludu do Kościoła wyboru: religia a przemiany społeczne w Polsce*. Kraków: Nomos.
- Borowik Irena. 1996. *Religia we współczesnych społeczeństwach. Instytucjonalizacja a prywatność*, w: Borowik, Zdaniewicz 1996, s. 17–33.
- Bourdieu Pierre, Passeron Jean-Claude. 1990. *Reprodukcja. Elementy teorii systemu nauczania*. Warszawa: PWN.
- Brouwer Dédé, Gerritsen Marinel, de Haan Dorian. 1979. *Speech differences between women and men: on the wrong track?*, „Language in Society” 8/1979, s. 33–50.
- Bubak Józef. 1983. *Nadawanie imion w Polsce. Aspekt prawny i językowy*. „Socjolingwistyka” 5/1983, s. 145–164.
- CBOS 2008 – http://wyborcza.pl/1,75478,6058624,CBOS_PO_rosnie_dzieki_PiS.html?skad=rss.
- Cierniak Urszula. 1997. *Literacki wymiar kultury religijnej staroobrzędowców*. Częstochowa: WSP.
- Cieszyńska Jadwiga. 2006. *Dwujęzyczność, dwukulturowość – przekleństwo, czy bogactwo?* Kraków: Wyd. Naukowe Akademii Pedagogicznej.
- Cooley Charles H. 1992. *Grupy pierwotne*, w: Mucha 1992, s. 209–214.
- Crystal David. 2000. *Language Death*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Czykwin Elżbieta, Misiejuk Dorota. 1988. *Dwujęzyczność i dwukulturowość w perspektywie psychopedagogicznej*. Białystok: Trans Humana.
- Czykwin Elżbieta. 2007. *Stygmat społeczny*. Warszawa: PWN.

- David Annabelle, Wei Li. 2004. *To what extent is codeswitching dependent on a bilingual child's lexical development?*, „Sociolinguistica” 18/2004, s. 1–12.
- de Saussure Ferdinand. 1961. *Kurs językoznawstwa ogólnego*. Warszawa: PIW.
- de Vries John. 1992. *Language Maintenance and Shift. Problems of Measurement*, w: Fase et al. 1992, s. 211–222.
- Denison Norman, Tragut J. 1990. *Language Death and Language Maintenance*, „Sociolinguistica” 4/1990, s. 150–156.
- Dil Anwar S. (red.) 1972a. *Language in Sociocultural Change*, Stanford: Stanford University Press.
- Dil Anwar S. (red.) 1972b. *The Ecology of Language. Essays by Einar Haugen*. Stanford, California: Stanford University Press.
- Djurović Ljubomir (red.) 1983. *Lingua in Diaspora. Studies in the Language of the Second Generation of Yugoslav Immigrant Children in Sweden*. Lund, Slaviska Institutionen vid Lunds Universitet.
- Djurović Ljubomir (red.) 1987. *Child Language in Diaspora. Serbo-Croatian in West European Countries: Papers from a Symposium*. Lund: Slaviska Institutionen vid Lunds Universitet.
- Djurović Ljubomir, Stankovski Miodrag, Tomašević Mijo. 1983. *Development Structures in the Family Language of Yugoslav Immigrant Children in a Swedish Language Environment*, w: Djurović 1983, s. 11–20.
- Dmitruk Piotr. 2008. *Obserwacja uczestnicząca* <http://www.pentor.pl/17049.xml>
- Dołowy Nicole. 2008a. *Kultury państwowe wobec kultur mniejszościowych. Pojęcie negatywnej tożsamości na przykładzie wybranych kultur mniejszościowych (bretońskiej, łżyckiej, kaszubskiej)*, w: Goszczyńska, Szwat-Gyłybo-wa 2008, s. 407–422.
- Dołowy Nicole. 2008b. *Możliwości rewitalizacji zagrożonych języków: między odpowiedzialnością państwa a działaniami mniejszości językowych*, „Kultura i Społeczeństwo”, nr 2/2008, t. LII, s. 209–228.
- Dorian Nancy C. 1994. *Purism vs. Compromise in language revitalisation and language revival*, „Language in Society” 23:4/1994, s. 479–494.
- Doroszkie-wicz Maria. 1991. *Studia nad wpływami polskimi na rosyjską leksykę gwarową*. Wrocław: Uniwersytet Wrocławski.
- Dubis Maciej, Potoczny Marcin. 2008. *Mazowsze i co dalej? Zarobki w poszczególnych województwach*, http://www.wynagrodzenia.pl/artukul.php/typ.1/kategoria_glowna.228/wpis.551/drukuj.1.
- Durkheim Émile. 1964. *La sociologie et son domaine scientifique*, w: Szacki 1964, s. 61–62.

- Dziewierski Marek. 2004. *Kościół, religia, tożsamość narodowa na pograniczu wschodnim*, w: Krzysztofek, Sadowski 2004, s. 301–322.
- Dzięgiel Ewa. 2003. *Polszczyzna na Ukrainie. Sytuacja językowa w wybranych wsiach chłopskich i szlacheckich*. Warszawa: Semper.
- ECMRL – Europejska Karta Języków Regionalnych lub Mniejszościowych. <http://www.fco.gov.uk/Files/kfile/minoritylanguages,0.pdf>.
- Elert Claes-Christian, Ellasson Stig, Fries Sigurd, Ureland Sture (red.) 1977. *Dialectology and Sociolinguistics. Essays in Honour of Karl-Hampus Dahlstedt*, Umea, Acta Universitatis Umensis.
- Elle Ludwig. 2003. *Revitalisation through immersion – a new road to Sorbian language maintenance?*, w: Huss et al. 2003, s. 88–102.
- Engelking Anna, Golachowska Ewa, Zielińska Anna (red.) 2008. *Tożsamość – język – kultura. Z badań na pograniczu słowiańsko-bałtyckim*. Warszawa: SOW.
- Engelking Anna, Huszcza Romuald (red.) 2003. *Pogranicza języków, pogranicza kultur*. Warszawa: Wydział Polonistyki UW.
- Engelking Anna. 2006. *Po swojemu, po polsku, po białorusku. Praktyka językowa a poczucie tożsamości narodowej prawosławnych mieszkańców pogranicza polsko-białoruskiego*, w: Kurczewska 2006, s. 26–46.
- Erikson Erik H. 1950. *Childhood and Society*. New York: W.W. Norton & Company Inc.
- Erikson Erik H. 2004. *Tożsamość a cykl życia*. Poznań: Zysk i S-ka.
- Ervin Susan M. 1962. *The connotations of gender*, „Word” 18/1962, s. 249–261.
- Ervin-Tripp Susan M. 1968. (1964). *An analysis of the interaction of language, topic and listener*, w: Fishman 1968, s. 192–211.
- Fase Willem, Jaspaert Koen, Kroon Sjaak (red.) 1992. *Maintenance and Loss of Minority Languages*. Amsterdam-Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Ferguson Charles A. 1959. *Diglossia*. „Word” 15/1959, No. 15, s. 325–340.
- Fishman Joshua (red.) 1968. *Readings in the Sociology of Language*. The Hague: Mouton & Co.
- Fishman Joshua (red.) 1971. *Advances in the Sociology of Language*, t.1. The Hague: Mouton.
- Fishman Joshua (red.) 1972e. *Advances in the Sociology of Language*, t. 2. The Hague: Mouton.
- Fishman Joshua (red.) 1999. *Handbook of Language and Ethnic Identity*. New York–Oxford: Oxford University Press.

- Fishman Joshua et al. 1985. *The Rise and the Fall of Ethnic Revival*. Berlin-New York: Walter de Gruyter.
- Fishman Joshua. 1971a. *The Sociology of Language*, w: Fishman 1971, s. 217–404.
- Fishman Joshua. 1972a. *Domains and the Relationship between Micro- and Macrosociolinguistics*, w: Gumperz, Hymes 1972, s. 435–453.
- Fishman Joshua. 1972b. *Language Maintenance and Language Shift as a Field of Inquiry: Revisited*, w: Dil 1972a, s. 76–134.
- Fishman Joshua. 1972c (1971) *The Sociology of Language*, w: Dil 1972a, s. 1–15.
- Fishman Joshua. 1972d. *Language Maintenance in a Supra-Ethnic Age*, w: Dil 1972a, s. 48–75.
- Fishman Joshua. 1985. *Bilingualism and Biculturalism as Individual and as Societal Phenomena*, w: Fishman et al. 1985, s. 39–56.
- Fishman Joshua. 1997. *In praise of the Beloved Language. A Comparative View of Positive Ethnolinguistic Consciousness*. Berlin–New York: Mouton de Gruyter.
- Fishman Joshua. 1999a. *Sociolinguistics*, w: Fishman 1999, s. 152–163.
- Fishman Joshua. 2006. *Language policy and language shift*, w: Ricento 2006, s. 311–328.
- Földi Eva, Gadányi Károly (red.) 2000. *Vox Humana. Bolla Kálmán Professor hetvenedik születésnapjára*. Budapest.
- Franceschini Rita, Miecznikowski Johanna (red.) 2004. *Leben mit mehreren Sprachen. Vivre avec plusieurs langues. Sprachbiographien. Biographies langagieres*. Bern: Peter Lang.
- Gajda Janusz. 2005. *Wychowanie patriotyczne i obywatelskie w kontekście wielowymiarowej tożsamości*, w: Nikitorowicz i in. 2005, s. 97–110.
- Gajda Stanisław, Rymut Kazimierz, Żydek-Bednarczyk Urszula (red.) 2002. *Język w przestrzeni społecznej*. Opole: Uniwersytet Opolski.
- Gal Susan. 1978. *Peasant men can't get wives: language change and sex roles in a bilingual community*, „Language in Society” 7/1978, s. 1–16.
- Gardner-Chloros Penelope. 1991. *Language Selection and Switching in Strasbourg*. Oxford: Clarendon Press.
- Gleason Jean Berko, Ratner Nan Bernstein. 2005. *Psycholingwistyka*. Gdańsk: Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne.
- Głowacka-Grajper Małgorzata. 2005. *Edukacja regionalna i etniczna a problem zachowania kultur etnicznych i więzi grupowej*, w: Nikitorowicz i in. 2005, s. 293–307.
- Głowiński Michał (red.) 1980. *Język i społeczeństwo*. Warszawa: Czytelnik.

- Głuszkowski Michał. 2006a. *Язык молодого поколения старообрядцев деревень Габове Гронды и Бур*, „Slavia Orientalis” 2/2006, s. 239–59.
- Głuszkowski Michał. 2006b. *Socio- and Psycholinguistic Aspects of Evolution of Minority Languages in the EU: the Polish Old Believers’ Case*, w: Maskoliunas, Stankievičienė 2006, s. 62–74.
- Głuszkowski Michał. 2008. *Tożsamość kulturowo-językowa staroobrzędowców na tle innych grup mniejszościowych w Polsce. Możliwe płaszczyzny przemilczeń*, w: Goszczyńska, Szwał-Gyłybowa 2008, s. 423–434.
- Głuszkowski Michał. 2009a. *Wykorzystanie nauk społecznych jako narzędzi pomocniczych językoznawstwa. Na przykładzie badań dwujęzyczności polskich staroobrzędowców*, w: Skarżyński, Czelakowska 2009, s. 131–137.
- Głuszkowski Michał. 2009b. *Znaczenie prestiżu języka a pokoleniowe różnicowanie poziomu interferencji w polszczyźnie staroobrzędowców w warunkach rosyjsko-polskiego bilingwizmu z dyglosją*, „LingVaria” 2/2009, s. 71–81.
- Głuszkowski Michał. 2009c. *Dyglosja w społeczności staroobrzędowców regionu suwalsko-augustowskiego*, „Socjolingwistyka” XXII–XXIII/2009, s. 115–131.
- Głuszkowski Michał. 2009d. *Miejsce religii i sacrum w życiu mieszkańców w Polsce staroobrzędowców*, „Literatura Ludowa” 6/2009, s. 31–46.
- Głuszkowski Michał. 2010a. *Typy przełączania kodu w rosyjsko-polskiej dwujęzyczności staroobrzędowców regionu suwalsko-augustowskiego*, „Slavia Orientalis” 1/2010, s. 81–98.
- Głuszkowski Michał. 2010b. *Zachowane cechy dialektalne oraz wpływy polskie w rosyjskiej gwarze przedstawiciela starszego pokolenia staroobrzędowców regionu augustowskiego*, „Acta Baltico-Slavica” 34/2010, s. 157–167.
- Głuszyński Jerzy (red.) 1987. *Teoretyczno-metodologiczne problemy badań nad młodzieżą*. Poznań: RWOAS ZMW.
- Goszczyńska Joanna, Szwał-Gyłybowa Grażyna. 2008. *Przemilczenia w relacjach międzykulturowych*. Warszawa: SOW.
- Górny Konrad. 2003. *Antropologiczno-socjologiczne studium społeczności lokalnych w okresie transformacji*. Wrocław: Uniwersytet Wrocławski.
- Grabias, Stanisław. 1997. *Język w zachowaniach społecznych*. Lublin: UMCS.
- Greenfield Lawrence. 1972 (1968) *Situational Measures of Normative Language Views in Relation to Person, Place and Topic among Puerto Rican Bilinguals*, w: Fishman 1972e, s. 17–35.
- Grek-Pabisowa Iryda, Maryniakowa Irena. 1999. *Współczesne gwary polskie na dawnych kresach północno-wschodnich*, Warszawa: SOW.

- GreK-Pabisowa Iryda, Maryniakowa Irena. Morris Richard (red.) 1994. *Skupiska staroobrzędowców w Europie, Azji, i Ameryce: ich miejsce i tradycje we współczesnym świecie*. Warszawa: Instytut Sławistyki PAN.
- GreK-Pabisowa Iryda. 1968. *Rosyjska gwara staroobrzędowców w województwach olsztyńskim i białostockim*. Wrocław: Ossolineum.
- GreK-Pabisowa Iryda. 1986. *Polonizmy w gwarach pskowskich*, w: Majowa 1986, s. 183–194.
- GreK-Pabisowa Iryda. 1995. *Związki gwary rosyjskich enklaw staroobrzędowców z językiem polskim dawniej i obecnie*, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej” 32/1995, s. 153–160.
- GreK-Pabisowa Iryda. 1999. *Staroobrzędowcy. Szkice z historii, języka, obyczajów*. Warszawa: SOW.
- GreK-Pabisowa Iryda. 1999a (1983). *Typy zapożyczeń i sposoby przyswajania wyrazów polskich*, w: GreK-Pabisowa 1999, s. 211–227.
- GreK-Pabisowa Iryda. 1999b. *Zmiany w tradycyjnej kulturze i obyczajowości staroobrzędowców w Polsce*, w: GreK-Pabisowa 1999, s. 291–299.
- GreK-Pabisowa Iryda. 1999c (1984). *Uwagi o sam i samyj w gwarze starowierców w Polsce*, w: GreK-Pabisowa 1999, s. 167–175.
- GreK-Pabisowa Iryda. 1999d (1998). *Światowe migracje staroobrzędowców od wieku XVIII do czasów współczesnych*, w: GreK-Pabisowa 1999, s. 13–32.
- GreK-Pabisowa Iryda. 1999e (1980). *Kształtowanie się leksyki rosyjskiej wyspy gwarowej na tle dziejów grupy społecznej (Próba ustalenia przesłanek warunkujących zmiany w leksyce gwary staroobrzędowców w Polsce od okresu osiedlenia się w XVIII w. do czasów obecnych)*, w: GreK-Pabisowa 1999, s. 182–207.
- GreK-Pabisowa Iryda. 1999f (1984). *Próba określenia wspólnych cech rozwoju gwar rosyjskich w otoczeniu obcojęzycznym*, w: GreK-Pabisowa 1999, s. 69–79.
- GreK-Pabisowa Iryda. 1999g (1984). *Pskowskie zjawiska fonetyczne w zapożyczeniach polskich (w gwarze staroobrzędowców mieszkających w Polsce)*, w: GreK-Pabisowa 1999, s. 125–127.
- GreK-Pabisowa Iryda. 1999h (1994). *Terminologia i słownictwo religijne w gwarach staroobrzędowców w Polsce i Bułgarii*, w: GreK-Pabisowa 1999, s. 257–270.
- GreK-Pabisowa Iryda. 2010. *Staroobrzędowcy poza granicami Rosji – niesłabnący temat badawczy*, w: Grzybowski, Głuszkowski 2010, s. 21–30.
- Grzybowski Stefan, Głuszkowski Michał (red.). 2010. *Staroobrzędowcy za granicą. Historia. Religia. Język. Kultura*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika.

- Grzybowski Stefan. 2007. *Гибридизация русского говора старообрядцев под влиянием польского языка (Габове Гронды и Бур)*, Olsztyn (tekst wystąpienia na konferencji: *Язык. Культура. Литература. Z polsko-wschodniosłowiańskich kontaktów. XII Międzynarodowa Konferencja Slawistyczna* 23–24.06.2007).
- Gumperz John J., Hymes Dell (red.) 1972. *Directions in Sociolinguistics. The Ethnography of Communication*. New York: Holt, Rinehart and Winston, Inc.
- Gumperz John. 1977. *The Sociolinguistic Significance of Conversational Code-Switching*, „RELC Journal” 1977/8: 2, s. 1–34.
- GUS 2003a – *Podstawowe informacje ze Spisów Powszechnych. Województwo Podlaskie. Gmina wiejska Augustów*. Publikacja elektroniczna CD ROM. Białystok: GUS.
- GUS 2003b – *Podstawowe informacje ze Spisów Powszechnych. Województwo Podlaskie. Gmina Jeleniewo*. Publikacja elektroniczna CD ROM. Białystok: GUS.
- GUS 2003c – *Ludność. Stan oraz struktura demograficzna i społeczno-ekonomiczna. Województwo podlaskie*. Białystok: GUS.
- GUS 2007 – *Rocznik statystyczny województwa Podlaskiego*. Publikacja elektroniczna CD ROM. Białystok: GUS.
- GUS 2008a – *Dane o województwie podlaskim* http://www.stat.gov.pl/bialystok/index_PLK_HTML.htm.
- GUS 2008b – *Ludność w 2006 roku*. http://www.stat.gov.pl/cgi_bin/demografia/xrap?woj=101&table=web_lsa&rok=2006&woj=16&mw=2.
- GUS 2008c – *Migracje wewnętrzne – odpływ*. http://www.stat.gov.pl/cgi_bin/demografia/xrap?woj=101&table=web_migo&rok=2006&woj=16&wojn=50.
- Haarmann Harald. 1989. *Symbolic Values of Foreign Language Use. From the Japanese Case to a General Sociolinguistic Perspective*. Berlin–New York: Mouton de Gruyter.
- Haarmann Harald. 2002. *Small languages in the information age: Strategies of survival*, „Sociolinguistica” 16/2002, s. 30–39.
- Halliday M.A.K. 1968. (1964). *The users and uses of language*, w: Fishman 1968, s. 139–169.
- Haugen Einar. 1972. *Language Ecology*, w: Dil 1972b.
- Heller Monica (red.) 1988. *Codeswitching: anthropological and sociolinguistic perspectives*. Berlin–New York–Amsterdam: Mouton de Gruyter.
- Hentschel Gerd. 2002. *Czy mogą powstać śląski, kaszubski albo góralski język nieliteracki?*, w: Gajda i in. 2002, s. 83–91.

- Hirschmann Lynette. 1994. *Female-male differences in conversational interaction*, „Language in Society” 23/1994, s. 427–442.
- Holdeman Jeffrey. 2002. *Language Maintenance and Language Shift Among the Russian Old Believers of Erie, Pennsylvania*. Columbus. Niepublikowana praca doktorska, Ohio State University.
- Huss Leena, Camilleri Grima A., King Kendall A. (red.) 2003. *Revitalisation in Education*. Lisse: Swets&Zeitlinger Publishers.
- Hymes Dell. 1980 (1973). *Socjolingwistyka i etnografia mówienia*, w: Głowiński 1980, s. 41–82.
- Iwaniec Eugeniusz. 1977. *Z dziejów staroobrzędowców na ziemiach polskich XVII–XX w.* Warszawa: PWN.
- Janiak Bronisława. 2004. *Pogranicze językowe polsko-wschodniosłowiańskie (na podstawie fleksji ukraińskiej i polskiej gwary Niemirowa nad Bugiem)*. Łódź: Wydawnictwo UŁ.
- Janiak Bronisława. 2005. *Polsko-ukraińskie związki językowe na przykładzie gwary Niemirowa nad Bugiem. Fonetyka. Fonologia. Słownictwo*. Łódź: Wydawnictwo UŁ.
- Jaroszewicz-Pieresławcew Zoja. 1995. *Starowiercy w Polsce i ich księgi*. Olaszyn: OBN.
- Jedlicki Jerzy. 1991. *Kanon kulturowy*, „Kultura i Społeczeństwo” 2/1991, Rok XXXV, s. 47–56.
- Joos Martin. 1968 (1959). *The Isolation of Styles*, w: Fishman 1968, s. 185–191.
- Kaczmarek Bożydar, Markiewicz Katarzyna, Orzechowski Sylwester (red.) 2001. *Nowe wyzwania w rozwoju człowieka*. Lublin: UMCS.
- Kaczmarek Bożydar. 2001. *Aktywność własna a rozwój jednostki*, w: Kaczmarek i in. 2001, s. 15–22.
- Karaliunas Simas (red.) 1988. *Lietuviu kalba ir bilingvizmas. Литовский язык и билингвизм*. Vilnius: Moksłas.
- Kolberg Oskar. 1964. *Lud. Jego zwyczaje, sposób życia, mowa, podania, przysłowia, obrzędy, gusła, zabawy, pieśni, muzyka i tańce. Chełmskie cz.1. Dzieła wszystkie t. 33*, Kraków: Uniwersytet Jagielloński.
- Kolberg Oskar. 1966. *Mazury pruskie. Dzieła wszystkie, t. 40*, Wrocław–Poznań: Polskie Towarzystwo Ludoznawcze.
- Krzysztofek Kazimierz, Sadowski Andrzej (red.) 2004. *Pogranicza i multikulturalizm w warunkach Unii Europejskiej. Implikacje dla wschodniego pogranicza Polski, tom I*. Białystok: UwB.
- Kuraszkiewicz Władysław. 1954. *Zarys dialektologii wschodniosłowiańskiej z wyborem tekstów gwarowych*. Warszawa: PWN.
- Kurcz Ida. 1976. *Psycholingwistyka*. Warszawa: PWN.

- Kurcz Ida. 1992. *Język a psychologia*. Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne.
- Kurczewska Joanna (red.) 2006. *Oblicza lokalności. Różnorodność miejsc i czasu*. Warszawa: IFiS PAN.
- Kuteva Tania, Heine Bernd. 2004. *On the possessive perfect in North Russian*, „Word” 55/2004, s. 37–71.
- Kwasowski Jan. 2007a. *Nasz skarb to ludzie, ale wizerunek fatalny*, „Gazeta Wyborcza – Białystok” 05.03.2007, s. 1.
- Kwasowski Jan. 2007b. *Jak poprawić wizerunek miasta*, „Gazeta Wyborcza – Białystok” 05.03.2007, s. 6.
- Kwaśniewski Krzysztof. 1990. *Tożsamość kulturowa*, w: SE, s. 351–353.
- Lambert Wallace E., Gardner Robert C., Olton Robert, Tunstall K. 1968. *A Study of the Roles of Attitude and Motivation in Second Language Learning*, w: Fishman 1968, s. 473–491.
- Latoszek Marek. 1997. *Świadomość językowa i kulturowa Kaszubów w kontekście typów orientacji temporalnych i uwarunkowań historyczno-geograficznych*, w: Zieniukowa 1997, s. 185–203.
- Liebkind Karmela. 1999. *Social psychology*, w: Fishman 1999, s. 140–151.
- Linton Ralph. 2000. *Kulturowe podstawy osobowości*. Warszawa: PWN.
- Lipińska Ewa. 2003. *Język ojczysty, język obcy, język drugi. Wstęp do badań nad dwujęzycznością*. Kraków: UJ.
- Łagoda Agnieszka. 2005. *Wybrane koncepcje kształtowania się ludzkiej podmiotowości jako istotnego elementu tożsamości człowieka*, w: Bilińska-Suchanek 2005, s. 17–36.
- Mackey William F. 1968. (1962). *The Description of Bilingualism*. w: Fishman 1968, s. 554–584.
- Magga Ole-Henrik, Skuttnab-Kangas Tove. 2003. *Life or death for languages and human beings – experiences from Saamiland*, w: Huss et al. 2003. s. 35–52.
- Majowa Jadwiga (red.) 1986. *Język i jego odmiany w aspekcie porównawczym*, Prace Slawistyczne 53. Wrocław: Ossolineum.
- Maryniakowa Irena. 1976. *Imiesłowy w rosyjskiej gwarze starowierców mieszkających w Polsce*. Wrocław: Ossolineum.
- Maskoliunas Bronius, Stankievičienė Laimutė (red.) 2006. *Acta Humanitarica Universitatis Sauliensis. Research Papers 2. European Studies: between Globalization and Regionalism*. Šiauliai: Šiaulių Universitetas.
- Matešić Josip. 1987. *O ulozi leksika pri učenju stranog jezika djece jugoslavskih radnika u dijaspori*, w: Djurović 1987, s. 101–112.
- Matras Yaron, Bakker Peter. 2003a. *The mixed language debate*. Berlin: Walter de Gruyter.

- Matras Yaron, Bakker Peter. 2003b. *The study of mixed languages*, w: Matras, Bakker 2003, s. 1–20.
- Mądra Jolanta, Kwiatkowski Rafał (red.) 1989. *Current Trends in British Sociolinguistics. A Report*. Poznań: UAM.
- Merton Robert K. 1982. *Teoria socjologiczna i struktura społeczna*. Warszawa: PWN.
- Miodunka Władysław. 2003. *Bilingwizm polsko-portugalski w Brazylii. W stronę lingwistyki humanistycznej*. Kraków: Universitas.
- Misiak Małgorzata. 2006. *Łemkowie. W kręgu badań nad mniejszościami etnolingwistycznymi w Europie*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Mønnesland Svein. 1987. *Norwegian Interference in the Language of Yugoslav Children in Norway*, w: Djurović 1987, s. 87–99.
- Motschenbacher Heiko. 2007. *Can the term 'genderlect' be saved? A postmodernist re-definition*, „Gender and Language” 1.2/2007, s. 255–278.
- Mucha Janusz. 1992. *Cooley*. Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Muysken Pieter. 2000. *Bilingual speech: a typology of code mixing*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Myers-Scotton Carol, Bolonyai Agnes. 2001. *Calculating speakers: Codeswitching in a rational choice model*, „Language in Society” 30:1/2001, s. 1–28.
- Myers-Scotton Carol. 2006. *Multiple Voices: an Introduction to Bilingualism*. Malden: Blackwell Publishing.
- Myers-Scotton, Carol. 2004. *Precision Tuning of the Matrix Language Frame (MLF) Model of Codeswitching*, „Sociolinguistica” 18/2004, s. 106–117.
- Nadel-Czerwińska Margarita, Zych Anna. 2007. *Проблемы описания разговорной речи. Т.1*. Katowice: UŚ.
- Nalaskowski Mirosław, Danilczyk Bogumiła (red.) 2008. *Barwna mniejszość na skraju puszczy*. Augustów: Bauhaus.
- Nepop Lidia. 2002. *Interferencja leksykalna i jej odmiany (na przykładzie słownictwa kresowego)*, w: Rieger 2002, s. 101–127.
- Nikitorowicz Jerzy, Misiejuk Dorota, Sobecki Mirosław (red.) 2005. *Region. Tożsamość. Edukacja*. Białystok: Trans Humana.
- Norberg Madlena. 1997. *Znaczenie języka dla etniczności (na przykładzie języka dolnołużyckiego)*, w: Zieniukowa 1997, s. 169–176.
- Nowak Stefan. 1970. *Metodologia badań socjologicznych*. Warszawa: PWN.
- Nowicka Ewa. 2005. *Szansa czy zagrożenie. Uczeń cudzoziemiec w polskiej szkole*, w: Nikitorowicz i in. 2005, s. 62–81.
- Obara Jerzy. 1989a. *Kalki jako jeden z przejawów interferencji językowej*, w: Warchoł 1989, s. 185–210.

- Obara Jerzy. 1989b. *Teoretyczne problemy kalkowania*. Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Obrębski Józef. 2007. *Polesie*. Warszawa: Oficyna Naukowa.
- Obrębski Józef. 2007a. *Lud bez ojczyzny. Uzupełnienie*, w: Obrębski 2007, s. 235–275.
- Oskar Els. 2000. *Idiolekt als Grundlage der variationsorientierten Linguistik*. „Sociolinguistica” 14/2000. s. 37–41.
- Padilla Amando M. 1999. *Psychology*, w: Fishman 1999, s. 109–121.
- Parsons Talcott. 1969. *Struktura społeczna a osobowość*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Ekonomiczne.
- Paryl Władysław, Mieszczankowska Mirosława. 2004. *Słownik gwary przesiedleńców ze wsi Tuligłowy koło Komarna*. Kraków: Lexis.
- Paśko Dorota. 2007. *Językowy stan gwary staroobrzędowców w ośrodku augustowskim (wsie Bór i Gabowe Grądy)*, w: Nadel-Czerwińska, Zych 2007, s. 40–50.
- Paśko Dorota. 2008. Funkcjonowanie rosyjskiej gwary staroobrzędowców z Gabowych Grądów i Boru w warunkach dwujęzyczności polsko-rosyjskiej (niepublikowana rozprawa doktorska napisana pod kier. prof. S. Grzybowskiego). Toruń: UMK.
- Paśko-Konecniak Dorota. 2011. *Wpływ polszczyzny na zasób leksykalny rosyjskiej gwary staroobrzędowców na Suwalszczyźnie*. Toruń: Wydawnictwo Naukowe UMK.
- Pawluczuk Włodzimierz. 2004. *Religia w warunkach globalizacji*, w: Krzysztofek, Sadowski 2004, s. 43–49.
- PBS 2002 – <http://wiadomosci.polska.pl/spoleczenstwo/article,Sondaz,id,7755.htm>.
- Peisert Maria. 1988. *Etykieta językowa i jej wyznaczniki*, w: Anusiewicz, Bartmiński 1988, s. 205–217.
- Pentor 2008 – <http://www.pentor.pl/17534.xml>.
- Piaget Jean. 1966. *Studia z psychologii dziecka*. Warszawa: PWN.
- Piaget Jean. 1981. *Równoważenie struktur poznawczych*. Warszawa: PWN.
- Pietilä Päivi. 1989. *The English of Finnish Americans with Reference to Social and Psychological Background Factors and with Special Reference to Age*. *Annales Universitas Turkuensis* tom 188. Turku: Turun Yliopisto.
- Piotrowski Andrzej, Ziółkowski Marek. 1976. *Zróżnicowanie językowe a struktura społeczna*. Warszawa: PWN.
- Platt John T., Platt Heidi K. 1975. *The Social Significance of Speech. An Introduction to and Workbook in Sociolinguistics*. Amsterdam: North Holland.
- Polański Kazimierz. 2003a. *Gwara*, w: EJO, s. 232.

- Polański Kazimierz. 2003b. *Socjologiczna szkoła w językoznawstwie*, w: EJO, s. 543.
- Polański Kazimierz. 2003c. *Zapożyczenie językowe*, w: EJO, s. 668.
- Polański Kazimierz. 2003d. *Kalka językowa (klisza, refleks)*, w: EJO, s. 284
- Poplack Shana. 1988. *Contrasting patterns of code-switching in two communities*, w: Heller 1988, s. 215–244.
- Przybył Elżbieta. 1999. *W cieniu antychrysta. Idee staroobrzędowców w XVII w.* Kraków: Nomos.
- Rakowski Tomasz. 2009. *Łowcy, zbieracze, praktycy niemocy. Etnografia człowieka zdegradowanego*. Gdańsk: Słowo/Obraz terytorial.
- Ricento Thomas (red.) 2006. *An Introducing to Language Policy. Theory and Method*. Malden: Blackwell Publishing.
- Rieger Janusz (red.) 2002. *Język mniejszości w otoczeniu obcym*. Warszawa: Semper.
- Rindler Schjerve Rosita. 2004. *Codeswitching (CS) im funktionell rückläufigen Minderheitensprachen: theoretische und methodische Überlegungen*, „Sociolinguistica” 18/2004, s. 13–29.
- RKW 2008. *Как вернуться в Россию?*, „Русский Курьер Варшавы” 2008.12 (187).
- Rubin Joan. 1968. *Bilingual Usage in Paraguay*, w: Fishman 1968, s. 512–530.
- Rudnicki Sergiusz. 2000. *Gwara polska wsi Korczunek koło Żytomierza*. Warszawa: SOW.
- Rydz Sylwia, Rostowski Jan. 2001. *Rozwój wybranych cech osobowości i kształtowanie się tożsamości osobowej u młodzieży*, w: Kaczmarek i in. 2001, s. 181–188.
- Sacharczuk Joanna. 2005. *Rola rodziny w procesie kształtowania tożsamości kulturowej. Świadomość kulturowa a tożsamość mniejszościowa*, w: Nikitorowicz i in. 2005, s. 222–228.
- Sadowski Andrzej. 2004. *Pogranicze jako przedmiot badań socjologicznych w warunkach integracji europejskiej*, w: Krzysztofek, Sadowski 2004, s. 15–27.
- Schaff Adam. 1981. *Wstęp do polskiego wydania*, w: Whorf 1981, s. 5–31.
- Siegel Jeff. 1995. *How to get a laugh in Fijian: Code-switching and humor*, „Language in Society” 24:1/1995, s. 95–110.
- Siegień-Matyjewicz Alicja J. 2007. *Poczucie tożsamości młodzieży pochodzenia białoruskiego*. Olsztyn–Warszawa: Białoruskie Zrzeszenie Studentów.
- Simonaityte-Rudaitiene Vida. 1988. *Lietuviu literaturines kalbos sudurtiniai daiktavardžiai su primaisiais tarptautiniais demenimis*, w: Karaliunas 1988, s. 180–202.

- Skarżyński Mirosław, Czelakowska Anna (red.) 2009. *Język z różnych stron widziany. Biblioteka LingVariów*, t. 3, Kraków: UJ Wydział Polonistyki.
- Skuttnab-Kangas Tove. 1977. *Language in the process of cultural assimilation and structural incorporation of linguistic minorities*, w: Elert et al. 1977, s. 191–203.
- Skuttnab-Kangas Tove. 1999. *Education of minorities*, w: Fishman 1999, s. 42–59.
- Smułkowa Elżbieta, Engelking Anna. 2000. *Język a tożsamość na pograniczu kultur*. Białystok: UWB.
- Smułkowa Elżbieta. 2000. *Dwujęzyczność po białorusku: bilingwizm, dyglosja, czy coś innego?*, w: Smułkowa, Engelking 2000, s. 90–100.
- Snow Catherine M. 2005. *Dwujęzyczność i przyswajanie języka drugiego*, w: Gleason, Ratner 2005, s. 477–506.
- Sowa Kazimierz. 1982. *Wstęp do socjologicznej teorii zrzeszeń*. Warszawa: PWN.
- Spolsky Bernard. 1999. *Second language learning*, w: Fishman 1999, s. 181–192.
- Stankovski Miodrag. 1987. *Opstruenti u sistemima fonema i njihove destrukcije u populacije D07. Arhiva za jezike u diaspori*, w: Djurović 1987, s. 7–31.
- Stewart William A. 1968. *A Sociolinguistic Typology for Describing National Multilingualism*, w: Fishman 1968, s. 531–546.
- Straczuk Justyna. 1999. *Język a tożsamość człowieka w warunkach społeczności wielojęzycznej. Pogranicze polsko-białoruskie*. Warszawa: UW.
- Szacki Jerzy. 1964. *Durkheim*. Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Szacki Jerzy. 1986. *Znaniecki*. Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Szmatka Jacek. 2007. *Małe struktury społeczne. Wstęp do mikrosocjologii strukturalnej*. Warszawa: PWN.
- Szmigiel Artur. 2006. <http://www.philipponia.republika.pl/history.htm>.
- Szpociński Andrzej. 1991. *Kanon kulturowy*, „Kultura i Społeczeństwo” 2/1991, R. XXXV, s. 47–56.
- Sztompka Piotr. 2000. *Trauma wielkiej zmiany*. Warszawa: ISP PAN.
- Thomas William I., Znaniecki Florian. 1976. *Chłop polski w Europie i Ameryce*. Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza.
- Thomason, Sarah G. 2003. *Social factors and linguistic processes in the emergence of stable mixed languages*, w: Matras, Bakker 2003a, s. 21–40.
- Toffler Alvin. 1997. *Trzecia fala*. Warszawa: PIW.
- Tortosa Jose Maria. 1986. *Polityka językowa a język mniejszości. Od wieży Babel do daru języków*. Warszawa: PIW.

- Tropper Kamilla. 2005. *Tożsamość regionalna – podstawowe problemy metodologii badań*, w: Nikitorowicz i in. 2005, s. 120–136.
- Trudgill Peter. 1989. *The theory of language accommodation*, w: Mądra, Kwiatkowski 1989, s. 21–31.
- Turek Waław Przemysław. 1997. *Interferencje w języku Polaków pracujących w krajach arabskich*, w: Umińska-Tytoń 1997, s. 205–214.
- Turner Jonathan. 1985. *Struktura teorii socjologicznej*. Warszawa: PWN.
- Umińska-Tytoń Elżbieta (red.) 1997. *Interferencje w językach i dialektach słowiańskich*. Łódź: Wydawnictwo UŁ.
- Wańkowicz Melchior. 1988. *Na tropach Smętka*. Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Warchoław Stefan (red.) 1989. *Interferencje językowe na różnych obszarach słowiańszczyzny*, Lublin: UMCS.
- Weber Peter, Werner Silke. 2005. *Vom Nutzen oder Unnutzen eine Sprache zu Sprechen – die Relativität der Sprachökonomie*. „Sociolinguistica” 19/2005, s. 155–167.
- Weinreich Uriel. 1963 (1953). *Languages in contact. Findings and problems*. The Hague: Mouton.
- Weinreich Uriel. 1968 (1954). *Is a structural dialectology possible?*, w: Fishman 1968, s. 305–319.
- Wejland Andrzej Paweł. 1983. *Prestiż. Analiza struktur pojęciowych*. Warszawa: IFiS PAN.
- Whorf Benjamin L. 1981. *Język, myśl i rzeczywistość*. Warszawa: PIW.
- Wicherkiewicz Tomasz. 2000. *Tożsamość mniejszości językowych w Rzeczypospolitej Polskiej*; Kongres Kultury Polskiej 2000, Konferencja Przedkongresowa w Poznaniu 19–21 października – *Kultura wobec kręgów tożsamości*; <http://www.wtk.poznan.pl/Orw/Archiwum/20001019/Wicherkiewicz.html>.
- Wicherkiewicz Tomasz. 2003. *Języki mniejszościowe i regionalne w Europie. Problemy typologii*, w: Wrocławska, Zieniukowa 2003, s. 73–78.
- Wilkoń Aleksander. 1987. *Typologia odmian współczesnej polszczyzny*. Katowice: UŚ.
- Williams Glyn. 1999. *Sociology*, w: Fishman 1999, s. 164–180.
- Witkowski Lech. 1987. *Młodość i tożsamość w cyklu życia. Zarys koncepcji Erika H. Eriksona*, w: Głuszyński 1987, s. 59–91.
- Wojtyra Ewa. 2008. *To nie jest żadne dziwactwo. O języku i tożsamości młodzieży ze wsi Klejnik na Białostocczyźnie*, w: Engelking et al. 2008, s. 27–38.
- Wrocławska, Elżbieta. Zieniukowa, Jadwiga (red.). 2003. *Języki mniejszości i języki regionalne*. Warszawa: SOW.

- Wysoczański Włodzimierz. 1999. *Ekologia języka jako dyscyplina heterogenicznego opisu języka*, „Bulletin de la Société Polonaise de Linguistique”, fasc. LV/1999, s. 63–76.
- Zielińska Anna. 1993. *Świadomość i praktyka językowa staroobrzędowców mieszkających w województwach suwalskim i białostockim*, „Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej” 31/1993, s. 223–229.
- Zielińska Anna. 1996. *Wielojęzyczność staroobrzędowców mieszkających w Polsce*. Warszawa: SOW.
- Zielińska Anna. 2002. *Polska mniejszość na Litwie Kowieńskiej. Studium socjolingwistyczne*. Warszawa: SOW.
- Zieniukowa Jadwiga (red.) 1997. *Obraz językowy słowiańskiego Pomorza i Łużyc. Pogranicza i kontakty językowe*. Warszawa: SOW.
- Zieniukowa Jadwiga. 2003. *Pojęcie aksjologiczne „prestiz” a społeczna sytuacja języków mniej używanych – casus Łużycczyzny i Kaszubszczyzny*, w: Wrocławska, Zieniukowa 2003, s. 79–100.
- Ziółkowska Magdalena. 2006. *Tożsamość staroobrzędowców Gminy Wyznaniowej w Gabowych Grądach*. Niepublikowana praca magisterska, napisana pod kier. dra Tomasza Marciniaka. Toruń: UMK.
- Ziółkowska Magdalena. 2007. *Кладбище как источник информации о языке. Старообрядческие некрополи в Польше*. Niepublikowana praca magisterska, napisana pod kier. prof. Stefana Grzybowskiego. Toruń: UMK.
- Znanecki Florian. 1974. *Ludzie terazniejsi a cywilizacja przyszłości*, Warszawa: PWN.
- Znanecki Florian. 1986a (1934). *Humanistyczny współczynnik faktów kulturowych*, w: Szacki 1986, s. 239–241.
- Znanecki Florian. 1986b (1965). *Pojęcie roli społecznej*, w: Szacki 1986, s. 309–319.
- Znanecki Florian. 2001. *Socjologia wychowania. Tom I i II*, Warszawa: PWN.
- Азимов Пигам А., Дешериев Юнус Д., Филин Федот П. (ред.) 1972. *Проблемы двуязычия и многоязычия*, Москва: Наука.
- Азимов Пигам. А., Дешериев, Юнус Д. Никольский, Леонид Б., Степанов, Георгий В. 1977. *Современное общественное развитие, научно-техническая революция и язык*, w: Белодед, Дешериев 1977. s. 8–19.
- Баранникова Лидия. 1969. *К проблеме социальной и структурной изменчивости диалекта*, w: Лесницкая et al. 1969, s. 314–343.
- Баранникова Лидия. 1977. *Научно-техническая революция и судьба территориальных диалектов*, w: Белодед, Дешериев 1977, s. 84–91.

- Барановский Василий, Потащенко Григорий. 2005. *Староверие Балтии и Польши*. Вильнюс: Aidai.
- Баскаков Николай. А. (ред.) 1979. *Пути развития национально-русского двуязычия в нерусских школах РСФСР*. Москва: Наука.
- Беликов Василий, Крысин Леонид. 2001. *Социоллингвистика*. Москва: Институт Открытое Общество.
- Белодед Иван К., Дешериев Юнус Д. (ред.) 1977. *Научно-техническая революция и функционирование языков мира*. Москва: Наука.
- Березин Федор М., Швейцер Александр Д., Дешериев Юнус Д. (ред.) 1976. *Проблемы зарубежной социоллингвистики. Рефератный сборник*. Москва: Наука.
- Буржунов Георгий Г. 1979. *Роль социоллингвистических факторов в развитии двуязычия (на материале Дагестанской АССР)*, w: Баскаков 1979, s. 221–232.
- Гавранек Богуслав. 1972. *К проблематике смешения языков*, „Новое в лингвистике” Вып. 6. 1972, *Языковые контакты*. Москва: Прогресс, s. 94–111.
- Гжибовский Стефан, Глушковский Михал. 2008. *Социоллингвистическая ситуация старообрядцев в деревнях Габове Гронды и Бур*, w: Касаткин 2008, s. 200–214.
- Глушковски Михал. 2010. *Функционирование старообрядческого говора в Польше на примере одного идиолекта*, „Die Welt der Slaven” 1/2010, s. 312–333.
- Добренёв, Владимир И. Кравченко, Альберт И. 2004. *Методы социологического исследования*. Москва: ИННФРА-М.
- Домашнев Анатолий И. 1983. *Языковой остров как тип ареала распространения языка и объект лингвистического исследования (на материале немецкого языка)*, w: Толстой 1983, s. 11–18.
- Дуличенко Александр (red.) 1998. *Языки малые и большие... In memoriam acad. Nikita L. Tolstoi. Slavica Tartuensia IV*. Tartu, Universitas Tartuensis
- Дуличенко Александр. 1998а. *Языки малых этнических групп: статус, развитие, проблемы выживания*, w: Duliczenko 1998, s. 26–36.
- Елина Наталья Г. 1984. *Креолизация (пиджинизация) как стадия билингвизма*, w: Залевская et al. 1984, s. 21–28.
- Залевская Александра А., Горепов Н. Н., Ключанов И. Э., Наумова Т. Н., Травкина А. Д. (ред.) 1984. *Психологические и лингвистические аспекты языковых контактов*. Калинин: Калининский Государственный Университет.

- Занадворова Анна В. 2003. *Отражение социальной дифференциации языка в жизни малых социальных групп (на примере семьи)*, w: Крысин 2003, s. 277–340.
- Иванцова Елена В. 2004. *О полисемии в идиолекте носителя говора*, w: Касаткин et al. 2004, s. 316–325.
- Имедадзе Николай, Топуридзе Леонид. 1984. *О некоторых личностных факторах овладения вторым языком*, w: Залевская et al. 1984, s. 4–13.
- Касаткин Леонид Л. (ред.) 2005. *Русская диалектология*. Москва: Academia.
- Касаткин Леонид Л. (ред.) 2008. *Русские старообрядцы. Язык. Культура. История. Сборник статей к Международному съезду славистов*. Москва: Языки славянских культур.
- Касаткин Леонид Л., Касаткина Розалия Ф., Ровнова Ольга Г., Савинов Дмитрий. М. (ред.) 2002. *Материалы и исследования по русской диалектологии I (VII)*, Москва, Наука.
- Касаткин Леонид Л., Касаткина Розалия Ф., Ровнова Ольга Г., Юмсунова Тамара Б. (ред.) 2004. *Материалы и исследования по русской диалектологии II (VIII)*. Москва: Наука.
- Касаткин Леонид Л., Немченко Елена В., Строганова Татьяна Ю. 1975. *Русские говоры. К изучению фонетики, грамматики, лексики*, Москва: Наука.
- Катагощина Нина. 1972. *Проблема двуязычия и многоязычия за рубежом*, w: Азимов et al. 1972, s. 62–74.
- Королева Елена Е. 2004. *Сравнительные конструкции в идиолекте (на материале старообрядческого говора)*, w: Касаткин et al. 2004, s. 219–231.
- Крысин Леонид П. (ред.) 2003. *Современный русский язык. Социальная и функциональная дифференциация*. Москва: Языки славянской культуры.
- Крысин Леонид П. 1976. *Владение разными подсистемами языка как явление диглоссии*, w: Крысин, Шмелев 1976, s. 62–69.
- Крысин Леонид П., Шмелев Дмитрий Н. (ред.) 1976. *Социально-лингвистические исследования*. Москва, Наука.
- Кузьмина Ирина Б. 1975. *Ещё раз о конструкциях типа картошка выкопано, кони запряжено, пол помыто в русских говорах*, w: Касаткин et al. 1975, s. 202–234.
- Лабов Вильям. 1976. *Изучение языка в социальном контексте*, w: Березин et al. 1976, s. 277–282.
- Ламберт Уоллэс, Гавелька Джон, Кросби Синтия. 1972 (1958). *Зависимость двуязычия от условий усвоения языка*, „Новое в лингвистике”, Вып. 6/1972, *Языковые контакты*. Москва: Прогресс. s. 241–253.

- Лесницкая Анна В., Жирмунский Василий М., Ковтун Леонид С. (red.) 1969. *Вопросы социальной лингвистики*. Москва: Наука.
- Негневицкая Елена. 1979. *Психолингвистика и обучение второму языку*, w: Баскаков 1979, s. 210–220.
- Нефедова Елена А. 2002. *Идиолект как источник диалектного варьирования*, w: Касаткин et al. 2002, s. 251–262.
- Пасько Дорота. 2002. Влияние польского языка на русский говор старообрядцев дер. Габове Гронды и Бур. Лексические заимствования. Niepublikowana praca magisterska, napisana pod kier. prof. Stefana Grzybowskiego. Toruń: UMK.
- Пашко Дорота. 2005. *Влиянето на полския език върху говора на старообрядниците от августовската област*, „Balkanističen Forum” 1–2–3/2005, s. 310–314.
- Потащенко Григорий. 2005a. *Единоверие*, w: Барановский, Потащенко 2005, s. 164–165.
- Потащенко Григорий. 2005b. *Староверие в Польше*, w: Барановский, Потащенко 2005, s. 378–388.
- Потащенко Григорий. 2005c. *Принудительное перемещение русских староверов из Сувальского края (1941)*, w: Барановский, Потащенко 2005, s. 307–309.
- Потащенко Григорий. 2006a. *Staroobrzędowcy*, w: Ališauskas et al. 2006, s. 673–696.
- Потащенко Григорий. 2006b. *Староверие в Литве. Вторая половина XVII – начало XIX вв. Исследования, документы и материалы*. Вильнюс: Aidai.
- Ригельман Александр. 2009 (1785–86). *Летописное повествование о Малой России и ее народе и козаках вообще*, <http://litopys.org.ua/rigel/rig23.htm>
- Росетти Александру. 1972 (1965). *Смешанный язык и смешение языков*, „Новое в лингвистике”, Вып. 6/1972, *Языковые контакты*. Москва: Прогресс, s. 112–119.
- Сегень Базыль. 2001. *Прыназоўнік у сістэме адной усходнеславянскай гаворкі Беластоцчыны*, Беласток: UB.
- Табуле-Келлер Андрэ 1972. (1964). *К изучению двуязычия в социологическом плане*. „Новое в лингвистике”, Вып. 6/1972, *Языковые контакты*. Москва: Прогресс, s. 170–182.
- Тарасов Евгений Ф. 1979. *Принцип ситуативности в обучении второму языку*, w: Баскаков 1979, s. 221–232.
- Толстой Никита. И. (red.) 1983. *Ареальные исследования в языкознании и этнографии. Язык и этнос*. Ленинград: Наука.

- Успенский Борис. 1983. *Диглоссия и двуязычие в истории русского литературного языка*, „International Journal of Slavic Linguistics and Poetics” 27/1983. s. 81–126.
- Хауген Эйнар. 1972а. *Языковой контакт*, „Новое в лингвистике” Вып. 6. 1972, *Языковые контакты*. Москва: Прогресс, s. 61–80.
- Хауген Эйнар. 1972b (1953). *Процесс заимствования*, „Новое в лингвистике” Вып. 6. 1972, *Языковые контакты*. Москва: Прогресс, s. 344–382.
- Шахнарович Александр М. 1979. *Детская речь и некоторые вопросы обучения второму языку*, w: Баскаков 1979, s. 249–260.
- Швейцер Александр Д. 1976. *К разработке понятийного аппарата социолингвистики*, w: Крысин, Шмелев 1976, s. 31–41.
- Эрвин-Трипп Сюзэн М. 1976. *Социолингвистика в США*, w: Крысин, Шмелев 1976, s. 181–199.

Słowniki i encyklopedie

- DAL’ – Толковый словарь живого великорусского языка. publikacja elektroniczna CD ROM. Петербург: Мультимедиа технология Н.
- EGW – 2005. *Encyklopedia Gazety Wyborczej*. Warszawa: Agora.
- EJO – Polański Kazimierz. 2003. *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*. Wrocław: Ossolineum.
- HIL – Hillmann Karl-Heinz. 2007. *Wörterbuch der Soziologie*. Stuttgart: Alfred Kroner Verlag.
- MS – Мир словарей. http://mirslovarei.com/content_psy/SEKSO-LEKT-6422.html
- OZ – Olechnicki, Krzysztof. Załęcki Paweł. 1998. *Słownik socjologiczny*. Toruń: Graffiti BC.
- PWN – 1996. *Encyklopedia Powszechna*. Warszawa: PWN.
- SE – 1990. *Słownik etnologiczny*. Warszawa: PWN.
- SGS – Grek-Pabisowa Iryda. Maryniakowa Irena. 1980. *Słownik gwary starowierców mieszkających w Polsce*, Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- SRGL – Филин Леонид (red.). (1965–) *Словарь русских народных говоров*. Москва-Петербург: Наука.
- WSPR – Hessen Dymitr. Stypuła Ryszard. 1998. *Wielki słownik polsko-rosyjski*. Warszawa: Wiedza Powszechna.
- WSRP – Mirowicz Anatol. Dulewiczowa Irena. Grek-Pabisowa Iryda. Maryniakowa Irena. 1999. *Wielki słownik rosyjsko-polski*. Warszawa: Wiedza Powszechna.

Aneks I

Teksty gwarowe

AB-K1926

d'eduka naš /ž'adek naš 'umarł v Pr'usax / a byl šeńt'abr' dv'accac
 šest'ova č'isl'a /s'orak tr'et'jeva g'oda /pačtal'j'on t'el'egr'amu pr'in'os
 v im'eńje Pr'eglau / nazyv'alaś at r'ek'i Pr'eglau / r'ek'a tam pł'yla
 i nasz majątek stał nad rzeką Pregola /an'a č'er'ez K'eńigsb'erg pływ'ot
 'eta Preg'ola /až do Bałtyku /rasp'isal'is /raskr'yl'i i vot /što pračl'i //
 'um'er b'ačuška F'odar /pr'ijezžaj /pasp'eš'y /tak ć'oća nap'is'ala /był
 u ć'oci on /paj'exal'i ja s p'apaj v L'ab'au /takie miasto było Labiau /
 att'uda v d'er'evńu č'už'uju /k xaz'ajinu skv'ernamu /va xl'ev ć'omnyj
 syr'oj /gd'e rab'otal'i i ž'yl'i /ž'aža Ń'ikan i ć'oća M'arja s šem'oj /
 kagd'a my vaśl'i ne pr'iv'etstvaval nas už'e d'eduka F'odar /l'ež'al on
 v grab'u /xud'oj i xal'odnyj /oj kak pł'akal'i my i kr'ič'al'i at b'ol'i /što
 pr'iśl'oś um'er'ec jem'u na čužb'in'e v nev'ol'e //ć'oća M'arja nam vso
 raskaz'ala /kak gaład'al on i mal'iłśa vso vr'em'a //

ań'i tut tak nap'is'al'i /mn'og'ije zn'ajut iz l'it'erat'ury o gań'eńijax
 xr'ist'ij'an /vp'ervyje v'eka xr'iścij'anstva //m'at'er'i id'a na m'učeńije
 br'al'i svaj'ix d'et'ej /uč'it'el'i uživl'al'is /im była nepań'atno /
 sab'ir'ačsa na śm'erć i r'eb'onka s sab'oj brać /a pačem'u Raś'ija
 p'er'eńeśl'a tak'oje muč'eńije /a v B'ibl'ji nap'isana /šem'šedm'ic /
 šem'šem'ž'eśat l'et b'užeś ćerp'ec za 'eta /i tak nap'isana v B'ibl'ji /
 prar'ok nap'i'sal //

uć'ug /i uć'ug ja sam'a pačyń'ala /bo ne b'yla za co k'upić /kr'učila
 /padym'ala /guź'ik'i patstavl'ala tud'a /i uć'uk sam'a pačyń'u /jem'u
 śtan'y n'ada b'yla gł'ażić i p'ośle pav'eż'ala /pačyń'i uć'ug i sam pagl'aż
 i b'užeś znać /sk'olka 'eta st'ojit /vso s'ama /m'il'yi /ja śv'in'x xav'ala
 /bo to xl'evy b'yl'i /i k'ury xav'ala /i kart'ošku saż'ila /sam'a m'ešk'i
 naś'ila /s'ama karčev'ala /vso sam'a /śv'in'ej sam'a r'ezala /vso sam'a /
 a moj muž'yk t'ol'ka b'ura i b'al'ety /ale w biurze nikt tak nie umiał pra-
cować jak on /gdzie tylko co /jaki błąd /to wołają X /żeby on tam znalazł
ten błąd /znalazł /pokazał /k'ak'ije nedast'atk'i /vso //

GB-M1933

no j'ěsl'i kas'ajetsa pražyv'aňja našyx raž'icel'ev do p'ervaj m'irav'oj
 vajn'ŷ / ž'yl'i / nas 'okała b'yla t'ŷšača dv'ešči šem''ej / ž'yt'el'ej //
 v Gab'ovyx Gr'ondax i Bor / i ak'ol'icy / i in'ŷje tam d'er'ev'ušk'i
 / n'eskalka tam b'yla šem''ej / Karč'eva i in'ŷje tam / tut Rajgr'od / to
 tak'ije m'estnašči bl'ížšyje / kat'oryje pr'inadl'ež'al'i v n'aš pr'ix'od //
 ot / pa'etamu im''ejem tak'oj sp'is što 'eta st'olka b'yla ž'yt'el'ev u nas
 // nu p'ervaja m'irav'aja vajn'a t'ože / kak gavar''itsa / nas razž'el'ila
 / razž'el'ila / vse / no ňe vse ň'ekatoryje vso tak'i ast'al'is tut ž'yc /
 ž'ev'an'osta prac'entav v'ŷjexala / uježž'ala / pr'avda / p'er'ed vajn'oj /
 štob ňe pap'ašč v r'uk'i / pad vlaž'eňe g'erm'anskaja / nu i pap'al'i j'exal'i
 / tak kak b'ežeňcy / zaj'exal'i v Sar'atav i v Sar'atav'e pražyval'i šešć l'et
 // i att'uda p'ošle akaňč'aňa p'ervaj m'irav'oj vajn'ŷ n'ačal'i var'ačytsa
 / v'ern'uliš v dv'adcať p'ervam gad'u v P'olšu abr'atna / nu i tož st'al'i //
 vr'em'a b'yla tak'oje / što kak ast'av'il'i / vyježž'al'i i ast'av'il'i tar'elku
 / il'i sk'ažem č'ašku / čy l'ožku / čy nož / l'ub'uju v'ešč / tak v d'om'e
 ničev'o ňe b'yla tr'onuta // i 'okny b'yl'i / i šćekl'o c'ela / vso / vso / što
 b'yla / tak'ije b'yl'i l'uži / a šejčas ňe k čem'u d'aže ravň'ač i gavar''ic
 // šejč'as ňe m'ožna v'ŷjčić / bo p'er'ev'ernut vso / kak zam'ečut / što
 už'e ňet xaž'ajeva / to už'e tr'udna // nu tr'idcať ž'ev'atyj god nač'alša
 / et'a už'e izv'estna dla všex ž'yt'el'ej / dl'a c'elaj P'olšy i m'ira // nas
 spacyf'ikov'al'i i d'al'i dva čas'a / štob my apakovku sž'elal'i i v'ŷv'ežl'i
 / 'eta v s'orak tr'et'jem //

my b'yl'i pr'inaž'el'eny k z'apadnaj B'elar'uši // sr'azu n'ačalaš škola
 / ň'ekatoryje l'uži ňe xač'el'i pasyl'ač sva'ix ž'eč'ej v 'etu šk'olu / bo uč'yl'i
 b'elar'uskava i r'uskava jazyk'a / 'eta b'yla už'e tr'udnašč i v razgav'or'e
 / i čyt'ač / i p'is'ač // vso tak'i pa n'ěskolka m'ešaca x vse pr'ist'al'i /
 i katal'ik'i / vse / u nas b'yla šk'ola //

BP-1937b

t'ože ješt moj brat / zn'ačyt ně r'odnyj / to ješč v Němcyx / zn'ačyt on
byl vaj'ennym / tam gže l'otčyk'i / to ja ně zn'aju / a t'ep'er to on v
Němcyx v ambas'aže rabot'ajet s žen'oj / no a v Varš'avy j'evanavy ž'eći
/ kak ně im'ejet url'opu / to ně prijezž'ajet // na p'oxarany byl / ja s nim
razgav'ar'ival no a ad'in br'ata j'evanava r'odnava syn v 'Anglji / to byl
v pr'ošlam gadu na P'asku // s 'Anglji prij'exatšy / al'i on gavar'il / što
i tam ješč mal'ennaja starav'erav //

to t'ep'er d'erž'at' pa_cerk'ovnamu / to nikt'o ně už'eržyt / to 'eta
tak / všo um'eć n'užna / t'olka ž'elać nelž'a // ty čep'er' b'ez rab'oty / ty
b'er'is' za ž'ela / pr'i p'oxaronyx pačit'at' i už'e ž'én'g'i jest / u nas / kak
um'orňet / pr'i p'oxaranyx to žen' i noč č'it'ajut / psalt'yr'i za 'eta pl'at'ut
/ da p'oxaranyx / dv'oje s'utak / tr'oje / kto um'ejet //

čep'er' ně gaľ'ošut / a čep'er' ně v m'ože galaš'ic / to n'užna um'eć
// b'yla tak'ix dv'e ixn'jja mać 'um'erta / a ix mat' uže st'araja / a b'yla
plax'aja / pat'om / kak st'al'i galaš'it' / to adn'oj muž'yk v'jyžet / ně mag'u
ščerp'eć gavar'it / što b' t'eb'a xal'era vž'ala // kak už'e v mag'ilku
zak'apyvajut / to už'e tak aj ja jaj / kak prašč'aňja / kak kaňe'c už'e i pat'om
na mag'ilk'e / no to s č'elam prašč'ajemsa / no tagd'a galoš'ut / t'ak'ije
u_n'as ně byl'i / št'oby ix vyjim'al'i / t'olka svaj'i // kak kam'u pl'oxa / to
pa č'ixu pagaľ'ošit / kak m'ne ać'ec 'um'er i pat'om b'yla pl'oxa / bo ja byl
najst'aršyj / p'omňu / ja m'eľ dv'adcać l'et už'e / a najml'atšyj moj m'eľ
čet'yr'e g'oda / a nas b'yla šem / to kak t'ažela b'yla / to ně raz pa č'ixu
papl'ačeš // mušč'yny ně gaľ'ošut / mušč'yna / zn'ajeće / sl'ozy pat'ek'ut /
a ně pl'ačet / a ž'enščyny n'ekataryje l'ub'il'i / a t'ep'er už'e kult'uralna
/ pa č'ixu papl'ačet // pa'm'oršym pl'akać ně n'užna / bo on b'ednyj i tak
napl'akalša za ž'yžni //

GB-KI951b

ž'yl'i ja zn'aju sk'olka / no m'ože dva g'oda / a p'ošl'e pabudaval'is /
 raž'ičel'i jev'onavy v'jxal'i v Am'er'iku / ań'i tam na śródmieściu
w bloku mieszkanie im ast'av'il'i / i ań'i pašl'i v 'eta mieszkanie / al'i
 dva g'oda i pabudav'al'iša lokatorów wynajęli v 'etot blok / a v sva'im
 ćep'er' mieszkaniiu žyv'ut // an'a nie rab'otajet / no bo zat'o što n'ada s
 žec'am d'oma kto t'o m'ušit być / nie apl'ačitsa ix pa przedszkolach čag'at'
 / čy tam n'ańku nań'at' / a ćep'er' rab'oty tož net / dast'ać v August'ov'e
 tr'udna // raž'ičel'i pomag'ajut im / a ćep'er' on d'obra zarab'atyvajet /
 bo i k'osk tak'oj balš'oj / spożywczy i tam im 'ejet drobiazgi / v aj'encju
wynajęli / to m'ajut v'segd'a dadatk'ovyje pieniądze / zarab'atyvajet d'obra
 i žyv'ut // i dr'ugaja v August'ov'e rab'otajet / tož tam m'ajet rab'otu na
 m'ešće / a tam v lešnič'ukv'e z Augustova net što daježž'ać / et'yx pare
groszy v'segd'a zar'ob'it //

kak kiedyś xaž'il'i v śr'edńuju šk'olu to an'a v Suv'atk'i daježž'ała
 p'ać l'et / v intern'aće god pab'yla i nie zal'ič'yla / kak pr'idut kalež'ank'i
 / to šešćaasab'ovyje k'omnaty / nie daj'ut uč'yt'sa / nie xac'ela i daježž'ała //

P'asxa u nas prawidłowo šem dńej / tam nikt'o / kto rab'otajet
 to dva dñi i m'ušit itt'ić na 'etu rab'otu / na xaž'ajstv'e tož nie b'už'eš
 pr'azdnavać / nawet 'etavo dña to m'ušiš nakarm'ić i žž'ełać / no a tak to
 c'eľuju než'elu / c'eľuju než'elu m'ol'atsa v mal'ennyi / i čas'y / i v'eč'erňa
 // to raczej b'už'et ješč'o x'oladna / kiedyś to kak z opowiadania / no ješč'o
 i p'omñu / to xaž'il'i vabšč'e / tancev'al'i na 'etaj pal'ank'e / ad'r'azu v'se s
 mal'ennyi / v'ešela b'yla / i karav'ody p'el'i i 'uxal'i / s'šilna v'ešela b'yla
 / a s'ejčas to 'et'y telev'iz'ory / 'eta v'so / k'aždyj pa kut'am / pa dam'ax //

GB-M1956

kak'oj ta urząd m'ušim gavar'ić pa polsk'i / my m'eždu sab'oj m'og'em gavar'ić pa r'usk'i / ań'i nas ne pańim'ajut || u nas j'ešća vnuk / kat'oryj żyv'ot v Avg'ustov'e / jev'o ne t'očna gavar'im / uč'im pa r'usk'i / 'ale t'ak'ije slav'a gat'ov'it' / št'oby um'el pat'om on gavar'it' / kak gavar'it' jev'o bać / mać / c'otka tak / št'oby on pańim'al / što zn'ačy r'usk'ij jiz'yk || u m'eń'a j'ešća p'ačera žeć'ej / v'se kr'ešč'eny v mal'ennyji //

ja všu žyžń rab'otal v g'oraže i za grań'icej rab'otal / tak što rab'otaju tr'iccać dva g'oda už'e / v's'ak'ije ž'elať / v Avgust'ov'e / Suv'alk'i / mnog rab'oty b'yla / ja rab'otaju v tak'oj f'irm'e / gasud'arstv'ennaj f'irm'e / ań'i zn'ajut t'očna 'što j'ešća in'oj / inastr'ańec / in'oj v'ery j'ešća i net prabl'emy / 'otpusk / čy pr'azdník kak'oj / nikt'o ne skaz'al m'ne ješč'o pr'ama v gl'azy / p'oza gl'azy m'ožet što inn'ova gavar'at / 'al'i v gl'azy nikt'o m'ne ješč'o ne skaz'al / što ty j'ešća tak'oj ne tak'oj || k'aždy człowiek / čy ty gavar'iš pa r'usku / pa niem'ecku / čy ty j'ešća jevr'ej / čy tam muzulm'ańin / kak j'ešća człowiek / net prabl'emy / kak ja napr'im'er s v'am'i gavar'u pa r'usku / ja zn'aju / što v'y j'ešća narm'alnyj č'elav'ek / to ja s v'am'i narma'lna b'udu gavar'ić / v inn'yx usť'ov'ijax by ne sgav'ar'ival || v maj'ej s'em'ji ne b'yla tak'oj prabl'emy / št'oby kto ħib'už skaz'al / 'ale z'avše n'ada zarab'otać / n'ada być narm'alnym č'elav'ekam / k'atoryj / št'oby vńos svaj'ova / kak gavar'ić udział / što ty j'ešća narm'alnyj č'elav'ek / ne tak ž'elać / kak kto ħib'už pad magaz'ynam lež'yt p'j'anyj / čy tam što inn'ova / bo to v's'akaje byv'ajet / kak v ž'yžńi ješća || ja ne m'el tak'ova prabl'ema / št'oby kto ħib'už na moj t'emat što plax'ova skaz'al //

tak'aja prabl'ema byl'a kak našy ž'edy / praž'edy j'ež'žil'i v Avgust'ov / ańi m'el'i svaj'ix znak'omyx / ań'i tož tak pańim'al'i / što pr'iježžal'i star'av'ery i gavar'il'i pa r'usku / i ań'i tož pa rusku pańim'al'i / kagd'a ta uč'yl'is v šk'ole pa r'uskamu / jiz'yk byl tak'oj abap'ulnyj / až'in drug'ova pańim'al / razgav'or byl vs'ak'ij 'al'i v'segd'a dagavar'il'is / ne b'yla prabl'ema tam razgav'ora / 'ale ž'edy pa p'olsku ne pańim'al'i za mnog //

BP*-K1961c

kak raž'ilša mlaž'eñec / i kak v kn'izk'e v šv'atcyx v nas / kak nazyv'ajetsa / b'yla / tak nazyv'al'i / in'ače ñe m'ožna b'yla / pr'ipad'ala raž'ilša moj p'apa nazyv'alša Var'iv'on* / m'ama Prask'ov'ja / kad'a raž'ilša / tak i xr'ešč'il'i jev'o mlaž'eñca / my už'e tak po novočesn'emu //

my gavar'im / ja ñe zn'aju / tak'oj naš jiz'yk / tak'aja gv'ara nu / bo to ñe ješč č'ysta r'uskyj jaz'yk tak'oj m'ajem svoj // a my v og'ule na Gab'ovyx G'ondyv to od dr'ug'ej kl'asy m'el'i j'ęzyk ros'jysk'i // d'oma razgav'ar'ivajem tak pa svaj'omu / a id'ut na 'ul'icu tam k'etyx padr'ugam / to pa p'olsk'i // my s raž'ičelam'i to tož tak pa svaj'omu / a p'ošl'i už'e xaž'il'i v tak'oje przedszkole / to t'ože tam po p'olsku rozmav'al'i / a tak to ñe // a maj'i ž'eči tož / bo my d'oma pa svaj'omu r'usk'i / a v'ydut na padv'urka i tam pr'ix'ožut 'ety kal'eg'i i nauč'yl'iša pa p'olsku // maj'im ž'ečam už'e ñe [...ñe b'yla tr'udna...] / na pewno / nam b'yla x'uže / na Gab'ovyx Gr'ondyv / no bo my tam / tak zn'ajeće / v nas tam tr'i 'etyx v'osk'i s'amyje r'usk'i b'yl'i / n'avet 'ety kat'ol'ik'i / kat'oryji pr'ixaž'il'i k nam v šk'oľu / to añi pañim'al'i kak my / bo my razgav'ar'ival'i przerwa / čy što / to pa svaj'omu // a tak baľšynstv'o 'etyx katal'ikav / my žyv'om v p'olskaj tak'oj v'osk'e / a kak v Gab'ovyx Gr'ondyx nas tam b'yla b'olše / 'etyx starav'eryv / a / v šk'oľy ž'yl'i / to zn'ajeće //

nas b'yla čet'yrnadcać / no / šešč mlaž'eñcev 'um'erla / a vašm'ox nas ž'yla // [...čep'er'...] tr'oxe dal'oka at svaj'ej r'ož'iny / 'al'i j'ežžim nu / prawie co kaźde vaškr'eš'eñje / no i tam / kak n'ada / to v tyg'odñu jeszcze o j'ed'em //

i tut m'ajem b'ajñu / svaj'u b'ajñu / 'al'i už'e byl'a st'araja / ñe nadav'alas na pač'ynku / to razval'il'i / a tut o m'uža šestr'a žyv'ot / t'olka što an'a z'amužem za katal'ika // o tak tut za kl'adbišče / tr'oxu padj'exač v tu st'oranu i v l'eva tak'aja dar'oga //

* Илларион.

GB-M1977

žed i b'abka / kak ž'yl'i / bo v 'etaj xv'il'i ań'i ne žyv'ut / to nas uč'yl'i at
 m'alava / što pav'inna tak / 'utram vstal / pr'exr'ešč'ılsa / zač'al vad'u
 p'íc / pr'exr'ešč'ılsa / zač'al jišč / tož pav'ınen axr'ešč'ıcsa / všo pav'inny
 ž'elać s mal'ıtvaj || v d'omu / kak vyjež'ajem maš'ynym v g'orad / čy kud'y
 na rab'otu / to vsad'a prašč'ajemśa s m'atkaj / s b'aćkaj / paprašć'atsa /
 bo už'e ne v'ad'oma / čy my dam'oj v'erń'omśa v 'etat mam'ent || no
 i 'eta / kak my tr'oxa padraśl'i / zač'al'i v šk'ołu xaž'íc / to zač'al'i nas
 na rel'igju uč'yc / vs'ak'ix cerk'ovnyx 'etyx p'esńev / mal'ıtyyv vs'ak'ix
 / tak što iž'oś spać m'ol'iśša / vstaj'oś / p'ośle m'ol'iśša / všo iž'oś ž'elać
 s mal'ıtvaj || dajmy na to i vad'a sta'it v v'edr'e / to pav'inna an'a być
 nakr'yta / bo kak n'ašy ž'edy tam / praž'edy / b'abk'i gavar'il'i / to s
 pakal'eña na pakal'eñe nam pr'ek'azyvajut 'eta / što v vad'y / to b'eši
 kup'ajutsa / tak kak o v čašku / pr'ix'ožiš / o v č'ašk'e / v tar'elk'e i v
 s'up'e m'og'et b'es kup'atsa / i v 'etam mam'enće m'ožeš jev'o r'azym
 sjišč / nu i p'ośle / už'e j'eta b'už'et ć'ažka //

k'ur'is to pać'ujet / kak pr'iž'oś dam'oj / kak m'atka zam'ećit to b'yl'i
 čym / 'aby k'ınuć / ja pr'i m'atk'e i pr'i b'abk'e ne kur'il / to žed tož
 kur'il / vyxaž'il / i tož tak v'yšel na 'ul'icu / to m'el šesn'adcać god / no
 i tam ž'eda ne v'id'al za ugl'om / i v'yšel tak o / vzał papierosa / a žed iš'ol
 s kl'učkaj* / kak dať kl'učkaj / to tr'i dñi čul / p'ośle pr'ixožim dam'oj i on
 gavar'it / zakur'is ćep'er pr'i mñe il'i net || i pr'i ž'edu ne kur'il / u nas
 ne byl'o tak / št'oby na ž'eda čy na b'abku / čy na b'aćku / čy na m'atku
 r'uku padń'os || tak m'eždu sab'oj i s br'atam ne raz i žer'omśa / ale kak
 gavar'u / čy m'atka kr'ičit / čy što / v'yjžeš na 'ul'icu / uspak'oiśša kak
 gavar'at / spak'ojnaje ciele dv'e kar'ovy saś'ot / a g'ordaje ž'adnaj / a tut
 pr'iž'oś i s m'atkaj d'obra / i s b'aćkaj d'obra //

* Laska.

GB-K1985

ja uč'u šę v l'ic'eum pa zavad'ufk'e / v August'ov'e / v g'oraže // ja pamag'aju ražić'elam / na j'agady xaž'u / na gr'ib'y / níkud'y né vyježž'aju // no j'ešća mn'oga rab'oty na p'olu // ja né zn'aju / ja tak o / to né pamag'aju / na przykład kak ań'i kar'ovy m'ojut / ja t'olka pr'igań'aju ix s p'ola // vstr'eč'ajus's družj'am'i što v'eč'er / ogń'isko / to zal'ežy kto tam pr'iž'ot // [...gavar'im...] pa polsk'i / no bo j'ešća mn'oga m'eš'anyx i naš jaz'yk ěnapad'obnyj k ničem'u / 'ańi k r'uskamu / 'ańi / tak'oj społšč'onij s'ilna // v'etaj šk'ole to už'e kat'ol'ik'i j'ešća / nas to m'ože ja s kalež'ankaj // my m'el'i rel'igju v patstav'ufk'e / a t'ep'er' to už'e ěigž'e né b'užet //

telev'izju gled'ajem čy v k'arty igr'ajem / dyskat'ek'i j'ešća v vaskr'eš'eńje // tut o my m'ajem dyskat'ek'i ot v šv'etl'icy / 'ale r'edka kada / u nas j'ešća č'asta p'osty // ješč'o pr'iježž'ajut / no / mn'oga pr'iježž'ajet / a tak to tut jest nas s'ilna m'ala / na žer'evńi t'olka ja j'ešća i ješč'o adn'aja maj'a kolež'anka / tak b'ol'eje ěet ž'evak //

nad r'ek'u / tolka an'a gr'ažnaja s'ilna vad'a tep'er' j'ešća / v'etam gad'u ja ěi r'azu né b'yla // v'etam gad'u s'ilna mn'oga vad'y / i vtap'ilša ad'in čelav'ek ostatnio / t'olka on p'ij'anyj byl / on m'ušĩ s'orak god m'ajet / t'olka on né s'etyx star'on / on d'alše žyv'ot //

v šk'olu na avt'obuše / v pol'šedm'ova m'aju avt'obus // né zn'aju / b'udu / m'ušĩ / rab'oty sač'yc' / kak najd'u / bo t'ep'er' to č'aška rab'ota // uj'exač by xač'ela / m'ože ud'astsa k šestr'y v St'any j'exač / bo tut to pšyšl'ošci né ma // na ě'eskolka l'et / bo ja tam na pewno by st'ensknilaš za šemj'oj / by né dal'a r'ady šiž'eč tak d'ołga //

štož'eńńe j'ežžim / tam d'alše kak paj'ežem to les j'ešća / tam ješč'o t'olka dva zabudav'ańja / a pošl'e les i tam nad v'ožera m'ožna j'exač / i t'olka tam d'alše už'e n'ada al'e tam tož v'ožera zańečyšč'onija / t'olka najv'yžej na r'yby m'ožna j'exač // ja tož lavl'u / m'ama né vm'ejet //

* Szukać.

GB-M1992a

był sab'e Červonyj Kapt'uryk // on m'ešk'al v d'omu / tam ž'yla jev'o
 m'ama / papa i... i v'so // a b'abka mieszkała za las'om // i m'ama sp'ekla
 b'ułku i nagatav'ala jišč // i m'ama pav'ež'ala dla Červan'ova Kapt'urka
 / št'oby zaniosta jišč b'abk'e // i Červonyj Kapt'uryk zgaž'liša // i m'ama
 skaz'ala / št'oby an'a išl'a drag'oj / né l'esam / bo m'oget napatk'ać v'olka
 // i an'a powiedziała / že dobra / ale ona pašl'a l'esam // išl'a / zerwała
kwiatuszków i napatk'ala v'olka // i volk skaz'al jej št'oby an'a né baj'alaś
 jev'o // volk skaz'al jej / št'oby an'a pašla k b'abk'e // i an'a zgaž'ilaś //
 volk uže pab'eg / a an'a ješč'o kwiatuszki sarv'ala i pam'alu išl'a / volk
 dab'eg dam'oj i sjeł b'abušku // an'a prišl'a / volk lež'al už'e w łóžku i sjeł
 b'abušku // a an'a ... čev'o b'abuška m'ajet tak'ije v'el'ik'i 'uśy // a čevo
 m'aješ tak'ije v'el'ik'ije g'uby / a čev'o ty m'aješ tak'ije v'el'ik'ije z'uby
 // i an'a padav'ala dla valk'a ješč / 'ale volk sjeł i Kapt'urka Červon'ova /
 i pat'om volk paš'ol pić vad'y i zobaczył leśniczy / i v'olka zab'il / i raś'ol
 // i v'yskač'yla b'abuška i Červ'onyj Kapt'uryk / i ž'yl'i ščeśl'iva i d'olga //

*Łuczyna**

*Ni to wiecier wietku kłoniet
ni dubrawuszka szumit
To majo, majo sierdeczko nojet
kak asiennij liść drażył.*

*Izwiela mienia kruczyna
padkałodnyja źmieja
Dagaraj gari maja łuczyna
dagariu s taboj i ja.*

*Niet żyćja mnie zdzieś biez miłaj
s kiem pajdu ciepier k wiencu
Znać sudzili mnie s magiłaj
abwieńczatca maładcu.*

*Ni to wiecier wietku kłoniet
ni dubrawuszka szumit
To majo, majo sierdeczko nojet
kak asiennij liść drażył.*

* Tekst pieśni zespołu „Riabina” spisany przez jego członkinie alfabetem łańskim. Zachowano oryginalną pisownię.

Aneks 2

Spis informatorów i ich krótka socjolingwistyczna charakterystyka

Starsze pokolenie — 43 informatorów

Symbol informatora	Charakterystyka sytuacji społecznej
<u>GB-M1908</u> *	a) Gabowe Grądy b) Gabowe Grądy c) ukończył szkołę podstawową (początek nauki w szkole rosyjskiej, później szkoła polska) d) staroobrzędowcy e) żona była wyznania staroobrzędowego f) dzieci są staroobrzędowcami
<u>GB-K1920</u>	a) Gabowe Grądy b) Gabowe Grądy – pracowała w gospodarstwie c) ukończyła szkołę podstawową w Gabowych Grądach d) staroobrzędowcy e) mąż był staroobrzędowcem f) dzieci są staroobrzędowcami, ale synowie są katoliczkami
<u>GB-K1921</u>	a) Gabowe Grądy b) Gabowe Grądy – pracowała w gospodarstwie c) ukończyła 4 klasy szkoły podstawowej w Gabowych Grądach d) staroobrzędowcy e) mąż był staroobrzędowcem f) dzieci są staroobrzędowcami
<u>GB-K1922a</u>	a) Gabowe Grądy b) Gabowe Grądy – pracowała w gospodarstwie c) ukończyła szkołę podstawową w Gabowych Grądach d) staroobrzędowcy e) mąż był staroobrzędowcem f) dzieci są staroobrzędowcami
<u>GB-K1922b</u>	a) Gabowe Grądy b) Gabowe Grądy – pracowała w gospodarstwie c) ukończyła 6 klas szkoły podstawowej w Gabowych Grądach d) staroobrzędowcy e) mąż był staroobrzędowcem f) dzieci są staroobrzędowcami
<u>GB-M1924</u>	a) Gabowe Grądy b) Gabowe Grądy – pracował w gospodarstwie c) ukończył 3 klasy szkoły podstawowej w Gabowych Grądach d) staroobrzędowcy e) żona była wyznania staroobrzędowego f) dzieci są staroobrzędowcami

* Podkreśleniem zostały wyróżnione symbole informatorów, z którymi nagrano wywiady.

cd. tabeli

Symbol informatora	Charakterystyka sytuacji społecznej
<u>GB-K1925</u>	a) Gabowe Grądy b) Gabowe Grądy – pracowała w gospodarstwie c) ukończyła 3 klasy szkoły podstawowej w Gabowych Grądach d) staroobrzędowcy e) mąż był staroobrzędowcem f) dzieci są staroobrzędowcami
<u>SE-M1925</u>	a) niewielka miejscowość koło Sejn b) pracował w urzędzie gminy (kilka lat) oraz we własnym gospodarstwie w niewielkiej miejscowości koło Sejn c) ukończył szkołę podstawową w niewielkiej miejscowości koło Sejn d) staroobrzędowcy e) żona była wyznania staroobrzędowego f) dzieci są staroobrzędowcami, ale synowie i zięć są katolikami
<u>AB-K1926</u>	a) Gabowe Grądy/Augustów b) Gabowe Grądy/Augustów – pracowała jako krawcowa w Augustowie c) ukończyła szkołę podstawową w Gabowych Grądach d) staroobrzędowcy e) mąż był staroobrzędowcem f) córki są wyznania staroobrzędowego, ale jeden zięć jest katolikiem, a drugi prawosławnym
<u>GB-M1927a</u>	a) niewielka miejscowość koło Augustowa/po ślubie Bór b) niewielka miejscowość koło Augustowa/Bór – pracował w gospodarstwie, obecnie na emeryturze c) ukończył szkołę podstawową w niewielkiej miejscowości koło Augustowa d) staroobrzędowcy e) żona była wyznania staroobrzędowego f) dzieci są staroobrzędowcami, ale jedna synowa jest katoliczką
<u>GB-M1927b</u>	a) Bór b) Gabowe Grądy – pracował w gospodarstwie c) ukończył 3 klasy szkoły podstawowej w Gabowych Grądach d) staroobrzędowcy e) żona była wyznania staroobrzędowego f) dzieci są staroobrzędowcami
<u>GB-K1928</u>	a) Gabowe Grądy b) Gabowe Grądy – pracowała w gospodarstwie, obecnie na emeryturze c) ukończyła szkołę podstawową w Gabowych Grądach d) staroobrzędowcy

cd. tabeli

Symbol informatora	Charakterystyka sytuacji społecznej
<u>GB-K1930a</u>	a) Bór b) Gabowe Grądy/Augustów/ niewielka miejscowość koło Augustowa – pracowała w mieście, później we własnym gospodarstwie, obecnie na emeryturze c) ukończyła szkołę podstawową w Augustowie (naukę rozpoczęła w Gabowych Grądach) d) staroobrzędowcy e) mąż był katolikiem f) dzieci są staroobrzędowcami
<u>GB-K1930b</u>	a) Gabowe Grądy b) Gabowe Grądy – pracowała w gospodarstwie, obecnie na emeryturze c) ukończyła szkołę podstawową w Gabowych Grądach d) staroobrzędowcy
<u>AB-K1931a</u>	a) Gabowe Grądy/od zamążpójścia Augustów b) Gabowe Grądy/Augustów – pracowała w gospodarstwie, potem w Augustowie c) ukończyła 3 klasy szkoły podstawowej w Gabowych Grądach d) staroobrzędowcy e) mąż jest staroobrzędowcem f) dzieci są staroobrzędowcami
<u>BP*-K1931b</u>	a) Wodziłki/od ślubu niewielka miejscowość na południowy wschód od Suwałk b) Wodziłki/niewielka miejscowość na południowy wschód od Suwałk c) ukończyła szkołę podstawową w Wodziłkach d) staroobrzędowcy e) mąż jest staroobrzędowcem f) dzieci są staroobrzędowcami
<u>AB-M1931</u>	a) Gabowe Grądy/od ślubu Augustów b) Gabowe Grądy/Augustów – pracował w gospodarstwie, potem w Augustowie c) ukończył 3 klasy szkoły podstawowej w Gabowych Grądach d) staroobrzędowcy e) żona jest wyznania staroobrzędowego f) dzieci są staroobrzędowcami
<u>GB-K1932a</u>	a) Gabowe Grądy b) Gabowe Grądy – pracowała w gospodarstwie, obecnie na emeryturze c) ukończyła 4 klasy szkoły podstawowej w Gabowych Grądach d) staroobrzędowcy e) mąż był staroobrzędowcem f) dzieci są staroobrzędowcami

cd. tabeli

Symbol informatora	Charakterystyka sytuacji społecznej
<u>AB-K1932b</u>	a) Gabowe Grądy/od ślubu Augustów b) Gabowe Grądy/Augustów – pracowała w gospodarstwie, potem w Augustowie c) ukończyła 4 klasy szkoły podstawowej w Gabowych Grądach d) staroobrzędowcy e) mąż jest staroobrzędowcem f) dzieci są staroobrzędowcami
<u>GB-M1932</u>	a) Gabowe Grądy b) Gabowe Grądy – pracował w gospodarstwie c) ukończył 1 klasę szkoły podstawowej w Gabowych Grądach (uczył się trzy lata, ale musiał przerwać naukę z powodu wybuchu II wojny światowej) d) staroobrzędowcy e) żona jest starowierką f) dzieci są staroobrzędowcami
<u>AB-K1933</u>	a) Gabowe Grądy/od zamążpójścia Augustów b) Gabowe Grądy/Augustów – pracowała w gospodarstwie, potem w Augustowie, obecnie na emeryturze c) ukończyła szkołę podstawową w Augustowie, ale naukę rozpoczęła Gabowych Grądach d) staroobrzędowcy e) mąż jest staroobrzędowcem f) dzieci są staroobrzędowcami
<u>GB-M1933</u>	a) Gabowe Grądy/po ślubie przez 25 lat Augustów/Gabowe Grądy b) Gabowe Grądy/Augustów – pracował w szkole jako nauczyciel i we własnym gospodarstwie, obecnie na emeryturze c) ukończył technikum rolnicze i pedagogiczne w Augustowie d) staroobrzędowcy e) żona jest wyznania staroobrzędowego f) dzieci są staroobrzędowcami, ale synowa i wnuki są katolikami
<u>GB*-K1934</u>	a) niewielka miejscowość na wschód od Suwałk /od zamążpójścia Gabowe Grądy b) niewielka miejscowość na wschód od Suwałk /Krasnopol/Gabowe Grądy – pracowała w gospodarstwie, obecnie na emeryturze c) ukończyła szkołę zawodową d) staroobrzędowcy e) mąż był staroobrzędowcem f) dzieci są staroobrzędowcami

cd. tabeli

Symbol informatora	Charakterystyka sytuacji społecznej
<u>AB-M1934</u>	a) Gabowe Grądy/po ślubie Augustów b) Gabowe Grądy/Augustów – pracował w Augustowie jako robotnik budowlany, obecnie na emeryturze c) ukończył szkołę podstawową w Augustowie, ale naukę rozpoczął w Gabowych Grądach d) staroobrzędowcy e) żona jest wyznania staroobrzędowego f) dzieci są staroobrzędowcami
<u>AB-M1935</u>	a) Gabowe Grądy/po ślubie Augustów b) Gabowe Grądy/Augustów – pracował w Augustowie, obecnie na emeryturze c) ukończył szkołę podstawową w Gabowych Grądach d) staroobrzędowcy e) żona jest wyznania staroobrzędowego f) zięć, córka i wnuki są katolikami
<u>GB-K1936a</u>	a) Gabowe Grądy/po ślubie przez 25 lat Augustów/Gabowe Grądy b) Gabowe Grądy/miasto średniej wielkości na Mazurach – pracowała we własnym gospodarstwie, obecnie na emeryturze c) ukończyła szkołę zawodową w niewielkim mieście na Mazurach d) staroobrzędowcy e) mąż jest staroobrzędowcem f) dzieci są staroobrzędowcami, ale synowa i wnuki są katolikami
<u>GB*-K1936b</u>	a) niewielka miejscowość na wschód od Suwałk /od zamążpójścia Gabowe Grądy b) niewielka miejscowość na wschód od Suwałk /Gabowe Grądy – pracowała w gospodarstwie, obecnie na emeryturze c) ukończyła szkołę podstawową na wsi na wschód od Suwałk d) staroobrzędowcy e) mąż był staroobrzędowcem f) dzieci są staroobrzędowcami
<u>GB-M1937a</u>	a) Gabowe Grądy b) Gabowe Grądy – pracował w gospodarstwie, obecnie na emeryturze c) ukończył szkołę podstawową w Gabowych Grądach d) staroobrzędowcy e) żona była wyznania staroobrzędowego f) dzieci są staroobrzędowcami, tylko zięć nie jest staroobrzędowcem
<u>BP-M1937b</u>	a) niewielka miejscowość na południowy wschód od Suwałk b) niewielka miejscowość na południowy wschód od Suwałk – pracuje we własnym gospodarstwie c) ukończył szkołę podstawową na wsi koło Suwałk d) staroobrzędowcy e) żona jest wyznania staroobrzędowego f) dzieci są staroobrzędowcami

cd. tabeli

Symbol informatora	Charakterystyka sytuacji społecznej
<u>GB-K1938a</u>	a) Gabowe Grądy b) Gabowe Grądy – pracowała w gospodarstwie, obecnie na emeryturze c) ukończyła szkołę podstawową w Gabowych Grądach d) staroobrzędowcy e) mąż jest staroobrzędowcem f) dzieci są staroobrzędowcami
<u>AB-K1938b</u>	a) Augustów/od 2004 r. Gabowe Grądy b) Augustów – pracowała jako pielęgniarka, obecnie na emeryturze c) ukończyła szkołę zawodową pielęgniarską w Augustowie d) staroobrzędowcy e) mąż był staroobrzędowcem f) dzieci są staroobrzędowcami
<u>AB-M1938</u>	a) Gabowe Grądy/po szkole Augustów/na emeryturze Gabowe Grądy b) Augustów – pracował jako tracz, później jako kierowca c) ukończył szkołę zawodową w Augustowie d) staroobrzędowcy e) żona jest wyznania staroobrzędowego f) dzieci są staroobrzędowcami
<u>BN-K1939</u>	a) Gabowe Grądy/po zamążpójściu niewielka miejscowość na północ od Augustowa b) Gabowe Grądy/ niewielka miejscowość na północ od Augustowa – pracowała w gospodarstwie, obecnie na emeryturze c) ukończyła szkołę podstawową w Gabowych Grądach d) staroobrzędowcy e) mąż jest staroobrzędowcem f) dzieci są staroobrzędowcami
<u>GB-M1939</u>	a) Gabowe Grądy b) Gabowe Grądy – pracował w gospodarstwie, obecnie na emeryturze c) ukończył szkołę podstawową w Gabowych Grądach d) staroobrzędowcy e) żona jest wyznania staroobrzędowego f) dzieci są staroobrzędowcami, ale jeden z zięciów i jego dzieci są katolikami
<u>GB-K1940a</u>	a) Gabowe Grądy b) Gabowe Grądy – pracowała w gospodarstwie, obecnie na emeryturze c) ukończyła szkołę podstawową w Gabowych Grądach d) staroobrzędowcy e) mąż był staroobrzędowcem f) dzieci są staroobrzędowcami, ale jeden z zięciów i jego dzieci są katolikami

cd. tabeli

Symbol informatora	Charakterystyka sytuacji społecznej
<u>GB*-K1940b</u>	a) wioska na wschód od Suwałk/od zamążpójścia Gabowe Grądy b) niewielka miejscowość na wschód od Suwałk /Gabowe Grądy – pracowała jako krawcowa i w gospodarstwie, obecnie na emeryturze c) ukończyła szkołę podstawową w niewielkiej miejscowości na wschód od Suwałk d) staroobrzędowcy e) mężowie byli staroobrzędowcami (dwukrotnie owdowiała) f) dzieci są staroobrzędowcami
<u>AB-M1940</u>	a) Gabowe Grądy/po szkole Augustów b) Gabowe Grądy/Augustów – pracował w Augustowie, obecnie na emeryturze c) ukończył szkołę podstawową w Gabowych Grądach d) staroobrzędowcy
<u>GB-K1941</u>	a) Gabowe Grądy b) Gabowe Grądy – pracowała w gospodarstwie, obecnie na emeryturze c) ukończyła szkołę podstawową w Gabowych Grądach d) staroobrzędowcy e) mąż był staroobrzędowcem f) dzieci są staroobrzędowcami
<u>W*-K1944</u>	a) Gabowe Grądy/od zamążpójścia Wodziłki/od kilku lat w okresie zimowym Suwałki b) Gabowe Grądy/Augustów/Wodziłki – pracowała w gospodarstwie, obecnie na emeryturze c) ukończyła szkołę zawodową w Augustowie d) staroobrzędowcy e) mąż jest staroobrzędowcem f) dzieci są staroobrzędowcami
<u>GB-K1945a</u>	a) Gabowe Grądy b) Gabowe Grądy – pracowała w gospodarstwie, obecnie na emeryturze c) ukończyła szkołę podstawową w Gabowych Grądach d) staroobrzędowcy e) mąż jest staroobrzędowcem f) dzieci są staroobrzędowcami
<u>GB-K1945b</u>	a) Augustów/niewielka miejscowość koło Augustowa b) Augustów – pracowała w Augustowie, obecnie na emeryturze c) ukończyła szkołę zawodową w Augustowie d) staroobrzędowcy e) mąż był staroobrzędowcem f) dzieci są staroobrzędowcami

Średnie pokolenie – 37 informatorów

Symbol informatora	Charakterystyka sytuacji społecznej
<u>BN*-M1946</u>	a) niewielka miejscowość na północ od Augustowa/po ślubie 20 lat mieszkał z rodziną w Suwałkach/od kilku lat mieszka w rodzinnej miejscowości na północ od Augustowa b) niewielka miejscowość na północ od Augustowa /Augustów/Suwałki – obecnie pracuje w gospodarstwie w rodzinnej miejscowości na północ od Augustowa c) ukończył szkołę zawodową w Suwałkach d) staroobrzędowcy e) żona była wyznania staroobrzędowego f) dzieci są staroobrzędowcami
<u>GB-M1947a</u>	a) Bór b) Bór/Suwałki/duże miasto winnym regionie – pracuje we własnym gospodarstwie w Borze c) ukończył szkołę średnią w Suwałkach d) staroobrzędowcy e) żona jest wyznania staroobrzędowego f) dzieci są staroobrzędowcami
<u>S-M1947b</u>	a) niewielka miejscowość na północ od Suwałk /Suwałki b) niewielka miejscowość na północ od Suwałk/Suwałki – pracuje na kierowniczym stanowisku w dużej firmie c) ukończył studia wyższe magisterskie d) staroobrzędowcy e) żona jest wyznania staroobrzędowego f) syn jest staroobrzędowcem
<u>GB-M1947c</u>	a) Gabowe Grądy b) Gabowe Grądy – bezrobotny, sezonowo zajmuje się zbieraniem grzybów i jagód c) ukończył szkołę podstawową w Gabowych Grądach d) staroobrzędowcy e) żona jest staroobrzędowcem f) dzieci są staroobrzędowcami
<u>S-M1947d</u>	a) Suwałki b) Suwałki – pracuje w Suwałkach c) ukończył szkołę średnią w Suwałkach d) staroobrzędowcy e) żona jest wyznania staroobrzędowego f) dzieci są staroobrzędowcami
<u>GB-M1948</u>	a) Bór b) Gabowe Grądy – bezrobotny c) ukończył szkołę podstawową w Gabowych Grądach d) staroobrzędowcy

cd. tabeli

Symbol informatora	Charakterystyka sytuacji społecznej
<u>BP*-K1949</u>	a) Wodzitki/od zamążpójścia niewielka miejscowość na południowy wschód od Suwałk b) Wodzitki/Suwałki/ niewielka miejscowość na południowy wschód od Suwałk – pracuje we własnym gospodarstwie c) ukończyła szkołę zawodową w Suwałkach d) staroobrzędowcy e) mąż jest staroobrzędowcem f) dzieci są staroobrzędowcami, ale synowa i zięć nie
<u>S*-K1950</u>	a) Wodzitki/od rozpoczęcia nauki w szkole średniej Suwałki b) Wodzitki/Suwałki – emerytowana nauczycielka c) ukończyła zaocznie studia magisterskie d) staroobrzędowcy e) mąż jest staroobrzędowcem f) syn jest staroobrzędowcem
<u>SL-M1950</u>	a) niewielka miejscowość na północ od Suwałk b) niewielka miejscowość na północ od Suwałk – pracuje we własnym gospodarstwie c) ukończył szkołę podstawową w niewielkiej miejscowości na północ od Suwałk d) staroobrzędowcy e) żona jest starowierką f) dzieci są staroobrzędowcami
<u>GB-M1951</u>	a) Gabowe Grądy/duże miasto w innym regionie/Gabowe Grądy b) Gabowe Grądy/ duże miasto w innym regionie/Augustów – pracował w Augustowie, obecnie na rencie inwalidzkiej c) ukończył technikum elektroniczne w dużym mieście w innym regionie d) staroobrzędowcy
<u>GB-K1951a</u>	a) Gabowe Grądy b) Gabowe Grądy – pracowała w Gabowych Grądach poza rolnictwem, obecnie na emeryturze c) ukończyła szkołę podstawową w Gabowych Grądach d) staroobrzędowcy e) mąż jest staroobrzędowcem f) dzieci są staroobrzędowcami
<u>GB-K1951b</u>	a) Bór b) Bór – pracuje we własnym gospodarstwie w Borze c) ukończyła szkołę podstawową d) staroobrzędowcy e) mąż jest staroobrzędowcem f) dzieci są staroobrzędowcami

cd. tabeli

Symbol informatora	Charakterystyka sytuacji społecznej
W*-K1951c	a) Wodźilki/od około 25 lat za granicą b) Wodźilki/Suwałki/zagranica – pracuje za granicą c) ukończyła szkołę średnią w Suwałkach d) staroobrzędowcy e) mąż nie jest staroobrzędowcem f) dzieci są staroobrzędowcami
GB*-K1952a	a) Gabowe Grądy/Suwałki/zagranica b) Gabowe Grądy/Augustów/Suwałki/zagranica – pracuje za granicą c) ukończyła szkołę średnią w Augustowie d) staroobrzędowcy e) mąż był staroobrzędowcem – rozwiedziona f) dzieci są staroobrzędowcami
AB*-K1952b	a) Augustów/średnie miasto w północno-wschodniej Polsce b) Augustów/Warszawa/ średnie miasto w północno-wschodniej Polsce – pracuje jako nauczycielka języka rosyjskiego c) ukończyła wyższe studia magisterskie – filologię rosyjską d) staroobrzędowcy e) mąż jest katolikiem f) dzieci są katolikami
BN*-M1952	a) niewielka miejscowość na północ od Augustowa b) niewielka miejscowość na północ od Augustowa/Augustów – pracuje we własnym gospodarstwie w rodzinnej miejscowości c) ukończył technikum w Augustowie d) staroobrzędowcy
BN*-K1953a	a) niewielka miejscowość na północ od Augustowa/średnie miasto w północno-wschodniej Polsce b) niewielka miejscowość na północ od Augustowa/Augustów/średnie miasto w północno-wschodniej Polsce c) ukończyła szkołę średnią w Augustowie d) staroobrzędowcy e) mąż katolik f) dzieci są staroobrzędowcami
SE*-K1953b	a) niewielka miejscowość koło Sejnu/Suwałki – przez cały rok mieszka naprzemiennie w obydwu miejscach b) niewielka miejscowość koło Sejnu/Suwałki – pracowała w Suwałkach, obecnie na emeryturze c) ukończyła szkołę średnią w Suwałkach d) staroobrzędowcy e) mąż był staroobrzędowcem f) dzieci są staroobrzędowcami

cd. tabeli

Symbol informatora	Charakterystyka sytuacji społecznej
<u>BN-K1954</u>	a) Bór/niewielka miejscowość na północ od Augustowa b) Bór/Augustów/niewielka miejscowość na północ od Augustowa – pracuje we własnym gospodarstwie c) ukończyła szkołę średnią w Augustowie d) staroobrzędowcy e) mąż jest staroobrzędowcem f) dzieci są staroobrzędowcami
<u>SE-K1955</u>	a) niewielka miejscowość koło Sejn b) niewielka miejscowość koło Sejn/Suwałki – pracuje we własnym gospodarstwie c) ukończyła szkołę średnią w Suwałkach d) staroobrzędowcy
<u>GB-M1956a</u>	a) Augustów/niewielka miejscowość koło Augustowa/od ślubu Bór b) Augustów c) ukończył technikum w Augustowie d) ojciec katolik, matka starowierka e) żona jest wyznania staroobrzędowego f) dzieci są staroobrzędowcami
<u>SL-M1956b</u>	a) niewielka miejscowość na północ od Suwałk b) niewielka miejscowość koło Sejn /Suwałki – pracuje we własnym gospodarstwie c) ukończył szkołę średnią w Suwałkach d) staroobrzędowcy
<u>GB-K1957</u>	a) Gabowe Grądy b) Gabowe Grądy/Augustów – pracuje we własnym gospodarstwie w Gabowych Grądach c) ukończyła szkołę średnią w Augustowie d) staroobrzędowcy e) mąż jest staroobrzędowcem f) dzieci są staroobrzędowcami
<u>GB*-M1959</u>	a) Gabowe Grądy/od czasu ukończenia szkoły duże miasto/od kilku lat coraz częściej Gabowe Grądy b) Gabowe Grądy/Augustów/duże miasto – pracuje w mieście c) ukończył studia wyższe d) staroobrzędowcy e) żona jest wyznania staroobrzędowego f) dzieci są staroobrzędowcami

cd. tabeli

Symbol informatora	Charakterystyka sytuacji społecznej
GB-M1960	a) Gabowe Grądy b) Gabowe Grądy/Augustów – pracuje dorywczo w okolicach Gabowych Grądów c) ukończył szkołę zawodową w Augustowie d) ojciec katolik, żona starowierka e) żona jest wyznania staroobrzędowego f) dzieci są staroobrzędowcami
GB*-K1961a	a) niewielka miejscowość na Mazurach/od zamążpójścia duże miasto/od kilku lat Gabowe Grądy b) niewielka miejscowość na Mazurach/Etk/duże miasto – pracuje w mieście c) ukończyła studia wyższe d) staroobrzędowcy e) mąż jest staroobrzędowcem f) dzieci są staroobrzędowcami
GB*-K1961b	a) niewielka miejscowość na Mazurach /od zamążpójścia Gabowe Grądy b) niewielka miejscowość na Mazurach c) ukończyła szkołę zawodową d) staroobrzędowcy e) mąż jest staroobrzędowcem f) dzieci są staroobrzędowcami
<u>BP*-K1961c</u>	a) Gabowe Grądy/od zamążpójścia niewielka miejscowość na południowy wschód od Suwałk b) Gabowe Grądy/Augustów – pracuje we własnym gospodarstwie niewielkiej miejscowości na południowy wschód od Suwałk c) ukończyła szkołę średnią w Augustowie d) staroobrzędowcy e) mąż jest staroobrzędowcem f) dzieci są staroobrzędowcami
GB*-K1964	a) Gabowe Grądy/po ukończeniu szkoły duże miasto w innym regionie b) Gabowe Grądy/Augustów/ duże miasto w innym regionie – pracuje w mieście c) ukończyła studia wyższe magisterskie d) staroobrzędowcy e) mąż jest katolikiem f) dzieci są katolikami
<u>GB*-K1965</u>	a) Gabowe Grądy/po ukończeniu szkoły duże miasto w innym regionie b) Gabowe Grądy/Augustów/duże miasto w innym regionie – pracuje w mieście c) ukończyła szkołę policealną d) staroobrzędowcy e) mąż jest katolikiem f) dzieci są katolikami

cd. tabeli

Symbol informatora	Charakterystyka sytuacji społecznej
GB-M1965	a) Gabowe Grądy b) Gabowe Grądy/Augustów – okresowo bezrobotny lub pracuje dorywczo w okolicach Gabowych Grądów c) ukończył szkołę zawodową w Augustowie d) staroobrzędowcy
GB-M1966a	a) Gabowe Grądy b) Gabowe Grądy/Augustów/zagranica – pracował w Augustowie i za granicą, obecnie we własnym gospodarstwie w Gabowych Grądach c) ukończył szkołę zawodową hydrauliczną w Augustowie d) staroobrzędowcy e) żona jest wyznania staroobrzędowego f) dzieci są staroobrzędowcami
W-M1966b	a) Wodziłki b) Wodziłki/Błaskowizna/Suwałki/zagranica – pracował czasowo za granicą, obecnie we własnym gospodarstwie w Wodziłkach c) ukończył technikum rolnicze w Suwałkach d) staroobrzędowcy e) żona jest wyznania staroobrzędowego f) dzieci są staroobrzędowcami
<u>GB-K1967</u>	a) Augustów/wkrótce po ślubie przeniosła się do Gabowych Grądów b) Augustów/Gabowe Grądy – pracuje we własnym gospodarstwie w Gabowych Grądach c) ukończyła szkołę średnią w Augustowie d) staroobrzędowcy e) mąż jest staroobrzędowcem f) dzieci są staroobrzędowcami
GB-K1968	a) Gabowe Grądy b) Gabowe Grądy/Augustów/zagranica – pracowała w Augustowie, czasowo za granicą, obecnie w Augustowie c) ukończyła szkołę zawodową w Augustowie d) staroobrzędowcy e) dzieci wychowuje sama f) dzieci są staroobrzędowcami
GB-M1968	a) Bór b) Gabowe Grądy/Augustów – pracuje w Borze c) ukończył szkołę średnią w Augustowie d) staroobrzędowcy e) żona jest wyznania staroobrzędowego f) dzieci są staroobrzędowcami

cd. tabeli

Symbol informatora	Charakterystyka sytuacji społecznej
<u>GB*-K1969</u>	a) wioska na południowy wschód od Suwałk/od zamążpójścia Bór b) niewielka miejscowość na południowy wschód od Suwałk/Suwałki/Bór – pracuje w Borze c) studiuje zaocznie d) staroobrzędowcy e) mąż jest staroobrzędowcem f) dzieci są staroobrzędowcami

Młodsze pokolenie — łącznie 48 informatorów

Osoby dojrzałe — 33 informatorów

Symbol informatora	Charakterystyka sytuacji społecznej
<u>GB-K1972</u>	a) Gabowe Grądy/po ukończeniu szkoły wyjechała do miasta b) Gabowe Grądy/Augustów c) ukończyła szkołę średnią w Augustowie d) staroobrzędowcy
<u>GB-M1972</u>	a) Gabowe Grądy b) Gabowe Grądy/Augustów – pracuje w Gabowych Grądach i okolicach c) ukończył szkołę zawodową w Augustowie d) staroobrzędowcy
<u>GB-M1973</u>	a) Bór b) Gabowe Grądy/Augustów – pracuje na budowach w okolicach Boru c) ukończył szkołę zawodową w Augustowie d) staroobrzędowcy
<u>W*-K1974</u>	a) Gabowe Grądy/od momentu zamążpójścia Wodziłki b) Gabowe Grądy/Augustów/Wodziłki – pracuje we własnym gospodarstwie razem z mężem c) ukończyła szkołę zawodową w Augustowie d) staroobrzędowcy e) mąż jest staroobrzędowcem f) dzieci są staroobrzędowcami
<u>GB-M1974</u>	a) Bór b) Gabowe Grądy/Augustów – pracuje na budowach w okolicach Boru c) ukończył szkołę zawodową w Augustowie d) staroobrzędowcy
<u>S-K1976</u>	a) Suwałki/po studiach zagranicą b) Suwałki/duże miasto w innym regionie/zagranicą – pracuje za granicą c) ukończyła studia wyższe d) staroobrzędowcy e) mąż nie jest staroobrzędowcem

cd. tabeli

Symbol informatora	Charakterystyka sytuacji społecznej
BN-M1976	a) niewielka miejscowość na północ od Augustowa/po ukończeniu szkoły Augustów b) niewielka miejscowość na północ od Augustowa /Augustów – pracuje w Augustowie c) ukończył szkołę średnią w Augustowie d) staroobrzędowcy
<u>GB-M1977</u>	a) Bór b) Gabowe Grądy/Augustów – pracuje w Augustowie i w gospodarstwie rodzinnym c) uczył się w szkole zawodowej w Augustowie, ale jej nie ukończył d) staroobrzędowcy e) żona katoliczka, ale zmieniła wyznanie na staroobrzędowe f) dzieci są staroobrzędowcami
<u>AB-K1979</u>	a) Bór/od momentu zamążpójścia Augustów b) Gabowe Grądy/Augustów – pracuje w Augustowie c) ukończyła szkołę średnią w Augustowie d) staroobrzędowcy e) mąż staroobrzędowiec f) dzieci staroobrzędowcy
GB-M1979	a) Gabowe Grądy/od kilku lat duże miasto w innym regionie b) Gabowe Grądy/Suwałki/ duże miasto w innym regionie – pracuje w mieście c) ukończył studia wyższe d) staroobrzędowcy
SE-M1980	a) Sejny b) Sejny – pracuje w Sejnach c) ukończył szkołę średnią w Sejnach d) ojciec katolik, matka starowierka
GB*-K1981	a) Gabowe Grądy/średnie miasto w innym regionie/od momentu ukończenia studiów duże miasto w innym regionie b) Gabowe Grądy/Augustów/średnie miasto w innym regionie/duże miasto w innym regionie c) ukończyła studia wyższe d) staroobrzędowcy e) ma narzeczonego – katolika
GB*-M1981	a) Bór/zagranica b) Gabowe Grądy/Augustów/zagranica – pracuje w Polsce i za granicą c) ukończył szkołę średnią w Augustowie d) staroobrzędowcy
<u>GB-M1982</u>	a) Bór/po ukończeniu szkoły Augustów b) Gabowe Grądy/Augustów – pracuje w Augustowie c) ukończył szkołę zawodową w Augustowie d) ojciec staroobrzędowiec, matka katoliczka

cd. tabeli

Symbol informatora	Charakterystyka sytuacji społecznej
<u>GB-K1983a</u>	a) Gabowe Grądy b) Gabowe Grądy/Augustów c) ukończyła szkołę zawodową w Augustowie d) staroobrzędowcy
<u>GB-K1983b</u>	a) Bór/po ukończeniu szkoły Augustów b) Gabowe Grądy/Augustów – pracuje w Augustowie c) ukończyła szkołę średnią w Augustowie d) staroobrzędowcy
<u>GB-K1984a</u>	a) Gabowe Grądy/od kilku lat za granicą b) Gabowe Grądy/Suwałki/zagranica c) uczęszczała do szkoły średniej, ale jej nie ukończyła d) ojciec staroobrzędowiec, matka katoliczka e) mąż jest staroobrzędowcem f) syn jest staroobrzędowcem
<u>GB-K1984b</u>	a) Suwałki/Gabowe Grądy/od kilku lat za granicą b) Suwałki/zagranica c) rozpoczęła studia wyższe magisterskie, ale je przerwała d) staroobrzędowcy e) ma narzeczonego – katolika
<u>BN*-K1984c</u>	a) niewielka miejscowość na północ od Augustowa /zagranica b) niewielka miejscowość na północ od Augustowa/ Augustów/Suwałki/za granicą c) ukończyła studia wyższe d) staroobrzędowcy e) mąż jest katolikiem f) dzieci są katolikami
<u>GB-K1984d</u>	a) Bór/po ukończeniu szkoły Augustów b) Gabowe Grądy/Augustów – pracuje w Augustowie c) ukończyła szkołę średnią w Augustowie d) staroobrzędowcy
<u>GB-M1984</u>	a) Bór b) Gabowe Grądy/Augustów – pracuje na budowie w Augustowie c) ukończył szkołę zawodową w Augustowie d) ojciec staroobrzędowiec, matka katoliczka
<u>GB-K1985</u>	a) Bór b) Gabowe Grądy/Augustów – pracuje w Augustowie c) ukończyła technikum w Augustowie d) staroobrzędowcy
<u>GB-M1985a</u>	a) Bór b) Gabowe Grądy/Augustów – pracuje na budowie w Augustowie c) ukończył szkołę zawodową w Augustowie d) ojciec staroobrzędowiec, matka katoliczka

cd. tabeli

Symbol informatora	Charakterystyka sytuacji społecznej
S-M1985b	a) Suwałki b) Suwałki – pracuje w Suwałkach c) ukończył szkołę średnią w Suwałkach d) staroobrzędowcy
GB*-M1986a	a) Bór/zagranica b) Gabowe Grądy/Augustów/zagranica – pracuje w Polsce i za granicą c) ukończył szkołę zawodową w Augustowie d) staroobrzędowcy
AB-M1986b	a) Augustów b) Augustów – pracuje w Augustowie c) ukończył szkołę średnią w Augustowie d) staroobrzędowcy
S-K1987	a) Suwałki b) Suwałki c) studiuje d) staroobrzędowcy
GB-M1987	a) Gabowe Grądy b) Gabowe Grądy/Augustów– pracuje dorywczo w okolicy Gabowych Grądów c) ukończył szkołę zawodową w Augustowie d) staroobrzędowcy e) ma narzeczoną katoliczkę
GB-M1988a	a) Gabowe Grądy b) Gabowe Grądy/Białobrzegi/Augustów – pracuje dorywczo w okolicy Gabowych Grądów c) ukończył technikum w Augustowie d) ojciec staroobrzędowiec, matka katoliczka, ale zmieniła wyznanie na staroobrzędowe
GB-M1988b	a) Gabowe Grądy b) Gabowe Grądy/Białobrzegi/Augustów – pracuje dorywczo w okolicy Gabowych Grądów c) uczęszczał do szkoły zawodowej w Augustowie, ale jej nie ukończył d) wychowywał się bez ojca, matka wyznania staroobrzędowego
GB-K1989	a) Gabowe Grądy/Augustów b) Gabowe Grądy/Białobrzegi/Augustów – pracuje w Augustowie c) studiuje zaocznie na studiach licencjackich d) wychowywała się bez ojca, matka wyznania staroobrzędowego e) ma narzeczonego katolika
GB-M1989a	a) Gabowe Grądy/po ukończeniu szkoły Augustów b) Gabowe Grądy/Białobrzegi/Augustów – pracuje w Augustowie c) ukończył szkołę zawodową w Augustowie d) staroobrzędowcy

cd. tabeli

Symbol informatora	Charakterystyka sytuacji społecznej
GB-M1989b	a) Augustów/od niedawna Gabowe Grądy b) Augustów – pracuje w Augustowie c) ukończył szkołę średnią w Augustowie d) staroobrzędowcy

Dzieci i młodzież szkolna – 15 informatorów

Symbol informatora	Charakterystyka sytuacji społecznej
<u>GB-M1990</u>	a) Gabowe Grądy b) Gabowe Grądy/Białobrzegi/Augustów c) uczy się w technikum w Augustowie d) staroobrzędowcy
AB-K1991	a) Gabowe Grądy do 16 roku życia/Augustów b) Gabowe Grądy/Białobrzegi/Augustów c) uczy się w szkole średniej w Augustowie d) staroobrzędowcy
<u>GB-M1991a</u>	a) Gabowe Grądy b) Gabowe Grądy/Białobrzegi/Augustów c) uczy się w technikum w Augustowie d) staroobrzędowcy
BP-M1991b	a) niewielka miejscowość na południowy wschód od Suwałk b) niewielka miejscowość na południowy wschód od Suwałk/Krasnopol/Suwałki c) uczy się w technikum w Suwałkach d) staroobrzędowcy
<u>GB-M1992a</u>	a) Bór b) Białobrzegi c) uczy się w gimnazjum w Białobrzegach d) ojciec staroobrzędowiec, matka katoliczka
GB-M1992b	a) Bór b) Białobrzegi/Augustów c) rozpoczął naukę w szkole średniej w Augustowie d) staroobrzędowcy
<u>AB-M1992c</u>	a) Augustów b) Augustów c) rozpoczął naukę w szkole średniej w Augustowie d) ojciec katolik, matka starowierka

cd. tabeli

Symbol informatora	Charakterystyka sytuacji społecznej
BP-K1993	a) niewielka miejscowość na południowy wschód od Suwałk b) niewielka miejscowość na południowy wschód od Suwałk c) uczy się w gimnazjum d) staroobrzędowcy
<u>GB-M1993a</u>	a) Gabowe Grądy b) Białobrzegi c) uczy się w gimnazjum w Białobrzegach d) staroobrzędowcy
<u>GB-M1993b</u>	a) Gabowe Grądy b) Białobrzegi c) uczy się w gimnazjum w Białobrzegach d) staroobrzędowcy
<u>GB-K1994</u>	a) Gabowe Grądy b) Białobrzegi c) uczy się w gimnazjum w Białobrzegach d) staroobrzędowcy
<u>AB-M1995a</u>	a) Augustów b) Augustów c) uczy się w gimnazjum w Augustowie d) ojciec katolik, matka jest staroobrzędowcem
<u>GB-M1995b</u>	a) Bór b) Białobrzegi c) uczy się w szkole podstawowej w Augustowie d) staroobrzędowcy
<u>GB-K1997</u>	a) Gabowe Grądy b) Białobrzegi c) uczy się w szkole podstawowej w Białobrzegach d) staroobrzędowcy
<u>GB-M2004</u>	a) Bór b) – c) – d) staroobrzędowcy

Aneks 3

Mapy

Mapa 1. Ojczyzna językowa starobrzędowców w XVII wieku a ich obecne miejsce zamieszkania

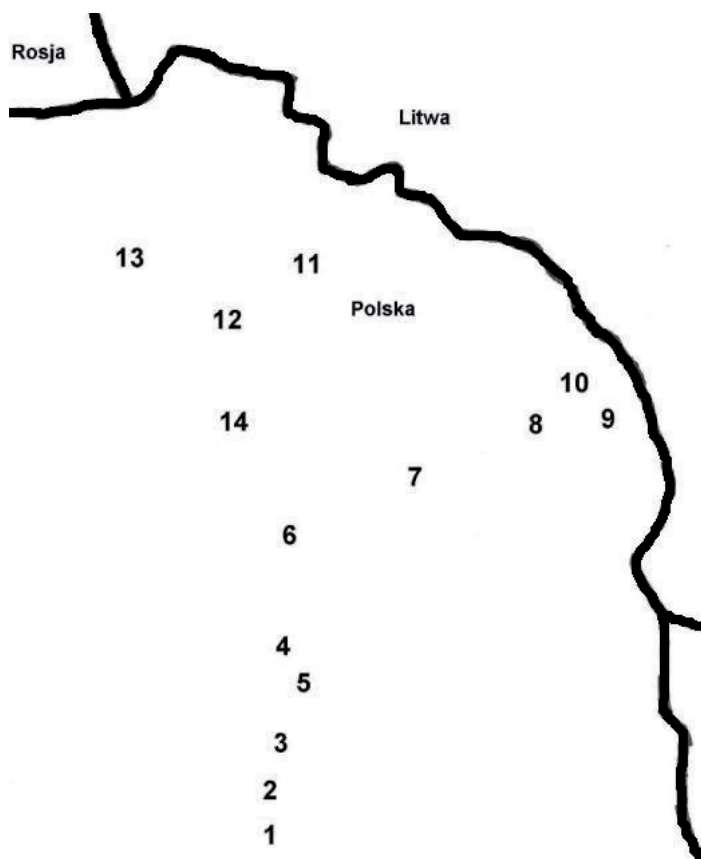
Legenda:

1 – Wielkie Łuki

2 – Psków

3 – Nowogród Wielki

4 – Region suwalsko-augustowski

Mapa 2. Region suwalsko-augustowski z wyróżnieniem miejscowości, z których pochodzą informatorzy opisani w pracy

Legenda:

1 – Gabowe Grądy i Bór	8 – Sejny
2 – Białobrzegi	9 – Hołny Wolmera
3 – Augustów	10 – Sztabinki
4 – Nowinka	11 – Lipina
5 – Szczebra i Strękowizna	12 – Szury
6 – Płociczno	13 – Wodзіłki
7 – Buda Ruska	14 – Suwałki

Социологические и психологические аспекты двуязычия старообрядцев сувальско-августовского региона

(Резюме)

Ключевые слова: двуязычие, диглоссия, двукультурие, ди-этниа, русский диалект, польский язык, переключение кодов, заимствования, кальки, языковая биография, языковое меньшинство, идентичность, идиолект, социолект, языковой сдвиг, смерть языка, ревитализация

Главная цель настоящего исследования – описать двуязычие и языковое поведение польских старообрядцев с учетом социологических и психологических условий. Ученые интересовались историей и культурой проживающих в Польше староверов уже в XIX веке, а языком стали заниматься, начиная со второй половины XX столетия. В свете результатов этих исследований можно утверждать, что старообрядцы становятся уникальной группой, сохранившей своё вероисповедование, традиции и язык в изменяющихся социальных и политических условиях. Интерес к специфике этой общины лежит в основе одной из предпосылок написать предлагаемую монографию. Очередная вытекает из наблюдений над преобразованиями языка старообрядцев, которые вместе с языковой ситуацией группы можно адекватно описать, используя теорию языковых контактов У. Вайнрайха. Его классический труд *Languages in contact* дал возможность сформулировать теоретические основы настоящего исследования.

В главе I: «Краткий очерк истории и современности старообрядцев в Польше», представлены важнейшие факты из истории старообрядческого движения, а также основные информации об их актуальной ситуации. В 1652 г. патриарх Никон провел реформы

в Русской православной церкви. Многие верующие, которые не приняли реформ, были лишены гражданских и церковных прав. Противников реформ называли старообрядцами, староверами и раскольниками. Они преследовались как церковными, так и государственными властями, из-за чего были вынуждены мигрировать. Они скрывались на севере России и в Сибири, а также в других странах: прежде всего в Речи Посполитой, а позднее также в Северной и Южной Америках, Болгарии, Румынии и др.

В Речи Посполитой первые староверы появились еще в XVII веке. На территории современной Беларуси, Украины и Литвы местные власти разрешали им основывать деревни и давали земельные наделы, а также гарантировали свободу вероисповедования. Царские войска, однако, предпринимали атаки на их общины, находящиеся вблизи Российского государства, и поэтому староверы были вынуждены бежать еще дальше на запад. Таким образом они переселились в регионы, которые сейчас находятся в границах Польши: в сувальско-августовский регион и на Мазурские озера (Восточная Пруссия). В настоящее время старообрядцы в Польше формируют языковой остров, т. е. территорию, отделенную от своего «языкового континента». С одной стороны, языковые острова заимствуют языковые единицы от окружения, с другой – они стараются сохранить язык своих предков.

В главе II: «Теоретические основы социологических и психологических аспектов билингвизма, методологические основы и выбор информантов», рассматриваются теоретические вопросы исследования. Основные понятия, т. е. языковой контакт, двуязычие, интерференция – почерпнуты из работ У. Вайнрайха. Упоминаются также другие теории, связанные с исследованиями билингвизма в разных социальных условиях. Особенное внимание уделено исследователям, которые использовали социологические и психологические теории в лингвистических исследованиях. В этой главе описаны также интердисциплинарные исследования, посвященные истории и религии старообрядцев, проживающих в Польше.

Под интерференцией понимаются отклонения от норм любого из языков, находящихся в контакте, возникшие как эффект совместного влияния структурных (языковых) и неструктурных (соци-

ологических и психологических) факторов. Структурные факторы связаны со сходствами или различиями в системах обоих языков. Неструктурные же факторы могут усиливать или уменьшать их влияние. Вслед за У. Вайнрайхом большое внимание придается также различиям между языком на уровне индивида и группы. Язык группы это не просто сумма речевых поведений ее членов, а явление другого порядка: в двуязычной группе индивидуальные проявления интерференции под влиянием внутригруппового общения могут или исчезнуть, или укрепиться и стать новой нормой.

В исследовании используется не только теория У. Вайнрайха. Объясняются также и другие фундаментальные для работы понятия: идиолект и социолект, микро- и макросоциолингвистика, культурная и социальная идентичность, развитый и ограниченный код. Поскольку билингвизм польских староверов образовался вследствие контакта польского литературного языка и русского диалекта, то для определения функциональных различий между этими видами этнолектов используется теория кодов Б. Бернштейна. И таким образом традиционный говор можно рассматривать в рамках ограниченного кода и сравнивать с развитым кодом литературного языка.

Выводы этой главы можно свести к следующим тезисам: а) для явления интерференции решающим является влияние неструктурных факторов, б) в диалектной речи преобладает ограниченный код, в) сохранение языка меньшинства связано с сильным сознанием групповой идентичности, г) двуязычные индивиды с сильным сознанием групповой идентичности чаще употребляют сложные языковые конструкции, что является источником языкового калькирования, д) высокая вариантность языка и утрата норм приводят к исчезновению языка, е) секуляризация общественной жизни способствует языковому и культурному сдвигу; привязанность членов группы к своей конфессии зависит от поколения, ж) выступает обратная зависимость между увеличивающимся процентом членов общины, работающих в городе, и знанием языка меньшинства в младшем поколении, з) наблюдаются серьезные различия в социализации отдельных поколений польских старообрядцев (большее разнообразие жизненных выборов представителей молодого поколения приводит

к большому разнообразию их идиолектов по сравнению со старшим поколением), и) индивидуальный тип диглоссии (или полиглоссии) и билингвизма обусловлен системой социальных ролей данного индивида.

Глава III: «Билингвизм польских старообрядцев в макросоциолингвистической перспективе» посвящена анализу явлений, касающихся двуязычной группы в целом. При билингвизме актуальным является вопрос первичного и вторичного языка. Существующие дефиниции не позволяют вполне адекватно описывать исследуемую нами общину. Поэтому в анализе учитывался дополнительный критерий – критерий основного кода. Только опираясь на оба критерия, можно было составить типологию билингвизма польских староверов (с учетом способа приобретения каждого из кодов).

Выбор языка в исследуемой нами общине в значительной степени зависит от сферы жизни и ситуации. На основании теории Ч. Фергюсона был проведен анализ диглоссии польских староверов. Выбор польского языка или русского диалекта зависит от престижности языка и от поколения, к которому принадлежат адресант и адресат, социальные условия речевого акта (напр. присутствие людей, не принадлежащих к общине) и тематическая сфера.

Очередным макросоциолингвистическим аспектом двуязычия является переключение кодов. В социолингвистической литературе наблюдаются самые разнообразные теоретические предпосылки анализа этого явления. В исследовании использована теория П. Муйскена, который выделил три основных типа переключения кодов: вставляющий (в высказывание на языке L_1 вставляются элемент из L_2), альтернирующий (полное переключение с L_1 на L_2 в одном речевом акте), и конгруэнтную лексикализацию (некоторые элементы являются общими для двух языков). В исследовании контактов сходных языков, таких, как польский и русский, особенно полезным является третий тип переключения кодов. Вопрос переключения кодов связан с многими другими явлениями в ситуациях языкового контакта, напр. с процессом заимствования. Неадаптированные заимствования появляются в заимствующем языке без изменений, что отождествляет их со случаями вставляющего переключения кодов – это вставки. По И. Грек-Пабис, среди адаптированных заимствований

выделяем: полностью и частично адаптированные слова. Процесс адаптации связан с субституцией фонем, аффиксов и флексий. Только если все эти элементы выводятся из заимствующего языка, можно говорить о полной адаптации.

Другим типом проявления интерференции являются кальки, которые возникают под влиянием другого языка. За Е. Обарой можно выделить четыре основных типа калек. В семантических наблюдается приобретение существующим словом нового значения. Сущность словообразовательных заключается в копировании морфемного состава. Фразеологические копируют фразеологический состав, а синтаксические являются копиями иноязычных синтаксических конструкций. В говоре старообрядцев можно отметить все типы калек, возникших под влиянием польского языка.

В главе IV: «Билингвизм польских старообрядцев в микросоциолингвистической перспективе» представлена большая часть эмпирического материала, и она является наиболее объемной частью работы. Сначала рассматривается теоретическое обоснование анализа. Можно выделить несколько факторов, влияющих на речевое поведение данного индивида. Одним из них является общий языковой коэффициент полезного действия – CUP (Common Underlying Proficiency). Согласно Дж. Камминсу CUP обозначает способность индивида к овладению языковым кодом. Билингвы с CUP на высоком уровне могут владеть больше чем одним языком на относительно высоком уровне (развитый код), в то время как низкий уровень CUP ограничивает языковые способности (ограниченный код). Билингвизм в индивидуальном плане в значимой мере обусловлен также условиями усвоения обоих языков. В литературе выделяются разные сознательные стратегии овладения языками в двуязычной среде, напр. стратегия лица (с матерью ребенок говорит на языке L_1 , а с отцом на L_2), или места (в доме дедов употребляется L_1 , а у родителей L_2). Однако в исследуемой нами общине они практически не наблюдались, так как большинство наших информантов не воспринимает языка своих предков как предмет обучения детей. Языковое поведение связано также с полом адресанта. Результаты исследований билингвизма многих меньшинств в мире показали, что первичный и основной код двуязычного индивида часто связан с матерью, хотя

выделяются также и другие важные факторы: ближайшее окружение, родственники и т. п. Польские старообрядцы (в смешанных католическо-староверских семьях) чаще говорят на языке отцов. Этот факт отчасти связан с патриархальным характером общины, но также со структурой смешанных браков – практически только мужчины сохраняют язык предков в смешанных браках. В исследуемой нами общине можно говорить о феномене гендерлектов, но эта категория относится лишь к небольшой группе информантов.

Анализ идиолектов был проведен с использованием метода языковой биографии. Большинство информантов были опрошены несколько раз с 1999 по 2008 г. Материал собирался с учетом перспективы долгосрочного исследования. Каждый из идиолектов был описан с учетом критериев усвоения языка, его употребления в дошкольном, школьном и зрелом возрасте. Проведенные психологические и социологические исследования показывают, что в развитии личности можно выделить особо важные моменты и периоды. В настоящем анализе этим периодам было уделено особое внимание.

Результаты микросоциолингвистического анализа были представлены в трех подразделах, посвященных отдельным поколениям. Итоги подводились для каждой части, а в заключение для всех поколений в виде типологии идиолектов, выступающих в общине польских старообрядцев. К старшему поколению принадлежат люди, рожденные до 1945 года. Некоторые из них владеют обоими языками на одинаковом, сравнительно высоком уровне. Они воспитывались в общине, в то время довольно изолированной, практически не нуждаясь в контактах с внешним миром. В их языке сохранилось много русских диалектных черт. Хотя влияние польского языка в виде заимствований и калек наблюдается у всех информантов, их диалектную речь несомненно можно определить как русскую. В старшем поколении выделяется несколько типов билингвизма, но все эти типы опираются на развитое двуязычие, а различия связаны с влиянием окружения (гомогенного или гетерогенного), с влиянием русского литературного языка, влиянием русского диалекта на их польскую речь и владением диалектом на уровне развитого кода. Идиолекты представителей старшего поколения в значительной степени однородны, так как относительно однородным был процесс

их социализации и неструктурные факторы, формирующие окончательный вид идиолектов.

В среднем поколении (1946–1970) наблюдается другая ситуация. Они учились в польских местностях (вне общины) и были вынуждены чаще общаться с поляками во взрослой жизни, напр., чтобы продать зерно, скот, сделать покупки или оформить документы. Люди, рожденные после второй мировой войны в отличие от своих родителей стали чаще работать в городах, а выпускники средних и высших школ часто не возвращались в родные деревни. Так как все пути к цивилизации вели через доминирующую культуру, среди членов общины возникло чувство несовпадения желаемых ценностей с доступными им средствами. Среднее поколение оказалось разделенным на две основные группы. Несомненна также возрастающая роль и влияние польского языка. Однако, с одной стороны, в этом поколении можно найти людей, проживающих в своих родных деревнях и сохраняющих язык своих предков. Идиолекты этих информантов в значительной степени близки идиолектам старшего поколения. С другой стороны, многие их ровесники полностью изменили свою жизнь и ассимилировались с польской частью общества. Именно это и влияет на языковую ситуацию – случаи ослабления традиционных норм привели к увеличению количества проявлений интерференции, и даже к случаям языкового сдвига. В языке среднего поколения сохранилось много русских диалектных явлений, но по сравнению со старшим поколением влияние польского языка усилилось. Важным фактором, формирующим идиолекты, является влияние общерусского языка, изучаемого всеми представителями среднего поколения в школе (иногда также в вузе). Идиолектные различия в этом поколении вызваны прежде всего: силой влияния русского литературного языка, местом работы, гомогенным или гетерогенным характером окружения, сохранением русских диалектных черт и уровнем владения традиционным диалектом. Ограниченный тип билингвизма (по крайней мере один из языков только на уровне ограниченного кода) в среднем поколении наблюдается относительно часто.

В младшем поколении (после 1971 г.) выступает бóльшая разновидность идиолектов. Следует отметить большую разновидность процесса социализации в этой группе. Влияние польского окруже-

ния в младшем поколении сильнее, чем у старших информантов. Молодые представители меньшинства часто стараются скрыть свое отличие от сверстников-нестароверов. Появляется возможность конфликта внутригрупповых и общих ценностей. Стремление к социальным и культурным достижениям часто вызывает отказ от родного языка и ассимиляцию с большинством. Однако есть еще молодые люди, проживающие в сельских местностях, старающиеся сохранить диалект предков, несмотря на сильное влияние польского языка. В отличие от представителей старших поколений, для которых русский говор является первым языком, в младшем поколении процесс и очередность усвоения языков очень разнообразны. Наблюдается большое количество случаев вторичного одноязычия. Из-за разнообразия факторов, формирующих отдельные идиолекты, выступает большое количество типов билингвизма. Основные различия связаны с окружением, местом работы, происхождением супруга, влиянием общерусского языка, способом овладения обоими языками. В этом поколении можно заметить примеры языкового сдвига и признаки исчезновения языка.

Анализ изменений в отдельных идиолектах позволил подтвердить предварительные гипотезы, прежде всего относительно решающей роли неструктурных факторов.

В главе V: «Сохранение и исчезновение языка меньшинства» внимание уделяется актуальным процессам в языковой ситуации польских староверов. Изоляция от внешнего мира не смогла предотвратить цивилизационных, экономических и социальных изменений. В исследуемой нами общине можно отметить некоторые признаки отмирания языка, выделенные Дж. Холдеманом: утрата норм, упрощение сложных конструкций, редукция и адаптация языковых элементов. Однако другие явления не были отмечены: большинство староверов употребляют диалект в домашней сфере, двуязычные родители разговаривают с детьми на двух языках, а в литургии в дальнейшем употребляется церковнославянский язык.

Языковые нормы старообрядческого диалекта постоянно изменяются. В рамках русского морфологического каркаса функционирует польская лексика, фразеология, идиоматика и синтаксические структуры. С. Гжибовский полагает, что этот говор подвергается ги-

бридизации. Никто не обучает детей в школе этому меняющемуся языку, потому что нет кодифицированной нормы.

В этой части работы внимание уделяется также вопросам двукультурия и ди-этнии. Община польских старообрядцев функционирует в двух культурах, а выбор одной из них обусловлен прежде всего конкретной ситуацией. Явление двукультурия относится к сельской части общины, так как в городах традиционная культура ограничивается рамками религиозной жизни.

Следует отметить также проблему культурного сдвига. Массовое и обязательное образование и СМИ принесли в общину новые ценности и взгляды. Многие представители младшего и среднего поколений перестали соблюдать строгие культурные запреты – своеобразный аскетизм, предписанный в свое время старообрядчеством. Сегодня лишь немногие члены общины придерживаются всех давних законов и обычаев. Культурное и языковое влияние тесно сопряжены друг с другом. Социальная структура исследуемой нами группы изменяется. Занятие сельским хозяйством уже не является основным экономическим фактором. В общине наблюдается все меньше браков, падает рождаемость, вследствие чего сельская часть группы стареет. В городах же старообрядцы живут среди поляков и подвергаются ассимиляции. Благодаря политике Европейского Союза возможными стали инициативы, способствующие сохранению и ревитализации культурных и языковых меньшинств, но немногочисленная община староверов в Польше пока еще не в состоянии использовать возникшие возможности. Существует возможность ревитализации общины польских старообрядцев в опоре не на местную, сильно изменяющуюся культуру и язык, а на связь с относительно большими и стабильными староверскими общинами в пределах ЕС – в странах Балтии. Однако трудно предсказывать судьбу старообрядцев и их языка в Польше. Все гипотезы, выдвинутые во второй главе, нашли свое подтверждение, но все еще имеет смысл проводить долгосрочные исследования, нацеленные на комплексный количественный анализ.

Sociological and psychological conditions of bilingualism of the Old Believers in the Suwałki-Augustów region

(Summary)

Key words: bilingualism, diglossia, biculturalism, di-ethnia, Russian dialect, Polish language, code-switching, loans, loan-translations, language biography, minority language, identity, idiolect, sociolect, language shift, language death, revitalisation

The basic aim of this book is to describe the Polish Old Believers' bilingualism and language behaviour with its sociological and psychological conditions. History and culture of the Old Believers living in Poland has been a research topic since the 19th century; their language was described mostly in the second half of the 20th century. In the light of these studies we see the Old Believers as an exceptional community: they managed to maintain their religion, traditions and language through ages in diverse social and political conditions. The author's interest in the Old Believers' uniqueness was one of the two inspirations to write this book. The second stimulation was connected with their language. The changes in their dialect and linguistic situation can be described on the basis of Uriel Weinreich's theory of language contact. In fact, his fundamental work *Languages in contact* was the source of the theoretical frame for the research.

The first chapter, "An outline of the history and contemporary social situation of the Old Believers in Poland", presents the most important facts of the history of the Old Believers' movement as well as the information about their everyday life. In 1652 the Patriarch Nikon introduced his reforms to the rituality of the Russian Orthodox Church. Changes concerned e.g. the manner of blessing (the sign of the cross), sacred texts, direction of processions, liturgy and divine service. A great number of

Orthodox people considered the changes introduced by Nikon as unacceptable. They were deprived of church and civil rights; the excommunication took place at the synod of 1666, and it began a schism in the Russian Orthodox Church. People protesting against the reforms were called *staroobryadtsy* (Old Ritualists), *starovery* (Old Believers) or *raskolniki* (schismatics). The church and state authorities persecuted them. The punishments were one of the main reasons why the Old Believers decided to escape and hide in other places. The most popular directions of their migrations were: the Northern Russia, Siberia and other countries, especially the Commonwealth of Poland and Lithuania and later also North and South America, Bulgaria, Romania and others.

Shortly after the schism, in the end of the 17th century, the first Old Believers appeared in the Commonwealth of Poland and Lithuania, where they were granted land and the freedom of religious practices. The Old Believers' villages were founded in the territory of present Belarus, Lithuania and Ukraine. The community was still forced to move westwards in order to look for a new asylum, away from Russian borders. This way they moved to other Polish regions, which are located in the territory of contemporary Poland – the eastern part of Mazurian Lake District and the areas of the present towns of Suwałki and Augustów, and later also the western part of the Mazurian region (former Eastern Prussia).

Nowadays the Polish Old Believers live in a language island. Language islands are detached from their ethno-linguistic roots and suffer a constant shortage of language structures, especially in domains of culture, education or science. On the one hand, they acquire the language of the dominant group, on the other hand, it is important for them to preserve the language of their ancestors.

The second chapter "The theoretical basis of sociological and psychological conditions of bilingualism, research methods, and informers" deals with the theoretical part of researches. The fundamental terms, e.g. language contact, bilingualism or interference, are taken from Uriel Weinreich's works. The other studies of bilingualism in different social conditions were also mentioned in this part. Special attention was paid to the authors using elements of sociological and psychological theories in their linguistic researches. Another part of this chapter deals with the

works devoted to the Old Believers, their history and language, especially in Poland.

The interference understood is in this case as an effect of coincidence of the structural (linguistic) and non-structural (sociological and psychological) factors. The structural factors are connected with the similarity or distinctiveness of the systems in contact. The non-structural factors may strengthen or weaken the influence of the structural factors. According to Weinreich, the attention is devoted also to the differences between individual and group kinds of bilingualism. The group language is not the total number of its members' language behaviours, but a phenomenon of a different level. In a bilingual group the cases of interference may vanish or strengthen and crystallise into a new norm.

The research is based not only on Weinreich's methodology. Other terms and theories fundamental for this analysis are introduced in this chapter: idiolect and sociolect, micro- and macrosociolinguistics, cultural identity, social identity and role, as well as the elaborated and restricted codes. Basile Bernstein's code theory is here used in the context of the differences between dialectal and literary speech. The Polish Old Believers' bilingualism is an effect of the dialect-literary language contact. Use of the dialect in such a situation is usually limited by means of a restricted code.

The final part of this chapter contains the main theses and statements proposed on the basis of the researches made so far: a) The influence non-structural factors is responsible for the shape of interference; b) The dominating code in the dialect speech is the restricted one; c) There is a mutual dependence between the strong group identity and the minority language maintenance; d) Bilinguals with strong language loyalty and group identity are more eager to use complex language forms, which strengthens the phenomenon of loan translations; e) The big language variety and loosed norms lead to language vanishing; f) The progressing secularization in the life of the community causes the language and cultural shift; religiousness is differentiated on the sore of the generational differences; g) There is a straight mutual dependence between rising percentage of the community members working in town and knowledge of the traditional dialect among the youngest members of the minority group; h) There are significant differences in the process of socialization in different generations of the Old Believers' community; because of the

differentiation of lifestyles in the young generation, the idiolects of the youngest group members are more differentiated; i) the type and shape of diglossia (or poliglossia) and bilingualism depends on the system of social roles of the bilingual individual.

The third chapter "Polish Old Believers' bilingualism from the macrosociolinguistic perspective" deals with the position of phenomena concerning a bilingual community as a whole. In a bilingual society there is a question of the primary and secondary code. The definitions of language acquisition so far are not fully adequate for our group of interest. In order to find adequate parameters, it was obligatory to introduce some other criteria, the criteria of a basic code, and on the basis of both dichotomies a typology of the Polish Old Believers' bilingualism was made (concerning the acquisition and use of both languages).

The language use in the community of our interest strongly depends on the domain of life and the communicative situation. There was an analysis of the Polish Old Believers' diglossia conducted on the frame of Charles Ferguson theory. The choice of Polish or Russian depends on such criteria as language prestige, the generation that speaker belongs to, the generation of the receiver, social circumstances (e.g. the presence of people outside the community in the communicative situation) and the domain of life.

The following macrosociolinguistic phenomenon in a bilingual community is the code-switching. There were very differentiated theoretical approaches to this problem. This research is basing on Pieter Muysken typology of three kinds of the code-switching: insertional (an element from L_1 language in L_2 sentence), alternational (full shift from L_1 to L_2 in a speech act) and congruent lexicalisation. The last type is very helpful in a description of contacts between cognate language such as Polish and Russian. We can observe a lot of lexis which can belong to L_1 as well as to L_2 . The problem of code-switching is very important in the context of contact situations. It is impossible to describe some other aspects of bilingualism and interference without a comprehensive theory of code-switching. One of these aspects is the problem of borrowings. The unadapted borrowings appear in the borrowing language unchanged, just as they function in the donor-language. This is the common point of borrowings and insertional code-switching. The unadapted borrowings

are just L_2 insertions into the L_1 sentence. Sometimes there are problems with differentiating the adapted borrowings from the unadapted ones. According to Iryda Grek-Pabisowa's classification, adapted borrowings can be divided into fully and partially adapted words. Adaptation is connected with substitution of phonemes, affixes and desinences. Only if all of these elements are substituted by those of the borrowing language, the word is fully adapted.

Loan translation or calques are another kind of interference phenomena. Jerzy Obara distinguished four main types of loan translations: semantic, derivational, phraseological and syntactical. Words in the recipient-language (whose meaning changes) or which are ascribed with additional sense under the influence of the other language, are semantic loans. Derivational loans are new words coming into being with both original and foreign elements. Phraseological loan translations are idioms and phrases made of original elements under the influence of the donor-language. However, the Polish Old Believers' dialect contains numerous Polish borrowings, and it is impossible to describe it without considering words of Polish origin as part of its lexical system. Syntactical loan translations are syntax structures imitating the donor-language syntax. We can observe all the types of loan translations in the Polish Old Believers' language.

The fourth chapter "The bilingualism of the Polish Old Believers from the microsociolinguistic perspective" contains most of the empirical material gathered during the research, and it is the longest part of the book. The first parts of this chapter are of theoretical character and provide an introduction to the analysis. There are several parameters influencing the shape of individual language behaviour. One of them is 'Common Underlying Proficiency' or CUP. According to John Cummins, it is "an individual ability to master a language code". People with higher CUP can speak all of their languages at a relatively high level (elaborated code), and the low CUP limits the language knowledge (restricted code). The individual bilingualism depends also on the process of language acquisition. There are several possibilities of conscious strategies to acquire the language, but in the community of our interest any of them was applied only in a few cases. Language behaviour is connected with the speaker's gender. The results of researches of some other minority communities in

the world show that the primary and basic code is often connected with the figure of mother. However, there are many more factors, such as the closest surroundings, relatives, and others. The Polish Old Believers (in mixed families) rather use their fathers' language as the basic one, but it is partly connected with the patriarchal character of the group and to some extent is caused by the character of heterogeneous marriages: generally speaking, only the men preserve their language and religion after marrying a partner from the community outside. We can observe a phenomenon of genderlects in the researched community, but it refers only to a small group of the informers.

The analysis of idiolects is made by means of the method of language biography. Most of the informers were visited and interviewed several times from 1999 to 2008. The material gathered this way makes a longitudinal study possible. Each informer's idiolect and language behaviour were described on the basis of the criteria of language acquisition, language used in the childhood, school age and adult life. According to psychological and social development studies made so far, there are some moments responsible for the whole future life. A special attention was paid to these periods and moments.

The microsociolinguistic analysis has been divided into three subsections – one for each generation and recapitulated in the following part – a typology of idiolects in the group of our interest. The older generation in this work includes people who were born up to 1945. Some of the oldest Old Believers are fully bilingual. They grew up in relatively isolated communities with no serious need of contact with the Polish surroundings. There are a lot of Pskov dialect features preserved in their speech. Although the influence of the Polish language resulted in borrowings and loan translations, without any doubt their speech can be considered as Russian. There are several types of idiolects in the older generation, but all of them are connected with the developed bilingualism; the differences refer to the surroundings (homogeneous or heterogeneous ones), the influence of the literary variant of the Russian language, the influence of the Russian dialect on the Polish language and the competence on the level of the elaborated code. The variety of idiolects in the older generation is not large because the conditions of their socialization were not dif-

ferentiated. This way the non-structural factors, responsible for the final shape of the idiolects, were not differentiated, either.

There was another social situation in the middle-aged generation (1946–1970). The education was much more widespread and lasted longer, and they also needed to visit Polish villages and towns quite often, e.g. to buy necessary goods or to sell crops. In the post-war generation more people worked in the town or even left the traditional community after finishing school. Because all the roads to the civilisational achievements lead through the dominant culture, an inconsistency between the desired values and accessible means appeared. The middle-aged generation is a divided group. The advancing influence of the Polish language and culture is obvious. On the one hand, we can still observe people living in their home-village and maintaining their parents and grandparents' lifestyles. These informers in many aspects "belong" to the older generation. On the other hand, their peers completely changed their lives, which usually led to the cultural amalgamation. The same is happening to the language – cases of loosing traditional bans entailed a larger total amount of interference, and sometimes – the language shift. There are many dialect features maintained in the middle-aged generation speech. However, the influence of Polish is stronger than in the older generation. There is another important factor affecting bilingualism – the influence of the literary Russian language. It was present also in the older generation but only in a few cases. The middle-aged generation learned Russian at school (primary, secondary and sometimes at the university). The idiolect types are here more differentiated. The differences are connected with the influence of the literary Russian language, place of work, heterogeneous or homogenous surroundings, state of maintaining Pskov dialect features and the level of knowledge of the traditional dialect. The limited bilingualism (at least one language only at the level of the restricted code) appears quite often in this generation.

The idiolects in the youngest generation (after 1971) are most differentiated. One has to admit that a socialization variety is extensive and young Old Believers live in differentiated social conditions. The influence of the Polish surroundings is also stronger than in the other generations. There is a possible conflict between the values of the minority and these of the dominant group. The pursuit for social, cultural and eco-

conomic advancement often entails abandoning one's culture and mother tongue for the sake of assimilation to the mainstream culture. Although there are still young people living in the traditional rural community, and trying to maintain the dialect, the influence of the Polish language in their speech is strong. While in the older and middle-aged generation almost all informers acquired the dialect as their first language, the youngest generation is strongly varied. The number of people who had been bilingual in their early childhood and abandoned the traditional language in the school age is growing. This way we can observe a lot of unique idiolect types. The main differences are connected with the surroundings, place of work, marital partner origin (an Old Believer or not), influence of the literary Russian language, way of acquisition of both languages. There are a lot of examples of language shift, attrition and death.

The analyzed changes in particular idiolects prove the preliminary hypotheses, especially about the decisive role of the non-structural factors.

In the fifth chapter "The maintenance and attrition of a minority language" the study is devoted to the actual processes in the Polish Old Believers' language situation. The isolation from the outside world was not able to stop the influence of social, economic and civilizational changes. Jeffrey Holdeman enumerated common examples of signs of language death. Some of them have been observed in the community of our interest: "rule loss", reduction of registers, stylistic shrinkage, reduction in complexity and diversity of structural features, reduction and adaptation of linguistic structures. The other signs of language shift have not been yet noticed: the majority of Old Believers use the dialect in the home domain, bilingual parents are still using the minority language while talking to children and Church Slavonic remained the language of religion.

The language norms in the Old Believers' dialect are still changing. In the frame of Russian morphonology we can observe Polish lexis, phraseology, idioms and syntax structures. According to Stefan Grzybowski, it is a state of a hybridizing system. The language in its hybridized form cannot be taught as a school subject while it does not have any codified form and is still changing. The other question described in this chapter deals with biculturalism and di-ethnia. The Polish Old Believers live in two cultures and the "use" of one of them depends on the domain of life. The

biculturalism refers to the rural part of the community while in the towns the traditional culture is limited to the religious life.

The following problem is the social change in the group of our interest. Obligatory education, radio and television have brought new values and outlooks upon life to the community. Many young and middle-aged Old Believers are eager to liberalize the harsh religious and cultural rules. Nowadays only the oldest members of the community obey all rules related to religion and custom. The cultural influence is connected with the linguistic one and is responsible for the language shift. The social structure of the community is changing. Agriculture is no longer the basic economic source. There are still fewer marriages and births and the rural part of the community is becoming older. The urban Old Believers are living among Poles and integrate with the surroundings. There are some documents and initiatives which are designed to protect and promote minority languages and cultures. However, the Old Believers are a small community and are not able to take advantage of all initiatives. It is possible, that the source for revitalisation will not be the vanishing dialect and heritage of the Old Believers in Poland. They would rather cooperate with bigger communities in the Baltic countries. It is difficult to predict the fate of the Old Believers in Poland and their language. All the preliminary hypotheses from the second chapter have been proved, but the longitudinal study is still continued in order to make a comprehensive quantitative analysis.